

3448
आनन्दात्रयसंहस्तग्रन्थावलिः ।

अध्यायः ६८ ।

बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

मूलं पञ्चसप्ततिपञ्चकयुतं एकद्वयम् (२-७५)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ६८

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता

बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

एतत्पुस्तकं

वै० शा० रा० रा० वेणोपावकर इत्युपनामकैः शंकरशास्त्रिभिः

संशोधितम् ।

तत्र

हरि नारायण आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३४

ख्रिस्ताब्दाः १९१२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनरूपकद्वयम् (१०१२)

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or header, located at the top of the page.

Several lines of handwritten text in a cursive script, appearing to be a list or a series of entries.

A single line of handwritten text, possibly a separator or a sub-header.

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or header, located in the middle of the page.

A single line of handwritten text, possibly a separator or a sub-header.

A single line of handwritten text, possibly a separator or a sub-header.

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or header, located in the lower middle of the page.

A single line of handwritten text, possibly a separator or a sub-header.

A single line of handwritten text, possibly a separator or a sub-header.

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or header, located in the lower part of the page.

A single line of handwritten text, possibly a separator or a sub-header.

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or header, located near the bottom of the page.

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or header, located at the very bottom of the page.

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अस्या नारदपञ्चरात्रान्तर्गतबृहद्ब्रह्मसंहितायाः पुस्तकानि येः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मुम्बापुरनिवासिनां रा. रा. लल्लुभाई शामळ इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः संवत् १९१३.

(ख.) इति संज्ञितम्—श्रीवेङ्कटाद्रुपत्यकास्थश्रीपदनगरस्थापितायां श्रीवेङ्कटेश्वरनिलय-मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् । अस्य लेखनकालः शालिवाहन-शकाब्दाः १८३२.

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
नारदपाश्चरात्रान्तर्गता
बृहद्ब्रह्मसंहिता ।

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ज्ञानानन्दस्वरूपाय कल्याणगुणराशये । प्रपन्नपारिजाताय सिन्धुजापतये नमः ॥ १ ॥
एकदा मन्दरद्रोण्यामासीनः कमलासनः । द्वयमावर्तयन्मौनी वैष्णवं रूपमुद्रहन् ॥ २ ॥
दिदृक्षवो महाभागा मुनयो नारदादयः । आगताः परया भक्त्या गायन्तो यज्ञपूरुषम् ॥ ३ ॥
साष्टाङ्गं प्रणिपत्याथ संबद्धकैरसंपुटाः । विविधैः स्वोचिते देशे प्रसन्ना भर्तुराज्ञया ॥ ४ ॥

ऋषय ऊचुः—

नमः कमलवासाय श्रेष्ठा(श्रेष्ठा)यानिष्टनाशिने । पितामहाय शुद्धाय प्रणतज्ञानदायिने ॥
संशयं नो महाभाग पृच्छामो यदि मन्यसे । कोऽन्योऽस्ति संशयच्छेत्ता त्वत्तोऽत्राऽऽश्च-
र्यरूपतः ॥ ६ ॥
त्वं कर्ता सर्वलोकानां किं जपन्निह तिष्ठसि । किमिदं धार्यते रूपं किमिदं मौनमा-
श्रितम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच—

शृण्वन्तु पुत्रा वचनं मदीयं गोप्यं परं भूतहिताय सत्यम् ।
कर्ता न चाहं जगतो भवन्तो विमोहिता दुस्तरयाऽजया हि ॥ ८ ॥
जिज्ञास्यमस्योद्भवनाशहेतु ब्रह्माद्वितीयं पुरुषाभिधानम् ।
बृहद्गणैकायनमादिभूतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
योऽनन्तशक्तिर्बलपौरुषाद्यः(द्वयः) सर्वाश्रयः स्वाश्रयकामधेनुः ।
यस्यांशभूता हि वयं भवन्तः प्रवर्तयामः खलु लोकयात्राम् ॥ १० ॥
यश्चेतिता नोऽखिलविक्रियाना(णा)मन्तर्गतो नाधिगतो विकारैः ।
अप्रच्युतानन्तसुखावबोधः स्वाधारभूतः सकलावधिश्च ॥ ११ ॥
न यत्र कालो न समोऽस्य कश्चित्सर्वात्मभूतश्चिदचिच्छरीरः ।
अचिन्त्यलीलः करुणैकशीलः श्रीलालिताङ्घ्रिर्मम योनिभूतः ॥ १२ ॥
इयत्तया यस्य गुणान्विभूतीर्नामानि रूपाणि च चेष्टितानि ।
भनोवचोभ्यामधिगन्तुमीशिरे नाद्यापि सिद्धा मुनयोऽस्मदाद्याः ॥ १३ ॥
यच्छक्तयो विश्वमलं सृजन्ति रक्षन्ति निघ्नन्ति जनेषु विश्वम् ।
तन्नामरूपाकृतिभिः स्वयं च विभिद्य चाऽऽस्ते हि महाविभूतौ ॥ १४ ॥
श्रिया च भूम्या ननु लीलया च समग्रयाऽऽराधितपादपद्मः ।
ऐश्वर्यविद्यायतशौर्यसौमगप्रागल्भ्यकारुण्यदयानिकेतः ॥ १५ ॥

विचित्रदिव्यामितभूषणायुधो विचित्रदिव्यामितवाहनान्वितः ।
 विचित्रनित्यामितकेलिकेतनो विमुक्तनित्याश्रितपादपल्लवः ॥ १६ ॥
 प्रधानकालोज्ज्वलसत्त्वबोधविभिन्नरूपाचिदनन्यसंश्रयः ।
 नित्यादिभेदोक्तचिदेकसंश्रयः स्वाधारभूतोऽद्वयशब्दवेद्यः ॥ १७ ॥
 योऽसौ तृतीयः परतन्त्रयोर्द्वयोः स्वतन्त्रसर्वज्ञचिदेकविग्रहः ।
 आत्मा च शेषी च सदैकरूपो निरूप्यते येन समस्तरूपम् ॥ १८ ॥
 योऽसौ चतुर्विंशतिभिः कलाभिः प्राधानिकीभिर्विरचय्य देहान् ।
 समूह्य तानाशु निविश्य देवो वैराजसंज्ञः पुरुषो बभूव ॥ १९ ॥
 तस्याहमासं जठराज(ब्ज)कोशादानन्दमूर्तरखिलस्य हेतुः ।

तस्याभिधानं प्रजपन्निहास्मि तदर्थसंधानपरो मुनिन्द्राः ॥ २० ॥

मनोरथो(र्था)नुसन्धानं जपात्कोटिगुणं फलम् । प्रयच्छति महाभागा निरर्थादिषु
 निश्चयः ॥ २१ ॥

न दानैर्न तपोभिश्च न स्वाध्यायैर्न चेष्टिभिः । अनुसंधानतः पुंसां यथाऽऽत्मा परितु-
 ष्यति ॥ २२ ॥

कायिकं वाचिकं पापं जपादेव विनश्यति । तस्यैवार्थानुसंधानमो(म)न्तरं हरते तमः ॥
 बहिर्दीपप्रदानेन ग्र(गृ)हस्य (बाह्यस्य) तमसः क्षयः । मन्दिरस्थेन दीपेन ह्रियते ह्यन्तरं
 तमः ॥ २४ ॥

नात्र कालविचारोऽस्ति होमतर्पणमार्जनम् । न्यासमुद्राङ्गदेवाश्च विनियोगो न संस्तवः ॥
 दासवेश(ष)श्च संस्कारो मुख्यः सिद्धान्तवर्त्मनि । अपेक्षितो मुमुक्षुणामनुसंधानसिद्धये ॥
 यथा जलसमुद्गारे गुणः कूपादपेक्षितः । तथाऽर्थभावनं सूत्रं परमात्मार्थसङ्गमे ॥ २७ ॥
 अनुसंधानसिद्ध्यर्थं दासवेषो मया धृतः । द्विपरार्धावसानेऽपि मन्ये क्षणमिवायुषम् ॥ २८ ॥
 संस्कृतोऽहं समुत्पाद्य विष्णुना प्रभविष्णुना । अधीतवेदोऽपि पुरा मन्त्रराजार्थसिद्धये ॥
 असंस्कृताय दातव्यं नैव शुद्ध्यर्थसाधनम् । द्रव्याख्यस्य महाभागा भगवाननुशास्ति माम् ॥
 स देवो मामुपाह्वय सद्यो नाभिसमुद्भवम् । उपादिदेश वेदं मां मनसैव दयानिधिः ॥
 ज्ञानराशिः स्मृतो वेदो विद् ज्ञान इति स्फुटम् । तत्र त्याज्यानि ग्राह्यानि(णि) ज्ञानानि
 निवसन्ति च ॥ ३२ ॥

पिता जातस्य बालस्य व्यवहारप्रसिद्धये । प्रत्यक्षाणि घटादीनि बोधयत्यनुपूर्वशः ॥ ३३ ॥
 अनित्यानि घटादीनि बोधयत्यनुपूर्वशः । संबन्धमात्मनश्चापि तथा संबन्धिनो जनान् ॥
 क्रीडनं धावनं वाक्यं रसगन्धविवेचनम् । शास्त्राध्ययनसत्कर्मचातुर्थ्य(यै)शस्त्रधारणम् ॥
 पितैवोपदिशत्येनं ज्ञानाज्ञाने तथा ततः । वेदेन बोधिता मह्यं प्रवृत्तिः परमात्मना ॥ ३६ ॥
 संगोप्य परमं धर्ममात्मानं येन यान्ति हि । नियोजितोऽहं तपसि प्रभुना(णा) विश्वस-
 र्जने ॥ ३७ ॥

तेनैव दृष्टवानीशमात्मस्थमतिपर्यटन् । विज्ञाय तत्प्रासादेन बन्धनं विश्वकर्मणि ॥ ३८ ॥
 प्रभुं विज्ञाय(प)यांचक्रे कथं मे निष्कृतिर्भवेत् । मामुवाच चिरं चिन्त्य वत्स भीतिम-
 पाकुरु ॥ ३९ ॥

मत्प्राप्तौ दर्शयिष्यामि विज्ञानं किमपि स्फुटम् । एवं तेऽवसरः साधो मदाज्ञापालनस्य
हि ॥ ४० ॥

बीजे वटमिवाऽऽत्मस्थं विश्वं पश्य चराचरम् । तावद्वेदोदितं कर्म ह्यकामस्त्वं समाचर ॥
कर्तृभावं परित्यज्य कर्तारं मामनुस्मर । कृतं मे चापि संबन्धं मा कृथाः पद्मसंभव ॥ ४१ ॥
ज्ञानेनानेन संलितो न भविष्यसि कर्हिचित् । मत्प्राप्तये वदिष्यामि परमैकान्ति(न्त)-
लक्षणम् ॥ ४२ ॥

धर्मं धर्मविदां श्रेष्ठ त्वं समाधत्स्व सांप्रतम् । इत्युक्त्वाऽन्तर्दधे विष्णुः सृष्ट्वांस्त्वन्मुखा-
नहम् ॥ ४४ ॥

चिन्तामकरं भूयस्तदाज्ञापालने रतः । स्मरणादेव संप्राप्तो वैकुण्ठाद्रमया सह ॥ ४५ ॥
पीतवासाश्चतुर्बाहुः श्रीवत्सहृदयो हरिः । धृतातपत्रव्यजनो दिव्यवैकुण्ठपार्षदैः ॥ ४६ ॥
जयशब्दैर्नमःशब्दैर्विष्वक्सेनादिभिर्नुतः । तदाऽहं प्रणतस्तस्मै कृतातिथ्याय विष्णवे ॥ ४७ ॥
विज्ञापयामास वचो बद्धाञ्जलिपुटः पुरः । भवत्संप्राप्तये देवं परमैकान्तलक्षणम् ॥ ४८ ॥
देहि मे दयया धर्मं त्वयैव प्रतिबोधितम् । इति श्रुत्वा रमां विक्ष्य विहस्य च परस्परम् ॥
तूष्णीं बभूवतुस्तत्र दम्पती पितरौ प्रभू । अपृच्छमादिपुरुषौ विश्वयोनी श(स)नातनौ ॥
वचः श्रुत्वा जहसतुर्ममैवं सांप्रतं च किम् । ॥ ५० ॥

श्रीनाराण उवाच—

उपदिष्टा प्रिया पूर्वं मया कमलसंभव ॥ ५१ ॥
तदहं तेऽभिधास्यामि रहस्यं तु गृहाण तत् । एकदा शेषपर्यङ्के निविष्टो रमयाऽनया ॥
सहस्रमणिमाणिक्यद्युतिप्रद्योतितच्छदे । श्रीवत्सं कौस्तुभं मालामवलोक्य तनौ मम ॥
साभिलाषस्मेरमुखस्पान्दिताधरमुज्जगौ । ॥ ५३ ॥

श्रीरुवाच—

जननाथ मम स्वामिन्सर्वकल्याणभाजन ॥ ५४ ॥
कटाक्षनिर्मिताशेषविश्वलील नमोऽस्तु ते । पीताम्बर घनश्याम नित्यानन्दैकविग्रह ॥ ५५ ॥
सर्वाधार विशेषस्ते तनौ योऽयं प्रकाशते । श्रीवत्सादिकृतः सोऽयं नास्ति तत्त्वत्रयात्परः ॥
तवैकदेशे त्रिगुणा प्रकृतिः पुरुषैः सह । सेवते पादलीलायां वैराजवपुषं हरिम् ॥ ५७ ॥
पातालतलमारभ्य सत्यान्तकृतविग्रहम् । तत्रैके पादमूलं ते तामसाः कूरबुद्धयः ॥ ५८ ॥
जीवाः प्रकृतिसंबद्धा बिलेषु निवसन्ति च । कर्मणस्तारतम्येन दुष्कृतस्य शुभस्य च ॥
शुभस्य तारतम्येन नाभेरूर्ध्वमुपासते । केचित्परिजनास्तत्र भूषणायुधवाहनाः ॥ ६० ॥
भोग्यभोगोपकरणा जीवानां च परस्परम् । अन्तर्यामित्वमेवैषामात्मा भोक्ता च भोजकः
बहिर्यामिणमप्येके सेवन्ते कृतिनो नराः । एवं कर्ममये लोके प्रकृत्या कर्मणा सह ॥ ६२ ॥
आत्मानं संश्रिताः सर्वे त्वां न जानन्ति केचन । एके तु ज्ञानिनस्तत्त्वत्रययाध्या(था)त्म
(त्म्य)वेदिनः ॥ ६३ ॥

चेतना एव जानन्ति कृपया येऽभिधीक्षिताः । तरु(रु)शैलनदीभूमिलोकधातूत्तरा नराः॥
भोग्यभोक्तृविभागेन संस्थिता मायिके पदे । गतागतं लभन्ते ते नानादुःखौघभाजनाः॥
मायातो न निवर्तन्ते कर्मशृङ्खलयाऽन्विताः । अहंकारविमूढाश्च विषयासक्तमानसाः ॥
आमूलकारणं जीवाः संचरन्ति समावृताः । ये तु मायाविनिर्मुक्ते वैष्णवे परमे पदे ॥
निर्गुणे कालनिर्भिन्ने सदैकाकारसुन्दरे । ज्ञानानन्दमये साक्षाद्विव्ये नित्यामयोडि-
(जिह्वा)ते ॥ ६८ ॥

अवितर्क्य मनोग्राह्ये मितिहीने निरञ्जने । हेयातीते सदाभासे स्वप्रकाशे महोदये ॥ ६९ ॥
निरावरणके नित्ये नित्यशुद्धे निरन्तरे । लोकातीते महालोके निर्मुक्तासत्तरङ्गके ॥ ७० ॥
मोक्षैकनिलये शुद्धसत्त्वद्रव्यमये हरेः । प्राकृताः केचिदायान्ति विनिर्धूतमनोमलाः ॥ ७१ ॥
किं कृतं सुकृतं त्वेतैर्यैः (ये तु) देवेह संस्थिताः । एतेषां सुकृतं ब्रूहि दयया पुरुषोत्तम ॥
श्रीवत्सो वनमाला च कौस्तुभो मुकुटस्तथा । श्रीवत्सकौस्तुभौ नित्यां हृत्कण्ठनिलये
स्थितौ ॥ ७३ ॥

को विशेषोऽनयोः पार्श्वे प्रभारूपेण वतते । शरीरे ते महाराज तिष्ठन्ति ह्यनपायिनः ॥ ७४ ॥
अहं च भगवान्नाथ हृदयैकनिकेतना । यथा जाताऽस्मि भगवन्नेतन्मह्यं समादिश ॥ ७५ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां प्रथमपादे ब्रह्मनारदसंवादे संप्रदायप्रवृत्तिकथनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ७५ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

देव्याऽनयाऽहं प्रणयात्प्रसादितो विवित्सया सात्त्वतदिव्यमूर्तिः ।

अप्राकृतां तां त्रिविधां विमृष्टिं प्रावोचमव्याजमलं निबोध ॥ १ ॥

अप्राकृतमपि द्वेधा चेतनाचेतनं विधे । चेतनं नित्यमुक्तेति द्विविधं परिकीर्तितम् ॥ २ ॥
भूमिशैलतरुद्यानवापिकाकमलाकराः । अचेतनमिदं दिव्यं भूषणास्तरणादिकम् ॥ ३ ॥
अप्राकृतमपि द्रव्यं शुद्धसत्त्वाभिधं च यत् । चेतनद्रव्ययोगेन नानात्वं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥
अचेतनस्यातिशयादचेतनमिहोच्यते । भोगोपकरणं तद्धि समं वै नित्यमुक्तयोः ॥ ५ ॥
अनन्तो गरुडो विष्वक्सेनो नित्याः प्रकीर्तिताः । मायासंबन्धरहिता विरुद्धाचरणोज्झिताः
एकरूपाः सदा देवि परिचर्यापरायणाः । आवयोः पुरतो ह्येते प्रसादामृतकाक्षिणः ॥ ७ ॥
यथाऽहं च र(त)थैवेते मदीया नित्यकिंकराः । कदाऽपि ज्ञानसंकोचो नैतेषां ननु विद्यते ॥
संप्राप्य प्रकृतेर्योगं ज्ञानसंकोचमाश्रिताः । ममापकारिणो बद्धा भूत्वा मत्कृपया पुनः ॥
संप्राप्याऽऽचार्यशरणमुपायमवगत्य च । मदाज्ञाकारिणो भूत्वा ह्याजीवं प्राकृतां तनुम् ॥
हित्वा मुक्ता भवन्तीति द्विधा तेऽपि प्रकीर्तिताः । केवलाः सेवकाश्चेति केवलास्तनु-
वर्जिताः ॥ ११ ॥

सेवका द्विविधा ज्ञेयाः किंकरा रूपसेवकाः । कैकर्यं गन्धमाल्यादिमार्जनालेपवर्तनम् ॥ १२ ॥
 पक्ष्मपातासहप्रेमवीक्षणं रूपसेवनम् । एवमुक्ता महादेवि मम लोके विशन्ति हि ॥ १३ ॥
 शैलप्रासादहर्म्याणि सभासोपानभूमयः । मणिमण्डपकासारहंससारसपक्षिणः ॥ १४ ॥
 सिंहासनायुधस्थानयानभूषणभूतयः । नित्यमुक्ताः केवलाश्च जीवा एव न संशयः ॥ १५ ॥
 सर्वे संकुचितज्ञानाः सर्वे सर्वार्थकारिणः । सर्वे समानसंभोगाः श्रीमन्तः परमं पदम् ॥ १६ ॥
 स्वाभिलाषानुसारेण मत्प्रसादेन भूयसा । भक्त्या मल्लोकमायान्ति भूत्वा सेवानुरूपिणः
 कर्मिणां न गतिश्चात्र नानादेवैकसेविनाम् । योगिनामपि नैवास्ति नानासिद्ध्यभिका-
 क्षिणाम् ॥ १८ ॥

मामेवं शरणं जाताः सर्वभावेन सिन्धुजे । अतीत्य दुस्तरां मायां केवलाः सेवका हि वा
 बहवो मत्पदं प्राप्ताः सेवकाः सेवया मम । गमनागमनैर्मुक्ताः केवलास्तु भवन्ति हि ॥ २० ॥
 योऽयं विशेषः सर्वोऽपि तनौ मे तर्कितस्त्वया । तदहं वक्तुमुत्सहे नैव प्राणप्रियाऽपि हि ॥
 रहस्यानां रहस्यं च सारात्सारतरं शुभम् । आत्मा मे जायते तस्य यस्यैतत्प्रवदाम्यहम् ॥
 नित्यं कौस्तुभसामीप्ये दृश्यते यत्प्रभाद्वयम् । भक्तौ मे मां समाराध्य प्रमारूपेण संस्थितौ
 नाहं वक्तुमलं चात्र विस्तरेण वरानने । निबद्धो धर्मपाशेन दुस्तरेण मयाऽपि हि ॥ २४ ॥
 प्राणिपत्य ततो देवी मामुवाच दयान्विता । त्वमेव भवपान्थानां विश्रामसुखवल्लरी ॥
 अज्ञानतिमिरान्धानां त्वमेव परमाञ्जनम् । मायाव्यालग्न(गृ)हीतानां विषवैद्यस्त्वमेव हि
 भवदावानलज्वालासंतापकुलितात्मनाम् । त्वमेव करुणासिन्धो निवापनसुधासरित् ॥
 गोविन्द सुन्दरापाङ्ग पूर्णचन्द्राननद्युते । देहि मे परमं ज्ञानं यदि ते प्रीतिभाजनम् ॥ २८ ॥
 तदाऽहं प्रेमसंबद्धः सनद्धः संशयक्षये । विवक्षुरात्मनो धर्मं प्रियायै प्रीतिमानसः ॥ २९ ॥
 भक्ताभ्यां शङ्खचक्राभ्यां याचितोऽहं पुरा प्रिये । आवां विना न वक्तुं (?) व्यं धर्मं (?)
 भागवतं प्रभो ॥ ३० ॥

तच्छ्रुत्वा चावदं ताभ्यां वरं सर्वोपकारकम् । भवद्वारं प्रभवतु नराणां परमं पदम् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्संकल्पसिद्ध्यर्थं कमले भुजमूलयोः । संधारये महाभागे शङ्खचक्रे सनातने ॥ ३२ ॥

श्रीरुवाच—

देवदेव दयासिन्धो वद मे विस्तरादिदम् । किमर्थं च कदा ब्रह्मंश्चक्राद्यैरभियाचितः ॥

श्रीनारायण उवाच—

पूर्वकल्पे महामाये त्वया संप्रार्थितो यदा । जीवानां देहदानाय स्वशक्त्याऽकरवं जगत् ॥
 संपन्नेषु सपालेषु लोकेषु परमेश्वरि । स्वकर्मफलभोगाय समसज्जन्त भूयशः ॥ ३५ ॥
 मुक्तिद्वारं मुखं तेषां पिनद्धमजया हरेः । न ते पश्यन्ति विभ्रान्ताः संसारध्वान्तवर्त्मनि ॥
 परोऽङ्गमुखा भगवतो विषयस्वादलम्पटाः । तान्विलोक्य महात्मानश्चक्रशङ्खादिहेतयः ॥
 कृतवन्तस्तपश्चर्यां जपन्तो मामतन्द्रिताः । नित्यत्वान्नाभिकाङ्क्षन्त इहामुत्रार्थसंपदः ॥
 तथाऽपि करुणाविष्टाः परदुःखेन कातराः । साधवो दीनहृदया निसर्गास्तु भवन्ति हि ॥
 शुद्धसत्त्वात्मकाः शान्ताः स्वानन्दावृतमानसाः । एकेन वपुषा विष्णोः पादपद्मोपसे-
 विनः ॥ ४० ॥

इतरेणैव वपुषा कुर्वन्ति परमं तपः । अति दीर्घेण कालेन प्रसन्नोऽहं समागतः ॥ ४१ ॥

श्रीनारायण उवाच—

किमर्थमिह तप्यध्वे हेतयो मम बलुभाः । अष्टाक्षरमहाविद्यामुपासीना जितेन्द्रियाः ॥ ४२ ॥
नित्यानां नावशेषं हि प्राप्यं भोग्यं मनागपि । सत्यसंकल्पकामत्वादुच्यतामवशेषितम् ॥

हेतय ऊचुः—

जय लक्ष्मीपते देव सर्वकारणकारण । नित्यानन्द निजाधार नास्माकमवशेषितम् ॥ ४४ ॥
सदैकरूपास्ते पादपद्मैकरससेवितः(नः) । तथाऽपि जीवान्संलक्ष्य मुह्यामो माययाऽऽ-
वृतान् ॥ ४५ ॥

निस्तारं नैव पश्यामो दुस्तराद्भववारिधेः । वयं कर्तुं समर्था पि(हि) सर्वं मोक्षं विना
प्रभो ॥ ४६ ॥

मोक्षो हि ते हस्तगतो नान्यो द्वोऽस्य हि प्रभुः । सर्वं कर्तुं समर्थाः स्मः प्रसादात्ते
रमापते ॥ ४७ ॥

तवाखिलजनावास मोहिन्या मायया सितम् । जगदेतन्न जानाति मोक्षद्वारं मनागपि ॥
रुदन्ति नरके केचित्केचिद्भोगनिपीडिताः । भ्रमन्ति मरुकान्तारे पिशाचा जलवर्जिताः ॥
स्वर्गार्थिनो भवन्त्येके कर्मैव प्रवदन्ति ते । अन्यदेवसमत्वेन त्वामेके समुपासते ॥ ५० ॥
आत्मानं त्वदभेदेन मायया भेदमाश्रिताः । विमुक्तकर्ममार्गास्ते तम एवाभियान्ति हि ॥
त्वमात्मा सर्वजीवानां सखा च त्वं रमापते ॥ ५३ ॥

कोऽन्यो मोचयिताऽमीषामुपायं देहि सत्तम ॥

॥ ५४ ॥

प्रावोचं तदहं देवि चक्रं तेजोमयं महत् । वत्स संचिन्तितं सम्यक्त्वमेवोपायतां व्रज ॥ ५५ ॥
आत्मानमनुसंधत्स्व साक्षान्मत्प्रीतिभाजनम् । मया संलालितं पाणौ वीनानामनुकम्पया
आधारः सर्वविद्यानामविद्यां नाशयाम्यहम् । कृत्वा स्वतेजसो भिन्नं त्वामेकं सदृशं
मया ॥ ५७ ॥

तेजसा तव तीव्रेण मायैषा मामुपस्थिता । नापि शक्ताऽभिभवितुं दह्यमाना समन्ततः ॥
सर्वदा धारयाम्यङ्ग करे सर्वेश्वरोऽप्यहम् । कृत्वा स्वतेजसो भिन्नं त्वामेकं सदृशं मया ॥
त्वां विना न करोम्यङ्ग संहारं दुष्टचेतसाम् । प्रत्यक्षं पश्यतां सम्यक्स्वतन्त्रोऽपि सुदर्शन
खण्डिता धारया ह्येते दैत्यदानवराक्षसाः । यास्यन्ति मत्पदं शुद्धं विना ज्ञानजपाध्वरैः ॥
त्वामाह प्रथमा वाणी मम पाणिविभूषण । पवित्रं नेमिं चरणं मुक्तिद्वारं महौजसम् ॥
ये तु संश्रद्धया सम्यक्सन्ताप्य दहने भुजे । दक्षिणे धारयिष्यन्ति स्यात्तेभ्यः परमा गतिः ॥
मां प्रकोप्य पदं गन्तुमिच्छन्ति मम वैष्णवम् । तानाशु धारया तेऽहं हत्वा दद्यां परां
गतिम् ॥ ६४ ॥

प्रसाद्य मामितो ये तु गन्तुमिच्छन्ति मानवाः । प्रताप्याऽऽचार्यरूपेण नयामि परमां
गतिम् ॥ ६५ ॥

सुदर्शन गतिर्नृणां द्विधा संनिश्चिता मया

॥ ६६ ॥

तापेण(न) धारया वाऽपि सतामप्यसतामथ । गतिर्नास्ति गतिर्नास्ति गतिर्नास्ति
त्वया विना ॥ ६७ ॥

त्वं नासि नासि नासीति ह्याचार्येण मया विना । सुदर्शनं तवानन्तरूपाणि स्मर सांप्र-
तम् ॥ ६८ ॥

मदाज्ञयाऽखिलं विश्वमवष्टभ्यावभाससि । प्रकृतस्ते ह्यनन्ताख्यो ममाऽऽधारतया स्थितः ॥
संकर्षणो हि भगवान्पा(नुपा)स्ते मामतन्द्रितः । त्वद्रूपेण करे स्थित्वा मम संकर्षणा-
त्मक ॥ ७० ॥

अविद्यामशुभं दुष्टान्कर्षसि त्वमशेषतः । शोभनं दर्शनं ज्ञानं प्रयच्छसि मम प्रियान् ॥
अतः सुदर्शनं नाम धारणाञ्जुजमूलके । त्वमेव सूर्यरूपेण निरस्य तम उत्कटम् ॥ ७२ ॥
निर्मलं ज्ञानमावे(ध)त्से चाक्षुषं द्वादशात्मकम् । कश्यपाददितेर्भूत्वा कलयाऽऽदित्यसंज्ञया
पापान्धकारनीराणि कर्षसीति निरन्तरम् । यावत्तव करस्पर्श[र्श]तापेनाऽऽतापिता तनुः ॥
कर्मणां नाधिकारोऽस्ति तमश्चण्डालसंगमात् । न देवानां राक्षसानां नराणामपि सत्तम ॥
करस्पर्शं विना तावदधिकारोऽस्ति कर्मणि । क्षेत्रोद्भवानां शशा(सस्या)नां करस्पर्शेन
काश्यप ॥ ७६ ॥

संस्कारो जायते लोके स्पृष्टाता(ना)मन्त्यजैरपि । स्वर्गादिसाधनं सर्वं सूर्यरूपस्य ते
नृणाम् ॥ ७७ ॥

उदयादुदयं याति लीयन्ते निशिचारिणः । अगत्वा शरणं ये तु मृता विप्रादयो जनाः ॥
प्रेतयोनिगतानां तु तेषामात्मविशुद्धये । वृषोत्सर्गं प्रकुर्वन्ति कृत्वा चक्रेण लाञ्छनम् ॥
तरिष्यन्ति तमस्तेऽपि शिक्षेयं मामकी सुत । अनायुधासो ह्यसुरा न देवा इति वै श्रुतिः ॥
इहामुत्र च तेषां वा आसुरो भाव उच्यते । आसुरो विद्यते भावो यावदेषां द्विजन्म-
नाम् ॥ ८१ ॥

न तावदधिकारोऽस्ति ममाऽऽराधनकर्मणि । नाधिकारोऽर्चने यावन्मोक्षाशा विद्यते
कुतः ॥ ८२ ॥

मुक्तिद्वारं त्वमेवाथ सहस्रारं निशामय । श्रद्धया धारयिष्यन्ति मम चक्रं सुदर्शनम् ॥ ८३ ॥
ज्ञात्वा सर्वपदार्थेषु शुद्धिस्तेषां पदे पदे । शालायां भाजने वस्त्रे गृहोपकरणेषु च ॥ ८४ ॥
चमसोलूष(ख)ले पीठे पक्वान्ने चक्रमुल्लिखेत् । पशुपुत्रकलत्रेषु यानवाहनभूमिषु ॥ ८५ ॥
सुदर्शनं तवाङ्केन प्राकृतत्वं न यास्यति । मामकीयो(नो) जनो लोभान्मोहाद्वेषाच्च लज्जया ॥
नाङ्कयिष्यति यो मूढस्तस्य नैवास्ति सद्गतिः । अङ्कनं मम चक्रस्य वत्स मत्प्रीतिकारणम्
यथा कलानिधेः सम्यगुदयः क्षीरवारिधेः । अन्तकाले त्वमेवैकः संकर्षणमुखात्पुनः ॥
उत्थायानलरूपेण त्रैलोक्यं प्रतपिष्यसि । संकर्षणांशजो रुद्रस्त्वमेवाम्बकरोचिषा ॥
नूनं संहरासि प्राज्ञं विश्वं विश्वैकभेषज । जाठरानलरूपेण चक्रं चारु मदाज्ञया ॥ ९० ॥
जग्धमन्नमशेषाणां क्षणान्नयसि भस्मसात् । कालान्तकस्वरूपेण यमरूपेण देहिनाम् ॥
संशोधयसि दण्डेन सुदर्शनं पुनः पुनः । वैष्णवानां प्रपन्नानां हिताय विबुधोत्तम ॥ ९२ ॥
रूपं कृत्वा तवैवैष संस्थितः पन्नगेश्वरः । अम्बरीषेति विख्यातो राजा भुवि भविष्यसि ॥

तस्य त्राता मुनेः कोपात्सुदर्शनं भविष्यति । सर्वाणि कालरूपेण यमसूर्यभवात्मना ॥
 त्वं दण्डयसि भूतानि न जानन्ति सुदर्शनं । ज्ञानं न जायतेऽमीषामन्यरूपेण वैदिकम् ॥
 न पदं मम विख्यातं वैष्णवं प्रकृतेः परम् । ज्ञानिनो ये त्वया स्पृष्टा तापादिविधिना रहः
 अज्ञाश्च धारया संख्ये यास्यन्ति पदवीं मम । द्वादशारेण तप्तेन वलयत्रयशोभिना ॥
 ज्वालाचतुष्कयुक्तेन पूता यान्ति ममाऽऽलयम् । सुदर्शनं महाज्वाल सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
 अज्ञानान्धस्य मे देव विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय । इति संप्रार्थ(थ्य)यो बाहौ गायत्र्या चाव-
 धारयेत् ॥ ९९ ॥

स एव वैष्णवो लोके मत्सेवारहितोऽपि हि । अग्रे पुनीहि मे गात्रं सुदर्शनसमाश्रितः ॥
 विभीषि कवचत्वेन प्रभा गात्रमुपेतु मे । मनुजाद्यवतारेषु लोकसंग्रहकाम्यया ॥ १०१ ॥
 धारयिष्ये भुजे दिव्यं वह्निपूतं सुदर्शनम् । बटुको वामनो भूत्वा मेखलाजिनदण्डधृत् ॥
 कश्यपादङ्कयित्वाऽङ्गं करिष्ये देवरक्षणम् । वशिष्ठमुनिशार्दूलाद्विलीपप्रमुखा नृपाः ॥
 धारयिष्यन्ति भूलोके महाशस्त्रं सुदर्शनम् । रामो राजीवपत्राक्षो भूत्वा दशरथात्मजः ॥
 धृत्वा तप्तायसीं मुद्रां देवकार्यं करिष्यति । परमैकान्तिकं धर्मं वायुपुत्रो महाबलः ॥
 प्राप्स्यन्ति जानकीजानेः सुग्रीवाद्यास्तथाऽपरे । विभीषणो महातेजाः प्रह्लादो जनको
 ध्रुवः ॥ १०६ ॥

यमः शिवः कुमाराश्च भक्ता ये भूतमाविनः । पाश्चजन्य मया प्रोक्तः प्रद्युम्नांशसमु-
 द्भवः ॥ १०७ ॥

वामे भुजे मुमुक्षूणां स्थित्वा मन्मार्गदो भव । चक्राङ्किता भविष्यन्ति याता यास्यन्ति
 चापरे ॥ १०८ ॥

मुक्तिद्वारमितो नास्ति विना चक्राङ्कधारणम् । गदापद्मे महावीर्ये भुजयोरुभयोरधः ॥
 स्थित्वा मत्प्राप्तिकामानां क्रियतामशुभक्षयः । मया प्रबोधिताः सर्वे बद्धाञ्जलिपुटाः
 पुरा ॥ ११० ॥

आनन्दनिभृताः प्रोचुर्दासाः स्म इतिवादिनः ॥ १११ ॥

जितं जितं तेऽक्षरबद्धसंश्रय श्रीकान्त वैकुण्ठपतेऽखिलेश्वर ।

प्रपन्नवित्रासविनाशनक्षम क्षमालालिताङ्घ्रे भव नो भवाय ॥ ११२ ॥

सुरद्वुमोद्यानविहारशालिने नवाम्बुदश्यामरुचे मधुद्विषे ।

कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११३ ॥

भुजङ्गराजाङ्गरमाङ्कशाधि(यि)ने सुगन्धिपङ्काङ्कितचारुवक्षसे ।

आपीनदोर्दण्डविखण्डितारये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११४ ॥

विहङ्गराजाङ्गनिरूपिताङ्घ्रये समस्तवेदोदितचारुकीर्तये ।

मन्दस्मितासारनिवर्तितार्तये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११५ ॥

अगण्यपुण्यैकगृहीतमा(ना)म्ने धाम्ने गुणानां महतां महीयसे ।

भक्तार्पितोरस्थलपुष्पदाम्ने नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११६ ॥

व्यग्राय संम्य(न्य)स्तभैरैकवीक्षणेऽनुपायतापन्नजनोपकारिणे ।

दुष्टेषु दावानलचण्डतो(रो)चिषे नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११७ ॥

गाम्भीर्यसौन्दर्यदयैकसिन्धवे कारुण्यवात्सल्यगुणौघवार्धये ।

माङ्गल्यशौर्योर्जितदिव्यकीर्तये नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११८ ॥

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकारिणे विहारिणे कार्यविहारभूमये ।

अनेकरूपाकृतिनामवैभव नमो नमस्ते भव नो भवाय ॥ ११९ ॥

इति चक्रकृतं स्तोत्रं श्रुत्वा प्रीतोऽखिलेश्वरि । अददामभयं ह्येतं पठतामुत्तमं स्तवम् ॥
श्रुत्वा मे चक्रचिह्नं ये स्तवेनानेन वैष्णवाः । स्तोष्यन्ति वितरिष्येऽहं तेषामाशु मनो-
रथम् ॥ १२१ ॥

अतः काते(न्ते) त्वया कार्या श्रद्धा मच्चक्रधारणे । संधारय मुमुक्षूणां प्रपन्नानां ममाऽऽ-
ज्ञया ॥ १२२ ॥

ओमित्युवाच सा देवी चक्रशङ्खौ भुजद्वये । प्रयोजनान्तरं हित्वा मन्त्रराजमथो दधौ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीता नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—१९८

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीरुवाच—

देवदेव जगन्नाथ रहस्यं मे प्रकाशय । दासभावं प्रपन्नाऽस्मि स्वामी त्वं मे दयानिधे ॥१॥

श्रीनारायण उवाच—

एककल्पान्तरे देवि भगवत्तत्त्वकाम्यया । तपश्चकार विप्रर्षिः श्रीवत्साख्यो महामनाः ॥२॥
यत्र नारायणो देवो नरेण सहितोऽधुना । आस्थाय परमं योगमाकल्पान्तमिहास्ति वै ॥
वैष्णवाख्ये महाक्षेत्रे द्वाविडेषु पुराऽभवत् । विष्णुधर्मेति विख्यातो राजा परपुरंजयः ॥
धार्मिकः परमोदारो विनिवृत्तमनोमलः । स च जिज्ञासया विष्णोश्चकार नियमं नृपः ॥५॥
त्यक्ष्ये कलेवरं नूनं न पश्यामि जनार्दनम् । वासुदेवं रमाकान्तं सर्वशेषिणमच्युतम् ॥६॥
समागताः प्रबोधाय सर्वेऽत्र पुरवासिनः । श्रीवत्साख्योऽपि तं श्रुत्वा संप्राप्तस्तुल्यवेदनः ॥

श्रीवत्स उवाच—

राजन्कथं निपतितो भूमौ दर्भमयासने । किं चिकीर्षसि सत्यं नो वद धर्मविदुत्तम ॥ ८ ॥

विष्णुधर्मोवाच—

अवश्यं यत्तु कर्तव्यं तत्तु न क्रियते नरैः । तदहं कर्तुमिच्छामि नानयं चोपयातु मे ॥ ९ ॥
धर्मवृक्षस्य देहस्य फलमेतद्विनिश्चितम् । यदनेन जगन्नाथः परमात्माऽवलोक्यते ॥ १० ॥

अविज्ञातस्य यस्यैव प्रपत्यै नियमो मतः । तमविज्ञाय देहेऽस्मिन्नतेरुत्पादनेन किम् ॥ ११ ॥
स्वरूपमात्मनो लक्ष्यं ब्रह्माख्यं तद्विना मनाक् । सुखं न विद्यते ब्रह्मन्देहभूतस्य मे क्वचित् ॥
यदिदं दृश्यते लोके श्रूयते द्विजसत्तम । परिणामस्वभावा हि प्रकृतिर्बहुरूपिणी ॥ १३ ॥
विद्युदभ्रानलज्वाला नैकरूपा विभाव्यते । तथा सर्वेषु भावेषु दृश्यमानेषु पश्यताम् ॥ १४ ॥
यदाधारः स्फुरत्येष संसारः क्षणभङ्गुरः । स चाऽऽधारो न दृष्टश्चेद्वृथा मज्जीवनेन किम्
यस्य भासा विभातीदं यदन्यैर्नावभासते । तदविज्ञातमेवं चेद्वृथा मज्जीवितेन किम् ॥
सर्वस्यावधिभूतं यत्प्राप्यमन्ते यदेव हि । तदप्राप्यमिह प्राप्यं किं मे प्राप्तं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥
यस्या(स्य चाऽऽ)नन्दमात्राभिरुपजीवन्ति वै प्रजाः । तमानन्दमसंप्राप्य वृथा मज्जीवि-
तेन किम् ॥ १८ ॥

यस्यैश्वर्येण विधृतं जगदेतच्चराचरम् । तस्यैश्वर्यमविज्ञाय किं वृथा जीवितेन मे ॥ १९ ॥
यस्य पादजलं पुण्यं त्रिजगत्प्रपुनाति हि । तदेकसंश्रयं हित्वा किं वृथा जीवितेन मे ॥
यस्य दास्यैकनिरता ब्रह्मरुद्रादयोऽमराः । तस्य दास्यं परित्यज्य किं वृथा जीवितेन मे ॥
वेदशास्त्रपुराणार्थो न दृष्टार्थाय कल्पते । अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं विदित्वा तु सुखी भवेत् ॥
चक्षुषोर्हि फलं साक्षाद्वैकुण्ठस्यावलोकनम् । श्रवणं तस्य वचसां फलं श्रोत्रस्य मानद ॥
अवघ्राणं नसस्तस्य फलं तच्चरणाब्जयोः । तदुच्छिष्टरसास्वादो रसनायाः फलं त्विदम् ॥
तदङ्गस्पर्शमाधुर्यपरमानन्दसंगमः । त्वचः फलं महाभाग तद्विना जीवितेन किम् ॥ २५ ॥
प्राणेन्द्रियमनोदेहानात्मानमपि योऽनिशम् । संजीवयति तं हित्वा वद किं जीवितेन मे ॥
त्रिपाद्विभूतिर्यो देवः कन्दर्पायुतसुन्दरः । सर्वशेषी रमानाथस्तं हित्वा जीवितेन किम् ॥

यस्याक्षिपक्षमपरिवर्तितविश्वमेतदाविर्बभूव विविधाभिधमादिसर्गे ।

योऽन्तर्निवेशयति कूर्म इवाङ्गवर्गमस्याङ्गसङ्गमपहाय किमन्यसङ्गैः ॥ २८ ॥

श्रीवत्सवेदसिद्धान्त उपाश्रावि गुरोर्मुखात् । प्राप्यो माग्यो हरिर्नान्यः सत्यं सत्यं पुनः पुनः ॥
तमुत्सृज्य गतं चेतः कृपणः सोऽभिधीयते । नान्यस्मिन्साधनं देहे प्राप्तये परमात्मनः ॥
उपायं नैव पश्यामि येन पश्यामि केशवम् । अतो विनिश्चितं वत्स शरीरस्यैव मोक्षणम्
नृपस्य वचनं श्रुत्वा श्रीवत्सोऽपि महामनाः । उवाच वचनं चारु नृपतेः प्राणपोषणम् ॥

श्रीवत्स उवाच—

एवमेव महाबाहो मयाऽपि सुदृढीकृतम् । प्राणान्न धारयिष्येऽहमनालोच्य महेश्वरम् ॥
तदा मामभवद्वाणी राजन्काऽप्यशरीरिणी । धर्ममूलमिमं देहं द्रुतं न त्यक्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
इतो गच्छ मम क्षेत्रं नरनारायणाश्रमम् । उपायं गदिता तेऽद्य स देवो दीनवत्सलः ॥
यावद्गन्तुं मनश्चक्रे तावदेव श्रुतं मया । विष्णुधर्मा तनुं त्यक्तुमुदितः केन हेतुना ॥ ३६ ॥
तद्वद्गुं चाऽऽगतश्चात्र राजन्नाश्रुत्य ते वचः । आवयोस्तु व्यथैवैका निश्चिता जगतीपते ॥
बहुभिर्बोधितोऽहं वै साधनैरात्मदर्शनैः । न तैरहं महीपाल दृष्टवानीश्वरं हरिम् ॥ ३८ ॥
सांख्यैः संबोधितः सम्यक् तत्त्वनिर्णयवर्त्मना । विज्ञातोऽयं मया ह्यात्मा पञ्चविंशो य
ईरितः ॥ ३९ ॥

नैव प्रापं परं स्वस्मात्पट्विषं(शं) पुरुषं नृप । यदाधारमिदं सर्वं सदसच्छब्दशब्दितम् ॥

ततोऽहं चिन्तयन्नासं चिदात्मा न करोति हि । प्रकृतिर्जडरूपेयं कुतः सृष्टिरियं मता ॥
यत्संयोगात्पुमानेष प्राकृतं भावमाश्रितः । अस्वतन्त्रो ह्ययं तस्मात्कर्ता कोऽस्य विधीयते ॥
कर्तृत्वं प्रकृतेर्नैव सा जडा पुरुषाश्रिता । उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते ॥
योऽयं प्रकृतिसंयोगात्कर्ता स्यात्तादृशोऽस्म्यहम् । विश्वकर्ता कथं न स्यामिति संक-
ल्पितं मया ॥ ४४ ॥

विज्ञातः प्रकृतेर्भिन्नः सामर्थ्यः तस्य नेक्ष्यते । अतः प्रकृतिहीनोऽपि विश्वकर्ता न
शस्यते ॥ ४५ ॥

एतत्संशयविच्छिद्यै शरणं कं ब्रजाम्यहम् । नास्ति मत्तः परः कोऽपि मद्विजातीयरू-
पवान् ॥ ४६ ॥

एवं संतप्यमानस्य चिरकालं विपश्चितः । उपस्थितः समभवत्संतापात्पुरुषः परः ॥ ४७ ॥
स चाऽऽह मामवनतं शोचमानं सुदारुणम् । किं शोचसि महाभाग परिग्लानमुखा-
म्बुजः ॥ ४८ ॥

एवमुक्तोऽहमानस्य(म्य) बभाषे विधृताञ्जलिः । नाहं पश्ये त्रिभुवने मम संदेहनाशकम्

पुरुष उवाच—

जानेऽहं नरशार्दूल ह्यनुक्तोऽपि तवेङ्गितम् । योगप्रभावात्सिद्धोऽहं सामर्थ्यं त्वमिहे-
च्छसि ॥ ५० ॥

पलाशवत्पुष्करस्य निर्लितः पुरुषो ह्ययम् । योगेनैवाऽऽत्मनः सिद्धिं यथा विन्दति
तच्छृणु ॥ ५१ ॥

योगप्रभावेन्न(ण)हरिः संसृते सचराचरम् । पालयत्येष योगेन संहरत्येष वै यथा ॥

योगैश्वर्यमिदं सर्वं दृश्यते श्रूयते च यत् । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगशब्देन चोच्यते ॥

सर्वज्ञत्वं जनेशत्वं सर्वगतत्वं स्मृतिस्तथा । सर्वं भवति योगेन नास्ति योगात्परः प्रभुः ॥

निधयो नव योगेन योगेनैवाष्ट सिद्धयः । योगेनैवास्य तिष्ठन्ति पितरो मुनयः सुराः ॥

योगेन पञ्च भूतानि प्रधानं पुरुषं तथा । अत्येति सर्वभूतानि योगस्थो नात्र संशयः ॥

योगोपायेन विप्रर्षे सर्वैश्वर्यधरो भव । कर्ता समस्तविश्वस्य संकल्पेन भविष्यसि ॥ ५७ ॥

तेनोप्य(प)शिक्षितं योगमुपातिष्ठमतन्द्रितः । यमादिभिर्योगपथैः सुसंपन्नो निरामयः ॥

अविदं तेन योगेन सर्वेषामन्तरं गतम् । कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मन्ये निरुपमं प्रभुम् ॥ ५९ ॥

सर्वेभ्यो विसजातीयस्वभावबलपौरुषः । करोमि निजसंकल्पसिद्धिमेतदचिन्तयम् ॥ ६० ॥

संकल्पात्ससृजे दिव्यं महाकाशे मनोहरम् । लोकमत्यूर्जिताकारमनेकाञ्जुतदर्शनम् ॥ ६१ ॥

नानावर्णमणिव्रातसंनिबद्धमहीतलम् । मन्दारपारिजातादितरुला(रा)जिविराजितम् ॥

विचित्रगिरिवर्याग्रसंलिप्तगगनाङ्गणम् । स्फुरत्कल्लारकासारविहारिवनिताजनम् ॥ ६३ ॥

स्फुरच्चामीकरोत्तुङ्गगोपुरोद्धतकेतुकम् । सौधाम्नौ(ग्रो)दम्(ग्र)माणिक्यचर्चितध्वान्तदि-

क्तम् ॥ ६४ ॥

वितानपटसंतान [नि] वारितदिवाकरम् । कर्पूरक्षोदसंचारचारुचन्द्रोदयश्रियम् ॥६५॥
 मुक्तावलिलसहस्रसुवर्णकलशोज्ज्वलम् । नीलाश्मवेद(दि)कारूढजलयन्त्रमहोत्सवम् ॥
 विहारवापिकापद्ममिलिन्दमुखरीकृतम् । हंसकारण्डवारावविमुग्धतटिनीतटम् ॥ ६७ ॥
 मत्तमातङ्गसंचारदानार्द्धीकृतभूतलम् । पाटीरनीरसंसेकप्रमोदितमहाजनम् ॥ ६८ ॥
 गन्धर्वगीतसंगीतसंचारविलसत्सभम् । मृदङ्गमधुरकणविबोधितझषध्वजम् ॥ ६९ ॥
 तस्मिन्पुरे समासीनो राजन्काञ्चनविष्टरे । संकल्पादसृजं तत्र ग्रहनक्षत्रतारकाः ॥ ७० ॥
 न शीतवातवर्षादिभयं तत्र मनागपि । हानिर्मुत्युर्भनोग्लानिर्नैव योगबलादभूत् ॥ ७१ ॥
 यद्यदिच्छामि तत्सर्वं सुसंपन्नं भवेदिह । ईश्वरं नापरं मेने कर्ताऽहमिति भूमिप ॥ ७२ ॥
 न मत्तोऽन्यः परः कोऽपि वर्तते न भविष्यति । न मे कालः प्रभविता सत्यं सत्यं न संशयः
 तत्राहमसृजं कान्तामरविन्दविलोचनाम् । तया सह विमानेषु विषयान्बुभुजे बहून् ॥ ७४ ॥
 न जरा न च मे रोगो न पौरुषबलक्षयः । कन्दर्प इव राजेन्द्र रूपेणाप्रतिमोऽभव [म]
 संपाद्य पुत्रपौत्रांश्च तत्तत्संबन्धिवान्धवान् । सहस्रशः कोटिशश्च बभौ धातेव चापरः ॥
 चतुर्युगसहस्राणां दिनमेकं प्रजापतेः । संकल्पोऽयं भगवतः संनिवृत्तस्तदा नृप ॥ ७७ ॥
 मया कृतोऽयं संकल्पः स च नाशमुपेयिवान् । न तत्र नगरं नारी न पुत्राः सुहृदो न च
 अहमेवैक एवाऽऽसं तस्मिन्नाकाशमण्डले । केन मे नाशितो नूनं संकल्पो योगभावजः
 कुत्राऽऽस्ते स पुमान्नूनं योगमैश्वर्यमत्यगात् । दृश्यमानेषु भूतेषु संवेष्टुं च प्रविष्टवान् ॥
 पृथिवीतो विनिर्गत्य वारिरूपमुपेत्य च । प्रविश्य चात्यगां वारि नापश्यं पुरुषं परम् ॥
 विनिर्गतस्ततस्तेजः प्रविश्याहं तदाकृतिः । अत्यगां तैजसं रूपं नापश्यं पुरुषं परम् ॥
 एवं वायुमथाऽऽकाशमहंकारं महत्तमम् । प्रधानमत्यगां राजन्नापश्यं पुरुषं परम् ॥ ८३ ॥
 असंख्याता मया दृष्टा सृष्टिस्तत्त्वेषु पार्थिव । तेषु योगबलेनाहं न लिप्तः क इवाम्बुजम् ॥
 यदाऽहं प्रकृतेरूर्ध्वं गमनायाऽऽदधे मनः । आत्मानमेव चापश्यं नापश्यं पुरुषं परम् ॥ ८५ ॥
 पुरुषो न परश्चात इति मे नैवभासते । किं तु योगे गतिर्नास्ति न ज्ञानं च पौरुषम् ॥
 अनुमानादिना ज्ञातः पुरुषः पुरुषात्परः । कुतो न भासते कीदृशूप[व]त्त्वगुणात्मकः ॥
 योगादीनां गतिश्चैष आत्माऽप्यैश्वर्यमेव वा । अतः परं गतिर्नास्ति निश्चयो हि मया कृतः
 एवं चिन्तव(य)ते मह्यं वागाहाम्बरचारिणी । भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो न ग्राह्यः कोटि-
 साधनैः ॥ ८९ ॥

तत्त्वातिक्रमणेनैव ज्ञानेनाधिगतस्त्वया । स एष आत्मा शेषो मे नित्यो मायावधिः स्मृतः
 पुंस्प्रकृत्योर्मुनिश्रेष्ठ एकोऽहमवधिः स्मृतः । सोऽहं ना[न]न्यभावेन विना गम्यः कदाचन
 परमैकान्तिकं भावं संपादय गुरोः कुलात् । उपायान्तरमुत्सृज्य नाहं लभ्योऽन्यसाधनैः ॥
 द्वाविडेष्टु जनिं लब्ध्वा मद्धर्मो यत्र तिष्ठति । प्रायो भक्ता भवन्तीह मम पादाम्बु-
 सेवनात् ॥ ९३ ॥

एतदन्वेषणेनैव मत्प्राप्तौ सततं भवान् । महत्त्वं वदति प्राज्ञस्तस्माद्वत्सो मया कृतः ॥ ९४ ॥

शोभया परया युक्तस्तस्माच्छ्रीवत्ससंज्ञितः । नरनारायणौ प्राप्य मद्विभूती सनातनौ ॥
दीक्षां भागवतीं प्राप्य संताप्य तनुमात्मनः । अनुसंधानकर्ता मे मामुपैष्यसि मा शुचः ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २९४ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीवत्स उवाच—

स चाहमवतीर्णोऽस्मि श्रीवत्साख्यो नृपोत्तम । स्मृतिर्मे नापसंरुद्धा योगेशचरणाश्रयात् ॥
तत्राहं गन्तुकामोऽस्मि यदि ते रोचते वचः । नारायणाश्रमं यामो वयमद्य नरेश्वर ॥२॥

श्रीराजोवाच—

मा चिरं कुरु विप्रर्षे कुत्र नारायणाश्रमः । गच्छावः पुण्डरीकाक्षदिव्यदर्शनकाङ्क्षिणौ ॥

श्रीवत्स उवाच—

राजन्पश्य प्रभावं मे योगस्य नयनाम्बुजे । पिधेहि पाणिना दीर्घं राज्याश्यां(शां)विनि-
वर्तय ॥ ४ ॥

एवमुक्तो निवर्त्याऽऽशु प्रजाः पुत्रा[त्रे] निवेश्य सः । राज्यं तृणमिव त्यक्त्वाऽपिदधे
लोचनद्वयम् ॥ ५ ॥

श्रीवत्सो दर्शयामास तं गिरिं गन्धमादनम् । मुहूर्तैकेन कमले योगाभ्यासप्रभावतः ॥६॥

श्रीवत्स उवाच—

मुच्यतां नयनद्वारं मुक्तिद्वारं विलोकय । सोपानमिव वैकुण्ठसौधस्यैनां सरिद्वराम् ॥७॥

विष्णुधर्मा तदोन्मुच्य नरनारायणाश्रमम् । अपश्यन्नयनाम्भोजमवाप परमोत्सवम् ॥८॥

यत्र चालकनन्दाख्या नदी कैवल्यवाहिनी । तत्तवारिचयाकारः पावनाय हुताशनः ॥

आस्ते विज्ञानदा धारा कूर्मस्य कमलोद्भवे । गरुडोऽपि शिलारूपी सेवते चरणाम्बु-
जम् ॥ १० ॥

धर्मात्मजं नरसखं जगदेकवन्द्यं नारायणं जलजलोचनमप्रमेयम् ।

सिद्धैरुपाश्रितमुदारगुणैकराशिं जीमूतमेदुरतनुं पुरुषं ददर्श ॥ ११ ॥

पद्मासनं वरकमण्डलमुग्धहस्तमेणाजिनोत्तरपटं विलसन्निदण्डम् ।

शुद्धोपवीतिनमुरःस्थलकञ्जमालमाबद्धशेखरशिखं पुरुषं ददर्श ॥ १२ ॥

प्राणावरोधतरुभूततनुं प्रपन्नं तत्त्वं परं परमया दयया दिशन्तम् ।

कन्दर्क(र्ष)गर्वहरखण्डितरोषदर्पं सिद्धान्तशान्तहृदयं पुरुषं ददर्श ॥ १३ ॥

सामादिवेदपरिगीतचरित्रवृन्दमानन्दसान्द्रनयनक्षतविश्वतापम् ।

सद्ब्रह्माविश्वदयया तपसि प्रविष्टमात्मानमुज्ज्वलगुणं पुरुषं ददर्श ॥ १४ ॥

श्रीमन्त्रराजपदवर्णविचारवन्तं मन्त्रद्वयार्थविनिर्वर्तितदीनतापम् ।

तत्त्वत्रयैकपरिचिन्तनलब्धविद्याकारत्रयेण निजधाम्नि निवेशयन्तम् ॥ १५ ॥

तावूचतुश्चरणपीठतले लुठन्तौ साष्टाङ्गपातपरिपूतशरीरयष्टी ।

आवां विलोक्य मनाक्कृपया भवाग्नेः संतप्यते चरणमूलमुपाश्रयन्तौ ॥ १६ ॥
नमोऽनन्ताय देवाय सुरासुरनताङ्गघ्ने । मुक्तिप्रदाय मुक्ताय सात्वतानन्ददायिने ॥ १७ ॥
आवयोस्तव पादाब्जपरिचर्यामभीप्सतोः । गुणत्रयातिरिक्ता नौ गतिः केन भवेदिह ॥

श्रीनारायण उवाच—

त्रिधा गतिरिह प्रोक्ता कर्मिणां ज्ञानयोगिनाम् । सात्वतानां तृतीया हि गतीनामव-
धिर्हि सा ॥ १९ ॥

त्रिलोक्यां कर्मिणां प्रोक्ता तद्वहिर्ज्ञानयोगिनाम् । संन्यासिनां समाख्याता ब्रह्मलोक-
मयी गतिः ॥ २० ॥

मध्येवार्पितचित्तानां शान्तानां मामभीप्सताम् । परमैकान्तिनां वत्सौ गुणातीता गति-
र्मता ॥ २१ ॥

वैकुण्ठदास्ययुक्तानां दासवेषोपशोभिनाम् । दासदासेति लपतामपूर्वा गतिरिष्यते ॥ २२ ॥
निवर्त्य सर्वतः सङ्गं संबन्धमपि देहजम् । प्रयोजनान्तरं हित्वा मामेकं शरणं गताः ॥ २३ ॥
ते प्राप्नुवन्ति मामेव ममैवात्यन्तवल्लभाः । मामृते नाभिकाङ्क्षन्ति प्राणादप्यतिवल्लभम् ॥
श्रीवत्स योगसंसिद्ध राजञ्ज्ञानैकभाजन । सरहस्यं प्रयच्छामि सिद्धान्तज्ञानमुत्तमम् ॥
यस्याहं रूपभेदेन जनानां हितकाम्यया । आस्थितो वैष्णवं क्षेत्रं नरेण सहितः सदा ॥
तदेकं कारणं ब्रह्म वेदान्तप्रतिपादितम् । नाहं वक्तुमलं तस्य प्रभावं शतजन्मभिः ॥ २७ ॥
गुणास्तस्य परिच्छेत्तुमैश्वर्यं भूतिवैभवम् । नैवं वस्तु परं येन परिच्छेदोऽस्य जायते ॥
यत्र नायमसौ देवो न देशस्तादृशः क्वचित् । अतो देशपरिच्छेदः पुरुषस्य न विद्यते ॥
यत्र नायमसौ देवो न कालस्तादृशः क्वचित् । अतः कालपरिच्छेदः पुरुषस्य न विद्यते ।
आश्रयान्तरसंशून्यो नाऽऽश्रयो विद्यते क्वचित् । निराश्रयाश्रयश्चैव परमात्माऽद्वयो मतः ॥
आधेयमत्र सकलं चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । आधारभूतमप्येकमद्वयं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥ ३२ ॥
आधेयनामाभिस्तस्य नामानि विलसन्ति हि । मत आधार इत्येव नानावस्थाकृतानि हि ॥
आधेयरूपै रूपाणि नानावस्थाकृतानि वै । स्वप्रकाशस्वरूपस्य विलसन्ति परात्मनः ॥
प्रकाश्यमत्र सकलं चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । प्रकाशतेऽस्य संभासा तस्मादेष प्रकाशकः ॥
प्रवर्त्य सकलं ह्येतदयमेकः प्रवर्तकः । प्रवर्तकत्वगुणको नाम्नां चापि प्रवर्तकः ॥ ३६ ॥
नियन्ता त्वेष सर्वेषां नियम्यानां च सर्वशः । नियन्तृत्वं गुणस्तस्य तथा नाम प्रकीर्तितम् ॥
आधेयं कार्यतां याति ह्यवस्थान्तरभेदतः । कारणं तत्र चान्वेति कालकर्मप्रवर्तितम् ॥
कारणं सर्वकार्याणां जनकः परमो मतः । जन्यं हि सकलं ह्येतन्नामतो गुणतो हि सः ॥
तस्येदं सकलं वस्तु चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । तदीयं किमिति प्रश्ने ह्युत्तरं शेष एव हि ॥
शेषः शेषीति विख्यातो दासः स्वामी स एव हि । चेतनस्तत्र यो भोगो ह्यचिद्भोगै-
कसाधनः ॥ ४१ ॥

चिदचिच्छेषभूतो हि तदायत्तस्थितिः सदा । तच्छेषरससंप्राप्तो विज्ञेयो मनसैव हि ॥

आश्रितादिकसंज्ञां हि संप्राप्तो गुणतोऽपि सः । स्वामाविको ह्ययं भेदो मतो मे शेष-
शेषिणोः ॥ ४३ ॥

उभयोरात्मभूतोऽयं स्वतन्त्रो धारको हरिः । प्रेरको भारको लिप्तो भोजको भोगव-
र्जितः ॥ ४४ ॥

छायातपस्वरूपेण प्रविष्टौ विहगाभिधौ । अचेतनायां प्रकृतौ चेतनायां तु सैव हि ॥

उभयोर्विसजातीयस्वभावगुणवैभवः । भेदो निरूपितो ह्येष ह्यभेदस्तच्छरीरतः ॥ ४६ ॥

अतोऽनन्यार्हसंबन्धं जीवात्मपरमात्मनोः । विचिन्त्यैवं विमुक्तोऽभूः श्रीवत्स जगतीपते ॥

अचिश्यो(त्सु)भोग्यभूतं हि प्राकृतेऽप्राकृतेन च । अनर्हमात्मनो ज्ञात्वा स्वाप्रविद्युल्ल-
तोपमम् ॥ ४८ ॥

अप्राकृतेन देहेन नैष्कर्म्येण द्विजोत्तम । स्वस्यानन्यार्हभोग्यं हि विद्धि देवं रमापतिम् ॥

स्वतन्त्रमात्मनो देवं कारुण्यादिगुणान्वितम् । तदीयस्याऽऽत्मनोऽनन्यसाधनं साधु
साधय ॥ ५० ॥

प्राकृतेषु पदार्थेषु तथा चाप्राकृतेषु च । समस्तेषु स्वकीयत्वस्पृहामात्यन्तिकीं त्यज ॥

प्राकृताप्राकृतेष्वेवं चिदचित्सु निरन्तरम् । सर्वशक्तिगुणोपेतं भगवन्तमवस्थितम् ॥ ५२ ॥

भावेनाऽऽत्यन्त(न्ति)केनैव भज तेभ्यो विलक्षणम् । तत्प्राप्तये सदा वत्स यावदस्ति
कलेवरम् ॥ ५३ ॥

अखण्डतैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिः पुमान् । अभ्येति परमात्मानमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि साधनं स्मृतये हरेः । अधिकारानुरूपेण कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते रहस्योपदेशो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३४९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

षेदोक्तं कर्म कुर्वत्सु चेतनेष्विच्छया हरेः । ईहते मुक्तये लोके सहस्रेषु च कश्चन ॥ १ ॥

विक्षिप्तं हि मनस्तस्य विषयास्वादनेन हि । नैकदा वशमायाति विना महदनुग्रहात् ॥

अतः सर्वात्मना वत्स मद्धर्माकाङ्क्षया प्रियम् । आचार्यं शरणं सम्यक्संश्रयेत् विचक्षणः

देहशुद्धिं विधायाथ यथाज्ञं परमात्मनः । मन्त्रराजं द्वयं चैव पौरुषं सूक्तमेव च ॥ ४ ॥

श्रीसूक्तं पावमानं च भूमिसूक्तं तथाऽपि च । स्वर्णधर्मानुवाकं च द्वादशार्णं समभ्यसेत् ॥

श्रीवत्स उवाच—

भगवन्देहशुद्धिर्हि कीदृशी केन जायते । मन्त्रराजस्य माहात्म्यं मन्त्रराजश्च को भवेत् ॥

श्रीनारायण उवाच—

श्रुत्वा शास्त्रमशेषेण प्रवृत्तिं वा तथेतराम् । निवृत्तिं हृदये कृत्वा परधर्माय सज्जितः ॥

विरक्तो वा गृहस्थो वा सकामोऽकाम एव च । तापादिना विमुक्तः स्यात्पातकैः कोटि-

जन्मजैः ॥ ८ ॥

एषा वैष्णवसिद्धान्ते सत्क्रिया परमा मता । सुदर्शनाग्निर्ना यस्य शरीरं हि विशोध्यते ॥
बद्धाञ्जलिपुटं शिष्यं त्राहि त्राहीतिवादिनम् । विशोध्य पञ्चगव्येन कुशैर्गात्रेषु मार्ज-
येत् ॥ १० ॥

वाराहतनुसंभूताः कुशाः कर्मप्रवर्तकाः । विशोधयन्तु चाङ्गेषु मार्जनाद्विष्णुनामभिः ॥ ११ ॥
वासुदेवोऽच्युतोऽनन्तः प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धकः । कृष्णो रामो हरिर्विष्णुरुपेन्द्रो गरुड-
ध्वजः ॥ १२ ॥

वैकुण्ठो घामनश्चक्रशङ्खपद्मगदाधरः । तर्थापादो हृषीकेशः पुण्डरीकनिमेक्षणः ॥ १३ ॥
श्रीभूलीलापतिर्देवः प्रणवाद्या नमोन्तकाः । तं वै विशोधयन्त्वेते पापेभ्यः शरणागतम् ॥
अस्त्रेण द्वादशार्णेन शोधयेच्च कुशोदकैः । क्षुरकेण शितेनाऽऽशु मुण्डनं तस्य कारयेत् ॥
स्नापयेद्धारुणैर्मन्त्रैस्तिलामलकमिश्रितैः । भगवत्पादसलिलैस्तुलसीदलसत्कृतैः ॥ १६ ॥
दत्त्वा विशुद्धं कौपीनं कवचेन समाहितः । मन्त्रराजेन गायत्र्या द्वादशार्णेन वाग्यतः ॥
उपवीतं पुनर्दद्याद्भगवत्कर्मसिद्धये । शिष्यार्थं प्रार्थयेद्देवं जय लक्ष्मीपते हरे ॥ १८ ॥
तवाऽऽज्ञालङ्घनं दीनमन्यशेषाभिमानिनम् । कुलजात्यभिमानेन मोहितं देवमायया ॥

स्वतन्त्रमकृतप्रज्ञमन्यत्रैश्वर्यचिन्तकम् । आधेयत्वस्वभावादिस्वरूपज्ञानविच्युतम् ॥ २० ॥
अप्रपन्नममर्यादमकृतार्थं गतत्रपम् । स्वी कुरुष्वैनमब्जाक्ष शरणार्थिनमर्थद ॥ २१ ॥
परभक्तिपरज्ञानपरप्रेमैकभाजनम् । कृत्वा निजेषु देवेश जानीहि भवभेषज ॥ २२ ॥
स्वी कुरुष्व महादेव पादमूलमुपस्थितम् । प्रणतं प्रणताधार कैकर्ये विनिवेशय ॥ २३ ॥
कर्मणा भ्राम्यमाणोऽयमनेकाधिमहार्णवे । नानोपासनविभ्रान्तो नानासिद्धान्तवर्त्मना ॥
प्रपन्नो भगवत्पादमूलं मायागुणात्परम् । विदित्वा परमोदारगुणायतनमायतम् ॥ २५ ॥
एवं संप्रार्थ्य पितरौ जगतः परमेश्वरौ । आचार्यः पूजयेद्भक्त्या तापसंस्कारसिद्धये ॥
स्नानवाद्योपहारैश्च स्तवनीराजनादिभिः । पौरुषेण तु सूक्तेन पायसेनानले हुनेत् ॥ २७ ॥
पीठमुद्गावयेद्ब्रह्मावाधारादिभिरेव च । वैकुण्ठपार्थदैर्युक्तं देवेशं तत्र भावयेत् ॥ २८ ॥

स्फुरन्मकरकुण्डलं कमलकोशरक्तेक्षणं विमुक्तजनसेवितं जलजकर्णिकासंस्थितम् ॥
किरीटमणिदीपिकावलिविलीनशोकानलं पिशङ्गपटसङ्गिनं सजलनीरदाङ्गच्छविम्
असीमगुणशेवधिं विधिमुखामरैः सेवितं निवीतविमलस्रजं दयितया दयोद्रेकिणम् ।
लसद्भुजचतुष्टयं धृतपवित्रशङ्खाम्बुजं गदां गदिनमाश्रये वलयिनं रमाराजितम् ॥

एवं ध्यात्वा प्रजुहुयान्मन्त्रराजेन वैष्णवैः । शङ्खं चक्रं विशोध्याथ मन्त्रैः पञ्चामृतैरथ ॥
संपूज्य भगवत्पार्श्वं निधाय परमायुधे । प्रार्थयेच्छिष्यसंस्कारसिद्धये प्रणवो गुरुः ॥ ३४ ॥
सुदर्शन महाज्वाल नारायणवरायुध । एष ते स्वामिनः पादे परिचर्यासमुद्यतः ॥ ३५ ॥
स्वामिन्ननुगृहीतस्ते वीक्षितः कृपया भृशम् । यदसौ सर्वमुत्सृज्य कैकर्यायोपसंस्थितः ॥
संसाध्य यथायोग्यं प्रमोः पादार्चनाय च । यथा भवेत्सुरश्रेष्ठ ज्येष्ठः सर्वायुधेषु हि ॥ ३७ ॥
कर्मणा देहयोगेन संगेनामेध्यसेवया । अयोग्यत्वमपोह्याशु ज्वालया दासतां नय ॥ ३८ ॥
चित्स्वरूपेण देहादेर्मित्रो यद्यप्ययं जनः । तथाऽपि देहयोगेन ह्यन्यशेषत्वरक्षसा ॥ ३९ ॥
संस्पृष्टो नष्टसंशुद्धिर्नाधिकारी परार्चने । कैकर्यार्हान्यथाऽभ्यर्चेत्तथा कुरु नमो नमः ॥ ४० ॥

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसंचय । शरणार्थो भवेत्सद्यः श्रीमत्पादयुगार्चने ॥ ४१ ॥
 कैकर्यं देहि देवेश दीनस्य शरणार्थिनः । प्रताप्य चक्रशङ्खाभ्यामङ्कयेद्भुजमूलयोः ॥
 पवित्रेण विशुद्धात्मा यदि हीनकुलोद्भवः । द्वयाधिकारी भवति पूज्यो बन्धोऽमरैरपि ॥
 चक्राङ्कितस्य देहोऽयं यत्र कुत्र पतेदिह । तत्रैव तीर्थं भवति यत्तत्तीर्थं कलेवरम् ॥ ४४ ॥
 वैष्णवस्यैक एवाऽऽत्मा ह्यात्मानं प्रपुनाति हि । दर्शनस्पर्शनध्यानाद्देहः पातकिनो बहून् ॥
 शङ्खचक्राङ्कितं गात्रं दयाया भाजनं हरेः । अतिवर्तितुमप्येवं न भवन्ति यमादयः ॥ ४६ ॥
 संबन्धादेव संसिद्धिस्तीर्थानां मुनिभिः स्मृता । चक्रलाङ्छितदेहस्य बन्धोऽस्ति मरणा-
 वधि ॥ ४७ ॥

मृतं शरीरं विप्रस्य शङ्खचक्रादिलाङ्छितम् । न संत्यजति देवेशः सत्यं सत्यं वदाम्यहम्
 उत्कलेषु पुरा कश्चिद्ब्राह्मणो गौतमान्वयः । सोमशर्मेति विख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ४९ ॥
 स्वाध्यायशीलो नितरामग्निहोत्रपरः सदा । अन्यदेवसमं देवं मनुते पुरुषोत्तमम् ॥ ५० ॥
 अन्यशेषेण देवेशं विष्णुशेषेण चापरम् । यजते निर्विशेषेण शिवशक्तिमहेश्वरान् ॥ ५१ ॥
 तेषां कृपाविशेषेण जातः सर्वसमृद्धिमान् । पराजयो न शत्रुभ्यो न भयं राजदस्युतः ॥
 निर्वेदो नाभवत्तस्य नानाकामहतात्मनः । रजसा घोरसंकल्पास्तमसाऽऽलस्यपीडिताः ॥
 भवन्ति पुरुषा विप्र विना सत्त्वनिषेवणात् । तस्य विप्रस्य महती समृद्धिर्वबुधे गृहे ॥ ५४ ॥
 तस्यां तस्य मदोद्रेको जातो निरयवर्धनः । परदाररतो ह्यासीत्परद्रोहपरायणः ॥ ५५ ॥
 परनिन्दासमासीनो विच्युताच्युतचिन्तनः । लोभेन परिभूतस्य नित्यनैमित्तिकोत्सवाः ॥
 विनष्टा नष्टभावस्य यौवनं जरया यथा । एवं विनष्टधर्मस्य पापेनाभिहतस्य च ॥ ५७ ॥
 राजभिर्दस्युभिस्तस्य विनष्टाः सर्वसंपदः । स्वजनैश्च परित्यक्तो जायापुत्रसमान्वितः ॥ ५८ ॥
 वृत्त्यर्थं पर्यटन्मूढो मागधं देशमाश्रितः । प्रलुप्तनित्यकर्मत्वान्निरतो हि महावने ॥ ५९ ॥
 मृतः सर्पेण संदष्टः प्रेतयोनिमवाप सः । जायापुत्रौ मृतं दृष्ट्वा नष्टधर्मकलेवरम् ॥ ६० ॥
 संस्कृत्य विपिने नाऽऽस्तां कर्तुं पित्र्यमलं द्विज । स च प्रेतः क्षुधाव्याप्तौ गच्छन्तौ वनि-
 तात्मजौ ॥ ६१ ॥

जघास निर्दयो मौढ्यात्प्रेतयोनिमुपास्थितः । त्रयस्ते प्रेततां प्राप्ता बलात्पान्थजनान्बहून्
 जघ्नुस्ते ते समभवन्प्रेताः प्रेताशिता(नो)जनाः । दृष्ट्वा कस्याश्च सरितस्तीरेऽश्वत्थतरुं
 च तैः ॥ ६३ ॥

निवासमकरोत्तत्र प्रेतैः परिवृतो ह्यसौ । एवं निवसतस्तस्य प्रेतरूपहतद्युतेः ॥ ६४ ॥
 गतो बहुतिथः काल औत्कलेयस्य सुव्रतः । कोऽपि वृन्दावनाद्विप्रः प्रवृत्तो नीलपर्वतम् ॥
 द्रष्टुं नारायणो यत्र नित्यं संनिहितो द्विज । ब्राह्मणो हरिशर्मेति वैष्णवः ससुतो मुनिः
 संतप्तचक्रपूताङ्गस्तूलसीमालया वृतः । नारायणं जगन्नाथमनन्येनान्तरात्मना ॥ ६७ ॥
 सेवते परया भक्त्या यथा स प्राप्यते हरिः । आगतः सरितस्तीरे विप्रो मार्गवशादयम् ॥
 हरिशर्मा महाभागो मागधं तीर्थतां नयत्(न) । मृतः कालवशात्तत्र नारायणमनुस्मरन् ॥
 दग्धं पुत्रेण तद्गात्रं नीत्वाऽश्वत्थतले महत् । तद्गात्रधूमसंपर्कात्सोमशर्मा महाखलः ॥
 विमुक्तः कर्मपाशेन सपुत्रो भार्यया सह । प्रेतास्त्वन्ये गताः केचिद्विहर्तुं च दिगन्तरे ॥
 विमुक्तः कर्मपाशेन तावत्प्रेताधिपोऽभवत् । प्रदक्षिणीकृत्य तनुं हुताशनगतां मुनि(नैः) ॥

प्रणनाम मुदा युक्तः साष्टाङ्गमवनीतले । स चाऽऽप दर्शनादस्य जन्मान्तरगतां स्मृतिम् ॥
 अन्यदेवसमत्वेन योऽभजद्गुरुध्वजम् । निरीक्ष(क्षि)तः स्तुतः सद्यः कोऽयमश्वत्थमूरुहात्
 अवतीर्य समायातः पितुर्देहं स भाषयत् । केयं स्त्री कः कुमारोऽयं केऽन्ये सर्वाशिनो यथा
 जयशब्दं नमःशब्दं कुर्वन्तः परितश्चिताम् । कौतुकेन समाविष्टः पृष्ठ(प्र)च्छ पितुरन्तिके ॥
 के यूयं मत्पितुर्गात्रं ज्वलन्तं परितः स्थिताः ॥ ७६ ॥

सोमशर्मोवाच—

वयं प्रेतगणा वत्स हरिभक्त्या(क्त्य)वमानिनः । विष्णौ सामान्यबुद्ध्याऽहमेतेषु गुरुतां
 गतः ॥ ७७ ॥

मदङ्गसंश्रयादेते पान्थाः प्रेतत्वमागताः । गता हि बहवोऽस्माकं हायनाः शाश्वतीः
 श(स)माः ॥ ७८ ॥

नोया(पा)यमिह संप्राप्ता दग्धाः कोपाग्निना हरेः । धूमेनानेन मुक्ता हि तिष्ठामो भार्यया
 सह ॥ ७९ ॥

अयं मे तनयो मौढ्यान्मयैवाऽऽपादितोऽनया । मात्रा सह महामाग स्मृतिर्मे दर्शनादभूत्
 वेदाध्ययनसंपन्नः सोमशर्मा पुराऽभवत् ॥ ८० ॥

नानादेवैकनिरतो विष्णुभक्तिविवर्जितः । सुरामिषपशू(शु)वातैरर्चिता चण्डिका मया
 बलिदानं कृतं काले तर्पिता भूतभैरवाः । विष्णुः सामान्यबुद्ध्या मे द्वारदेवेषु पूजितः ॥
 हसिता वैष्णवा नित्यं शङ्खचक्राङ्गधारिणः । श्रद्धया पादतीर्थं मे न धृतं वदनाम्बुजे ॥
 न देवः प्रणतो मूर्ध्ना हरिर्वैकुण्ठनायकः । तामसानां हि देवानां सेवनं मनसा कृतम् ॥
 तेन कर्मविषाकेन प्रेतराजः पुराऽभवत् । न जाने धूममाहात्म्यं कीदृशं ते पितुर्द्विज ॥
 आख्याहि पुत्र यदि ते विज्ञातं स्यादशेषतः ॥ ८५ ॥

पुत्र उवाच—

नाहमप्यत्र माहात्म्यं प्रेतभावविमोचनम् । ॥ ८६ ॥

पितुर्धूमस्य जानीयां केन जातं हि कर्मणा । उभौ प्रेतद्विजौ तत्र मनसा पुरुषं परम् ॥
 जग्मतुः शरणं शीघ्रं संशयच्छेदनाय च । तदानीमेव श्रीवत्सो वनमालागदाधरः ॥ ८८ ॥
 पीतवासाश्चतुर्बाहुः संप्राप्तो गरुडासनः । नमस्कृतः स्तुतो देवस्ताभ्यां परमया मुदा ॥
 पृष्ठः प्रोवाच भगवान्मेघगम्भीरया गिरा । वैष्णवस्य तनुः साक्षाद्विष्णुरूपा मयोदिता ॥
 निवसामि सदैवाहं मच्चक्रेणाङ्किता यदि । मच्चक्रपूतदेहस्य यच्च पादोदकं महत् ॥ ९१ ॥
 विरजायाः समं विद्धि महापातकनाशनम् । यावत्कलेवरे चक्रं सजीवस्य मृतस्य वा ॥
 तावत्तिष्ठति मे तेजो नाशयद्यमर्किकरान् । प्रेतत्वं नैव विन्देत मृतस्य मम शास-
 नात् ॥ ९३ ॥

सूतकं नैव भवति स्पर्शदोषो न विद्यते । लोकसंरक्षणार्थाय शिष्यैः पुत्रैश्च बान्धवैः ॥
 मदाज्ञापालनं कार्यं मन्त्रदृष्ट्या न वै क्वचित् । वैष्णवस्य शरीरस्य न दाहः क्रियते यदि
 न तेन दुर्गतिं गच्छेच्चक्रं तत्र प्रशास्ति हि । सर्पव्याघ्रविषाघातचौरवारिविषूचिकाः ॥
 चक्राङ्कितस्य नेच्छन्ति दुर्गतिं यमर्किकराः । श्मशाने मागधे देशे म्लेच्छदेशेऽन्त्यजां गणे ॥

मृतस्य देहं चक्रदेहस्य सत्यं सत्यं न दुर्गतिः । विष्णुभक्तिशरीरस्य गङ्गाद्याः सरितः
सदा ॥ ९७ ॥

सेवन्ते पार्षदा भूत्वा निजदोषापनुत्तये । मिथ्यते त्यज्यते वाऽन्यः संस्कारो देहिनां तनौ
तुलसीनलिनाक्षैश्च मण्डितो बल्लभो मम ॥ ९९ ॥

अतो विमुक्तिं संप्राप्ता वैष्णवाङ्गविधूपिताः । प्रेताः संबन्धिनो ह्येते मद्भक्तस्य न संशयः
काष्ठपाषाणरचितगृहोपकरणानि च । पुनन्ति चक्रयुक्तानि न कुतो वैष्णवी तनुः ॥
दासी दासाश्च भृत्याश्च चिह्निताश्चक्रवाह्विना । शुद्धा भवन्ति विप्राणां परिचर्यादिकर्मसु
पक्वान्नं चक्रसंयुक्तं सेवितं पुरुषेण हि । प्रयच्छति मनःशुद्धिं महापातकिनामपि ॥

माथुरं मण्डलं पुण्यं तत्र वृन्दावनं वरम् । तत्रापि वैष्णवत्वं हि तत्रैकान्तित्वमुत्तमम् ॥
एकान्त्ययं मम प्रेष्ठः पिता ते द्विजसत्तमः । तत्संबन्धादिमे प्रेता मुक्ता नात्र विचारणा ॥
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो देवः प्रेतो वैमानिकोऽभवत् । सभार्यः ससुतो हृष्टो हृष्ट्वा वैकुण्ठ-
नायकम् ॥ १०६ ॥

स च विप्रो मुदा युक्तो वृन्दावनं समाययौ । श्रीवृन्दावनमाहात्म्यं श्रुत्वा चैकान्तित्वै-
मवम् ॥ १०७ ॥

पूर्णार्थो दर्शनाद्विष्णोर्नीलाद्रिं प्रणिपत्य च । श्रीवत्स एषा संशुद्धिश्चक्रेण कथिता तव
दिग्भ्यः समागताः प्रेता अश्वत्थमवलोक्य च । तर्कयामासुरत्यन्तचिन्ताकुलितचेतसः ॥
क गतः सगणोऽस्माकं प्रेतराजो महाबलः । निर्दोषो दृश्यते नूनं विजने कः समागतः ॥
निर्धूमाङ्गारनिचर्यां चितामालोक्य सत्वरम् । आजगमुस्त्वरितास्तत्र तानन्वेष्टुमितस्ततः ॥
प्रायः केनापि नः स्वामी मन्त्रज्ञेन विपश्चिता । निर्दग्धः सगणस्तस्य चितैषा प्रति-
माति हि ॥ ११२ ॥

वयमत्र प्रवेक्ष्यामो वृथा किं जीवितेन नः । अनाथानामिवाऽऽर्तानां वणिजां पोतवाहि-
नाम् ॥ ११३ ॥

प्रविष्टा भस्मसंश्लेषात्सद्यो मुक्तकलेवराः । विमानं वरमारुह्य तेऽपि सर्वे दिवं ययुः ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां तापसंस्कारकथनं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६३॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

मन्त्रराजस्य महात्म्यं श्रीवत्स ह्यवधारय । मननाच्चायते यस्मात्तस्मान्मन्त्र उदाहृतः ॥१॥
ॐकाराद्यो महामन्त्रो राजते मन्त्रराजिषु । वस्वक्षरार्थदः पुंसां द्वितीयः कल्पपादपः ॥
कल्पवृक्षः कामधेनुश्चिन्तामणिमुखानि किम् । अनुकुर्वन्ति श्रीवत्समन्त्रराजं विमुक्तिदम्
सार्धकोटिमहामन्त्रा नानाशक्तिसमन्विताः । सेवका इव सेवन्ते मन्त्रराजं दिवानिशम्

यथा नारायणं देवं त्रयस्त्रिंशच्च कोटयः । उपासते तथा सर्वे मन्त्रमष्टाक्षरं द्विज ॥ ५ ॥
 ऋषिर्नारायणोऽहं वै देवता च श्रियः पतिः । बीजमोङ्कारमित्याहुरैश्वर्यं शक्तिरेव च ॥
 साध्यो नारायणः साक्षात्सर्वाधारो बृहद्गुणः । श्रीवैकुण्ठमहालीलानायको विश्ववन्दितः
 स्वरूपभूतकैकर्ये विनियोगे नमो नमः । धर्मार्थकाममोक्षेषु कोऽपि कामानुसारतः ॥ ८ ॥
 महापद्मादिनिधयो ह्यणिमाद्याश्च सिद्धयः । मन्त्रराजस्य पुरतश्चरन्ति सचिवा इव ॥ ९ ॥
 न देवदानवा नैव यक्षराक्षसगुह्यकाः । न चाभिमवितुं शक्ता मन्त्रराजपरायणम् ॥ १० ॥
 त्रिपदो मन्त्रराजोऽयं वसुवर्णविभूषितः । ये जपन्ति महाभागास्तेभ्यो नित्यं नमो नमः
 अकारेणाप्युकारेण मकारेण विभूषितम् । ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म शिरोभूतं महामनोः ॥ १२ ॥
 अकारः परमः शेषी शेषभूताविहापरो । तयोराधारभूतो हि निराधारो निरामयः ॥ १३ ॥
 स्वतन्त्रो वासुदेवाख्यो विकृतप्रकृतौ स्थितः । व्यक्ताव्यक्तव्यवस्थायां मेदाभेदमुपैति हि
 अव्यक्तप्रणवं ब्रह्म व्यक्तमादित्रयं पृथक् । तत्राधोऽपरिणामीति द्वितीयः परिणामवान् ॥
 द्वयोरधीनः पुरुषस्तृतीयः पञ्चविंशकः । उकारेण विनिर्मुक्तो जीवो ब्रह्मात्मकः स्वयम् ॥
 प्रकृत्यभिनिवेशेन साक्षात्परमपुरुषम् । नोपैति पुरुषो जीवः पञ्चविंशो ममात्मकः ॥ १७ ॥
 आद्यश्च पुरुषः शेषी सच्चिदानन्दलक्षणः । स्वतन्त्रः सर्वगः शश्वदात्मभूतो द्वयोर्मतः ॥
 उपाधिभूता प्रकृतिश्चतुर्विंशतिभेदभाक् । अपरः पुरुषो ज्ञेयो बद्धमुक्तः सनातनः ॥ १९ ॥
 चतुर्विंशतिभेदेषु कादिष्वनुगतो हरिः । धारको ह्यात्मभूतोऽसावन्तर्यामितया स्थितः ॥
 धार्यत्वेन स्थिताः सर्वे तनुभूताः शरीरिणः । कखादिसंज्ञा दधते जीवयोगेन बीजताम् ॥
 कखामादिविभागेन व्यक्तमेतन्नयात्मकम् । प्रजप्तं मातृकायन्त्रे पूजितं सर्वकामदम् ॥ २२ ॥
 अप्रच्युतपदाख्यं जीवब्रह्मैककेवलम् । जपतामच्युतं धाम प्रयच्छति न संशयः ॥ २३ ॥
 ओमित्येकाक्षरं बीजं प्रकृत्या पुरुषेण च । केवलं प्राकृतो जीवो जपतामखिलद्विदः ॥
 सर्वाधारोऽयमोङ्कारो बद्धमुक्तादिसंश्रयः । धर्मार्थकाममोक्षाणामेकः कल्पतरुः स्मृतः ॥
 द्वाविमौ पुरुषौ लोके सुपर्णाविति संज्ञितौ । कादिवृक्षलताविष्टौ भुक्तिमुक्तिफलप्रदौ ॥
 भोक्ता च भोजकश्चैको भोग्यभूतमथापरम् । त्रिविधः पुरुषस्त्वेवं मन्त्रमात्रेषु तिष्ठति ॥
 भुनक्ति बिन्दुरूपेण प्रकृतिं पुरुषाश्रिताम् । केवलायां न भोगोऽस्ति जडत्वात्प्रकृतौ
 मनाक् ॥ २८ ॥

केवलं पुरुषं पूर्णमकाराक्षरसंज्ञितम् । भुनक्त्यपूर्णः पुरुषः पूर्णत्वं प्रतिपद्यते ॥ २९ ॥
 वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय
 कल्पते ॥ ३० ॥

विशत्यकारः सर्वेषु सत्तारूपेण पुंगव । मकारो बिन्दुरूपेण परिस्फुरति स्त्रियन् ॥ ३१ ॥
 भोग्यभूता हलः सर्व उकारप्रकृतौ स्थितः । कारणे प्रणवे साऽपि लीना चोकार-
 संज्ञया ॥ ३२ ॥

पुरुषोऽपि प्रकाशेन व्यापकः पञ्चविंशकः । स्वरेण बिन्दुरूपेण भगवन्तमुपाश्रितः ॥
 स्वशेषभूतभूतानामाश्रयः परमेश्वरः । प्रणवाख्यः परो देव उभयत्र च दीव्यति ॥ ३४ ॥
 न चैश्वर्यं विना कापि सेव्यते नोपदिश्यते । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म न्यासिभिः समुपास्यते ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥
उपदेशोऽयमखिलश्रुतिस्मृतिभिरुच्यते । फलं तूपाधिसंत्यागः स्वरूपस्य परा गतिः ॥३७॥
वत्स तेऽहं प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं भगवद्भिरः । उपदेक्ष्याम्यहं चास्मै नरायार्जुनरूपिणे ॥
विशिष्टमपरैर्वर्णैरेकाक्षरमिहोच्यते । अतोविशिष्टमद्वैतं वर्णेषु प्रणवो मतः ॥ ३९ ॥
प्रणवं व्याहरेत्प्राज्ञो मामेकं ब्रह्म संस्मरन् । पश्यैकं चिदचिद्युक्तं बृहद्गुणयुतं तथा ॥४०॥
प्रणवब्रह्मणोरैक्यं वाच्यवाचकभेदतः । सूते स मात्रिकं विश्वं शब्दमेकाक्षरो मनुः ॥४१॥
यतश्चेमानि मूतानि जीवन्ति च यतः पुनः । प्रलीयन्ते यतो यस्मिंस्तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः ॥
शक्तिरूपसमाधारे कार्यं तिष्ठति कारणे । ततोऽवस्थान्तरं प्राप्य बहिरन्वेति पूर्ववत् ॥४३॥
शब्दब्रह्म परं ब्रह्म द्वयं वै विश्वकारणम् । शब्दब्रह्मसमाराध्यं परब्रह्माधिगच्छति ॥४४॥
एवं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनुशासनम् । ब्रह्मविद्भवति ब्रह्म इत्येषा च परा श्रुतिः ॥४५॥
वाचकं तु पदं वाच्यं प्राप्यं भोग्यं समाश्रयम् । ब्रह्मावगम्येते साक्षाद्विधूय प्रतिबन्धकम् ॥
साधनं प्रणवाभ्यासो मम ध्यानसमन्वितः । आजीवं सैव भक्तिर्हि शरीरं प्रतिबन्धकम् ॥
त्यजन्देहं च यो याति स याति परमां गतिम् । परमं पुरुषं दिव्यं कारणं चिदचिन्मयम् ॥
गतिस्तस्य परं साम्यं याति प्राप्नोति मानवः । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूयोपाधिर्वर्जितः ॥
उपैति परमं साम्यमिति वेदान्तनिश्चयः । साम्यं प्राप्नोऽपि परमं प्रणवाभ्यासचिन्तनैः ॥
न प्राप्य पुरुषं प्राप्यं तदा सर्वं निरर्थकम् । तत्प्राप्तौ च पुनर्वत्स साधनं प्रणवानुगा ॥
भक्तिकैवल्यभावेन यदा मामभिकाङ्क्षति । अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥
तस्याहं सुलभो वत्स नित्ययुक्तस्य योगिनः । कैवल्यादखिलार्थेषु यस्य नो विशते मनः ॥
अनन्यचेता भवति यो मामेवमनुस्मरेत् । तस्यैवाहं च सुलभो नान्ययोगयुजोऽपि वा ॥
यतो वै नित्यसंयोगो मयि तस्य प्रवर्तते । मच्चिन्तनमृते नान्यसाधनं विद्यते ततः ॥५५॥
अतस्तस्यार्थबोधाय द्वितीयं पदमुच्यते । साधनान्तरसंसिद्धिं नमःशब्दो निरस्यति ॥
अहंकारपरित्यागो मनसैवोपचर्यते । ममत्वे तु मकारः स्यान्नकारस्तन्निषेधने ॥ ५७ ॥
अतो नैवास्य कर्तृत्वं केवलं शरणं विना । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥५८॥
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो भोक्षयिष्यामि मा शुचः । इत्यहं नमसौह्यर्थमुपदिक्ष्ये नराय च ॥
नरोऽयं स्वभरन्यासं मध्येव वितरिष्यति । पारतन्त्र्यानुसंधानात्स्वस्य तच्छेषरूपिणः ॥
कर्तृत्वं च कुतो यस्मात्सर्वधर्मोपपादनम् । अतो भगवता प्रोक्तं स्वकर्तृत्वं विहाय च ॥६१॥
मामेकं साधनं ज्ञात्वा मदाज्ञापालनं कुरु । मत्प्राप्तिप्रतिबन्धेभ्यो ह्यहमेव विमोचिता ॥६२॥
मा शुचः सर्वपापेभ्यः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति व्रतं मम । अथ प्राप्यं च भोग्यं च नारायणव्रतीरितम् ॥
नारं जीवसमूहोऽयमयनस्तस्य यो भवेत् । नारायणः स भवति परमं प्राप्य मुच्यते ॥६५॥
स्वाधारमन्तरं नैव गन्तव्यं विद्यते क्वचित् । आधेयस्य न चाऽऽधार आधेयान्यस्य पुत्रक
पक्षिणामयनं नीडं सर्वतश्चरतामपि । नराणामयनं तद्वदेष नारायणः स्मृतः ॥ ६७ ॥
नरा बद्धाश्च मुक्ताश्च बलाश्च अपि च स्मृताः । सर्वेषां मयनं साक्षादाद्यो नारायणो
हरिः ॥ ६८ ॥

नराज्जातानि जीवानि नाराणीति जगौ श्रुतिः । अयते तत्र यः साक्षादात्मा नारायणो
मतः ॥ ६९ ॥

य आत्मनीति वाक्येन ह्यन्तर्यामितया स्थितः । प्रवर्तयति भूतानि कृतीनामाश्रयो हि सः
कार्याणामयनं साक्षाज्जीवस्य च परस्य च । प्रकृतिरपि कालस्य सत्त्वस्थं च परायणम् ॥
ज्ञानस्य धर्मभूतस्य ह्यैश्वर्यादिगुणस्य च । आश्रयो वत्स नितरामेष एव नरोत्तमः ॥ ७२ ॥
यदेषामयनं साक्षादेषां निलयनं पदम् । निलीय यत्र तिष्ठन्ति यस्मादेतत्प्रजायते ॥ ७३ ॥
आधेयानामभावस्य न पदं परमेश्वरः । किंतु सूक्ष्मस्वरूपस्य नामरूपबहिष्कृतेः ॥ ७४ ॥
सदेव सौम्येदमग्र आसीदेषेति या श्रुतिः । वदत्याश्रयनामैव ह्याश्रितं सूक्ष्मतः स्थितम् ॥
अव्यक्तादसदेवेति शून्यमिति न चोच्यते । नासच्छून्यमिदं वत्स बीजे वटमिव स्थितम् ॥
कालेच्छाकर्मयोगेन (ण) त्रिगुणेन यदा पुनः । प्राकृतं व्यक्तिमायाति कार्यात्प्राक्सूक्ष्मतः
स्थितम् ॥ ७७ ॥

केवलेशेच्छया नित्यमुक्तानां स्वात्ममुक्तये । अप्राकृतमिदं दिव्यं व्यक्तिमायाति शाश्व-
तम् ॥ ७८ ॥

प्राकृताप्राकृतानां च नित्यमुक्तात्मनामपि । बद्धानां केवलानां च प्राप्य एव न संशयः
प्रकृत्या सह संयोगः प्राकृतानां लयेषु च । तथा प्रकृतिमुक्तानां साक्षाद्योगो निरूपितः
तत्र केवलिनामात्मस्वरूपेण व्यवस्थितिः । मुक्तानां दिव्यरूपेण भगवत्परिशीलनम् ॥
एवमाश्रयमाश्रित्य त्यजेदन्यत्प्रयोजनम् । चतुर्थी निर्दिशत्येतच्छ्रीवत्स मनसा स्मर ॥ ८२ ॥
अनन्याहं च संबन्धं वक्ति प्रणव एव हि । अनन्यसाधनं वक्ति द्वितीयं पदमुत्तमम् ॥ ८३ ॥
प्राप्यं नारायण इति चतुर्थी द्विजसत्तम । निर्दिशत्येषु युक्तानां तथाऽनन्यप्रयोजने ॥ ८४ ॥
एवं नारायणपरो मन्त्रराजमहर्निशम् । योऽनुस्मरति पूतात्मा याति विष्णोः पदं परम् ॥
सायमेतदधीयानः पापं दिनकृतं महत् । मध्यंदिनमधीयानः पापं प्रातः कृतं महत् ॥ ८६ ॥
प्रातरेतमधीयानः पापं रात्रिकृतं महत् । भस्मी करोति तत्सर्वं तूलराशिमिवानलः ॥ ८७ ॥
ब्रह्महत्यासहस्राणि गुरुतल्पाधिरोहणम् । स्वर्णस्तेयं सुरापानं तत्समानि बहूनि च ॥
अष्टाक्षरप्रज्ञारं चक्रशङ्खादिधारिणम् । दृष्ट्वा विलयमायान्ति नीहारा इव गोपतिम् ॥
प्रजप्त्वा मन्त्रराजेन जलमष्टोत्तरं शतम् । प्रोक्षणात्कुशपत्रैश्च पैशाचत्वं विनश्यति ॥ ९० ॥
ब्रह्मराक्षसवेतालकूष्माण्डग्रहजातयः । नारायणेतिमन्त्रेण पलायन्ते दिशो दश ॥ ९१ ॥
एकादश्यां व्रतं कृत्वा सहस्रतुलसीदलैः । नारायणेन मनुना पूजयन्पुरुषोत्तमम् ॥ ९२ ॥
महापूजां प्रकुर्वीत रात्रौ जागरणं चरेत् । अयुतं प्रजपेन्मन्त्रं मन्त्रराजमनुत्तमम् ॥ ९३ ॥
द्वादश्यां चरुणा हुत्वा सहस्रं मधुसर्पिषा । भोजयेत्परमान्नेन विप्रान्द्वादश संख्यया ॥
महाभागवताञ्छान्तान्दक्षिणाभिः प्रपूज्य च । प्रार्थयेन्मनसोऽभीष्टं वत्सरात्समवाप्नुयात् ॥
अष्टा(ष्टो) धिकारमाप्नोति बन्ध्या च लभते सुतम् । गुर्विणी जनयेत्पुत्रं कन्या विन्दति
सत्पतिम् ॥ ९६ ॥

महारोगात्प्रमुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् । धनार्थी धनमाप्नोति विद्यामाप्नोति विस्तृ-
ताम् ॥ ९७ ॥

पुष्कलं ज्ञानमाप्नोति बुभुक्षुः प्रेमलक्षणम् । निष्कामो भक्तिमाप्नोति संवत्सरावि-
धानतः ॥ ९८ ॥

कार्तिके कमलाकान्तं कमलैर्लक्षसंख्यया । वस्वक्षरेण संपूज्य स्वामीष्टं साधयेन्नरः ॥
अन्तःकरणसंशुद्धिमचिरात्समवाप्नुयात् । जातीपुष्पैस्तु हवनात्कविर्भवति वत्सरात् ॥
नष्टबुद्धिश्च विकलो जडो बुद्धिमवाप्नुयात् । अष्टोत्तरशतैः शङ्खैर्दुग्धेनाऽऽपूरितैस्तथा ॥
तुलसीशर्करोपेतैः स्नापयेन्मनुनाऽमुना । सहस्रनामभिः पुष्पैः पूजयेत्परया धिया ॥ १०२ ॥
नैवेद्यं पायसं सर्पिर्दत्त्वाऽभीष्टं सुसाधयेत् । द्वादशैर्दिवसै रोगान्मण्डलान्निगडग्रहात् ॥ १०३ ॥
मुच्यते वत्सरावराज्यं प्राप्नुयाच्छत्रुभिर्हतम् । वस्वक्षरेण यो भुङ्क्ते प्रतिग्रासं द्विजोत्तमः ॥
अश्वमेधसहस्राणि कलां नार्हन्ति षोडशीम् । पङ्क्तिभोजनजाददोषादस्पृश्यस्पर्शना-
दपि ॥ १०५ ॥

अष्टवारं जपादस्य मुच्यन्ते वैष्णवा नराः । प्रतिग्रहमवात्पापादयाज्यस्य च याजनात् ॥
यत्पापं जायते येषां तेषामष्टाक्षरो गतिः । नारायणेति वदनाद्यस्य चोत्पद्यते ध्वनिः ॥
तस्य पापानि नश्यन्ति वयांसीव घनध्वनेः । श्रीवत्स बहुनोक्तेन किमिदानीं महामते ॥
वस्वक्षरस्य महात्म्यं नालं वक्तुमहं क्षमः ॥ १०८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरितेऽष्टाक्षरमाहात्म्यं

[नाम] षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ५७१ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

एवं नारायणमनुं समाराधय शाश्वतम् । यदि गन्तासि वैकुण्ठं यत्राऽऽस्ते पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥
द्वयमावर्तयेन्नित्यं मनुसंधानमाचरन् । नास्य देवान्तराकाङ्क्षा प्रपन्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥
द्वयं हि षट्पदं प्रोक्तं पञ्चविंशाक्षरं द्विज । ग्रहणादेव निर्मुक्तो जायते यमशासनात् ॥ ३ ॥
अष्टाक्षरं द्वयं चैव यस्य चेतसि वर्तते । स मनुष्यो न विज्ञेयः पार्षदप्रवरो हरेः ॥ ४ ॥
नवाक्षरं पदं त्वाद्यं द्वितीयअ(म)क्षरं मतम् । तृतीयमक्षरं चैव चतुर्थमक्षरं तथा ॥ ५ ॥
पञ्चाक्षरं पञ्चमं तु चरमस्य क्षरं मतम् । अष्टाक्षरं तु विपदं चरमं द्वादशात्मकम् ॥ ६ ॥
प्रपन्नानां धनमिदं पाथेयं मुक्तिमिच्छताम् । आत्मप्रदं केवलानां ज्ञानदं ज्ञातुमिच्छताम् ॥
द्वयं त्रयं च चरमं संज्ञेयं द्विजसत्तम । प्रापकानां च मन्त्राणां विज्ञेया मम पुत्रक ॥ ८ ॥
कर्मज्ञानोपासनाख्या साध्योपायाः प्रकीर्तिताः । सिद्धोपायस्तु चरमे निर्दिष्टः कृपया
मया ॥ ९ ॥

वैष्णवो हि परो धर्मो वत्स वेदेषु निश्चितः । विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगदेतच्चराचरम् ॥
विष्णोश्चतुर्मुखो जातस्तस्मात्पञ्चमुखो मतः । सहस्रशीर्षः पुरुषो वैराङ्गवै समपद्यत ॥
योऽवष्टभ्य त्विमदं सर्वं सत्यलोके विराजते । गुणावतारो लोकानां हिताय पुरुषोत्तमः ॥

यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासांचक्रिरे मुदा । सगुणः पुरुषो विष्णुः श्रीभूलीलास-
माश्रयः ॥ १३ ॥

तत्र साधारणो धर्मो नानादेवैश्च सिध्यति । अदृश्ये भावनातीते गुणत्रयविवर्जिते ॥ १४ ॥
वासुदेवे भगवति सत्त्वद्रव्यशरीराणि । अनन्यभावयोगेन भावना नोपजायते ॥ १५ ॥
अर्च्यते साधनधिया हरिर्यज्ञाङ्गयूपवत् । तेनापूर्वं भवति स एव परमेश्वरः ॥ १६ ॥
प्रयच्छति स एवास्य सुखं स्वर्गादिकं वरम् । धर्मादर्थश्च कामश्च धर्मश्चैष प्रवृत्तिदः ॥
प्रयोजनान्तरं हित्वा तेनैव पुरुषोत्तमम् । युज्यन्ते यज्ञपुरुषो वैष्णवो धर्म उच्यते ॥ १८ ॥
एष साधारणो धर्मो निष्कामो ज्ञानवर्धनः । तस्मादुत्पद्यते चान्यो धर्मो भागवतो महान्
ज्ञात्वा भगवतो रूपं सर्वत्रास्तितया स्थितम् । धारकः प्रेरकः साक्षाद्वासुदेवः सनातनः ॥
सर्वानन्दमयो नित्यो नित्यलीलानिकेतनः । सर्वावधिः सर्वशेषी सर्ववेदान्तसंमतः ॥ २१ ॥
तस्मादन्यन्नैकरूपं मायाकार्यमिदं जगत् । अनित्यं मृगतृष्णाभं गन्धर्वनगरोपमम् ॥ २२ ॥
कर्तृत्वं च फलं हित्वा ममेदमिति कर्मणि । कुर्याद्वेदोदितं कर्म वैष्णवं तत्प्रकीर्तितम् ॥
श्रवणादीनि कर्माणि विष्णोरेव करोति यः । वत्सैष वैष्णवो धर्मः श्रोतव्यादिश्रुतीरितः
एवं साधारणा धर्मा वैष्णवा बहवो मताः । संबन्धापादनं विष्णोरसाधारणमुच्यते ॥
दासो भूत्वा यजेदेवं पञ्चसंस्कारसंस्कृतः । वैष्णवः परमैकान्ती ह्येकान्तीति त्रिधा मतः ॥

श्रीवत्स उवाच—

वैष्णवः परमैकान्ती ह्येकान्ती यस्त्वयोदिताः । तेषां लक्षणमारव्याहि नारायण नमोऽस्तु ते

नारायण उवाच—

देवान्तरं परित्यज्य श्रीविष्णोः शरणं गतः । अकामो मोक्षकामो वा सकामो वा द्विजो-
त्तम ॥ २८ ॥

विष्णौ च वैष्णवेष्वेव निबद्धहृदयः सदा । अन्तः करणशुद्ध्यर्थं पञ्चरात्रानुसारतः ॥
श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागशः । संसेवते विशुद्धात्मा गृह्यं कर्म परित्यजेत् ॥
मलिनीकरणं यक्त्वा लोकनिन्दाकरं तथा । प्रतिकूलमनाज्ञप्तं सदाचारबहिष्कृतम् ॥
धृत्वा भागवतं वेधं जन्मकर्मात्सवादिकम् । करोति विमलं प्राज्ञो वैष्णवः परमो मतः ॥
अयमेव तदात्मानं ज्ञात्वा देहादिवर्जितम् । निर्लेपमक्षरं शुद्धं परिणामविवर्जितम् ॥ ३३ ॥
सच्चिदानन्दमुन्मुक्तपट्टतरङ्गमनामयम् । अवस्थात्रयनिर्लिप्तं विकाररहितं ध्रुवम् ॥ ३४ ॥
स्वरूपभूतविज्ञानमयमच्युतमस्फुटम् । उपाधिभेदरहितं शान्तं स्वप्रभया ततम् ॥ ३५ ॥
उपाधिकृतसंकोचरहितं स्फटिकोज्ज्वलम् । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
अप्रधृष्यमनौपम्यमप्रतर्क्यमगोचरम् । स्वरूपभूतसामर्थ्यसंपन्नं सत्यविक्रमम् ॥ ३७ ॥
सत्यसंकल्पनित्यात्मगुणाश्रयमनुत्तमम् । भगवच्छेषभूतं हि ज्ञात्वा कृत्यात्प्रमुच्यते ॥ ३८ ॥
एवमात्मस्थितिं प्राप्य ह्यनात्मासंगवर्जिते । एकान्ते चाऽऽत्मनो रूप एकान्ती संस्थितो
बुधः ॥ ३९ ॥

देहधर्मेरसंपृष्टो मानामानविवर्जितः । स्वात्मभूतनिजाधारपरमात्मपरायणः ॥ ४० ॥
निवृत्तानात्मसंबन्धिजनसङ्गरतिः सदा । प्रतिकूलजनान्नादिपङ्क्तिभोजनवर्जितः ॥ ४१ ॥

आचार्योपासनरतो देहाहंकृतिनिर्गतः । एकान्ती स्वस्वरूपस्थो मम प्रीतिकरो मतः ॥४२॥
 परमैकान्तिनं विद्धि वत्स स्वात्मानमच्युतम् । स्वाधारभूतमद्वैतमक्षरं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥४३॥
 सेवते परया भक्त्या प्राप्यभोग्यधिया सदा । देहादेकान्तभूतोऽयं प्रत्यगात्मा द्विजोत्तम ॥
 तस्मादेकान्तभूतो हि परमात्मा सनातनः । तस्यैकवदनोलासविश्रान्तनयनाम्बुजः ॥४५॥
 यस्याऽऽनन्दकलालेशलिहो ब्रह्मादयोऽमराः । तस्याऽऽनन्दनिधेर्भक्तिः परमैकान्तित्वा
 मता ॥ ४६ ॥

परमैकान्तिको ज्ञेयो ममाऽऽत्मा तस्य चाप्यहम् । मद्दधानसुखविच्छेदक्षणाविक्षरणाक्षमः
 यस्य ज्ञानकलालेशाज्ज्ञानिनोऽखिलचेतनाः । तस्य ज्ञाननिधेर्भक्तिः परमैकान्तित्वा मता
 यस्य कर्तृत्वसामर्थ्यात्कर्तारो जडचेतसः । तस्य कर्त्रवधेर्भक्तिः परमेकान्तित्वा मता ॥
 यस्यैश्वर्यकलालेशादीश्वराश्च सुरासुराः । तस्यैश्वर्यनिधेर्भक्तिः परमेकान्तित्वा मता ॥५०॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानां राशीभूतकलेवरात् । क्षेत्रज्ञलक्षणात्तस्य धारकादात्मनः परः ॥५१॥
 षड्विंशको हरिः साक्षात्परमात्मा परायणः । कल्याणादिगुणोपेतो निर्गुणः प्रकृतेः परः
 निरञ्जनो निरालम्बो निर्विकारो निरामयः । वाङ्मनोगोचरैश्वर्यो नित्यमुक्तजनाश्रयः ॥
 आविष्कृतमहालीलः कोटिब्रह्माण्डनायकः । शुद्धसत्त्वतनुः श्रीमाञ्जरीभूलीलापतिः
 प्रभुः ॥ ५४ ॥

दिव्यायुधो दिव्यजनो दिव्यलोककृतालयः । दिव्यवाहनभूषाढ्यो दिव्यभोगमहत्प्रभुः ॥
 यस्य लोकगुणांशानां विभूतीनामनेकशः । प्राकृतेऽप्यनुभूयन्ते जनानां मुक्तिहेतवे ॥
 सत्यलोकस्तथा श्वेतद्वीपदुग्धाब्धिसंज्ञकाः । द्वारकामथुरायोध्याश्रीरङ्गमलयाद्रयः ॥
 लोकालोकाचलादग्रे तमसः परतः परः । नरेण सहितो यत्र सदैव निवसाम्यहम् ॥५८॥
 यथाऽत्र तपसा युक्तो मुनिवेषधरो द्विज । सर्वैश्वर्ययुतस्तत्र श्रीभूलीलासमन्वितः ॥५९॥
 तयोरेवांशभूतौ हि सितकृष्णरुचावुभौ । अवतीर्य यदोर्वशे भुवो भारं हरिष्यतः ॥६०॥
 अनन्तगरुडादीनां स्थानानि च बहून्यपि । वैकुण्ठस्यांशभूतानि ह्युपास्यानि मुमुक्षुभिः
 मोक्षस्य द्वारभूतानि तत्तन्मूर्तिप्रपत्तिः । अदृश्ये निर्गुणे ब्रह्मण्यनन्ते पुरुषोत्तमे ॥ ६२ ॥
 वासुदेवे भगवति रतिरुत्पद्यते कथम् । विना तद्द्वारभूतानां विभूतीनामुपासनम् ॥ ६३ ॥
 महावैकुण्ठलोकस्य सत्यलोक उदाहृतः । अंशभूतो हि वैकुण्ठः शुद्धसत्त्वगुणोद्भवः ॥
 वैकुण्ठो ब्रह्मलोकश्च द्विधा भिन्नो महामते । वैकुण्ठो भगवान्विष्णुर्ब्रह्मलोको विधिः
 स्मृतः ॥ ६५ ॥

तत्र ब्रह्मा महाभागः परमैकान्तिको मतः । अधिकारावधिः प्राज्ञस्तदाज्ञां पालयन्स्थितः
 वैकुण्ठस्थं हरिं साक्षात्सेवते रमया सह । अन्ते तस्मिन्निवसति महाभागवतो यतः ॥
 ब्रह्मलोकं समाश्रित्य तिष्ठन्ति मुनयश्चिरम् । हैरण्यगर्भाः पुरुषा न्यासिनो विगतैषणाः ॥
 तेभ्यो भगवतो भक्तिं संदिशन्त्यनपायिनीम् । अन्ते ते ब्रह्मणा साकं प्राविशन्ति परं
 पदम् ॥ ६९ ॥

महावैकुण्ठलोकस्य वैकुण्ठोऽयं महामते । महाविभूतिभूतश्च साक्षान्नारायणाश्रयः ॥७०॥
 इतश्च सनकादीनां शापाद्धूमिं गमिष्यतः । जयश्च विजयश्चोभौ द्वारपौ भगवानिव ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥७२॥

श्वेतद्वीपाभिधं स्थानं द्वितीयं विष्टरं हरिः । परमैकान्तिनो यत्र सेवन्ते विगतैषणाः ॥
 अनिन्द्रिया निराहाराः मुक्तास्ते चन्द्रवर्चसः । क्षणाक्षिपक्षमसंपातवियोगसहनाक्षमाः ॥
 कर्मणां न गतिर्यत्र प्राकृतानां च देहिनाम् । न गतिर्योगिनां विप्र परमैकान्तिनां पदे ॥
 श्वेतद्वीपाधिपं देवं श्रीवत्स सुकृतोज्ज्वलम् । विद्धि मे प्रकृतिं सूक्ष्मां चिन्तयामि निर-
 न्तरम् ॥ ७६ ॥

द्वारकाद्या महापुर्यो वैकुण्ठांशसमुद्भवाः । परमैकान्तिनां सेध्या यत्राऽऽस्ते भगवान्स्व-
 यम् ॥ ७७ ॥

परमैकान्तिनां स्थानं वासुदेवेऽखिलात्मनि । यो यस्य तस्य सोऽप्यस्ति किं बहूक्तेन
 पुत्रक ॥ ७८ ॥

वैष्णवः कर्मनिष्ठश्चेज्ज्ञानयोगसमन्वितः । अन्तर्यामिस्वरूपेण कर्मणा पूजयेद्धरिम् ॥
 अन्तर्यामितया कर्म कुर्वतां कर्मिणामिह । ब्रह्मप्राप्तिर्विनिर्दिष्टा ब्रह्मानुध्यानतो द्विज ॥
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥८१॥
 विष्णोरङ्गतया ये च यजन्ते भुवि देवताः । तेऽपि तं यज्ञपुरुषं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥
 एके भगवतो देवान्नित्यमावरणेषु च । उपासकास्ते कथिता वैष्णवा लोकपावनाः ॥
 अनुसंधाननिरता ज्ञानिनो भगवत्पराः । परमैकान्तिनो ज्ञेया ह्यखण्डध्यानधारिणः ॥८४॥
 अकारत्रयसंपन्नाः परमैकान्तिनो मताः । धन्याः सुदुर्लभा लोके नित्यं तेभ्यो नमो नमः ॥
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतः
 गृहस्थाश्च विरक्ताश्च आर्ताश्च प्रविभेदतः । प्रपन्ना भगवद्भक्ता द्विविधाः परिकीर्तिताः
 त्यक्तलोका विरक्ताश्च न्यासिनो द्विजसत्तमाः । अद्वेषमाश्रिताः शान्ता मामेकं पुरुषो-
 त्तमम् ॥ ८८ ॥

भजन्ति ध्यानयोगेन परिचर्यापरायणाः । त्रिदण्डिनः सोपवीताः शिखिनो जितमारुताः
 उपासकाः कर्मिणश्च ज्ञानिनोऽपि द्विजोत्तमाः । गृहस्था बहवो जाता नारायणपदाल-
 यम् ॥ ९० ॥

ध्रुवस्तूपासमेनैव जनकः कर्मवर्त्मना । सनकाद्याश्च प्रह्लादो ज्ञानाद्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥
 भवन्तो यदि नैर्गुण्यं स्थानं मम मनोरमम् । कालव्यालविषास्पृष्टमरवण्डं गन्तुमि-
 च्छतः ॥ ९२ ॥

सांख्ययोगविनिर्धूतमायाजवनिका रतिः । संप्राप्तात्मगतिस्तात शरणं याहि सद्गुरुम् ॥
 त्वं तु निर्मुक्तविषयो योगेन द्विजसत्तमः । मुच्यसे विषयासक्तः श्रीमदाचार्यसंश्रयः ॥
 कृताचार्यभरस्यासौ सो नेहेताप्यन्यसाधनम् । किं न संप्राप्यतेऽभीष्टमसङ्गतिना यथा ॥
 संप्राप्य दासवेषं त्वं भज मत्स्वामितामतिम् । मच्छेषतामुपादत्स्व पारतन्त्र्यं
 विचिन्तय ॥ ९६ ॥

नारायणपदाभ्भोजं शरणं याहि मा चिरम् । प्रतिकूलजनावासं मनसाऽपि न संश्रय ॥
 राजंस्त्वमपि संत्यक्तराज्यलक्ष्मीमदः सदा । अनुसंधत्स्व मामेकमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
 भोग्यान्तरमतिं त्यक्त्वा साधनान्तरसन्मतिम् । स्वातन्त्र्यमन्यशेषत्वं हित्वा मच्छरणो
 भव ॥ ९९ ॥

श्रीवत्सराजानाबूचतुः—

जनकं सर्वलोकानामाधारममलद्युतिम् । कं यावः शरणं नाथ त्रैलोक्यैकगुरुं हरिम् ॥
अविज्ञातोऽपि भूतानामन्तर्यामितया स्थितः । देहेन्द्रियमनःप्राणान्संयोजयसि कर्मसु ॥
अतस्त्वमेव नौ देव मन्त्रराजं द्वयं तथा । चरमं वैष्णवं भावं देहि दीनार्तिमञ्जन ॥ १०२ ॥

नारायण उवाच—

यद्येवं पावके ह्यस्मिंस्तीर्थभूते मदन्तिके । स्नातामारादवप्लुत्य भवन्तौ शरणागतौ ॥
तौ तथा चक्रतुस्तस्मिन्ह्रदे पावकसंज्ञके । स्वर्णधर्मानुवाकं च पावमानं तथैव च ॥ १०४ ॥
पठन्तं पुरुषं कंचिद्दृष्टाते घनप्रमम् । तौ सूक्ते दधतुस्तस्मात्तस्मिन्नेव जले तदा ॥
उद्धारणादमू तत्र श्रीविष्णोर्दिव्यपार्षदान् । समानवपुषः शान्तान्पीतकौशेयवाससः ॥
किरीटिनः कुण्डालिनः शङ्खचक्रगदाधरान् । मालिनो विशदस्मेरशिशिरीकृतलोचनान्
भो भोश्चन्द्रप्रतीकाशहासभासितदिङ्मुखाः । के यूयमिह संविष्टाः किं जपन्तो निरा-
मयाः ॥ १०८ ॥

दृष्टशतुः श्रियः सूक्तं पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । जपतः परया भक्त्या ताबूचतुरथो हि तान् ॥
किमिदं स्थानममलं मनो येन प्रसीदति । इति विज्ञानुमिच्छावो यदि योग्या ब्रुवन्तु नः

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते परमधर्मकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां संमष्ट्यङ्काः ॥ ६८१ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

पार्षदा ऊचुः—

वयं भूचारिणो जीवाः कोटिकल्पानुचारिणः । भगवन्मायया रुद्धा ह्यासन्कल्पान्तरेषु च
नानाविधशरीराणि रचयन्तः स्वकर्मणा । उपर्यधस्ततो लोकांश्चरन्तो दुःखभागिनः ॥
कदाचिद्देवयोगेन प्रबुद्धा ह्यमवन्पुरा । सङ्गो भागवतस्याऽऽसीद्येनेमां प्रापिता गतिम् ॥
शुभाशुभविभागेन लोकोऽयं द्विविधो मतः । शुभेन कर्मणा लोकः शुभोऽयमशुभोऽ-
न्यथा ॥ ४ ॥

कर्मजन्यमिदं सर्वमनित्यं प्राकृतं द्वयम् । अद्वयं भगवद्भ्राम तृतीयं प्रकृतेः परम् ॥ ५ ॥
वैष्णवं लोकमित्याहुः सत्यं कर्मविवर्जितम् । उपासनैकलभ्यं तन्मुक्तनित्यैरुपाश्रितम् ॥
ज्ञानिनां प्रेमयुक्तानां परमैकान्तिनामसौ । नारायणो जनैर्गम्यः श्रुतवन्तो वयं ततः ॥
तदर्थमिह संप्राप्ताः श्रीमन्नारायणाश्रमम् । दीक्षां भागवतीं प्राप्य हरिं स्वेच्छानुसारतः
सेवया भो महाभागौ गता नः कालसंततिः । संप्राप्य रूपसादृश्यं मन्त्रराजप्रभावतः ॥
एके तस्य विहाराय वाञ्छन्ति दुमजन्मताम् । येषां पुष्पस्रजो देवो वक्षसा धार-
यिष्यति ॥ १० ॥

एके विहारभूमित्वमाकाङ्क्षन्ति मनीषिणः । श्रीमच्चरणविन्यसैर्दपतीं विहरिष्यतः ॥
एके चन्दनकूर्पूरकेशरादिविभूतयः । सेवितुं तत्र वाञ्छन्ति यत्र देवो रमापतिः ॥ १२ ॥

एके वीणामृदङ्गादिशय्यास्तरणभावनाम् । इच्छन्ति प्रेमवसतौ भगवत्प्रीतये सदा ॥
 मयूरीभृङ्गविहगहंससारसकोकिलाः । इच्छामो भवितुं तत्र यत्र नैश्रेयसं वनम् ॥ १४ ॥
 गायका नर्तकाश्चैव वादकाश्चानुभावकाः । वयं भवितुमिच्छामो दिव्यलीलासुधाम्बुधौ
 वलयाङ्गदभृङ्गारमञ्जीररसना हरेः । पीतशैवालजम्बालवालुकाहर्मचत्वराः ॥ १५ ॥
 कदाऽपि भगवत्सेवावियोगो नोपसर्पतु । इतिहेतोर्महाभागौ सूक्ते द्वे परिवर्तयन् ॥ १७ ॥
 तिष्ठामो न वयं विज्ञो निवृत्ताः कति वासराः । स्थलं वैश्वानरं नाम वह्निबीजसमुद्भ-
 वम् ॥ १८ ॥

मन्त्रराजमविज्ञाय चक्रशङ्खाङ्कनं विना । विना सूक्तद्वयं नास्य सिद्धिर्भवति वैष्णवी ॥

श्रीवत्सराजानावूचतुः—

कृपया कथयध्वं नौ सूक्ते द्वे ब्रह्मसाधने । आराध्येते कथं चैते भगवत्पदसिद्धये ॥ २० ॥
 किंनामनी च किंदेवे विनियोगः कथं तयोः । कथं चाऽऽराध्यते ताभ्यां भगवान्पुरुषो-
 त्तमः ॥ २१ ॥

त ऊचुः—

एको नारायणो देवः श्रीमान्कमललोचनः । एका च परमा शक्तिः सर्वकार्यकरी हरेः ॥
 अनन्तशक्तिसंपन्ना सा परा परमेश्वरी । संतिष्ठते सदा तस्मिन्स्वाश्रमे पुरुषोत्तमे ॥
 शालिपोते यथा शालिरुष्णत्वं पावके यथा । तथा हरौ रमा साक्षात्प्रभेव शशिसूर्ययोः ॥
 नित्याऽनपायिनी शश्वद्विभिन्ना नैव दृश्यते । कारणे सर्वजगतामाधारे पुरुषोत्तमे ॥ २५ ॥
 सर्गादौ भिद्यते रूपं तयोरेकं द्विधा कृतम् । पञ्चोपनिषदां चैकं नादात्मकमथापरम् ॥
 नादात्मकं तु यद्रूपं तत्तु बीजद्वयात्मकम् । श्रीबीजं प्रणवं चैकं मूलाधारे प्रतिष्ठितम् ॥
 प्रणवं पौरुषं बीजं विद्धि तत्त्वत्रयात्मकम् । श्रीबीजं तु श्रियः प्रोक्तं समस्तैश्वर्यसाध-
 नम् ॥ २८ ॥

प्रणवावयवैः सृष्टिस्त्रिविधा द्विजसत्तम । स्वरा हलस्तथाऽन्तस्था नवभेदैः समन्विताः ॥
 वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धकः । चत्वारः केशवाद्यास्तु द्वादश स्वरमूर्तयः ॥
 एषा षोडशधा सृष्टिर्दया श्रीविष्णुरूपिणी । अकाररूपस्य हरेर्नित्येयं परमात्मनः ॥ ३१ ॥
 हलस्तु प्रकृतेः सृष्टिरुकाराक्षरसंज्ञया । चतुर्विंशतिभेदेन कादिरूपा महात्मनः ॥ ३२ ॥
 पञ्चविंशो मकारोऽयं पुरुषो नववर्णकः । एवं हि पौरुषे बीजे स्थितं वर्णात्मकं जगत् ॥
 वासुदेवादिमूर्तीनां चतुर्णां शक्तयस्तु याः । तथैव च केशवादीनां द्वादशापि प्रकीर्तिताः ॥
 बीजभूतश्रियो रूपा विज्ञेया मन्त्रपारगैः । एवं षोडशधाभिन्नं श्रीबीजं नामतः शृणु ॥
 लक्ष्मीगिरा रतिश्रोषा वासुदेवादिशक्तयः । श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया
 रमा वृषाकपिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथेन्दिरा । शक्तयः केशवादीनां संप्रोक्ता मुनिपुंगवैः ॥
 उत्पत्तिस्थितिकर्तारौ बीजभूतौ सनातनौ । आत्मनो वाचकौ वाच्यौ पञ्चोपनिषदा-
 त्मकौ ॥ ३७ ॥

संहारे कारणाकारे नादे व्याकृतरूपिणौ । वाच्या वाच्याकृतो लीनौ सर्वाधारे सनातने ॥
कार्यादौ निलये स्वस्य सृष्ट्वा विश्वं हृदम्बुजात् । प्रविष्टः प्राणरूपेण ह्यन्तर्यामितया
तथा ॥ ४० ॥

नादातीतं परं ब्रह्म ह्यन्तर्यामितया स्थितम् । नादात्मकं शब्दमयं प्राणरूपेण संस्थितम् ॥
समष्टिव्यष्टिरूपेण ते रूपे परमात्मनः । प्रतिदेहं स्थितो व्यष्ट्या समष्ट्या परमे पदे ॥
छन्दोरूपं हरेः पार्श्वमासते संस्तुवन्नमुम् । तेनैव प्रोक्तवान्धर्मं परं चापरमेव च ॥ ४३ ॥
परं भागवतं धर्मं यन्निवृत्त्यात्मकं मतम् । प्रवृत्तिलक्षणं चान्यदपरं धर्ममुच्यते ॥ ४४ ॥
तद्धर्मपालनायाथ मुनिभूपतिभिर्मुनिः । स्थापयामास लोकानां हितैषी भगवान्हरिः ॥
कदाचिदंपती तौ तु रूपे द्वे परमाद्भुते । दधतुः कृपया भूयो मूलमन्त्रेण दृष्टये ॥ ४६ ॥
वाग्मिः षोडशभिर्लक्ष्मीः स्वरूपं जगृहे मुदा । अष्टादशात्मकं रूपं भगवान्भूतभावनः ॥
श्रीसूक्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं पौरुषं मतम् । ऋषी तयोस्तु तावेव श्रीबीजं प्रणवं तथा ॥
छन्दोऽनुष्टुप्समाख्यातं देवते ते च दंपती । विनियोगस्तु सर्वत्र पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ४९ ॥
सूक्तं मूर्तिपरं ब्रह्म सदोपास्यं मनीषिभिः । आभ्यामाराधयेद्देवं श्रीमन्नारायणं मुदा ॥
सर्वैरपि समाराध्यौ यद्यप्येतौ च दम्पती । वेदवाक्यैस्तथाऽप्येते सूक्ते साधारणे द्वयोः ॥
विष्णोराराधनार्थाय पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । देव्या आराधनायैतच्छ्रीसूक्तं तु श्रिया कृतम् ॥
द्वे सूक्ते प्रातरुत्थाय स्मृत्वा मनसि दंपती । पठेदनन्यशरणः परमैकान्तितामियात् ॥
सूक्तयोरनयोस्तात प्रकारद्वयमुत्तमम् । उपधारय वक्ष्यामि यदि ते मनसि स्पृहा ॥ ५४ ॥
तुलामकरमेषे वा शुक्रवारे विशेषतः । अष्टमीदिनमारभ्य द्वादश्यन्तं प्रपूजयेत् ॥ ५५ ॥
क्षीराब्धितनयां देवीं रक्ताम्भोजनिवासिनीम् । महालक्ष्मीं महाविद्यां महाभयविना-
शिनीम् ॥ ५६ ॥

नारायणाङ्कसंरूढां किशोरीं कनकप्रभाम् । त्रिजगन्मातरं गौरीं मातुलिङ्गधरां श्रियम् ॥
सप्तम्यां प्रातरुत्थाय गुरुं नत्वा विधानतः । अनुज्ञां देहि भगवन्महालक्ष्म्याः प्रसाधने ॥
संपादय महाभाग मण्डपं मणिवेदिकाम् । पूजाद्रव्याणि सर्वाणि कुण्डं च यजनाय वै ॥
दत्तानुज्ञस्तु गुरुणा मन्त्रस्नानं विधाय च । प्रणयेत्षोडशस्तम्भं मण्डपं वेदिकोज्ज्व-
लम् ॥ ६० ॥

वरयेद्ब्राह्मणाञ्जुद्धान्महाभागवताञ्जितम् । पाठार्थं तु महादेव्याः सूक्तं वै लक्षपाठतः ॥
पाठयेत्परया भक्त्या अष्टम्यादिदिनत्रयम् । पञ्चामृतेन संस्नाप्य पूजयित्वाऽर्हणोत्तमैः ॥
पायसेन तु नैवेद्यं पक्वान्निर्विविधैस्तथा । गन्धपुष्पाक्षतैश्चैव स्तवनीराजनादिभिः ॥ ६३ ॥
रात्रौ जागरणं कुर्यान्नृत्यगीतमहोत्सवैः । एकादशीमथाऽऽरभ्य वह्निकार्यं समाचरेत् ॥
दशांशेन प्रजुहुयान्मूलमन्त्रेण वाग्यतः । लक्षं प्रजुहुयाद्वाऽपि पायसेन हविष्यभुक् ॥ ६५ ॥
द्वादश्यां पूजयेत्सर्वं वैष्णवान्भोजयेद्विजान् । अङ्गावरणसंयुक्तां सयानायुधभूषणाम् ॥
पूजयेत्परया भक्त्या महालक्ष्मीमनन्यधीः । सर्वान्कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षभा-
ग्भवेत् ॥ ६७ ॥

प्रणवादिमुचं सम्यग्लक्ष्मीसूक्तस्य वैष्णवः । कल्पयेद्यजने देव्याः क्रमादावाहनादिषु ॥

वेद्यां प्रकल्पयेत्पीठं तत्र पद्मं तु संलिखेत् । पूरयेद्विविधैर्वर्णैस्तद्विधिं चावधारयेत् ॥
 भक्ते षोडशधा क्षेत्रे चतुर्भिर्मध्यमैः पदैः । प्रागादिकैः प्रकारैश्च विदधीत नवाम्बुजम् ॥
 मध्यमं कमलं कार्यमष्टपत्रं यथा शृणु । चतुर्धा भ्रामयेत्सूत्रं वर्जयित्वाऽष्टमं बहिः ॥
 पद्मसंधिस्थसूत्रेण दिक्क्रमेण द्वाष्टकम् । पद्मान्तराणामष्टानामेवमेवविधिर्भवेत् ॥ ७२ ॥
 कर्णिकाकेशरं पत्रं संधिपत्रमिति क्रमात् । सूत्राणामन्तरे भूयः क्षिपेत्सूत्राष्टकं तथा ॥
 बहिर्द्वारयुतं कार्यं कोणशोभादिसंयुतम् । चतुर्वर्णं रजोपेतं नवपद्मं प्रकल्पयेत् ॥ ७४ ॥
 तस्मिन्नावाहयेलक्ष्मीमन्तर्यागं विधाय हि । हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ॥
 घटे सुवर्णघटिते राजते ताम्रजेऽपि वा । सुन्मये वाऽपि संपूर्णे दध्ना क्षीरेण वारिणा ॥
 तत्र मामच्युतोत्सङ्गे निविष्टां पद्ममालिनीम् । शरच्चन्द्रसुधासारशिशिरस्मेरशोभिताम् ॥
 अनिर्देश्यामनोपम्यामनन्तां विश्वभाविनीम् । आमोदमिव पुष्पाणां दिविस्थानां प्रभा-
 मिव ॥ ७८ ॥

विनिष्क्रान्तुमशक्यां तामनन्यां पुरुषोत्तमात् । नित्यानपायिनीमिव भावयित्वा निजा-
 न्तरे ॥ ७९ ॥

प्रसन्नवदनां गौरीं किशोरीं कमलालयाम् । चतुर्भुजाम्बुजकरां मातुलिङ्गकरद्वयाम् ॥
 पद्मगर्भानिभां कान्तामसितायतलोचनाम् । स्फुरत्कटककेयूरहारकुण्डलमण्डिताम् ॥
 गम्भीरनामीत्रिवलीविभूषिततनूदराम् । सुकर्कशदृढोत्तुङ्गपीनवृत्तघनस्तनीम् ॥ ८२ ॥
 चरद्विरेफपटलसमाक्रान्तालकावलीम् । आरक्ताधरबिम्बान्तर्लसन्मुक्ताफलद्विजाम् ॥
 अर्धचन्द्रललाटस्थराजमानविशेषकाम् । सर्वलक्षणसंपन्नां कृष्णकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ८४ ॥
 वरदां पङ्कजकरां पद्ममालाविभूषिताम् । विष्णुवामभुजाश्लिष्टां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् ॥
 ध्यात्वा मां संमुखं कुर्यान्मन्त्रमूर्तिं सनातनीम् । घटस्थहेममूर्तीं तामानयेत्पद्ममालिनीम् ॥
 ऋग्भ्यां हिरण्यपूर्वाभ्यां प्रपद्येत हरिप्रियाम् । सान्त्वयेच्च पराभ्यां चैतदभेदेन संस्थि-
 ताम् ॥ ८७ ॥

पञ्चम्या च प्रपन्नोऽयं प्रसन्नां भावयेद्विद्या । ततस्तामसितापाङ्गीमावाहनपुरःसरम् ॥
 मुद्राणां पञ्चकेनैव मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् । यजेज्ज्वलनसूर्येन्दुमण्डले कमलालयाम् ॥
 करन्यासं विना देहन्यासं देव्याः समाचरेत् । ऋग्भिः सूक्तस्य मूलेन युक्ताभिः क्रम-
 शोऽभ्यसेत् ॥ ९० ॥

स्नानपीठे समारोप्य पाद्यार्घाचमनीयकम् । मधुपकं प्रदद्यात्तु दन्तकाष्ठादिपूर्वकम् ॥
 सुगन्धतैलसंसिक्तां मुहुस्तेन समन्विताम् । कुर्यादानन्दिनीं देवीं दीप्त्या दारय(?)तीं
 तमः ॥ ९२ ॥

ततो नानाविधैः स्नानैः सर्वौषधिसमन्वितैः । कषायगन्धदूर्वादकुशोदकनकोदकैः ॥ ९३ ॥
 तीर्थोदकैश्च शुद्धोदैस्तथा पञ्चामृतेन च । संस्नाप्य परमेशानीं सुगन्धोद्वर्तनेन ताम् ॥
 उष्णोदकेन संस्नाप्य केशान्संशोध्य मुद्रया । पुनराचमनं दत्त्वा वस्त्रेणाङ्गं प्रमृज्य च ॥
 वस्त्रैर्नानाविधैर्देवीं भूषणैर्विविधैस्तथा । सिन्दूरालक्तकालेयलीलाञ्जनमुखैर्यजेत् ॥

प्रतिस्रानं प्रदातव्यं पाद्याध्याचमनादिकम् । निमित्तके विशेषेण विभवे सति सर्वदा ॥
 गन्धं तैलं च चूर्णं च शालिगोधूमसंभवम् । हरिद्राचूर्णसंमिश्रमीषत्पद्मकभावितम् ॥
 उद्वर्तनार्थेनोदेन स्नानार्थं शालिसंयुतम् । उष्णाम्बुचन्दनं चन्द्रश्रितं लेपनार्थकम् ॥
 क्षीरं दधि घृतद्रव्यं मध्वैक्षवरसस्तथा । सुगन्धामलकाम्मश्च लोघ्नतोयं ततः परम् ॥
 रक्तचन्दनतोयं च रजनीवारि चोत्तमम् । ग्रन्थिपर्णपयः पश्चात्ततश्च तगरोदकम् ॥१०१॥
 प्रियंगुजटिलाम्भश्च तथा सर्वौषधीजलम् । पत्रपुष्पफलाम्भांसि बीजगन्धोदकं तथा ॥
 हेमरत्नसरिक्तीर्थकेवलाम्बूनि च क्रमात् । स्नानीयाम्बुसमेतानि देयान्यम्बून्यमूनि तु ॥
 स्नाताशिष्टाम्बुसंपूर्णं हरिद्राशालिसंभृतम् । स्रगादिसंयुतं कुम्भं हस्ते कृत्वा परत्र तु ॥
 सिद्धार्थैर्धूपवत्पात्रं धारयित्वा तु मूर्धनि । बहिः क्षिपेत्ततो दद्यात्सुधीते चाङ्गुलाटिके ॥
 केशोदकापकर्षार्थमम्बरं देहवारिहृत् । अन्तरीयोत्तरीये द्वे सुधीते वाससी शुभे ॥१०६॥
 भाविते गन्धधूपेन दद्याद्द्रासनं ततः । अलंकारासनं पश्चाद्देयं देव्यै सुदूतमम् ॥
 तत्र सर्वं प्रदातव्यमर्घपाद्यादि पूर्ववत् । विवेचनं तु केशानां कङ्कतेन प्रशोधनम् ॥१०८॥
 तैलेन मर्दनं मूर्धस्ततश्चूडोपकल्पनम् । अलंक्रिया तु कर्तव्या मूलेन मनुना पृथक् ॥
 कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरक्षोदमिश्रितम् । चन्दनं तु प्रदातव्यं शीतलं सुखवर्धनम् ॥११०॥
 स्रजो नानाविधा देयाः सात्विकैः कुसुमैश्चिताः । अङ्गरागं च हृदये दद्यादञ्जनमीक्षणे ॥
 सीमन्तालंकृतिं कुर्यादादशं दर्शयेत्ततः । चामरव्यजने छत्रं गजांश्च परितो न्यसेत् ॥
 ज्वलदङ्गारनिचये कृष्णागुरुमनिन्दितम् । दाहयेद्धूमधाराभिर्दिक्प्रान्तमधिवासयन् ॥
 ज्वालयेत्परितो दीपान्गव्याज्येन मुदाऽन्वितः । नैवेद्यं पायसं शुद्धं राजते भाजने कृतम् ॥
 घृतशर्करयोपेतं सिताखण्डैरलंकृतम् । अपूपमोदकाभीष्टशाकराजिविराजितम् ॥११५॥
 हेमपात्रगतं नीरमुशीरशशिवासितम् । एलाचूर्णमहामोदमोदितं विनिवेदितम् ॥११६॥
 अवैष्णवजनास्पृष्टमनवेक्ष्यमवैष्णवैः । नीराजनादिना पूतमभूमिस्थं निवेदयेत् ॥११७॥
 धेन्वाऽमृतीकृतं द्रव्यं प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः । मूलेन पुटितं चैव अस्त्रेणैवामिरक्षितम् ॥
 तुलसीमिश्रितं सर्वं घण्टां वामेन वादयन् । निवेदयामि मन्त्रान्ते प्राणाहुतिमथाऽऽचरेत् ॥
 किञ्चित्किञ्चिन्मुखे देयं ततः कवलमुद्रया । ध्यायन्सावरणां देवीं नारायणकृताश्रयाम् ॥
 ततश्चान्तःपटं दत्त्वा श्रीसूक्तं प्रजपन्बहिः । मूलं षोडशवारेण मध्ये नीरं निवेदयेत् ॥
 दृष्टिदोषविघातार्थं दीपं पिष्टेन निर्मितम् । भ्रामयेत्सर्पैर्युक्तं मुदा प्रोत्तानपात्रगम् ॥
 भोजनं भावयित्वाऽथ दत्त्वाऽऽपोशनमुत्तरम् । करोपमर्दनं देयं सुगन्धद्रव्यसंयुतम् ॥
 स्वस्थाने स्थाप्य देवेशं ताम्बूलं पूगपूरितम् । प्रदेयं परया भक्त्या मुखवासनकं परम् ॥
 ततो मालां महालक्ष्म्यै तुलसीकुसुमोज्ज्वलाम् । कुसुमाञ्जलिमादाय दद्याच्छिरसि
 पादयोः ॥१२५॥

प्रदक्षिणानमस्कारक्षमापणगुणस्तवैः । प्रतोष्य परया भक्त्या निवेद्याथ मनोरथम् ॥
संमोज्य परमान्नेन भक्त्या भागवतान्नरान् । द्वादश्यां दक्षिणां दद्याद्गुरुं संपूजयेत्ततः ॥
एवं कृते महादेव्याः समाराधनकर्मणि । अत्येतिदुष्कृतान्धोरान्परमानन्दभागभवेत् ॥

इति श्रीवृद्धहंससंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते मुक्ताविर्भावे महालक्ष्मी-
समाराधनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ८०८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

पार्षदा ऊचुः—

व्रतं देव्याः प्रवक्ष्यामो वार्षिकं ह्यष्टरात्रिकम् । सर्वेषामधिकारोऽस्ति वैष्णवानां विशेष-
घतः ॥ १ ॥

अकृत्वा तु व्रतं देव्या मासि भाद्रपदे सिते । तामसीं योनिमाप्नोति दारिद्र्यमधिग-
च्छति ॥ २ ॥

शुक्लाष्टमीं समारभ्य जनः प्रौष्ठपदस्य हि । दंपतीपूजनं कुर्याद्घटस्थापनपूर्वकम् ॥ ३ ॥

लक्ष्मीणां षोडशं पूज्यं केशवादिसमन्वितम् । प्रत्येकमेकमतिमाश्रयमङ्गलघोषणैः ॥

विधिं तस्य प्रवक्ष्यामो जीवानां हितकाम्यया । यस्यानुष्ठानमात्रेण श्रीविष्णोर्वल्लभो
भवेत् ॥ ५ ॥

शक्तयः केशवादीनां द्वादशानां पृथक् पृथक् । चतस्रो ह्यनिरुद्धादिशक्तयः समुदाहृताः

एकैका प्रत्यहं पूज्या क्रमात्तत्पतिना सह । ऋचा त्वैकैकया तत्तन्नाममन्त्रेण पूजयेत् ॥ ७ ॥

कुर्यात्षोडशधा शुद्धिमात्मनः साधकोत्तमः । उपचारैः षोडशभिः पृथग्भूताः प्रपूजयेत् ॥

अथ वा प्रत्यहं पूज्याः षोडश विष्णुवल्लभाः । महाराजोपचारेण यावत्कृष्णाष्टमी भवेत् ॥

वरयेत्पुं प्रकृत्योस्तु द्वयं षोडशसंख्यया । संपूज्य भोजयेद्भक्त्या परमान्नेन वैष्णवः ॥

प्रदक्षिणानमस्कारदक्षिणाभरणादिभिः । प्रतोष्य सूक्तपाठं तु कारयेद्विभवे सति ॥ ११ ॥

यथा षोडशसंख्याकदिवसैर्लक्ष्यतामियात् । अयुतं पाठयेद्वाऽपि प्रत्यहं वा शतं शतम् ॥

न त्यजेत्पाठमेकं तु भयेऽपि समुपस्थिते । पाठाभावे प्रजप्तव्यं श्रियो मन्त्रं षडक्षरम् ॥

तेनैव पूजयेद्देवीं परिवारसमन्विताम् । पूजार्थमथ नामानि तासां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥

श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनीकमलालया । रमा वृषाकपिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथे-
न्दिरा ॥ १५ ॥

शक्तयः केशवादीनां महालक्ष्म्यं शमूर्तयः । उषा रतिर्गिरा देवी लक्ष्मीर्ज्ञेया तु षोडशी

एवं षोडशध मित्रा महालक्ष्मीस्तु या स्मृता । सा तु सप्तदशी ज्ञेया निर्मला कारणा-

त्मिका ॥ १७ ॥

प्रथमे दिवसे देवी श्रीसंज्ञा केशवप्रिया । समाराध्या घटे वेद्यामास्थिते मन्त्रपूजिते ॥

द्वितीये दिवसे लक्ष्मीनारायणकृतालया । तृतीये कमला देवी माधवेन समन्विता ॥
 चतुर्थदिवसे पद्मा गोविन्दकृतकेतना । पञ्चमे पद्मिनी पूज्या विष्णुना कमलालया ॥
 मधुसूदनसंयुक्ता षष्ठे सप्तमके रमा । त्रिविक्रमेण संपूज्या वृषाकपिरथाष्टमे ॥ २१ ॥
 वामनेन समं पूज्या नवमे श्रीधरेण च । धन्यानाम्नी समाराध्या पृथ्वी तु दशमे यजेत ॥
 हृषीकेशेन यज्ञाख्या पद्मनाभेन रुद्रके । इन्दिरा द्वादशे पूज्या दामोदरकृताश्रया ॥ २३ ॥
 त्रयोदश उषा देवि अनिरुद्धेन संयुता । प्रद्युम्नेन रतिस्त्विन्द्रे गिरा संकर्षणेन हि ॥
 षोडशे दिवसे प्राप्ते सुधीर्लक्ष्मीं निशामुखे । पूजयेद्वासुदेवेन कृतेन मनुना मुदा ॥ २५ ॥
 कदलीस्तम्भसंवीते नववस्त्रविभूषिते । मण्डपे पूजयेद्देवीं दिक्षु दिग्गजमण्डिते ॥ २६ ॥
 अथ बिल्ववने देवीं चतुर्बाहुसमन्विताम् । चामरैर्वीज्यमानां च सिक्तामेनां कुशा-
 म्बुभिः ॥ २७ ॥

त्रिपाद्विभूतिनिलयां भूलीलाभ्यामुपासिताम् । महालक्ष्मीं सप्तदशीं महाविष्णोश्च सं-
 निधौ ॥ २८ ॥

कलामिश्र कलाभिश्च पूर्वोक्ताभिः समन्ततः । स्वयं सप्तदशी तत्र स्वाश्रया परमेश्वरी ॥
 नित्यमुक्तैर्जनैर्गुप्ता लोकपालाङ्गनागणैः । आनन्दकन्दकमले निषण्णा ज्ञाननालिके ॥
 स्फुटत्प्रकृतिपत्रे च विकारमयकेसरे । मातृकाकर्णिके पूर्णपरानन्दमधुव्रते ॥ ३१ ॥
 परमात्मात्मान्तरात्मज्ञानात्मपरिवारिते । दिव्यतेजस्त्रयोपेते लक्ष्मीबीजवराटके ॥ ३२ ॥
 महामाया महाविद्या महायोगिन्यधीश्वरी । महालक्ष्मीर्महादेवी महाशक्तिर्महेश्वरी ॥
 सर्वाधारमयी शान्ता कान्ता विष्णोर्यशस्विनी । दिव्यायुधधरा देवी शङ्खचक्रगदाब्ज-
 भाक् ॥ ३४ ॥

यस्या अंशकलामिश्र त्रिगुणाः कोटिशक्तयः । स्वयं तु निर्गुणा शक्तिर्नादातीता परा-
 मिधा ॥ ३५ ॥

मत्स्यादिशक्तयस्तत्र सात्त्विक्यः कार्यलक्षणाः । उमाद्यास्तमसोद्भक्ता गायत्र्याद्यास्तु
 राजसाः ॥ ३६ ॥

पालिका नाशिकास्त्वन्या जगदुत्पादनक्षमाः । ताभिः स्वांशकलामिश्र सेव्यते परमे पदे
 अप्राकृताभिर्नित्याभिः केशवादिकशक्तिभिः । दिव्यसृष्टिप्रसूताभिरप्रसूता समर्च्यते ॥
 या कालकलनातीता गीता या सामगायकैः । उमादितामसीनां तु भैरवी कालिकादयः
 शक्तयः कोटिशः सन्ति यावत्यः पिशिताशनाः । मद्यप्रियाः करालास्याः श्मशानकृ-
 तकेतनाः ॥ ४० ॥

निष्कामैर्वा सकामैर्वा वैष्णवैर्न निरीक्षिताः । सात्त्विक्यस्तु सदोपास्या वैष्णवैर्विष्णुना
 समम् ॥ ४१ ॥

तत्र दुर्गा सकामैस्तु कृष्णाधिष्ठातृदेवता । निष्कामैर्वैष्णवैः सेव्या महालक्ष्मीर्हरेः प्रिया
 नन्दगोपगृहे जाता यशोदागर्भसंभवा । किञ्चित्कार्यं समुद्दिश्य गोपवृद्धैस्तु पूजिता ॥
 गोपीभिः कृष्णकामाभिः कृष्णालम्बधरा यतः । सूते सर्वार्थनिचयं जनैराराधिता सती

सकामैर्वैष्णवैश्चाथ विष्णोराज्ञापुरःसरम् । सात्विकैरुपहारैश्च चक्राद्यष्टमुजायुधा ॥
 एकान्तिमस्तु लक्ष्मीशं सेवन्ते स्मया सह । वीयमानं न गृह्णन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
 सर्वविद्यामयी साक्षान्निर्गुणा परमे पदे । महालक्ष्मीर्महामाया पूजनीया हि षोडशे ॥
 तस्या ध्यानं प्रवक्ष्यामि ह्यभिषेकविधिं तथा । कृते यस्मिन्समाप्नोति शाश्वतं पदमुत्तमम्
 बिरजायाः परे पारे निर्गुणे परमे पदे । नित्ये निरत्यये रम्ये प्राकृतैः परिवर्जिते ॥ ४९ ॥
 नित्यानन्दमहाधास्त्रि वनं दिव्यं विचिन्तयेत् । सर्वैश्वर्यबलज्ञानमयभूरुहमण्डितम् ॥ ५० ॥
 चम्पकाशोकपुंनागपाटलैरुपशोमितम् । लवङ्गमाधवीबिल्वदेवदारुसमेरुभिः ॥ ५१ ॥
 मन्दारपारिजाताद्यैः कल्पवृक्षैः सपुष्पकैः । चन्दनैः कर्णिकारैश्च मातुलुङ्गैश्च वज्जुलैः ॥
 दाडिमीलिकुचाङ्गोलैः पूगैः कुरबकैरपि । कदलीकुन्दमन्दारनालिकेरैरनुत्तमैः ॥ ५३ ॥
 मालतीमल्लिकाजातिकेतकीशतपत्रकैः । बासन्तीतुलसीनन्द्यावर्तैर्दमनकैरपि ॥ ५४ ॥
 सर्वर्तुकुसुमोपेतैर्नमद्भिरुपशोमितम् । मन्दमारुतसंभिन्नकुसुमामोदि दिङ्मुखम् ॥ ५५ ॥
 तन्मध्ये तटिनीतीरं महामन्दारमण्डलम् । सुवर्णकमलोद्यानभ्रमञ्जरमरनादितम् ॥ ५६ ॥
 मुकुटोत्पलकल्लारपङ्कजैरुपशोमितम् । मारुतोद्भूतनोद्भूतमकरन्दघनोदयम् ॥ ५७ ॥
 कूजद्विहङ्गसंनादमुखरीकृतदिङ्मुखम् । तत्र रत्नमयी भूमिः कोटियोजनविस्तृता ॥
 कोटिसूर्येन्दुवह्नीनां प्रभा यत्र विलीयते । तत्र श्रीमन्दिरं दिव्यं चतुर्द्वारसमावृतम् ॥ ५९ ॥
 नित्यसिद्धजनैर्नित्यं कृतसंस्कारमुज्ज्वलम् । रत्नोपकलससंशोभिकपाटाष्टकसंपुटम् ॥ ६० ॥
 नवरत्नसमाकलसप्ततुङ्गगोपुरतोरणम् । हैमदण्डशिखालम्बिध्वजावलिपरिष्कृतम् ॥ ६१ ॥
 नवरत्नसमावद्धस्तम्भराजिविराजितम् । सहस्रदीपसंयुक्तं दीपदण्डविराजितम् ॥ ६२ ॥
 तप्तहाटकसंक्लृप्तवातायनमनोहरम् । नानावर्णशुकाबद्धसुवर्णध्वजकोटिभिः ॥ ६३ ॥
 किङ्किणीमालिकायुक्तपताकाभिरलंकृतम् । जातरूपमयै रत्नविचित्रैरतिविस्तृतैः ॥ ६४ ॥
 माणिक्यवज्रवैडूर्यस्वर्णमालावलीयुतैः । अन्तरान्तरसंबद्धरत्नैर्वृष्टिमनोहरैः ॥ ६५ ॥
 विचित्रैश्चित्रबद्धैश्च वितानैरुपशोमितम् । सर्वरत्नसमायुक्तं हैमकुट्टिममुज्ज्वलम् ॥ ६६ ॥
 केतकीमालतीजातीचम्पकोत्पलकैसरैः । मल्लिकातुलसीकुन्दनन्द्यावर्तकदम्बकैः ॥ ६७ ॥
 एतैरन्यैश्च कुसुमैरलंकृतमहीतलम् । अब्जकाश्मीरकर्पूरभृगनाभितमालकैः ॥ ६८ ॥
 चन्दनागरुकङ्कालैर्विमोहितविगन्तरम् । एवं संचिन्त्य मनसा मण्डपं सुमनोहरम् ॥ ६९ ॥
 तन्मध्ये भाषयेन्मन्त्री पारिजातं मनोहरम् । तस्याधस्तात्स्मरेन्मन्त्री रत्नसिंहासनं महत् ॥
 तस्मिन्सिंहासने देव्या यन्त्रं संचिन्तयेन्मुदा । पदकोणाष्टवलं बाह्ये भूपुरद्वारसंयुतम् ॥
 मध्ये तु भाषयेद्बीजं रमायाः प्रणवान्तरम् ॥ ७२ ॥

तस्मिन्सुधांशुशतदीधितिशुद्धहासामाशागजैरुभयतः परिषिच्यमानाम् ।

ब्रह्मादिदेवरमणीमणिगीतकीर्तिं संकल्पकल्पितदयार्द्रकटाक्षपाताम् ॥ ७३ ॥

दाहामिभूतहृतदोषहिरण्यवर्णां कर्णान्तपातिनयनाम्बुजवीक्षणीयाम् ।

संकल्पनिर्गतमुखाम्बुजमुग्धगन्धमत्तालिजालमुखरीकृतगण्डसीमाम् ॥ ७४ ॥

मुक्ताच्छगुच्छधवलीकृतकर्णमूलां मूलं मनोजविकृतेः पुरुषोत्तमस्य ।

सत्पञ्चरागमणिकल्पितकर्णपूरां पूरायितामतिसुखोदसरिद्वारायाः ॥ ७५ ॥

भूवलितजितरतीशमदामदान्तकूरातिदूरपदपल्लवमुग्धशोभाम् ।
 स्निग्धालकालिजितसालिसरोजमास्वदास्यामनन्यमतिसंश्रितपद्मनामाम् ॥ ७६ ॥
 अर्धेन्दुमण्डलललाटतटोदिताममाणिक्यभूषणमयाञ्च विशेषकामाम् ।
 निर्भिन्ननीलमणिमङ्गविभिन्नकान्तिजालाभिरामकचमारलसच्छिरस्काम् ॥ ७७ ॥
 सीमन्तगर्भविनिषिष्टसितांशुतारधारापगापपरिमार्जितकृष्णताराम् ।
 चूडाग्रबद्धमणिनद्धविभूषणार्धिर्मास्वन्मयूखविकचीकृतहृत्सरोजाम् ॥ ७८ ॥
 नानामणिप्रकरमण्डितकम्बुकण्ठीमुत्तिद्रकान्तिचयमौक्तिकदामशोभाम् ।
 स्वर्णारविन्दमुकुलोन्नतकुङ्कुमोत्थदिव्याङ्गरागपरिमृष्टकुचप्रदेशाम् ॥ ७९ ॥
 हेमारविन्दवलयाङ्गदवाहुयुग्मां सन्मातुलुङ्गविलसद्द्वयपाणिपद्माम् ।
 क्षामोदरोपरिलसन्निवलीतरङ्गामक्काधिरूढपुरुषोत्तमकेलिहस्ताम् ॥ ८० ॥
 काञ्चीकलापमुखरीकृतमध्यभागां मारावबोधननिरूपितनूपुरामाम् ।
 पादारविन्दविगलन्मकरन्वविन्दुसंमोहितालिमुनिवृन्दसुगीतगीताम् ॥ ८१ ॥
 एवं विचिन्त्य जलजातकृताधिवासां वैकुण्ठनाथरमणीमनुनीय वाचा ।
 यन्त्रे निवेश्य कुसुमाञ्जलिवाः सखीभिः सीमन्तिनीभिरमितः परितोषणीया ॥ ८२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते सूक्ताविर्भावे महालक्ष्मी-

समाराधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ८९० ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

द्वारेषु पाठकाः स्थाप्या द्वौ द्वौ देव्यभिषेचने । लक्ष्मीसूक्तं प्रजप्तव्यं यावत्स्याद्भूमिषे-
 चनम् ॥ १ ॥

आवाहनादिकं कृत्वा मद्रपीठे हरेः प्रियाम् । संनिवेश्य वरारोह्यां सूक्तन्यासं समाचरेत् ॥
 शरीरे स्वस्य देव्याश्च भूतशुद्धिपुरःसरम् । मन्त्रन्यासं सवीजं च जितवाग्विमलाशयः ॥
 स्थापयेत्कलशं भक्त्या ह्याभिषेचनिकं परम् । शतैकं षोडशाष्टौ च कार्यमुद्दिश्य मक्तितः
 एकमेव तथा कुम्भं निष्कामो नित्यकर्मणि । कृत्वा नवपदात्मानं मण्डलं यन्त्रमूषितम् ॥
 कलशान्स्थापयेत्तेषु पदेषु शुभलक्षणान् । मूलेनावेक्षणं कुर्यात्प्रोक्ष्य चास्त्रेण वर्मणा ॥
 रक्षणं सर्वतः कृत्वा क्षालनं चास्त्रतो जलैः । संनिवेश्य कुशाधारे वक्त्रं नैव पिधापयेत्
 ध्यात्वा तत्र महालक्ष्मीं कलशान्पूजयेत्क्रमात् । चन्दनालितसर्वाङ्गान्दूर्वाक्षतसमन्वितान्
 दुकूलवेष्टितान्सर्वान्पूरयेत्तीर्थवारिभिः । नवरत्नसमाबद्धं पङ्कजं स्वर्णनिर्मितम् ॥ ९ ॥
 मध्यकुम्भे क्षिपेद्धीमाम्भक्ताकर्षप्रमाणकम् । वित्तशाठ्यं न कुर्वीत पटे वा चन्दनैर्लिखेत्
 मूलेन पूरयेत्तत्र चौषधीर्देवतामयीः । चन्दनोशीरकर्पूरजातीकङ्कोलकुङ्कुमम् ॥ ११ ॥
 कोष्ठागरुतमालैलायुतं संपिष्य मागतः । विलोड्य सर्वकुम्भेषु रत्नान्यपि विनिक्षिपेत् ॥
 लक्ष्मीं दूर्वां सदाभद्रां सदादेवीं मधुव्रताम् । मुशलीं शक्रवलीं च कृत्वाऽपामार्गपत्रकम्

प्रियङ्गुमुद्गगोधूमव्रीहींश्च सतिलान्यवान् । शालितण्डुलमाषांश्च तेषु प्रक्षाल्य निक्षिपेत् ॥
धात्रीलकुचबिल्वानां कदलीनालिकेरयोः । फलान्यपि विनिक्षिप्य पुष्पाण्येतानि निक्षि-
पेत् ॥ १५ ॥

पद्मं सौगन्धिकं जातीं मलिकां बकुलं तथा । चम्पकाशोकपुंनागतुलसीकेतकोद्भवम् ॥
पल्लवानि वटाश्वत्थप्लक्षोदुम्बरशाखिनाम् । ब्रह्मकूर्चं विनिक्षिप्य शरावैः सफलाक्षतैः ॥
पिधाय कुम्भवक्त्राणि क्षौभैराच्छादयेत्ततः । आवाह्य मध्यकलशे महालक्ष्मीं प्रपूजयेत् ॥
पूर्वोक्तस्नानसंपन्नां वस्त्रालंकृतिभूषिताम् । निषण्णां मद्रपीठे तु स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
षोडश ब्राह्मणास्ते तु कुशैर्बिल्वदलैस्तथा । दूर्वातुलसिकापत्रैः श्रीसूक्तैः परमेश्वरीम् ॥
कुर्युः सुमङ्गलीगीतैरभिषिक्तां महोत्सवैः । अभिषिच्य महादेवीं परिवारसमन्विताम् ॥
अलंकुर्याद्विभूषाभिर्धूपदीपादिभिस्तथा । रात्रौ जागरणं गीतनृत्यवाद्यस्तवादिभिः ॥
षोडशीपूजनं चैव षोडशे दिवसे स्मृतम् । सहस्रनामभिस्तैस्तैः पुष्पैर्बिल्वदलाक्षतैः ॥
दूर्वाभिः कुङ्कुमाक्ताभिरवकाशे पृथक् पृथक् । पूजयेद्विष्णुना साकं नाकं पश्यति कर्हि-
चित् ॥ २४ ॥

य एवं वार्षिकीं पूजां कुर्यात्प्रयतमानसः । विनाऽप्यावरणान्यङ्गं देव्याः संपूजयेत्क्रमात्
हस्तप्रक्षालनं कृत्वा प्रदेयः कुसुमाञ्जलिः । हृदयादिमहामन्त्रैर्हृदयादीन्समर्चयेत् ॥ २६
प्रथमावरणं ह्येतच्छ्रियः प्रोक्तं मनीषिभिः । दलेष्वष्टसु संपूज्या आद्याश्चाष्ट विभूतयः ॥
दलाग्रेषु च संपूज्याः कार्याद्या अग्निकोणतः । द्वितीयावरणं ह्येतन्महालक्ष्म्याः समीरि-
तम् ॥ २८ ॥

उमाद्याः संधिषु तथा संपूज्याः प्रयतात्मना । उमा च श्रीसरस्वत्यौ दुर्गा च धरणी
तथा ॥ २९ ॥

गायत्री देव्युषा चेति पद्महस्ताः समन्ततः । तृतीयावरणं ह्येतत्ततो मत्स्यादिशक्तयः ॥
वेदा वेदवती धात्री महालक्ष्मीः सुखालया । भार्गवी च तथा सीता रेवती रुक्मिणी
प्रभा ॥ ३१ ॥

मत्स्यकूर्मादिमूर्तीनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । चतुर्थावरणं ह्येतद्भङ्गा सूर्यसुता ततः ॥
शङ्खपद्मनिधी पूज्यौ पार्श्वयोर्धृतचामरौ । धृतातपत्रं वरुणं पूजयेत्पश्चिमे ततः ॥ ३३ ॥
संपूज्य राशीन्परितो यजेदथ नवग्रहान् । अर्चयेद्विष्णुजान्दिक्षु चतुर्दन्तविभूषितान् ॥
ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च ते क्रमात् ॥
इति षष्ठे सप्तमे च दिक्पालान्पूजयेत्क्रमात् । एवमावरणैर्देवीं महालक्ष्मीं परात्पराम् ॥
संपूज्य प्रार्थयेदिष्टं क्षमापणपुरःसरम् । अनाथमथवा दीनमपराधैकभाजनम् ॥ ३७ ॥
रक्ष मां कृपया देवि तवैव शरणागतम् । भगवच्चरणाभ्भोजभजनानन्दभाजनम् ॥ ३८ ॥
कुरु माममलालोकनिवारितजगद्भयम् । अगाधभवपाथोधिनिमग्नभयविप्लुतम् ॥ ३९ ॥
आनन्दिनि महामाये समुद्धर करग्रहैः । परमावधिभूताऽसि परमैश्वर्यसंश्रये ॥ ४० ॥
कमन्यं शरणं याभि परतन्त्रमनीश्वरम् । श्रीमन्नारायणानन्दसंदोहं कुरु साधने ॥ ४१ ॥
जय मातर्मदोन्मत्तमातङ्गदलनाभिधे । कमले कमलाक्रीडे कलानिधिसहोदरे ॥ ४२ ॥

मम देहि पदाम्भोजमयि मानसपङ्कजे । ब्रह्मादिदेवतावृन्दसमाराधितपद्मे ॥ ४३ ॥
 विमले विमलज्ञानकलया विमलं कुरु । एवं संप्राप्त्य देवेशीमाराधनपरो भवेत् ॥ ४४ ॥
 प्रातः पुनः प्रपूज्याथ हुत्वा ब्रह्मै स्वशाखया । श्रीसूक्तमूलमन्त्राभ्यामृग्भिः षोडशभि-
 मुहुः ॥ ४५ ॥

पायसेन तिलैर्वाऽपि कमलैर्वा मधुप्लुतैः । प्रत्येकं षोडशदिनैः पूजिता याश्च मातरः ॥
 तदर्थं जुहुयाच्चाग्नौ शतं चाथ सहस्रकम् । दत्त्वा पूर्णाहुतिं विप्रान्संभोज्याथ विसर्जयेत् ॥
 प्रतोष्य विविधोपायैर्गुरुं भक्त्या धनादिभिः । पश्चात्सपरिवारोऽयं यजमानः कृतोत्सवः
 स्वयं मुञ्जीत मतिमानात्मानं धन्यतां वहन् । न मारी न च दुर्भिक्षं नोपसर्गमयं भवेत् ॥
 राजा जयति सङ्ग्रामे शत्रून्नेवं कृते व्रते । महालक्ष्मीव्रतं मोहादज्ञानान्न करोति यः ॥
 दारिद्र्यं जायते तस्य मृतो नरकमाप्नुयात् । ज्ञात्वा देहाभिमानेन महालक्ष्मीव्रतं त्यजेत् ॥
 तस्याऽऽस्यं च समालोक्य सचैलं स्नानमाचरेत् । जगतः पितरौ साक्षाल्लक्ष्मीनारायणौ
 मतौ ॥ ५२ ॥

तावनादृत्य मूढात्मा कथं न नरकं व्रजेत् । अशक्तो व्रतमास्थानुं पयोमूलफलादिभिः ॥
 हविष्येणापि नक्तेन चैकभुक्तेन वा पुनः । नयेत्कालं जपेत्सूक्तं यावत्कृष्णाष्टमी भवेत् ॥
 पायसान्नं निवेद्याथ भोजयित्वा द्विजन्मनः । तेनैव पारणं कुर्यात्प्रत्यृचेन यथाविधि ॥
 न वन्ध्यं दिवसं कुर्याद्वैष्णवोऽभिलषन्हरिम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनपीतायां श्रीवत्सचरिते सूक्तमहात्म्ये महालक्ष्मीव्रतविधानं
 नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ ९४६ ॥

अथैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन नवषोडशभिर्घटैः । स्नापयेत्कार्यमुद्दिश्य यजमानं च भक्तितः ॥ १ ॥
 ऋग्भिश्च पञ्चदशभिस्तस्य सिद्धिं ब्रवीमि वः । घटे घटे समभ्यर्च्याः पूर्वोक्ताः शक्तयः
 क्रमात् ॥ २ ॥

मध्यमे कलशे देवीं महालक्ष्मीं प्रपूज्य च । त्रिसहस्रं जपेन्मूलं श्रीसूक्तेन समन्वितम् ॥
 दिव्यज्ञानबलैश्वर्यसिद्धये भद्रपीठके । समारोप्य गुरुर्भक्त्या शिष्यमासेचयेद्घटैः ॥ ४ ॥
 अलंकृतं वरस्त्रीभिर्लाजैश्चाप्यभिवर्धितम् । नदत्सु पञ्चघोषेषु मुहूर्ते शोभने तथा ॥ ५ ॥
 मध्यस्थकुम्भतोयेन महालक्ष्मीमनुस्मरन् । अभिषिञ्चेत्क्रमादन्यैः कलशैः शोभनाम्बुभिः
 भद्रमस्तु शिवं चास्तु महालक्ष्मीः प्रसीदतु । प्रणश्यत्वशुभं सर्वं जन्मजन्मान्तरे कृतम् ॥
 आशिषः संप्रयुज्यैवं गुरुः शिष्यं समाहितम् । महापीठे नयेत्पाणिपल्लवे धृतमङ्गलम् ॥ ८ ॥
 महादेवि महामाये वैकुण्ठहृदयप्रिये । देहि मे चरणाम्भोजे भक्तिमव्यभिचारिणीम् ॥ ९ ॥
 नमो मातर्महालक्ष्मि मेऽनन्यशरणार्थिनः । सांनिध्यं देहि देवेशि परिचर्यासु वर्तनम् ॥
 अकामो वा सकामो वा प्रार्थयेद्दीनया गिरा । गुरुं नत्वा द्विजान्भोज्य विसृज्य विहरे-
 त्ततः ॥ ११ ॥

अभिषिक्ता सती वन्ध्या सूते पुत्रं महामतिम् । महारोगेषु जातेषु कुर्याद्बोहेषु वैष्णवः ॥
 भूतेषु दुर्निमित्तादौ कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । सर्वसंपत्करं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ॥
 सर्वरोगप्रशमनं सर्वापद्विनिवारणम् । गर्भरक्षाकरं स्त्रीणां दीर्घायुर्जनकं परम् ॥ १४ ॥
 प्रसूतानामपि स्त्रीणां सूतिकागाररक्षणम् । प्रनष्टपुष्पगर्भाणां पुष्पगर्भाभिरक्षणम् ॥ १५ ॥
 आसन्नशत्रुभीतानां महाभयविनाशनम् । गतस्त्रीणां गताज्ञानां निर्मतीनां च भूमुजाम् ॥
 श्रियमाज्ञां मतिं चैव संवर्धयति मक्तिः । आस्तिकानां वदान्यानां गुरुदेवैक्यमाविनाम् ॥
 सिद्धयो ह्यभिषेकेन समायान्ति न संशयः । नास्तिकाय न वक्तव्यं नाधनायातिहिंसिने ॥
 अवैष्णवाय दुष्टाय वेदिकायापि नो दिशेत् । आस्तिकं च विशुद्धं च शान्तं च सम-
 वृत्तिनम् ॥ १६ ॥

अविप्रमपि संस्क्रुर्यान्महालक्ष्म्यभिषेचने । अथ प्रबोधयात्रां च कार्तिक्यां प्रववीमि वः ॥
 यस्या विज्ञानमात्रेण मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् । अमाप्रदोषसमये बोधयेत्कमलालयाम् ॥
 ऋग्भिश्च पञ्चदशभिः सर्वैश्च सह वैष्णवैः । एकादशीं समारभ्य संस्क्रुर्याद्यागमेण्डे-
 पम् ॥ २२ ॥

चित्रध्वजपताकाभिर्वितानवरतोरणैः । गृहं सुधासितं कुर्यात्सुगन्धोदकवासितम् ॥ २३ ॥
 चामरादिलसत्कुम्भं कदलीस्तम्भमण्डितम् । घीणाविनोदसंयुक्तं नटनर्तकनादितम् ॥
 स्तवकामलपूगाम्रधिल्वाम्भोजकृतच्छवि । शयनीयगृहे कन्यां गां च काञ्चनेदीपकम् ॥
 दर्शनार्थं प्रकल्प्याथ संभारान्पूजनस्य च । प्रस्वाप्य वरपर्यङ्के पूर्वमेव प्रबोधनात् ॥ २६ ॥
 आनीयकलशान्स्थाप्य नानौषधिसमन्वितान् । पक्वान्नानि विचित्राणि नैवेद्यार्थं प्रक-
 ल्पयेत् ॥ २७ ॥

पूजापीठं च शङ्खादिस्थापनं गुरुपूजनम् । अधिवासनवत्कुर्यात्प्रदोषसमये ततः ॥ २८ ॥
 प्रज्वाल्य परितो दीपान्दीपवृक्षांश्च सर्वशः । ततः प्रबोधयेद्देवीं द्विजैः श्रीसूक्तपाठिभिः ॥
 घण्टातालमृदङ्गैश्च वीणापणववादनैः । जयशब्दैर्नमःशब्दैः स्तवैरारतिकैस्तथा ॥ ३० ॥
 प्रबुद्धां दर्शयेत्तावद्गां कन्यां घृतदीपकम् । दन्तकाष्ठं च गण्डूषं दत्त्वा मङ्गलदीपकम् ॥ ३१ ॥
 तैलाभ्यङ्गं सुगन्धेन पाद्यार्घ्याचमनं तथा । पुष्पासृताभिषेकं च सुगन्धोद्वर्तनं तथा ॥ ३२ ॥
 सवस्त्राङ्गविभूषाभिरर्चयेच्चिन्तयन्सुधीः । धूपं दीपं च नैवेद्यं नानासंभारसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 ताम्बूलादर्शकुसुममालिकाभिः प्रपूज्य च । सहस्रनामभिः पूजां पृथक्कृत्वाऽक्षतादिभिः ॥
 प्रसूनैस्तुलसीपत्रैर्मालतीमल्लिकादिभिः । कमलैः कमलां देवीं समभ्यर्च्य विधानतः ॥ ३५ ॥
 चामरैरुचिरैश्छत्रैः संवीज्य नरवाहने । समारोप्य महादेवीं तूर्यमङ्गलनिस्वनैः ॥ ३६ ॥
 सूक्तपाठैः स्तवैः पुण्यैर्भ्रामयेन्नगरे निशि । महानिशायां लाजैश्च प्रसूनैश्च समर्चिताम् ॥
 तामानयेत्पुनः पीठे नीराज्य द्वारदेशके । तत्र जागरणं कुर्यात्प्रातर्भक्तान्प्रपूजयेत् ॥ ३८ ॥
 भोजनैर्दक्षिणाभिश्च प्रदक्षिणगतिस्तवैः । एवं यः कुरुते देव्याः कार्तिके बोधनोत्सवम् ॥
 श्रीसूक्तेन गृहं तस्य महालक्ष्मीर्न मुञ्चति । एवं जन्मोत्सवं देव्या द्वादश्यां तु समाचरेत् ॥
 भक्तानां श्रेयसे वत्स संभूता क्षीरसागरे । श्रीसूक्तेन श्रियो दैवैरेकादश्यां समर्चनम् ॥ ४१ ॥
 कृतं सहस्रनाम्नश्च पठनं हरिणेरितैः । द्वादश्यां कमला देवी क्षीराब्धितनया रमा ॥ ४२ ॥

देवानां कार्यसिद्धयर्थं निर्गता जयनिस्वनैः । तस्माच्छ्रीविष्णवैर्व्यव्या द्वादश्यामुत्सवोदये ॥
 विप्रैः श्रीसूक्तमन्त्रज्ञैरभिषेकं प्रवर्तयेत् । पीठे तु सर्वतोमन्त्रे दलैः षोडशमिर्युते ॥ ४४ ॥
 निवेश्य कलशे चाष्टौ परितः कलशाभ्यसेत् । सर्वौषधीसमायुक्तैस्तथा नानाविधोदकैः ॥
 कुङ्कुमोदकगन्धोदकषायोदकपूरितैः । तीर्थोदकैश्च शुद्धोदकैर्मन्त्रपूतैः समन्ततः ॥ ४६ ॥
 तुलसीकुशहस्तैश्च विप्रैर्मार्गवतैर्मुवा । स्वस्तिवाचनपूर्वं तु श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत् ॥ ४७ ॥
 अभिषिक्तां महादेवीं विष्णुना सह मन्दिरे । पूजयेद्ब्रह्मपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्भक्तिसंयुतः ॥ ४८ ॥
 जुहुयादनिले देवीं पीठपूजनपूर्वकम् । मोजयेद्ब्राह्मणान्भक्तान्परमात्मेन श्रद्धया ॥ ४९ ॥
 अनुभूय सुखं मूरि ह्यन्ते तद्वास्यतामियात् । सहस्रनामकवचं श्रीसूक्तं प्रत्यहं जपेत् ॥ ५० ॥
 तस्य लक्ष्मीप्रसादेन कैवल्यं नातिदुर्लभम् । विना श्रीविष्णवीं दीक्षां विना श्रीसूक्तसं-
 स्तवम् ॥ ५१ ॥

विना श्रीपूजनं लोके कथं स्याद्वैष्णवो नरः । न विष्णुना समं देव्या अन्तरं भावयेन्म-
 नाक् ॥ ५२ ॥
 संलीना प्रणवे बीजे ह्यकारेण महोज्ज्वला । सहस्रनामकवचं श्रीसूक्तं पञ्चवर्णकम् ॥ ५३ ॥
 यदि वां परमा श्रद्धा हरिरेवोपदेक्ष्यति । श्रीसूक्तपाठकाः सर्वे वयं चेह समाश्रिताः ॥
 तपः कुर्मो महादेव्याः कैकर्यप्राप्तिकाम्यया । यदीच्छसि महालक्ष्म्या सहवासमनन्यधीः ॥
 तदाराधय मानिन्या विष्णोश्चरणपङ्कजम् ॥ ५६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते श्रीसूक्ताराधनं
 नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १००२ ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

श्रीवत्स उवाच—

विधिं पुरुषसूक्तस्य समाराधनवर्त्मना । वक्तुमर्हथ नो यूयं कृपां कुरुत चेतसः ॥ १ ॥
 त ऊचुः—

नारायणोऽस्य सूक्तस्य कर्ता वक्ता पिता स्वयम् । तथाऽपि चाभिधास्यामः श्रूयतामेक-
 चेतसा ॥ २ ॥
 संप्राप्याऽऽचार्यतो मन्त्रं श्रीमद्दृष्टाक्षरं परम् । विधिना पौरुषं सूक्तं गृह्णीयात्परमादरात् ॥
 अष्टादशऋचोपेतं प्रणवाद्यं हरिप्रियम् । सूक्तं नारायणोद्भूतं तस्याऽऽराधनसिद्धये ॥ ४ ॥
 उत्थाय रात्रिशेषेषु स्वगुरुं चिन्त्य चेतसा । रात्रिवासः परित्यज्य पादौ प्रक्षाल्य
 वारिणा ॥ ५ ॥

शुचौ स्वासनमास्तीर्य मन्त्रेणाऽऽधारदेवताम् । नत्वाऽच्युतादिनाऽऽचम्य स्थित्वा ध्यान-
 परो भवेत् ॥ ६ ॥
 भूतोच्चादनकं कृत्वा ह्यस्त्रेणाऽऽरक्ष्य सर्वतः । मन्त्रं सौदर्शनं जप्त्वा महाविश्वासपूर्व-
 कम् ॥ ७ ॥

तत्त्वत्रयमनुस्मृत्य चिदचित्परमात्मकम् । चित्तत्वमात्मनो भाव्यं ह्यचिदात्मोपकारकम् ॥
 पञ्च पञ्चदशैकं च प्रकृत्यादित्रिभिर्युतम् । शरीरमचिदाख्यातं कार्यरूपं महामते ॥ ९ ॥
 भावनानलयोगेन संहृत्यानलविद्यया । अप्राकृतमथो बीजं पञ्चकेनोपकल्प्यताम् ॥ १० ॥
 श्रीमद्भगवतः पादपरिचर्योपयोगिनम् । देहं विचिन्त्य मतिमान्ध्यानयोगं समारभेत् ॥
 सदनन्तगुणोपेतं कल्याणैकनिकेतनम् । विचित्रशक्तिमैश्वर्यपरिपूर्णमनङ्कुशम् ॥ १२ ॥
 नित्यैकरूपमत्यन्तभक्तवात्सल्यगर्भितम् । कारुण्यौदार्यगाम्भीर्यमाधुर्यैकसमाश्रयम् ॥ १३ ॥
 आधारभूतं सर्वस्य सर्वावधिमनल्पकम् । सर्वात्मकं सर्वतनुं सर्वमव्यग्रचेतसम् ॥ १४ ॥
 सर्वज्ञं सर्वदैकाभं परिणामविवर्जितम् । ज्ञानानन्दबलैश्वर्यसंकोचरहितं सदा ॥ १५ ॥
 स्वतन्त्रं सर्वनेतारमन्तर्यामिणमच्युतम् । निरातङ्कं निराधारं निरञ्जनमनामयम् ॥ १६ ॥
 अनित्यपारतन्त्र्यादिविशेषरहितं हरिम् । अजहत्स्वविशेषाढ्यं सत्यं संकल्पसत्पतिम् ॥
 कारणं सर्वकार्यस्य सर्वधार्यस्य धारकम् । हारकं सर्वहार्यस्य सर्वभास्यस्य भासकम् ॥
 सर्वस्मिन्व्यापकं शुद्धं व्यापकान्तरवर्जितम् । गन्तॄणां परमं गम्यं भोक्तॄणां भोग्यमुत्त-
 मम् ॥ १९ ॥

साधनानां परं साध्यं स्वस्य साध्यस्य साधनम् । देवानां दैवतं दिव्यं फलानां परमं
 फलम् ॥ २० ॥

अनन्यानां च सर्वस्वं निर्धनानां परं धनम् । वाच्यं समस्तवेदानां चिन्तयेत्परमे पदे ॥
 कलया तलमासाद्य पादपद्मासनं तु यत् । विधृतं स्वैकदेशेन तस्मिन्त्यस्ताङ्घ्रिपङ्कजम्
 विद्यामये महातले नवशक्तिसमन्विते । धर्मादिसेवितपदे छन्दोभिः परिवेष्टिते ॥ २३ ॥
 समासीनं श्रिया सार्धं भूम्या देव्याऽभिसेवितम् । लीलया लालितं चाग्रे नानाकेलिक-
 लोदयैः ॥ २४ ॥

कोटिसूर्यप्रतीकाशकिरीटावृतमस्तकम् । मास्वन्मणिगणाकीर्णकुण्डलाभ्यां विराजि-
 तम् ॥ २५ ॥

कोटिमन्मथमाधुर्यमञ्जकालकमण्डितम् । नीलाम्बुजदलोद्रेकभङ्गिलोचनशोभितम् ॥
 अन्यच्च फालविलसत्तिलकश्रीविमोहकम् । सान्द्रनीलाम्बुदश्यामस्वच्छादर्शकपोलकम् ॥
 मन्दहासोज्ज्वलमुखं दन्तावलि विराजितम् । रुचिरौष्ठपुटामोदसमाहूतालिसंवृतम् ॥ २८ ॥
 कम्बुग्रीवोल्लसद्दिव्यकौस्तुभोद्दीप्तवक्षसम् । चतुराजानुदोर्दण्डविभूषितभुजान्तरम् ॥
 चक्रशङ्खगदापद्मदिव्यायुधविकाशितम् । बालद्युमणिविस्तीर्णप्रभाम्बरविभूषितम् ॥
 भ्रमद्भ्रमरझङ्कारमुखरीकृतविग्रहम् । आपादतलसंलग्नां बिभ्राणं वनमालिकाम् ॥ ३१ ॥
 मत्कार्पितमहामोदविनोदितदिगन्तरम् । समञ्जरीकतुलसीमालयाऽलंकृतोदरम् ॥ ३२ ॥
 स्फुरन्मयूखशीतांशुमुक्तावलिविभूषितम् । त्रिवलीगर्तविभ्रान्तविमुक्तजनमानसम् ॥
 नितम्बमण्डलालम्बिरत्नकाञ्चीलसत्त्विषम् । ऊरुद्वयविनिर्धूतकदलीमत्तवारणम् ॥ ३४ ॥
 जानुजङ्घोच्चगुल्फाच्चनखकान्तिविराजितम् । सुरासुरशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ॥
 शेषभोगासनासीनं विष्वक्सेनादिभिर्युतम् । मुक्ताजाललसच्छत्रविराजितनभस्तलम् ॥
 नित्यमुक्तजनाजीव्यचरणाम्बुजवैभवम् । असीमगुणमञ्जूषां श्रिया लालितपद्मम् ॥ ३७ ॥

कोटिशितांशुसंदोहचलच्चामरमण्डितम् । छन्दोभिस्तूयमानं तं पुरतो मङ्गलस्तवैः ॥३८॥
 सिद्धगन्धर्वदिकपालकिंनरोरगराक्षसैः । सदा संचिन्त्यमानाद्वाग्निमादिदेवं विचिन्तयेत् ॥
 संन्यस्य वामहस्तादिनिजाङ्गेषु विचक्षणः । मूलमन्त्रं च मतिमाञ्जपेदचलमानसः ॥
 मगवत्परिचर्याङ्गतया दासोऽहमाज्ञया । देहशुद्धिं करिष्यामि चेति संकल्प्य सर्वतः ॥
 मनसा वचसा चैव शरीरेण तथैव हि । यथा कुर्यात्तवैवाहं कर्म नाथ तथा कुरु ॥४२॥
 यत्र यत्र रमाकान्तं मनो मे परिसर्पति । तत्र तत्र तवानन्त देहबुद्ध्या प्रसर्पतु ॥ ४३ ॥
 तत्सृष्ट्येति च वाक्येन कार्यमात्रे व्यवस्थितः । आत्मरूपतया यस्मात्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥
 इति बुद्ध्या हृषीकेश निर्वैरः स्यां हि सर्वतः । भेदबुद्धिर्न चैवास्तु त्वयि वस्तुनि चाऽऽत्मनि
 परमैकान्तिनां प्राप्यस्त्वमेव करुणानिधे । परमैकान्तिनं देव परज्ञानसमन्वितम् ॥ ४६ ॥
 परमक्तियुतं साक्षात्कुरु मामनपायिनम् । निःसीमनवसौन्दर्यसुधासिन्धुविगाहिनम् ॥
 एवं विचार्य मनसा नित्यसंबन्धमात्मनः । नाहं देहो न वै प्राणो न मनोऽहं न चेन्द्रियम्
 न वर्णो नाऽऽश्रमश्चाहं न मनुष्यो न देवता । न यक्षो राक्षसो नैव न दैत्यो दानवस्तथा ॥
 निरुपाधिकसत्त्वत्वात्तव दासोऽस्मि केवलम् । तवानन्यार्हशेषोऽहं तवाऽऽज्ञापरिपालकः ॥
 दासोऽहं नित्यसंबन्धी त्वमेव मम सत्पतिः । अतो ह्यनन्यसेवार्थं नियोजय निजं जनम् ॥
 ततो मृल्लेपनं कृत्वा हस्तपादाङ्गशीर्षणि । आचान्तः संयतो मौनी तीर्थान्यावाह्य
 तज्जले ॥ ५२ ॥

प्राणानायम्य संचिन्त्य हृदि लक्ष्मीसमन्वितम् । मूलेन स्नानविधिना स्नात्वा देवं प्रतोष्य च
 सूर्यमण्डलमध्यस्थं श्रीमन्नारायणं हरिम् । अर्घ्यं दत्त्वा तु गायत्र्या प्रद्युम्नादिधिया
 पितॄन् ॥ ५४ ॥

संतर्प्य दर्भपाणिस्तु प्राणानायम्य सर्वतः । संप्रोक्ष्यास्त्रेण चास्पृष्टं धौतं कार्पासिकं तथा ॥
 क्षौमं वा ह्याविकं वाऽपि धृत्वा वृक्षमयं तु वा । गुरुवैष्णवपादाब्जतीर्थमाधार्य मस्तके
 ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं कृत्वा श्रीरेखामरुणप्रभाम् । धृत्वा दासोऽस्मि संचिन्त्य तथा युगलमा-
 लिकाम् ॥ ५७ ॥

पूजार्थं श्रीपतेः कुम्भमादायोद्धार्य मूर्धनि । नाम संकीर्तयन्विष्णोः पठन्सूक्तमथापि वा
 पुष्पाणि तुलसीं चैव नीत्वा गच्छेद्धरेर्गृहम् । द्वारदेवान्नमस्कृत्य नित्यमुक्तांश्च पार्श्वदान्
 मार्जयेन्मन्दिरं विष्णोर्निर्माल्यं चापवाहयेत् । लेपयेत्परया भक्त्या दासो मृद्धोमया-
 म्मसा ॥ ६० ॥

दीपान्प्रज्वालय परितो घृततैलमयान्पृथक् । प्रबोधयेत्पठन्सूक्तं देवं पर्यङ्कशायिनम् ॥
 घण्टादुन्दुभिनिर्घोषैः शङ्खतालमृदङ्गकैः । गुणाननुवदन्पुण्यान्पुराणागमसंस्तुतान् ॥
 संस्थाप्य लक्ष्मीसहितं दिव्यसिंहासने प्रभुम् । दन्तोल्लेखं कारयित्वा मूलेन तुलसी-
 दलैः ॥ ६३ ॥

मङ्गलार्तिकमादाय प्रभासंदर्शनाद्भवेः । प्रागेव भ्रामयेद्विद्वान्घण्टां वामेन वादयन् ॥
 पात्रासादनकं कर्म कुर्याद्विरुपदं स्मरन् । स्वासने विधिना क्लृप्ते मूतशुद्धिं विधाय च ॥
 लिपितत्त्वहृषीकेशमुनिमन्त्रपदाक्षरान् । विन्यस्य हृदयाद्यङ्गे करन्यासं विधाय च ॥६६॥

ततो बद्धशिखी मौनी चोर्ध्वपुण्ड्रधरोऽनघः । संन्यसेत्पौरुषं सूक्तं श्रीसूक्तं च विधानतः
हस्तस्य संपुटं कृत्वा स्मृत्वा विष्णुं तथाऽव्ययम् । श्रीमूलालासुखासीनं मायातीते परे
पदे ॥ ६८ ॥

विन्यस्य प्रथमां वामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्
पञ्चमीं वामबाहौ तु षष्ठीं दक्षिणतो न्यसेत् । कण्ठे त्रयोदशीं न्यसेत्तथा वक्त्रे चतुर्द-
शीम् ॥ ७० ॥

अक्षणोः पञ्चदशीं कृत्वा षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् । सर्वाङ्गं मार्जयेद्वाभ्यामृग्भ्यामात्मनि
साधकः ॥ ७१ ॥

एवं देवतनौ न्यस्य पश्चाद्यगं समारभेत् । आविर्भूतस्य देवस्य महावैकुण्ठविष्टरात् ॥
मायातरूपे निषण्णानां जीवानामशरीरिणाम् । शरीरकृतये भोगमुक्तये मुक्तये तथा ॥
पादैकलीलो भगवाँल्लीलया प्रेरितो मुदा । सहस्रशीर्षा पुरुषः प्रथमो भवनात्मकः ॥
महत्संज्ञोऽज्ञगर्भश्च ब्रह्मयोनिः सनातनः । जलशायी जगन्नाथः प्राकृताधीश्वरो हरिः ॥
त्रिव्यूहकार्यकारी च नानारूपो निरञ्जनः । भूर्लोकपादो विश्वात्मा भुवो जानुः सुवः कटिः
महर्नाभिश्च हृदयं जनलोकः प्रकीर्तितः । कण्ठदेशे तपस्तस्य लोकः ख्यातः परात्मनः ॥
भुवोर्ललाटसंध्योस्तु सत्यलोकः प्रतिष्ठितः । सर्वावतारनिलयः पुरुषोऽयं सनातनः ॥ ७८ ॥
वैराजः श्रीपतिः श्रीमानुपास्यो मुक्तिकाङ्क्षिभिः । अस्यैवांशकलाः सर्वे मत्स्यकूर्मादि-
यश्च ये ॥ ७९ ॥

तथैव ब्रह्मरुद्राद्या देवा मन्वादयो नृपाः । पूज्याः पुरुषसूक्तेन नानाबलिपरिच्छदैः ॥
शालग्रामे जले वह्नौ हृदये च गुरौ द्विजे । अर्चयामात्मनि तथा वैष्णवे भगवत्प्रिये ॥
संपूज्य परया भक्त्या हरिर्नारायणः स्वयम् । सगुणात्पुरुषादस्माद्वैराजात्पुरुषः परः ॥
लोकातीतः परपदे परमात्मा व्यवस्थितः । हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥
तच्छुद्धं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः । गमनागमनातीतः सदैकरसविष्टरः ॥
सदैकलीलानिरतः सदनन्तगुणान्वितः । अप्राकृतविहारस्थो नित्यमुक्तजनाश्रयः ॥ ८५ ॥
सर्वावधिः सर्वशेषी निर्विकारो निरञ्जनः । प्रकृतिः पुरुषस्यायं वैराजस्य महात्मनः ॥
एतस्मान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः । परमैकान्तिनां गम्यः सेव्यो भोग्योऽर्थ-
साधनम् ॥ ८७ ॥

मन्त्रराजानुसंधानकर्तृणामयनं हि सः । सर्वधर्मान्परित्यज्य प्रपन्ना ये हरिं परम् ॥
ते यान्ति परमं स्थानं यतो नाऽऽवर्तते पुनः । एष भागवतानां हि लीलारसविलोकिनाम्
लोको नित्यः परे व्योम्नि निर्गुणः सद्गुणाश्रयः । न कर्मिणां गतिश्चात्र ज्ञानिनां न गतिः
पुनः ॥ ९० ॥

गतिरेकान्तिनामत्र यैर्मरिो निहितो हरौ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
योऽण्डभूमिं समाविश्य दशाङ्गुलमथामवत् । तस्मात्पुरुष एवेदं सर्वं चिदुदरीकृतम् ॥
मूर्तं भव्यं भविष्यं यद्येनाऽऽविश्य प्रकाशितम् । यो धर्ताऽस्य शरीरस्य चतुर्दशपदा-
त्मनः ॥ ९३ ॥

महापुरुषनामाऽसौ यः शेते सलिले पुरा । नारायणेतिविख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते ॥
 वासनाद्वासुदेवेति हरणान्द्विरुच्यते । त्रिपाद्विभूतिसंविष्टः पादभूतिमुपस्थितः ॥ ९५ ॥
 उपास्यः स्वैकरूपेण नानारूपेण वा पुनः । वैराजश्चैकरूपेण नानामत्स्यादिमूर्तिभिः ॥
 अन्तर्यामितया ब्रह्मरुद्रेन्द्रवसुमूर्तिषु । एकानेकस्वरूपासु सर्वाचासु त्रिपात्प्रभुः ॥ ९७ ॥
 आवाहयेत्तमेकान्ती यो ज्यायानतितिष्ठति । अमृतत्वस्य चेशानो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥
 न कर्मफलभुग्भोक्ता भोजकः सर्वकर्मिणाम् । आधारशक्तिमारभ्य पीठदेवान्प्रपूज्य तु ॥
 कर्णिकायामथो देवमानयेदाद्यया ऋचा । यथा देहे तथा देवे न्यासं कुर्याद्विधानतः ॥ १०० ॥
 द्वितीययाऽऽसनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया । चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याऽऽचमनं तथा ॥
 षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वसनं तथा । यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धलेपनम् ॥
 पुष्पं देयं दशम्या स्यादेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम् ॥
 चतुर्दश्या जलं दद्यात्पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । षोडश्याद्वासनं कुर्याद्वाभ्यां संस्तवनं स्मृतम् ॥
 एवं षोडशभिश्चैके केऽप्यष्टादशभिस्तथा । ताभिरिच्छन्ति कृतिनो वैष्णवं यजनं सदा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं पृथक् । षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति योऽर्चयेद्देवमेव हि ॥
 द्वादश्यां तु विशेषेण यजनं हवनं स्मृतम् । लक्षं पुरुषसूक्तस्य पाठयित्वा द्विजातिभिः ॥
 सहस्रनाम्नामयुतं श्रीसूक्तेन समन्वितम् । त्रिभिर्दिनैश्च जुहुयाद्दशम्यादिभिरेव च ॥
 लक्षमेकं तिलाज्येन श्रीमदष्टाक्षरेण च । कार्यसिद्धिर्भवेत्तस्य निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 हविष्याशी भूमिशायी मौनी पठनमाचरेत् । यावद्ध्यानं न विकृतं यावदासनसंस्थितिः ॥
 तावदेवाभ्यसेत्सूक्तं श्रीसूक्तपुटितं यमी । एवं चायुतपाठेन लक्षपाठेन वा पुनः ॥ १११ ॥
 असाध्यं साधयेद्धीमान्पुरुषाराधने विधिः । दशलक्षप्रपाठेन महापुरुष ईरितः ॥ ११२ ॥
 कोटिपाठेन भवति तथाऽतिपुरुषात्मकः । ब्रह्माभ्येति परं वो हि यजते पुरुषोत्तमम् ॥
 योऽतीत्य सर्वपुरुषान्सर्वावधितया स्थितः । एवं सावरणं साङ्गायुधं च सहशक्तिकम् ॥
 अर्चयेत्परया भक्त्या सूक्तेनानेन वैष्णवः । तस्माद्विप्रधरानाथ सूक्ताभ्यां श्रीपतिं यज ॥
 सह योगो भगवता भविष्यति न संशयः । तदर्थमिह तिष्ठामो वह्नितीर्थे समाहिताः ॥
 सूक्तं प्रजपतां चान्न क्ष्यतीयुर्नः शतं समाः । श्रीवत्सो विष्णुधर्मा च संप्राप्यानेककारणम् ॥
 प्राणिपत्योत्थितौ तावन्नारायणमपश्यताम् ॥ ११८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते पुरुषसूक्ताराधनविधिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ११२० ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

ततस्तौ भगवत्पार्श्वमागतौ नृपतिद्विजौ । द्वायाधिकारिणौ भूत्वा स्नात्वा संतपनहृदे ॥
 देहि नो मन्त्रराजं च द्वयं च चरमं तथा । सूक्ते द्वे स्वर्णधर्मानुवाकौ वै पावमानकम् ॥
 वासत्वं देहि दीनार्तिभञ्जनानन्दविग्रह । तव तीर्थस्य माहात्म्यं विज्ञातं स्नानमात्रतः ॥
 निवर्त्य विधिकैर्कर्यमाकारत्रयसंयुतः । पालयन्भगवद्वाक्यं द्वयमावर्तयन्मुदा ॥ ४ ॥

आदेहान्तमिह स्थास्ये लोकयात्रां प्रवर्तयन् । अतोऽनुग्रहवर्धिण्या वृष्ट्या देवावलोक्य ॥
 एवं संश्रुत्य तद्वाक्यं नरो नारायणो मुनिः । सस्मार पावकोद्दीप्तज्वालामालिसुदर्शनम् ॥
 द्वादशारं महाशस्त्रं कोटिसूर्यानलप्रभम् । महामोहतमोभूतसृष्टिसंहारकारकम् ॥ ७ ॥
 ज्ञानविज्ञानजनकं दुरितक्षयकारकम् । सांनिध्यं परमेशस्य परमैकान्तिनां निधिम् ॥ ८ ॥
 मोक्षद्वारं सहस्रारं ददर्श पुरतः स्थितम् । तथैव पाञ्चजन्याख्यं ध्वानध्वस्ताखिलामयम् ॥
 सुदर्शनं महाज्वाल पाञ्चजन्यं महारव । प्रपन्नयोर्द्वयोर्गात्रं कुरुतं लाञ्छनान्वितम् ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा बाहुयुगलं तयोर्नारायणो हरिः । अङ्कयामास हेतिभ्यां पारमैकान्त्यसिद्धये ॥
 पञ्चामृतेन संस्नाप्य शङ्खचक्रे निजायुधे । स्थापयामास पुरतः संस्कारान्तरसिद्धये ॥ १२ ॥
 सुदर्शनप्रभावेण प्रध्वस्थानेकबन्धनौ । शुद्धस्फटिकसंकाशौ क्षणादेव बभूवतुः ॥ १३ ॥
 तीर्थभूते शरीरे हि तयोस्तु संनिधिस्थिताः । मुनयः पूजयांचक्रुश्चरणक्षालनादिभिः ॥
 वह्निपूतशरीरस्य पादतीर्थाभिषेचनम् । ये कुर्वन्ति जनास्ते वै भवन्ति ह्यधिकारिणः ॥
 अधिकारस्य सिद्धयर्थं चक्रयुक्तस्य ये तनुम् । प्रणमन्ति मुदा युक्तास्ते कृतार्था न संशयः
 वयं धन्या वयं धन्या वयं धन्या इति ध्वनिः । समपद्यत सर्वत्र गिरिगह्वरनिर्गतः ॥ १७ ॥
 सहस्रशस्तदा प्राप्ताश्चिरकालनिवासिनः । चक्राङ्कस्यावलोकार्थं पुण्याहमितिवादिनः ॥
 तदा नारायणं देवं बद्ध्वाऽञ्जलिपुटौ च तौ । ऊचतुः संभ्रमं प्राप्तौ श्रीवत्सलपसत्तमौ ॥
 सानुरागा मही चैषा धत्ते सोत्पुलकां तनुम् । द्यौरशोभत निर्घोषैर्देवादीनां जयस्वनैः ॥
 प्रववृष्टुर्लताश्चैता मारुतान्दोलिता भृशम् । सुमनांसि जगुश्चैते सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २१ ॥

नारायण उवाच—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिदात्मानमेव माम् ॥
 वेदं तत्त्वविदां कोऽपि मदेकरसनिर्भरः । प्रपन्नो जायते कोऽपि ह्येकान्ती चक्रलाञ्छितः ॥
 पुत्रे कारागृहान्मुक्ते यथाऽऽनन्दः पितुर्भवेत् । तथाऽऽनन्दमयोऽहं स्यां परमैकान्तिदर्शने
 शरीरभूता मे सर्वे जडचेतनयोनयः । ममाऽऽनन्दवशात्सर्वे लोका भूरादयो द्विज ॥ २५ ॥
 आनन्दिनो भवन्तीह परमोत्सवनिर्वृताः । देवासुरमनुष्याश्च सिद्धगन्धर्वकिंनराः ॥ २६ ॥
 अयं मागवतो जातो वैकुण्ठं यास्यति ध्रुवम् । आक्रमिष्यति स्वर्गादिलोकानेष महो-
 ज्ज्वलः ॥ २७ ॥

अतिथिर्भाविताऽस्माकं यस्य पादजलैस्तदा । आत्मानं पावयिष्याम इति नृत्यन्ति खे-
 चराः ॥ २८ ॥

विना भागवतीं दीक्षां विनैकान्तिनिषेवणम् । नाधिकारो महाभाग परमैकान्तिनां पथि
 भगवत्कृपया ज्ञानकर्मयोगादिभिर्नृणाम् । मुक्तिर्भुक्तिस्तथा सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ॥
 विना भागवतानां हि पादाब्जाम्भोभिषेचनात् । नाऽऽत्यन्तिकः परो भावः कल्पकोटि-
 शतैरपि ॥ ३१ ॥

महाभागवता यत्र निवसन्ति महीतले । धन्या सेयं मही राजन्यथा दातरि राजनि ॥ ३२ ॥
 बहुकालकृतावासाः संलब्धात्मविचारणाः । नैकान्तिभावोपगता येन यामो रमापतिम् ॥
 मुक्तिद्वारमिदं जातमस्माकमितिवादिनः । अभिद्रवन्ते वां पार्श्वं षट्पदाः पादपं यथा ॥

बुभुक्षितानां दीनानां सुभिक्षोऽपि च वासरे । अन्नं च लभ्यते यत्र पुण्याहं तु तदुच्यते ॥
पृथिव्यां यत्र चैकान्ती सा धन्या सा परा मही । स कामो यत्र चैकान्तभावो भागवतो
भवेत् ॥ ३६ ॥

ईषाणात्रयनिर्मुक्तं मामेकमनुवर्तिनम् । एकान्तिनमुपास्येऽहं किमुतासुरमानुषाः ॥ ३७ ॥
एवं प्रमाषितो विप्रनृपो नारायणेन वै । प्रहृष्टौ गतसंदेहौ प्रणामं चक्रतुर्मुदा ॥ ३८ ॥
ततो नारायणो देवः सस्मार द्वादशाऽऽकृतीः । केशवाद्याः समाजगमुः सपत्नीकाः कृपा-
न्विताः ॥ ३९ ॥

स्वस्वबाहमभूषाढ्यान्स्वनामाह्वानकातरान् । तान्विलोक्य मुदा युक्तः सर्वाचार्यशिरो-
मणिः ॥ ४० ॥

उवाच वचनं चारु विकसद्वदनाम्बुजः । चक्रसंततयोः पूतगात्रयोर्दासभूतयोः ॥ ४१ ॥
ललाटादिषु चाङ्गेषु कुर्वन्तु गतिमात्मनः । प्रणवाकारतां प्राप्य रेखाभिस्तिष्ठमिः सदा ॥
इमौ तु परमोदारौ देवान्तरमपोह्य च । प्रयोजनान्तरं हित्वा साधनान्तरमेव च ॥ ४३ ॥
संबन्धान्तरमुत्सृज्य स्वकर्तृत्वं विहाय च । साक्षादेकेन मनसा श्रीपतिं शरणं गतौ ॥ ४४ ॥
तस्मात्पुण्ड्रात्मना स्थेयं रक्षार्थं सुरसत्तमाः । यथाऽनयोर्मनोयोगो नान्यत्राऽऽक्रमते मनाक्
प्रतिज्ञेयं कृता पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना । मयि न्यस्तभरो रक्ष्यो मया सर्वात्मना जनः ॥
प्राणैर्दरिर्गणैश्चैव हेतिभिस्तनुभिस्तथा । मयाऽपि सर्वनाथेन संरक्ष्यः शरणागतः ॥
प्रदीपकलिकाकारा या रेषा पुण्ड्रमध्यगा । तस्या रूपेण लक्ष्मीस्त्वं कलया संनिधिं
कुरु ॥ ४८ ॥

ॐ नमः केशवायेति मन्त्रोच्चारणमात्रतः । प्रपन्नस्य तनुं तावत्संत्यजेन्नाशुचापि ॥
ललाटे दृश्यते यावदूर्ध्वपुण्ड्रं विधानतः । अतस्तु श्वेतद्रव्येण चोर्ध्वपुण्ड्रधरो भवेः ॥ ५० ॥
श्रीवत्स शासनाद्विष्णोर्नामतः केशवादयः । आविर्भवन्ति पुण्ड्रेषु नात्र संदेहभागभवेत् ॥
चतुर्धा वासुदेवस्य मूर्तिर्मिन्ना विलोक्यते । शालग्रामशिला रूपं द्वितीया सुरनिम्नगा ॥
तृतीया मन्त्ररूपा च चतुर्थी पुण्ड्ररूपिणी । वैष्णवानां हितार्थाय जीवानां पावनेच्छया
[या शुद्धिः स्नानशीलानां नानातीर्थनिषेविणाम् । या शुद्धिः स्नानशीलानां सा सिद्धिः
(शुद्धिः) पुण्ड्रधारिणाम् ॥ ५४ ॥]

पुण्ड्राकारं समालोक्य तनौ संविशते हरिः । श्रिया सार्धं निजावासमालोक्य पुरु-
षोत्तमः ॥ ५५ ॥

अशुचिर्वाप्यनाचारी महापापयुतोऽपि हि । पुण्ड्रसंधारणादेव निभयत्वं प्रपद्यते ॥ ५६ ॥
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा म्लेच्छा वाऽन्त्यजजातयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधराः सर्वे नमस्या देवता
इव ॥ ५७ ॥

प्रणमन्ति विमानस्था द्वा अपि सहस्रशः । वृष्ट्वा भागवतं दूरादूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितं जनम् ॥
ध्यानार्थमूर्ध्वपुण्ड्राणां देवता दृक्पथं गताः । एवं ध्यात्वा तनौ धार्याः श्रिया देव्या
समन्विताः ॥ ५९ ॥

श्रीनारदाद्या ऊचुः—

पितामह महाप्राज्ञ श्रीवत्सेन नृपेण च । यथाऽवलोकितास्तात तथा नो वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच—

ललाटे केशवं शङ्खचक्रखड्गगदाधरम् । सुपर्णवर्णममलं मुक्ताभरणभूषितम् ॥ ६१ ॥
शुक्लाम्बरधरं सौम्यं नारायणमथोदरे । पीतवाससमम्बाक्षं शङ्खपद्मगदासिकम् ॥ ६२ ॥
मेघश्यामं मणिवातविभूषणधरं स्मरेत् । माधवं चोत्पलप्रख्यं ततकाञ्चनभूषणम् ॥ ६३ ॥
चक्रशार्ङ्गगदाखड्गधारिणं वक्षसि स्थितम् । गोविन्दं कण्ठदेशे तु तथैवैनं विचिन्तयेत्
विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ गौरवर्णं मनोहरम् । चक्रं शङ्खं हलं खड्गं विभ्राणं क्षौमवास-
सम् ॥ ६५ ॥

अरविन्दनिभं देवं बाहौ मधुविनाशनम् । चक्रे शार्ङ्गं च मुशलं पद्मं बाहुचतुष्टये ॥ ६६ ॥
कंधरे दक्षिणे देवं रक्तवर्णं त्रिविक्रमम् । शङ्खचक्रगदाखड्गधारिणं मुकुटान्वितम् ॥
वामनं कुन्दवर्णमं पुण्डरीकायतेक्षणम् । दोर्मिर्वज्रं गदां शङ्खं ध्यायेद्विभ्राणमम्बुजम् ॥
वामकुक्षौ तथा वामबाहुके श्रीधरं स्मरेत् । चर्मशार्ङ्गासिपद्मानि धारयन्तं महाप्रभम् ॥
रक्तारविन्दनयनं मुक्तादामविभूषितम् । विद्युद्वर्णं हृषीकेशं वामस्कन्धेऽरुणस्रजम् ॥
रक्ताम्बरधरं चक्रं शार्ङ्गं हलमसिं तथा । धारयन्तं स्फुरत्कर्णं पुण्डरीकावर्तसकम् ॥
पद्मनाभं तथा पृष्ठे पीतवाससमेव हि । इन्द्रनीलनिभं शङ्खचक्रपद्मगदाधरम् ॥ ७२ ॥
त्रिके दामोदरं नाम रत्नभूषणभूषितम् । पद्मं शार्ङ्गमसिं शङ्खं धारयन्तं वनप्रभम् ॥
वासुदेवं च शिरसि चिन्तयेदुत्कलक्षणम् । सहस्रदलमध्यस्थं कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥ ७४ ॥
चतुर्बाहुं श्रिया युक्तं स्फुरन्मकरकुण्डलम् । एवं ध्यात्वा मृदा कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्राणि वैष्णवः
प्राकृतत्वमपोह्याऽऽशु सादृश्यं लभते हरेः । नारायणोऽदर्शयद्या ध्यानाथं पुण्ड्रदेवताः ॥
ता एव द्वादशाङ्गेषु तयोः संविदिशुः क्षणात् । तासां धारणतस्तौ तु विनिर्धूतमनो-
मलौ ॥ ७७ ॥

ऊचतुः परया मक्त्या पुटीकृतकरद्वयौ । हरिस्तु भगवान्साक्षाद्वासुदेवो रमापतिः ॥ ७८ ॥
कथं द्वादशधा जातो यः सर्वत्रैक उच्यते ॥ ७९ ॥

नारायण उवाच—

एतद्वृत्ततमं मह्यं भवन्तौ शरणागतौ । अपृच्छतां रहस्यं हि ज्ञानं भागवतं महत् ॥ ८० ॥
शुद्धा च मलिना चैव सृष्टिस्तु द्विविधा मता । मलिना प्राकृता तत्र शुद्धा स्वप्राकृता
मता ॥ ८१ ॥

बन्धाय मलिना प्रोक्ता शुद्धा सृष्टिर्विमुक्तये । प्राकृता महदादिभ्यो विशुद्धा वासुदेवतः
वासुदेवात्समुत्पन्ना या सृष्टिर्द्विजसत्तम । संक्षेपात्तां प्रवक्ष्यामि मूर्तितत्त्वं प्रबुध्यताम् ॥
वैष्णवानां सदा पूज्याश्चतुर्विंशतिमूर्तयः । संधार्यास्तत्र चाङ्गेषु केशवाद्याद्विषट्स्मृताः
आत्मनः प्रोक्षणस्पर्शे द्वादशान्याश्च मूर्तयः । स्नानतर्पणपूजायां संयोज्या वैष्णवै-
स्त्विमाः ॥ ८५ ॥

ज्योतीरूपमजं नित्यं सर्वाधिष्ठानमव्ययम् । परिभ्रमादिरहितं तथा हेयविवर्जितम् ॥ ८६ ॥

कल्याणादिगुणोपेतं निराकारं निरञ्जनम् । स्वाधारं बीजमूतं हि शुद्धस्य मलिनस्य च
प्रकृतेः पुरुषस्यापि कार्यमात्रस्य सत्तमम् । आत्माधारस्य रूपं च बीजं वृक्षस्य वै यथा ॥
अयःपिण्डे यथा वह्निरलक्ष्योऽपि पृथक्स्थितः । तापयन्स्वप्रकाशेन परमात्मा सना-
तनः ॥ ८९ ॥

धरित्री सर्वबीजानां प्रावृट्कालेन सर्वतः । धत्तेऽङ्कुराणि सर्वत्र ह्यसंपृक्तानि वै यथा ॥
कालकर्मच्छया विष्णोः स्वाश्रितान्यणुरूपतः । तथा भवन्ति विप्रेन्द्र व्यक्तानि स्थूल-
रूपतः ॥ ९१ ॥

मुक्तये निर्विकारोऽसावात्मानं व्यतनोद्विभुः । न कर्मफलभोगार्थं गुणमय्या न मायया
ज्ञानेनैवाहमेकोऽहं बहु स्यां विनिवृत्तये । मामाराध्य ममैवांशैरभिन्नैः प्राकृतात्मनाम् ॥
शुद्धसत्त्वेन द्रव्येण ह्यनावरणरूपिणा । आविर्बभूव भगवानंशेनाऽऽधाररूपतः ॥ ९४ ॥
अयमंशो भगवतो ह्यभिन्नोऽप्राकृतो मम । भगवानेव नो जीवो यो मया बध्यतेऽवशः
न मुक्तो नापि नित्यस्तु जीवादन्त्यः परः पुमान् । द्विहस्तं ह्येकवक्त्रं च शुद्धस्फटिकसं-
निमम् ॥ ९६ ॥

सहस्रकोटिवह्नीन्दुलक्षकोट्यर्कसंनिमम् । पीताम्बरधरं सौम्यरूपमाद्यमिदं हरेः ॥ ९७ ॥
ध्यानैकसाधनं ध्येयं योगिभिर्हृदयाम्बुजे । मरीचिमण्डले संस्थं चक्राद्यायुधलाञ्छितम्
किरीटहारकेयूरवनमालाविराजितम् । पश्यन्ति सूरयः शश्वत्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९९ ॥
वासुदेवेति विख्यातं ततोऽन्यत्समपद्यत । वासुदेवाभिधः सोऽपि ह्येकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
चक्राद्यायुधसंयुक्तस्तस्य कृत्यं निशामय । स्थित्यै चक्रं सरसिजं दधानं सृष्टये पुनः ॥
मुक्तये पाञ्चजन्यं च गदां संहृतये तथा । मयूरवर्णवच्छयामः पीतनैसर्गिकाम्बरः ॥
स्फुरन्मुकुटकेयूरकाञ्चीमञ्जीरमण्डितः । स वासुदेवो भगवान्सृष्टिस्थित्यन्तमुक्तिदः ॥
केनापि हेतुनैवामूढ्वितीयश्च चतुर्मुखः । नारायणो वासुदेवस्तृतीयोऽयं द्विधा भवेत् ॥
तयोरेको वासुदेवः शुद्धस्फटिकसंनिभः । नारायणेति यः प्रोक्तो नीलाम्बुदसमप्रभः ॥
एतस्माद्वासुदेवात्तु व्यूहोत्पत्तिं निशामय । संकर्षणो वासुदेवात्तस्मात्प्रद्युम्नसंभवः ॥ १०६ ॥
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्सर्व एव चतुर्भुजाः । ज्ञानादिगुणसामान्यो वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥
सत्त्वादिगुणसामान्या प्राकृते प्रकृतिर्यथा । तथा गुणानां वैषम्ये वक्ष्यन्ते मूर्तयः
क्रमात् ॥ १०८ ॥

गुणत्रयस्य वैषम्ये यथा स्युर्महदादयः । ज्ञानाधिकोऽभवद्ब्रह्मन्संकर्षणसमाह्वयः ॥ १०९ ॥
बलाधिकः स्यात्प्रद्युम्न ऐश्वर्यं चानिरुद्धकः । मूर्तिभ्यश्च चतसृभ्यश्चतुर्विंशतिमूर्तयः ॥
जायन्ते क्रमशो ब्रह्मन्दीपाद्दीपान्तरं यथा । सर्वे चतुर्भुजाः पञ्च शङ्खचक्रगदाधराः ॥
रुद्रादिदेवतानां च व्युत्पत्तिस्तावदुच्यते । वासुदेवादादिदेवात्प्रथमात्केशवस्तथा ॥ ११२ ॥
नारायणो माधवश्च त्रयस्त्वेते बभूविरे । संकर्षणाच्च गोविन्दो विष्णुश्च मधुसूदनः ॥
त्रिविक्रमो वामनश्च प्रद्युम्नाच्छ्रीधरस्तथा । अनिरुद्धाच्छ्रीधरीकेशः पद्मनाभश्च सुव्रतः ॥
दामोदरश्च तैरित्थं द्वादशांशाः प्रजज्ञिरे । चतुर्व्यूहाच्चतुर्व्यूहस्त्वन्योऽपि समपद्यत ॥ ११५ ॥
तस्याप्यंशान्प्रवक्ष्यामि चेतसा पुरुषर्षभ । वासुदेवाच्च तन्नामा तथा संकर्षणादपि ॥

प्रद्युम्नादपि तन्नामा तन्नामैवानिरुद्धकात् । अभूवन्क्रमशस्तेभ्यश्चत्वारः पुरुषोत्तमः ॥
 अधोक्षजो नृसिंहश्च चतुर्थश्चाच्युतो मतः । एतस्मादपि संभूतः पुरुषोत्तमसंज्ञकात् ॥
 व्यूहादपि परो व्यूहो जनार्दनमुखो महान् । जनार्दनस्तथोपेन्द्रो हरिः कृष्णः समाख्यया ॥
 एवं द्वादशधा भेदो द्वितीयः समपद्यत । चतुर्विंशतिमूर्तीनां कीर्तनं पापनाशनम् ॥
 दर्शनं चोर्ध्वपुण्ड्रेषु वन्दनं च द्विजोत्तमाः । पश्यतां हन्ति शमलं किमुतोद्वहतां तनौ ॥
 नमतां सर्वलोकाश्च नमन्ति मम शासनात् । श्राद्धे जपे तथा होमै स्वाध्याये देवतार्चने ॥
 दाने तीर्थावगाहे च कृतं भवति चाक्षयम् । धत्ते पुण्ड्राणि यो मर्त्यो लक्ष्मीरेखायु-
 तानि च ॥ १२४ ॥

आयुः श्रीश्च बलं ज्ञानं वैराग्यं तस्य वर्धते । केशवादीनि नामानि सलक्ष्मीकाणि विभ्र-
 ताम् ॥ १२५ ॥

दुरितं यदिहोत्पन्नं तत्क्षणादेव नश्यति । धृत्वा पुण्ड्राणि गात्रेषु ब्रह्मत्वं भावयेद्यदि ॥
 ब्रह्मापरोक्षतामेति माया गच्छति नाशनम् । अज्ञानादथ वा ज्ञानात्प्रेरणाल्लोमतोऽपि वा
 सलक्ष्मीकाणि नामानि धृत्वा पापात्प्रमुच्यते । प्रायश्चित्तं तु पापानां मङ्गलानां च मङ्ग-
 लम् ॥ १२८ ॥

विष्णुतीर्थमृदाऽङ्गेषु केशवादीन्करोति यत् । मुक्तिं मुक्तिमपीच्छूनां सलक्ष्मीकाश्च
 देवताः ॥ १२९ ॥

उभयं तु प्रयच्छन्ति यद्यूर्ध्वतिलकं घृतम् । लक्ष्मीमृद्धिं हरिज्ञानं भोगं मोक्षं सदैव तु ॥
 प्रयच्छन्ति महाभागा वैष्णवा ऊर्ध्वपुण्ड्रिणः । द्वादशापि च नामानि वासुदेवादि-
 कानि च ॥ १३१ ॥

प्रपन्नेषु च देयानि पावनाय सुखाय च । यस्य नाम भवेद्विष्णोः संबन्धेन धरासुर ॥
 नामापि न स्पृशन्त्यस्य दूताः पितृपतेरपि । वासुदेवाद्देवदेवादपि केनापि हेतुना ॥ १३३ ॥
 क्षितेर्बीजाङ्कुरमिव मूर्त्यष्टकमजायत । ब्राह्मी च मूर्तिः प्रथमा प्राजापत्या द्वितीयिका ॥
 तृतीया वैष्णवी दिव्या चतुर्थी पुण्ड्ररूपिणी । पञ्चमी मानुषी ज्ञेया सप्तमी चाऽऽसुरी
 मता पैशाची चरमा चैता मूर्तयो लोकविश्रुताः ॥ १३५ ॥

मीनाद्या जज्ञिरे विप्र चतुर्व्यूहाद्यथाक्रमम् । मत्स्यः कूर्मो वराहश्च वासुदेवादजायत ॥
 नृसिंहो वामनो रामो जामदग्न्योऽप्यजायत । संकर्षणात्तथा जज्ञे प्रद्युम्नाद्रायवो बली ॥
 अनिरुद्धाद्भूतकृष्णः कल्कीति दश मूर्तयः । संकर्षणाच्च पुरुषः सत्यः प्रद्युम्नसंभवः ॥
 जातोऽच्युतोऽनिरुद्धाच्च बभ्रुश्चैलोक्यमोहनः । दाशार्हः शौरिरन्यांशा वासुदेवाच्च जज्ञिरे
 संकर्षणाद्धयग्रीवः शङ्खोदरनृकेसरी । वैकुण्ठमूर्तिराधातुर्भुकुन्दश्च दृषाकपिः ॥ १४० ॥
 तत्रैवाऽऽदिवराहश्च ततः संकर्षणादपि । अनन्तः पन्नगो जातः सहस्रफणवान्बली ॥
 सुदर्शनाद्यायुधानि किरीटादिविभूषणम् । मूर्त्याविर्भावसमये सहैवैतानि जज्ञिरे ॥ १४२ ॥
 देव्यश्च श्याम्यस्तत्तन्मूर्तिभेदं समाश्रिताः । श्रीवत्सादेव सकला जज्ञिरे दिव्यलाञ्छ-
 नात् ॥ १४३ ॥

गरुडः पक्षिणामिन्द्रो बाहको बलिनां वरः । वासुदेवादिमूर्तिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत ॥

कुमुदाद्यैश्च भूतेशाः सर्वैः पारिषदैः सह । पादतश्चानिरुद्धस्य समभूवन्सहस्रशः ॥१४५॥
सहस्रशीर्षचरणहस्तनेत्रान्द्रुताकृतेः । अनिरुद्धाज्जगज्ज्ञे स्वाङ्गादेव यथाक्रमम् ॥१४६॥
ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तोऽनिरुद्धाख्यो निजाङ्गतः । मुखादिन्द्रं च वह्निं च छन्दांस्यङ्गानि
षट् तथा ॥ १४७॥ ॥

जनयामास संलीनांश्चतुर्थांशो हरेरयम् । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि
प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवा इति त्रयः । त्रिपाद्विभूतिराख्याता अमृता मुक्तिसेतवः ॥१४८॥
अतो देवादिभिः पैत्रे ब्राह्मणा ब्रह्मकाङ्क्षिणः । त्रिपादं पुरुषं साक्षाद्यजन्ति मनसा धिया
आत्मानमनिरुद्धेन ह्यभिन्नं चिन्त्य चेतसा । प्रद्युम्नादिस्वरूपेण त्रिपादी पुरुषत्रयम् ॥
पैत्रं स्थानं वैष्णवानामिदमेव परं मतम् । मार्गोऽयमर्चिरादिः स्यात्सूर्यलोकमुखेन हि ॥
मार्गेणानेन गच्छन्ति वैष्णवाः परमात्मनि । नान्यो लोके निवासाय श्रुतिरत्र सनातनी ॥
कर्मिणां सूर्यपुत्रस्य लोकद्वारेण वै गतिः । वसुरुद्रादिरूपेण पैत्रं स्थानमथापरम् ॥
वैष्णवानामनन्यानां वासुदेवमुपेयुषाम् । यजनं शुद्धरूपाणां केशवादिस्वरूपिणाम् ॥
सर्वकर्मसु विप्रेन्द्र सर्वावस्थासु नित्यशः । वैष्णवो न यजेदन्यं चतुर्व्यूहात्परं मुने ॥१५६॥
केशवादिममूर्तीनां पूजनं मुक्तये मतम् । स्वर्गादिदिव्यमोगानां मुक्तयेऽन्ये प्रकीर्तिताः ॥
यद्यप्यन्यत्र लोकेऽस्मिंश्चतुर्व्यूहान्मनागपि । तथाऽपि नियमस्तावन्मतो मार्गद्वये द्विज ॥
पादलीलाविभूतीनां सेवनं पादमुक्तये । त्रिपाद्विभूतीसेवा तु मुक्तये नात्रसंशयः ॥१५९॥
त्रिपाद्विभूतिगा देवा विविच्याऽऽत्मविभूतितः । महाभागवतैः पूज्याः शङ्खचक्रादि-
धारिणः ॥ १६० ॥

अर्चिर्धूमविभागेन द्विधा मार्गो निरूपितः । अर्चिर्भागवतानां हि धूमाख्यः कर्मिणां
मतः ॥ १६१ ॥

धूममार्गेण द्विविधा गतिः प्रोक्ता मनीषिभिः । देवी पैत्रीति विख्याता देवी स्वर्गगतिः
स्मृता ॥ १६२ ॥

अग्निष्वात्तादयो यत्र दिव्याश्च पितरो मताः । मोदन्ते विविधैर्दत्तैर्मार्गैः पुत्रादिनिर्मितैः
कर्मणा पितृलोके हि गतिः पैत्री ह्युदाहृता । ज्योतिष्टोमादिभिर्देवी गतिरुक्ताद्विजो-
त्तम ॥ १६४ ॥

द्राघम् पुनरावृत्तियुतौ मार्गौ सनातनौ । आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो यतः ॥
अर्चिरादिगतानां हि वैष्णवानां हरिः स्वयम् । गतिः स्मृत्या विनिर्दिष्टा श्रुत्या चापि
द्विजोत्तम ॥ १६६ ॥

मामुपेत्य पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् । नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः
सूर्यमण्डलमाविध्य भित्त्वाऽऽवरणसंहतिम् । आप्लुत्य विरजातोये नित्यान्मुक्तान्समेत्य च
स्वाधारं विरजं ब्रह्म गुणातीतमनामयम् । शुद्धं महाविभूतीशं वासुदेवाख्यमद्वयम् ॥
प्राप्नुवन्ति महात्मानो महाभागवता द्विजाः । नावर्तन्ते पुनस्तस्मात्पन्था नान्योऽय-
नाय च ॥ १७० ॥

एवं कर्मणि मन्त्रेषु वेदेषु यजनेषु च । सर्वात्मकेऽपि संप्राप्तो भेदः सर्वात्मना द्विज ॥
प्राप्ये भोग्ये यतो भेदो नित्यानित्यविभेदतः । विवेकार्थं पुनस्तावदनिरुद्धो निरूप्यते ॥
द्यौर्मूर्धनो नयनात्सूर्यो मनसश्चन्द्रमा अपि । श्रोत्राद्विशो नभो नाभेः पद्भ्यां भूमिर-
जायत ॥ १७३ ॥

प्राणाद्वायुस्तथाऽपानान्मृत्युः केशात्तथाऽम्बुदाः । ऋत्वादिकालभेदाश्च कालश्चाभूत्तथा
धियः ॥ १७४ ॥

वनस्पतय औषधयो रोमकूपाद्विनिःसृताः । यज्ञाश्च जज्ञिरे तस्माद्ब्रह्मवो बहुदक्षिणाः ॥
चातुर्वर्ण्यं क्रमाद्वक्त्रबाहूरुचरणोद्भवम् । एवं सृष्ट्या जगत्सर्वमनिरुद्धो जगत्तनुः ॥
अयं जगज्जगद्धाम कार्यकारणयोर्मतः । अभेदो बोधितः सद्भिर्बीजपादपयोरिव ॥ १७७ ॥
ज्ञानबुद्ध्याद्यभेदेन पूजनं पुरुषस्य हि । निष्कामानां मुमुक्षूणामन्तःकरणशुद्धये ॥
ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणमनुकालयमादयः । चतुर्व्यूहात्मकाः सर्वे ह्यनिरुद्धतनौ स्थिताः ॥ १७९ ॥
भेदेन सेविता भोगमा ब्रह्मभुवनं ददुः । राज्यं भौमं तथा चैन्द्रं प्राजापत्यं च वारुणम् ॥
ज्ञानवैराग्यकैवल्यं प्रयच्छन्ति ह्यभेदतः । उपासितः पृथक्कृत्य ह्यनिरुद्धो निजायुधैः ॥
भूषणायुधजालैस्तु परमैकान्तिनां गतिम् । प्रयच्छन्ति न संदेहो यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
पृथक्कृत्य स्वमात्मानमास्तेऽनन्तासनो हरिः । अनिरुद्धात्मको देवः श्रीभूमिभ्यां सह
प्रभुः ॥ १८३ ॥

मध्ये क्षीरार्णवं श्वेतद्वीपाख्ये हेमनिर्मिते । प्रासादे सेव्यमानश्च योगिभिर्विविधैरपि ॥
चण्डाद्यैर्द्वारपालैश्च कुमुदायनुजीविभिः । पक्षीन्द्रविष्वक्सेनाभ्यां सेव्यमानो मुदा-
न्वितः ॥ १८५ ॥

श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः । अनिरुद्धो जगत्स्वांशैरिन्द्राद्यैः परि-
पालयन् ॥ १८६ ॥

एवं सृष्टिर्द्विधा मित्रा वैष्णवी ब्राह्मणीति च । वैष्णवी वासुदेवाद्या केशवाद्या
प्रकीर्तिता ॥ १८७ ॥

अनिरुद्धात्मिका सृष्टिर्ब्राह्मी तत्र प्रकीर्तिता । नाभिपद्मसमुद्भूतो ब्रह्मा यत्र चतुर्मुखः
अनिरुद्धो हि पुरुषो योऽयं नाभिसमुद्भवः । मरीच्याद्याः समभवन्सनकाद्यास्तु
योगिनः ॥ १८९ ॥

क्रोधादुद्राद्यश्चाऽऽसंस्तेभ्यो जाताः सहस्रशः । प्राकृतेऽस्मिन्महाभाग संपूज्यास्तेऽपि
भूरिशः ॥ १९० ॥

नानाकामपरैः पुंभिः स्मरानीकृत्य विष्णुना । कामानवाप्य संसारान्निवर्तन्ते न कर्हि-
चित् ॥ १९१ ॥

निर्हेतुककृपादृष्ट्या यमवेक्षेत माधवः । स एव निर्गुणे मार्गे परमैकान्तिनां मुने ॥
याति सर्वात्मना सर्वान्धर्मान्संत्यज्य वैष्णवः । अन्यदेवेन साम्यं च न्यूनत्वं परमात्मनः
संत्यज्य सर्वशेषित्वमाश्रित्याऽऽराधयेद्धरिम् । श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं पालयन्वैष्णवोत्तमः ॥
स्वात्वतान्ममनिर्दिष्टधर्मान्भागवतार्थस्तथा । उपास्यपरमैकान्तिभावमासाद्य वैष्णवः ॥

प्रेमातिशययोगेन प्रद्युम्नादीनैवाप्य सः । वासुदेवमवाप्नोति यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 एवं धर्ममविज्ञाय मोहिता मायया हरेः । निन्दन्तु नाम ते भक्तान्प्रहसन्तु निरङ्कुशाः ॥
 तेषां न सङ्गः कर्तव्यः परमैकान्तिभिर्नरैः । सङ्गादेव मतिभ्रंशो जायते नात्र संशयः ॥
 श्रीवत्स वैष्णवो धर्मस्तत्राप्येकान्तिनामयम् । न श्राव्यो नास्तिकानां च ये द्विषन्ति
 रमापतिम् ॥ १९९ ॥

प्रहृष्टौ भगवद्भर्ममाकर्ण्य द्विजपार्थिवौ । द्वयार्थं चक्रतुस्तावद्विज्ञापनमतन्द्रितौ ॥ २०० ॥
 ततो नारायणो देवः करुणार्दीकृतेक्षणः । द्वयं च मन्त्रराजं च चरमं सूक्तयोर्द्वयम् ॥
 समादिदेश सार्थं च तयोर्दीक्षाविधानतः । तदानीमेव संप्राप्तः शरीरे च रमापतिः ॥
 ध्यायेत्तं परया भक्त्या विना साधनकोटिभिः । अयमेव परो योगो यच्छ्रुत्वा पुरुषं
 व्रजेत् ॥ २०३ ॥

ध्याने नारायणं वीक्ष्य श्रीवत्सादिविभूषितम् । सदा किशोरवयसं कोटिकंदर्पसुन्दरम् ॥
 सुस्वरूपावधिं दृश्यपद्मपत्रनिभेक्षणम् । स्फुरद्दिव्यालकव्याप्तवदनाम्बुजमद्वयम् ॥ २०५ ॥
 श्रिया भूम्या लीलया च नित्यमुक्तैरुपासितम् । प्राप्यं भोग्यं रक्षकं च यदेकं श्रुतिबो-
 धितम् ॥ २०६ ॥

तदेव ध्यानविषयं संप्राप्य द्विजसत्तमः । तत्रैवालकनन्दायास्तीरे नारायणाश्रमे ॥ २०७ ॥
 नृपश्च कौस्तुभालोकी द्वयं ध्यायन्समाहितः । मन्त्रराजं जपंस्तत्र चरमार्थं विचिन्तयन् ॥
 पठन्सूक्तं हरेर्नामसहस्रं प्रपठन्मुखात् । उद्वहन्नित्यसंबन्धमात्मनः प्रभुणा सह ॥ २०९ ॥
 विरहं चासहन्विष्णोर्दिव्यवक्षःस्थलस्य च । श्रीवत्सलक्ष्मयुक्तस्य श्रीवत्साख्यो द्विजो-
 त्तमः ॥ २१० ॥

ध्यायमानो मुदा तत्र बहुकालं समास्थितः । विष्णुधर्माऽपि राजर्षिः कौस्तुभार्पित-
 मानसः ॥ २११ ॥

तयोः सममवत्कालो यो लोकानां क्षयंकरः । श्रीवत्सकास्तुभासक्तौ तत्प्रभामुपजग्मतुः ॥
 नारायणोपदेशेन तीर्थस्याम्बुनिषेवणात् । (*तेन कार्याणि सर्वाणि कारणे विविशुः
 स्वके ॥ २१३ ॥

एतौ देवि मम प्रीत्वा मामेव शरणं गतौ ।) शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिधारणादर्थचिन्तनात्
 मत्प्रेमातिशयात्सार्ष्टिं प्रयातौ परमोत्सवात् । इयं श्रीवत्ससामीप्ये या प्रभा ह्यवलो-
 क्यते ॥ २१५ ॥

या तु कौस्तुभसामीप्ये तदाकारा तु वा प्रभा । तावेव द्विजराजानौ भवतीव मया धृतौ
 योऽयं मम तनौ भाति विशेषोऽब्धिसमुद्भवे । नित्यो वा मम भक्तो वा मद्योगं प्राप्य
 तिष्ठति ॥ २१७ ॥

क्व चायं प्राकृतो जीवो मायया मलिनीकृतः । केयं भक्त्याभिधा कृती ययाऽहं संपुटी
 कृतः ॥ २१८ ॥

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यो नाहं साधनकोटिभिः । नाहं त्वां विसृजे भक्त्या वक्षसा धार-
याम्यहम् ॥ २१९ ॥

एष एव परोपाय उपायानां शतेषु च । परमैकान्तिमाधेन यो मामेवं प्रपद्यते ॥ २२० ॥
एवं प्रबोधिता लक्ष्मीः पुरा मे पद्मसंभव । हास्येन स्मारिता भूयो न त्वं शोचितुमर्हसि
यदि ते मुक्तिकामोऽस्ति संसारात्कमलासन । तदा मच्छरणं याहि परमैकान्तितां मजन्
रूपं तु वैष्णवं कृत्वा तनुं संताप्य हेतिना । नैवातप्ततनुर्ब्रह्मन्यतो मामुपयाति हि ॥
नाम्नां द्वादशकं धृत्वा दिव्यसृष्टिं विचिन्तय । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
मदनन्यार्हशेषोऽभूर्मदनन्यार्हसाधनः । न ते बन्धः प्रभविता सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ २२५ ॥
मामुवाच ततो धर्मं निजं संस्कृत्य हेतिना । मुनयो निवसाम्यत्र वैष्णवं वेषमुद्वहन् ॥
भवन्तोऽपि मदादेशाद्धर्मं भागवतं मम । प्रबन्धैः स्वैर्विनिर्माय मुमुक्षुञ्जशरणागतान् ॥
विशन्तु हेतिसंस्कारपूर्वकं विनिवृत्तये । सुदर्शनाभिधा गीता गेया सज्जनसंनिधौ ॥ २२८ ॥
पुण्यक्षे पुण्यवारे च पुण्यमासे तिथौ तथा । पुण्यतीर्थे विशेषेण द्वादश्यां श्राद्धवासरे ॥
वैष्णवैर्वैष्णवी गीता श्रीवत्सचरितान्विता । श्रोतव्या च तथा श्राव्या जन्मबन्धविना-
शनी ॥ २३० ॥

वैष्णवाय प्रयच्छन्ति लिखित्वा पुस्तकं तु ये । ते वैष्णवा भविष्यन्ति परमैकान्तिनोऽ-
मलाः ॥ २३१ ॥
इति वः कथितं विप्राश्चरितं ह्यात्मनो मया । किं भूयः श्रोतुमुत्कण्ठा मुनयो ज्ञान-
दर्शिनः ॥ २३२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां सुदर्शनगीतायां श्रीवत्सचरिते सूक्ताधिर्भावे पुष्पसूक्ताराधनं नाम
प्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १३५२ ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः—

ब्रह्मञ्श्रीवत्सचरितात्संदेहो विगतो हि नः । विना भागवतं धर्मं वैष्णवी दुर्लभा गतिः ॥
विष्णोः स्वरूपं लोकं च वैष्णवं धर्ममुत्तमम् । गतिं विस्तरतो ब्रूहि प्रजास्तव पितामह

श्रीब्रह्मोवाच—

के वै विमातुं प्रभवन्ति विष्णोः स्वरूपलीलाविभवांस्तु लोके ।
तस्तस्मै यो विश्वमिदं समस्तं पादेन चैकेन समस्तसत्त्वम् ॥ ३ ॥
अहं पुरा नाभिसरोजजातो महाजलौघे श्वसनावधूते ।
न यत्र सूर्येन्दुहुताशना यो दिगन्तरं तान्गमयांचकार ॥ ४ ॥

अभूतपूर्वं परितो निरीक्ष्य तमश्चकम्पे मनसाऽहमेकः ।
 कोऽहं किमेतत्क च संस्थितोऽहं कस्याहमत्र प्रकरोमि किं वा ॥ ५ ॥
 एवं विचारेण चिरं विमुह्यंश्चैतन्यरूपोऽपि विमोहितोऽत्र ।
 अपश्यमत्यन्तविकासमादौ तिरस्कृतानन्तदिनेशकान्ति ॥ ६ ॥
 हिरण्यं पङ्कजमप्रमेयं सहस्रपत्रं विकसत्सुकोशम् ।
 सकर्णिकारं सितवर्णमद्भुतं समस्तविश्वस्य निधानभूतम् ॥ ७ ॥
 विलोक्य पद्मं परितः प्रवृद्धं कुतोऽस्य मूलं किमिदं व्यतर्कितं ।
 निरीक्ष्य किञ्चिद्विवरं च तस्मिन्नहं प्रविष्टः परिलब्धमार्गः ॥ ८ ॥
 तस्मिन्गतोऽहं न ददर्श पारं नवै पुनर्निर्गनाय मार्गम् ।
 एकोऽहमब्जान्तरसंनिविष्टश्चिन्तामनन्तां मनसात्ववापम् ॥ ९ ॥
 प्रभ्राम्यतो मे निरगादनन्तः कालः कलाभिः कलयञ्जनायुः ।
 अण्डं च हैमं विधृतं मुरारेर्महौजसा तत्र ददर्श चैकः ॥ १० ॥

तदण्डं पञ्चभूतात्मभूतं शुद्धमतर्कितम् । तद्धेतुमसमर्थोऽहमासमानतवीक्षणः ॥ ११ ॥
 तदाऽहं देवपद्मस्य पुनर्नालमुपेयिवान् । तन्मार्गेण गतो भूयो ह्यपश्यं कञ्चिदद्भुतम् ॥ १२ ॥
 पुरुषं तत्र संसृतं नागभोगे निरामयम् । यन्नाभौ लोकपद्मस्य नाल एष नियोजितः ॥
 यस्य प्रकाशलेखेन नालरन्ध्रप्रवर्तिना । भातं कमलकिञ्जल्कपत्रकेसरवैभवम् ॥ १४ ॥
 काऽपि तत्रारुणापाङ्गा सुन्दरी रूपमञ्जरी । संश्लिष्टा दिव्यवसना चन्द्रिकायुतशीतला ॥
 प्रसुप्तपरिवारान्तामीषद्विकसितेक्षणाम् । लीलयाऽऽलीढहृदयां मातरं वीक्ष्य विस्मितः ॥
 सा मामुवाच जठरे मया पूर्वं चिरं धृतः । पुरुषानुमते भूयो विश्वसृष्टौ बहिष्कृतः ॥
 अनेन नालमार्गेण कथं पुनरिह्याऽऽगतः । अजानन्नात्मनो योनिमिव मध्ये प्रधावसि ॥
 पद्मनाभः पिता ह्येष तव पुत्र सनातनः । *यदन्यद्द्रष्टुकामोऽसि किमप्यन्यद्विलोक्य ।
 संहृत्य लोकान्विश्वात्मा ह्यनिरुद्धसमुद्भवः । अनिरुद्धांशजो धीमान्पद्मनाभः पुरातनः
 तदाऽहं कौतुकाकाङ्क्षी नमस्कृत्याऽऽददे वचः । मातरस्यान्तमभ्येतुं यामि मे देहि शास-
 नम् ॥ २१ ॥

विहस्य मामुवाचेदं गच्छ पुत्र यथासुखम् । गत्वाऽहं तत्र मुनयो न्यग्रोधं वीक्ष्य सस्मितः
 वटपत्रपुटे विष्टं पद्मनाभं सपन्नगम् । कोमलाङ्गं श्रिया युक्तं बालरूपं चतुर्भुजम् ॥ २३ ॥
 यस्य नाभिहृदे पद्ममद्राक्षं भ्रमरोपमः । तत्रैकां सुन्दरीं दृष्ट्वा बद्धपाणिपुटां सतीम् ॥
 अवोचं तामुपेत्याहं काऽसि कल्याणि संनिधौ । कोऽयं च पुरुषः शेते वटपत्रे महाद्युतिः
 सा मामुवाच विकसद्ददना विश्वकारिणी । दुर्गाशक्तिः समाख्याता पादलीलाविहा-
 रिणी ॥ २६ ॥

नियोगात्पुरुषस्यास्य संलब्धबलपौरुषा । विष्णोः शक्तिर्महाभाग नान्यं देवं भजाम्यहम्
 शक्याऽभिमवितुं नाहं केनापि पुरुषेण वै । महाविभूतिसंस्थस्य दुर्गभूता वसाम्यहम् ॥
 विना विष्णुप्रसादेन मामनादृत्य कर्मणा । लीलाभूमिमवाप्नोति कोऽपि नैव जगत्रये ॥

न चाहं परिखाकारा शैलकाननेभित्तयः । स्वशक्त्या सर्वतो व्याप्ता दुर्गभूताऽस्मि
वैष्णवी ॥ ३० ॥

अहं न्यग्रोधरूपाऽस्मि ह्यनिरुद्धांशजाऽनघ । पश्यैनं तरुराजं च पुरःस्थं, कारणात्मकम्
यावन्ति वटपत्राणि कोटिशो विलसन्ति हि । तेषु सर्वेषु मत्स्वामी परमात्मा समाहितः
पुटपर्यङ्कसंसुप्ता बालरूपाश्चतुर्भुजाः । ज्ञानरूपबलोपेताः पद्मनाभेति कीर्तिताः ॥ ३३ ॥
यथा त्वद्योनिभूतोऽसौ यस्य नाभेस्त्वमभ्यगाः । एवमेतेषु सर्वेषु नाभिनालान्विलोक्य
तेषु त्वमिव ब्रह्माणः कोटिशो विचरन्ति हि । स्वस्य स्वस्य च नालस्य नान्तं गच्छन्ति
केचन ॥ ३५ ॥

मयैव ह्यावृताः सर्वे दुर्गया दुर्गरूपया । अभिभूयानिरुद्धं मच्छेषिणं परमेश्वरम् ॥ ३६ ॥
न गच्छन्ति त्रिपादस्थं वासुदेवं सनातनम् । यदि ते संशयो देव गच्छ चान्यत्र पश्य च
यत्र यत्र महाबाहो गमिष्यसि दिदृक्षया । पुरुषेण सहैवं मां दुर्गाख्यं परिपश्यसि ॥ ३८ ॥
एकैवाहं महाभाग कोटिब्रह्माण्डवेष्टने । एकेनाहं च देवेन रक्षिता बहुरूपिणा ॥ ३९ ॥
अन्याश्च शक्तयस्तस्य कोटिशः प्रभवन्ति हि । दुर्गाख्ये कर्मणि तथा दुर्गेकाऽहं प्रतिष्ठिता
ये मामुपासते लोका दुष्करेष्वपि कर्मसु । तेषां पादविभूतिस्थं कार्यं सर्वं करोम्यहम् ॥
जगत्पेवं नियोगो मे ब्रह्मन्भगवता कृतः । तदधीनाऽस्मि तच्छक्तिः शक्ताऽहं नातिवर्ति-
तुम् ॥ ४२ ॥

अप्राकृतविहारस्थाः शक्तयः कमलोद्भव । उपासांचक्रिरे विष्णुं कोटिशस्तदनुज्ञया ॥
इत्युक्तोऽहं गतोऽन्यत्र वटपत्रे प्रहृष्टधीः । एकाकिनं बालरूपमपश्यं पुरुषोत्तमम् ॥ ४४ ॥
पादस्याङ्गुष्ठमादाय पिबन्तं सुन्दरस्मितम् । तमादातुं ममेच्छाऽभुद्बालं ज्ञात्वा महर्षयः ॥
तावन्मां वारयामास दुर्गा देवी समेत्य च । नेयं लीला भवद्योग्या बीजभूतान्यसंसृतेः ॥
अस्या अन्तमनालोच्य कथमन्यामुपेक्ष्यसि । नाधिजग्मुः परे पारं ब्रह्माणः कालचालिताः
एवमुक्तोहमवदं त्वमेका व्याप्य संस्थिता । प्रदर्शय महामाये स्वरूपं पुरुषस्य ते ॥ ४८ ॥
अन्तर्हिता तदा देवी सकाशमगमं शिशोः । तेनाहं स्वास्यमार्गेण ह्यन्तर्नीतोऽस्मि
चक्रिणा ॥ ४९ ॥

अपारजलधौ तत्र कोटिशो वटपादपाः । कोटिशः पुरुषास्तत्र वटपत्रनिवासिनः ॥ ५० ॥
कोटीनां वटवृक्षाणामनन्तपुटतल्पगाः । अनन्ताण्डसमाधाराः कोऽवधारयितुं क्षमः ॥
दुर्गाभिर्दुर्गमास्ते तु सर्वे सत्यमनोरथाः । विस्मृतोऽस्मि स्विकां योनिं यामपोह्येह चाऽऽ-
गतः ॥ ५२ ॥

यस्य नाभिसमुद्भूतनालगर्भकृतालयः । कासा स पुरुषः साक्षादनिरुद्धात्मकः परः ॥ ५३ ॥
क च सा सुन्दरी देवी नीलोत्पलविलोचना । क च सा दुर्गमा शक्तिर्ययाऽहं विनिवा-
रितः ॥ ५४ ॥

एवं चिन्तयमानस्य पुरतो मम सुन्दरी । आविर्बभूव दुर्गाख्या दुर्गमा सर्वदैवतैः ॥ ५५ ॥
ब्रह्मन्नासादितं पुंसो वैभवं किमियत्तया । निवारितो मया पूर्वं वचो मे नावधारितम् ॥
स्वामिनो मम लीलेयं पादरूपा महात्मनः । निगृहीता न केनापि त्वद्विधैरवलोकिता ॥

न मायया भ्रमश्चैष स्वप्रवत्कमलोद्भव । अनन्तानन्तरूपेण शक्तिश्चैषा रमापतेः ॥ ५८ ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । स एव पुरुषः साक्षादाधारः पुरुषोत्तमः ॥
 अनादिर्वैष्णवी चैषा पादलीलाऽवधार्यताम् । अविज्ञातेति यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमिह कथ्यते
 मया ज्ञातमिति ज्ञानमज्ञानं कमलोद्भव । अज्ञानेनाऽऽवृतो जीवो मुह्यत्येवेति मे मतिः
 संप्राथ्यश्चैष पुरुषः प्रकृतिं गन्तुमात्मनः । विजिज्ञासामीति धियं विनिवर्तय सर्वतः ॥
 एवमुक्तोऽनया देव्या बद्धाञ्जलिरहं पुनः । स्वाभिमानं परित्यज्य बभाषे शरणं गतः ॥
 तस्मिन्नेव महावृक्षे प्राप्तो वक्त्राद्विनिर्गतः । अपश्यं वटपत्रस्थं सदुगं पुरुषं परम् ॥ ६४ ॥
 शरीरान्मुनयस्तावत्सुन्दर्यौ मम निर्गते । विलीना नयने चैका हास्ये चैका परात्मनः ॥
 संशयो मे महानासीन्मुनयः समवेक्ष्य ते । दुर्गा विहस्य मामाह किमर्थमनुशोचसि ॥ ६६ ॥
 अयं तु पुरुषः साक्षाद्वटपत्रपुटे स्थितः । शक्तयो बहवः सन्ति तत्रामू च विनिर्गते ॥
 हास्यरूपेण वदने लीलाख्या वसति प्रभोः । व्यामोहिनी महाशक्तिः सहासे नयनाम्बुजे
 लीलया विधृतस्त्वं तु पारं गन्तुं मनोऽकरोः । मया निवारितो नूनं न बुद्धः कम-
 लोद्भव ॥ ६९ ॥

मोहिन्या मोहितस्त्वं तु विस्मृतो योनिमात्मनः । प्रविष्टेऽमू शरीरे ते यावन्न शरणं गतः
 मदाज्ञया प्रपन्नस्य शरीरात्ते विनिर्गते । द्रुतं ते स्वाश्रयं प्राप्ते प्रभोः प्रीतिं विधाय च ॥
 एवं ज्ञानादयोऽनन्ताः शक्तयः पूर्णरूपतः । महाविभूतिलीलायां पादे पादेन संस्थिताः
 कृतं कर्म करिष्यामो वयमत्र तदाज्ञया । हरिर्यथा यथा स्वांशैराविर्भूतस्तथा वयम् ॥
 एक एव पुरैवाऽऽसीद्देवो नारायणः स्वयम् । स्वांशैरशेषैः संयुक्तो नामरूपक्रियोज्झितैः ॥
 एवं रमा महाशक्तिः शक्तीनां परमाय[हि]सा । तस्यामेव वयं सर्वा लयं यामो युगात्यये
 विलीना हृदये तस्य या रमेत्यभिधीयते । ययाऽयं रमते नित्यं तस्मादेषा रमा स्मृता ॥
 यावन्तश्चेतना भावाः प्रसिध्यन्त्यादिसंभवे । अचेतनसमालीढाः प्रलीयन्ते निजात्मनि ॥
 वयं च त्वमिमे सर्वे स्वांशैः शुद्धैर्मलीमसैः । सर्वं नारायण इति परिशिष्येत नापरः ॥
 यथा वटप्रवालानि स्कन्धशाखाः फलानि च । अदृश्यान्वेव तिष्ठन्ति बीजे बीजस्वरू-
 पतः ॥ ७९ ॥

सिसृक्षया पुनस्तस्य रमा क्रीडनकात्मिका । भूम्या च लीलया साकं मित्रा भवति
 पद्मज ॥ ८० ॥

भूमिराधाररूपा हि लीलाकेल्यङ्कुरोदयम् । करोति सततं विष्णोर्नयनाङ्गुणनर्तकी ॥ ८१ ॥
 रमा तु सर्वरूपेण समस्ताश्रितशक्तिभिः । विनोदयति भूयिष्ठं परिपूर्णाऽनपायिनी ॥
 भविष्यति रमेवैका कीर्तिकान्त्यादिरूपिणी । सरस्वत्यादिरूपेण तथा मत्स्यादिरूपिणी ॥
 ब्राह्मी गौरी गिरा देवी सीता सत्या च रुक्मिणी । सत्यमामा धरारूपा लीला गोपसुता
 भवेत् ॥ ८४ ॥

अहनप्यनयोर्दासी केल्यावरणरूपिणी । महिषादिमहारूपान्नाशयिष्येऽसुरान्बहून् ॥
 यदाऽयं पुरुषः पूर्णो वसुदेवान्भविष्यति । भारापनोदनार्थाय सुरकार्यचिकीर्षया ॥
 तदाऽहं नन्दभार्यायां यशोदायां महाबला । मोहनाय भविष्यामि त्वमाज्ञास्यसि भूयशः ॥

ब्रह्माण्डानामनेकेषां सृष्टानां कमलोद्भव । सर्वत्र वटरूपेण ह्यनिरुद्धसमुद्भवा ॥ ८८ ॥
तिष्ठामि दुर्गरूपेण दुर्गमाऽहं दुरात्मनाम् । निदानं भगवद्भक्तैः परमैकान्तिनां सुखम् ॥
मत्परा तु परा लीला ह्यसंख्याता न संशयः । नित्यमुक्तजनैः सेव्या तत्र शक्तिर्न वै मम
वैकुण्ठाधीश्वरी देवी लक्ष्मीर्नित्याऽनपायिनी । सा समाराधिता नूनमंशेन कमलाऽपि
वा ॥ ९१ ॥

नारायणेन सहिता तदुक्तागमचिन्तया । पादलीलां परित्यज्य गुणत्रयविवर्जितम् ॥
मुक्तः स तु महालीलारसं जानाति नापरः । यथा विश्वसुखं कोऽपि मामृते नाधिग-
च्छति ॥ ९३ ॥

एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत । अहं च नालमार्गेण कर्णिकायामुपस्थितः ॥
एवमेष महालीलो भगवान्भूतभावनः । वक्तुं द्रष्टुं च विज्ञातुं न शक्यः कोटिजन्मभिः ॥
मुनयो बीजभूतं हि स्वरूपं कारणात्मकम् । कार्यभूतं च वक्ष्यामि यदि वो मनसो रुचिः

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १४४८ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—
संस्कृतोऽहं यदा विप्राः परमैकान्त्यसिद्धये । तदा मामवदद्विष्णुः स्वरूपं मेऽनुचि-
न्तय ॥ १ ॥

चिन्तयानः स्वरूपं मे मां परं सर्वकारणम् । अभ्येति पुरुषो नूनमात्मानमजमव्ययम् ॥
तदाऽपृच्छमहं तस्य स्वरूपं ब्रह्मलक्षणम् । यत्प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारवर्त्मनि ॥

श्रीनारायण उवाच—

आनन्दलक्षणं ब्रह्म मत्स्वरूपमविक्रियम् । क्लेशादिभिरसंस्पृष्टं निष्क्रियं निर्विकल्पकम्
अद्वंद्वमनवच्छिन्नं स्वसंवेद्यं निरञ्जनम् । सुसूक्ष्मं स्ववशं स्वैरं स्वयं ज्योतिरनादिमत् ॥
ध्रुवमेकं सदानन्दस्वरूपं सर्वगं धरम् । गतागतविनिर्मुक्तं वासुदेवाह्वयं प्रभु ॥ ६ ॥
श्रुत्वेदं संशयमना भूयः संपृष्टवानजम् । सर्वगं च धरं चेति निष्क्रियं निर्विकल्पनम् ॥
कथं स्याद्भवतो रूपं विरुद्धं प्रतिभाति मे । निष्क्रिये गमनं कुत्र धारणं निर्विकल्पने ॥

श्रीनारायण उवाच—

अहं तु परिपूर्णात्मा परिच्छेदविवर्जितः । परिच्छिन्नं मया सर्वं द्वितीयं यद्विलोक्यते ॥
ममैव शेषरूपत्वादहमेव तदेव च । तत्तदाकारतस्तत्र तत्र चान्यत्र संस्थितः ॥ १० ॥
अचञ्चलो यथा चन्द्रो व्योममण्डलमास्थितः । चलद्भिर्जलदैर्ब्रह्मंश्चलन्निव यथा मवेत् ॥
मच्छरीरतया सर्वं श्रुत्या स्मृत्या विनिश्चितम् । सामानाधिकरण्यं तु तत्कृतं मयि भासते ॥
तत्सृष्ट्वा तत्प्रविश्याहं सर्वनामतया स्थितः । अतो मां सर्वगं प्राहुः सर्वं च मयि संस्थि-
तम् ॥ १३ ॥

मदायत्तस्थितित्वाच्च मच्छरीरतया विधे । अहमात्मतया धर्ता सर्वस्यास्य महामते ॥
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । सेतुर्विधृतिरित्येवं श्रुतिस्मृत्यवबोधितः ॥
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् । अतो मां धारकं प्राहुः सतरङ्गमिवाम्बु-
धिम् ॥ १६ ॥

दृश्यमानमिदं सर्वं चेतनाचेतनाश्रितम् । अदृश्यरूपमासाद्य कारणे मयि संस्थितम् ॥
अक्षरं लीयते तावत्तमसीतिश्रुतिर्जगौ । तमः परस्मिन्मध्येव नाहमन्यत्र कुत्रचित् ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति मनागपि । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वमिदं जगत् ॥
दृश्यरूपतया सर्वं काष्ठादग्निरिवोत्थितम् । नामरूपक्रियाभिश्च मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
मृद्येव सूक्ष्मरूपेण निर्विशेषतया स्थितः । विशेषरूपेण यथा मृद्येवोन्मज्जते घटः ॥ २१ ॥
सघटाऽपि मही पूर्वं निर्घटा ह्यनुभूयते । पश्चाद्घटेन संयुक्ता सविशेषा प्रतीयते ॥ २२ ॥
एवं विकल्पहीनोऽपि सविकल्पो भवाम्यहम् । आधारोऽहमशेषस्य सर्वावस्थास्थि-
तस्य च ॥ २३ ॥

मध्येव निर्विकल्पत्वं सविकल्पत्वमाक्षयताम् । वटबीजे वटो ब्रह्मन्वीक्ष्यते नापि दीक्ष्यते ॥
सर्वं कार्यं मयि व्यक्तमव्यक्तं कारणे मयि । सर्वमेवाहमेवं च न चाहमहमेव च ॥ २५ ॥
सर्वाधारतया ब्रह्मन्नहमेकोऽद्वयः परः । मदेकायनतः सर्वमहमेव न संशयः ॥ २६ ॥
द्वैतं नास्तीति बोधेन मनसो द्वैतनाशनम् । एतदन्तो हि संसारो ब्रह्मन्नेवं विचारय ॥
प्रभवं सर्वभूतानामीश्वरं पुरुषोत्तमम् । स्वभावनिर्मलं नित्यं निस्तरङ्गं निराकुलम् ॥ २८ ॥
निर्गुणं तं गुणातीतं सगुणं सर्वकामदम् । हीनवर्णैरसंसेव्यमीक्षमाणैरतर्कितम् ॥ २९ ॥
मुनयः पुनरेवाहमपृच्छमकुतोभयः । संदेहमभजत्कैव जायते कोऽपि मानुषः ॥ ३० ॥
गुणातीतं हि सगुणं कथं भवितुर्महति । हीनवर्णैः कुतोऽसेव्यं कथमन्यैरतर्कितम् ॥

श्रीनारायण उवाच—

स्वभावनिर्मलत्वं मे स्वरूपमवधारय । कदाऽपि प्रकृतेः सङ्गान्मालिन्यं नोपजायते ॥
अंशात्मकस्य मे ब्रह्मन्मलिनांशे तु वै पुनः । मालिन्यं जायते योगादिति मे निश्चयः
प्रिय ॥ ३३ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । प्रकृतेः कार्यभूतानि मनः पञ्चेन्द्रियाणि च ॥
तान्यात्मत्वेन गृह्णाति मालिन्यादिति कथ्यते । अनात्मत्वेन जानाति यदा सोऽपि
मदात्मकः ॥ ३५ ॥

निर्मलो भवति ब्रह्मन्यथाऽहं पुरुषोत्तमः । मत्प्रसादादहं तावदात्मैषां नित्यनिर्मलः ॥
कदाऽपि मलसंयोगो वियोगो नापि मे भवेत् । चिदचित्प्रकृतौ यद्यप्यन्तर्यामितया
स्थितः ॥ ३७ ॥

लीलार्थमवतारादौ यद्यप्यनुकरोम्यहम् । अनुग्रहीता जानन्ति मामेकं ज्ञानविग्रहम् ॥
मलिनं मां विजानन्ति मलिना मम मायया । तेषां न सङ्गः कर्तव्यो मदीयैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ३९ ॥

कदाऽपि प्रकृतेः सङ्गो मोहकः स्यान्न वै मम । मत्त एव प्रभवतः स्मृतिज्ञानव्यपोहने ॥
 स्वभावनिर्मलोऽहं वै सर्वावस्थासु पद्मज । अंशो मे जायते ब्रह्मन्नावस्थान्तरमाग्निह ॥
 बन्धावस्थाकृतं तत्र मालिन्यमनुभूयते । अहमज्ञो ब्रह्मणश्च संसारी सुखदुःखमाक् ॥
 ब्रह्मैवास्मीति बोधेन तत्सादृश्यमुपेत्य सः । निर्मलो भवति ब्रह्मभक्तेजो ह्यमलं महत् ॥
 द्विविधेऽपि ममैवांशे संसारो ह्यवलोक्यते । लोकं दृष्ट्वा तु चैकत्र व्यामोहादेकतो मतः
 अवतारस्वरूपे तु लोकदृष्ट्या न मोहतः । जीवरूपे ममैवांशे मोहतः परिकीर्तितः ॥४५॥
 अंशयोगेन मय्येवं संसारं श्रुतिरुज्जगौ । स्वभावनिर्मलत्वं हि मतं व्यावर्तकं द्वयोः ॥
 अनंशभूते पूर्णे तु परमात्मनि शेषिणि । स्वभावतो न मालिन्यं शेषयोर्नापि तत्त्वतः ॥
 तरङ्गभूतयोरेतदंशयोः पुरुषोत्तमः । पृथक्त्वान्निस्तरङ्गोर्मिः संसाराच्च निराकुलः ॥४८॥
 समष्टिव्यष्टिदेहत्वान्मानं मे प्रतिभासते । उभयोरात्मभूतत्वान्निर्गुणं मां प्रचक्षते ॥ ४९ ॥
 सत्त्वादित्रिगुणः प्रोक्तो जीवोऽंशः सगुणो मतः । मोक्षेऽपि निर्गुणं सोऽपि गुणातीतो
 यदुच्यते ॥ ५० ॥

अहं तु निर्गुणो नित्यं प्रकृतेः सङ्गवर्जनात् । प्रपन्नस्य ममांशस्य गुणत्रयविमोचकः ॥
 निर्गुणो मम शब्दोऽयमंशव्यावर्तको मतः । नित्यानन्तगुणैः पूर्णः सगुणोऽहं परात्परः ॥
 एकस्यैव ममांशस्य गुणव्यामोहतो जगत् । द्वितीयस्यान्यदृष्ट्या तु भासते नापि बन्ध-
 नम् ॥ ५३ ॥

सगुणानां मदंशानां गुणित्वविनिवृत्तये । निर्गुणोऽपि मदंशोऽन्वो गुणवानिव भासते ॥
 हीनवर्णैर्ज्ञानशून्यैरसेव्योऽहं न संशयः । त्रिधा भिन्नं स्वरूपं मे न जानन्ति कदाचन ॥
 पूर्णरूपमविज्ञेयं ज्ञेयं शब्दानुमानतः । आधारभूतं सर्वेषामाधेयानां चतुर्मुख ॥ ५६ ॥
 सर्वतोऽन्यतमश्चातः सर्वशब्देन बाध्यते । पूर्णरूपक्रियाभिश्च सर्वेभ्यो ह्यतिरिच्यते ॥५७॥
 अस्त्याधारतया ब्रह्मन्ननभिव्यक्तकल्पनम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेर्बलात् ॥
 सदेव ब्रह्म विज्ञेयं गुरुशास्त्रोपदेशतः । अनधीतात्मशास्त्राणां हीनानां सुगतिर्मता ॥५९॥
 स्वगताशेषसंयक्तौ नानाधेयगुणादिभिः । प्राकृताप्राकृतो देवः सर्वरूपो बभूव ह ॥
 द्वितीयं ज्ञानमाख्यातं सर्वं विष्णुमयं जगत् । व्यक्ताधेयविशिष्टं हि तृतीयमवधार्यताम् ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपेण परित्राणाय वै सताम् । स्वानुकूलायुधानेकविभवेन समन्वितम् ॥
 आविर्भूतं स्वरूपं मे ह्यहमेवाच्युतं परम् । मदीया एव जानन्ति ज्ञानिनो मदनुग्रहात् ॥
 यस्मिन्मयस्तधियो मूढा वैरिणोऽपि चतुर्मुख । मद्गतिं प्राप्नुवन्तीह सर्वशास्त्रेषु डिण्डिमः
 ब्रह्मात्मकं जगत्सर्गं कारणे जगदात्मकम् । कार्यं ब्रह्म महाभाग सेव्यं सर्वात्मना बुधैः ॥
 कार्यकारणरूपेण ब्रह्मैकं हि द्विधा स्थितम् । ज्ञानशून्यैरगम्यत्वात्कथं सेव्यं भवेदिह ॥
 अन्यैर्मुमुक्षुभिस्तात ब्रह्म सेव्यमर्तकितम् । गुरुशास्त्रोपदेशेन संशयस्योपसंक्षयात् ॥
 अधेयं ध्येयमाश्चर्यमवाङ्मनसगोचरम् । षाड्गुण्यविग्रहं सर्वशक्तिस्वाश्रयसंज्ञितम् ॥
 इयत्तयाऽनभिध्येयं ध्येयं वस्त्वस्ति वेदनात् । अदृश्यानेकविषयं निर्विशेषं स्वयं च तत् ॥
 विशेषं न ततो भिन्नं निर्विशेषं न तद्भवेत् । विशेषादपरो यस्माद्विजातीयस्वभावतः ॥
 अतोऽस्य ज्ञानमाश्चर्यं वक्तुर्ज्ञातुः स्वरूपतः । विज्ञायाऽऽत्मन्यशेषेण मूकत्वं बहतः
 सुखम् ॥ ७१ ॥

तदुक्त्वाऽन्यद्वचौ नैव वदेत्सैव तु पण्डितः । तमास्वाद्य समस्तानां रसानामयनं परम् ॥
नाऽऽस्वादयेत मतिमान्मायिकं क्षणमङ्गुरम् । अवाच्यं वाच्यतां प्राप्तं वाच्यं याति
ह्यवाच्यताम् ॥ ७३ ॥

कार्यं च कारणे ब्रह्मस्तत्त्वं तदवधार्यताम् । काष्ठाद्युपाध्यभावेऽपि लोहपाषाणकादिषु ॥
प्रकाशदाहसंयुक्तो वह्निस्तिष्ठति नो हिमम् । निरुपाधिकसत्ताऽपि स्वभावान्न विविच्यते
स्वाश्रयं षड्गुणव्याप्तं सर्वशक्तिस्वभावतः । अजस्वभावं ब्रह्मोक्तं ब्रह्मल्लक्ष्यं मनीषिभिः ॥
कदाचिद्वाच्यतां याति कदाचिद्यात्यवाच्यताम् । प्रकृतेर्गुणसंयोगाद्यद्वाच्यत्वं प्रजायते ॥
नैकरूपमनित्यं तज्जहदित्युच्यते विधे । बृहत्वादिगुणोपेतं सत्यं यज्ज्ञानमद्वयम् ॥ ७८ ॥
सर्वज्ञं सर्वशक्येतत्सर्वैश्वर्यसमन्वितम् । नित्यासाधारणानेकविशेषेण समन्वितम् ॥ ७९ ॥
सविशेषमिह प्रोक्तं ध्येयं ब्रह्मन्मनीषिभिः । अनित्यप्राकृतानेकविशेषेण समन्वितम् ॥ ८० ॥
सविशेषमिह प्रोक्तं तद्ध्येयं योगवर्तकैः । तेनेदं निर्विशेषं हि निर्धर्मकमनामयम् ॥ ८१ ॥
काष्ठादियोगजं ब्रह्मेर्दाहकत्वं यथा भवेत् । अहेयं ज्ञानभैश्वर्यं सर्वशक्त्यादिकं च तत् ॥
कारणे सत्स्वरूपेण निर्विशेषं विचिन्त्यताम् । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म सन्मात्रं निष्कलं विधे
निरञ्जनं निराधारमद्वयं तमसः परम् । सत्त्वादिकगुणैर्युक्तं पादलीलाविहारिणम् ॥ ८४ ॥
सगुणं परमात्मानं वैराजादिकसंज्ञितम् । रूपं ममैतत्कल्याणं मच्छरीरतया विदुः ॥ ८५ ॥
आत्मानमेकमात्मस्थमजहत्स्वगुणान्वितम् । ते प्राप्नुवन्ति मामेव मद्भक्त्या कमलोद्भव
सगुणोपासनं तावत्साधनं निर्गुणस्य च । विविच्य सर्वतोरूपं दिव्यभूषणवाहनम् ॥ ८७ ॥
दिव्यायुधधरं दिव्यं नित्यमुक्तनिषेवितम् । दिव्यसद्गुणसंयुक्तं दिव्यलोकनिकेतनम् ॥ ८८ ॥
महाविभूतिनेतारं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । स्वरूपमिदमेवैकं मम नित्यमकर्मकम् ॥ ८९ ॥
ज्ञानभक्त्यैकसंप्राप्यं मद्विलासनिकेतनम् । परमैकान्तिनां प्राप्यं सत्त्वद्रव्यमयं परम् ॥
ये भजन्ति महात्मानो मामेकं प्रविशन्ति ते । बद्धानां प्राकृतं स्थानं प्रकृत्येकगुणोद्भवम्
मयैवाधिष्ठितं तात त्वन्मुखैर्गुणनायकैः । ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैः सृष्टिस्थित्यन्तकारिभिः ॥
मद्व्यूहांशसमुद्भूतैर्मत्प्रसादात्तवैभवैः । यथा च मद्विहारोऽत्र प्राकृतैर्ब्रह्मादिभिः ॥ ९३ ॥
तथा दिव्यपदे ब्रह्मन्नप्राकृतविभूतिभिः । ममैव केवलं तद्वि लीलानिलयमुत्तमम् ॥ ९४ ॥
न प्राकृतजनानां च भोग्यमिन्द्रादिसेविनाम् । मत्सादृश्यमिह प्राप्ता निवृत्तगुणवृत्तयः ॥
भक्त्या मे ज्ञानिनो ब्रह्मन्समायान्ति ममाऽऽलयम् । समानभोगविभवा जगद्वापार-
वर्जिताः ॥ ९६ ॥

मुक्ता मदात्मका ब्रह्मन्यद्रूपे निवसन्ति ते । दिव्यादिव्याश्रयो ब्रह्मन्नात्मभूतो द्वयोरहम् ॥
अद्वयं स्वाश्रयं ब्रह्मन्स्वरूपं मेऽनुचिन्तय । भगवान्वासुदेवेति परमात्मेति वै हरिः ॥ ९८ ॥
विष्णुर्नारायणश्चेति ब्रह्मेति श्रुतयो जगुः ॥ ९९ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे विष्णुस्वरूपकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १५४७ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मंस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि कृपया लोकनिर्णयम् । यस्य श्रवणमात्रेण सर्वपापाद्विमुच्यते ॥
आत्मैकः परमात्मैकः पुरुषो द्विविधो मतः । आत्मा मच्छेषभूतोऽसावहमेव न संशयः ॥
सच्चिदानन्दरूपोऽयं नित्यदुःखस्वभावतः । परतन्त्रोऽणुरूपश्च व्यापकश्च प्रकाशतः ॥३॥
मासको ह्यचितः स्वस्य चितोऽपि मम बलभः । अहमस्मीति बोधेन ज्ञानरूपोऽवधार्य-
ताम् ॥ ४ ॥

जानामीति प्रयोगेण ब्रह्मज्ञानगुणः स्मृतः । जीवोऽयं द्विविधस्तावदक्षरक्षरभेदतः ॥५॥
क्षरः प्रकृतिसंयोगाद्बुद्ध इत्युपचर्यते । अक्षरः प्रकृतेर्मुक्तो मुक्त इत्यभिधीयते ॥ ६ ॥
प्राकृतो योऽहमित्युक्तो भावो लोकतया स्मृतः । सर्वं हि प्रकृतेर्जातं सर्वत्रैव विलोक्यते
प्रकृतेर्योगतो ब्रह्मन्प्राकृतोऽसौ मतो मम । अतः प्रकृतिलोकोऽयं विज्ञेयः प्रथमं विधे ॥८॥
ब्राह्मणादिकवर्णोऽहं शरीरस्यानुयोगतः । लोकोऽयमपरो ब्रह्मंस्तृतीयो ह्याश्रमाभिधः ॥
यद्यदुत्पद्यते ब्रह्मन्यावत्तत्रावतिष्ठते । सकलः स हि वैलोकः सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोक्यताम् ॥
कर्मणां तारतम्येन प्रकृतेः परिणामतः । यो यो भावः प्रसिध्येत जीवलोकः स एव हि ॥
पातालतलमारभ्य ये लोकाः सप्त कीर्तिताः । बिलस्थास्तामसास्ते तु जीवक्रीडनभूमयः ॥
स्वर्लोकश्च ततः प्रोक्तो यत्रेन्द्रादिविभूतयः । सात्त्विका निवसन्तीति नम्या राजस-
तामसैः ॥ १३ ॥

स्वर्गादपि महर्लोको जनलोकस्तपस्ततः । सत्यस्तदुपरि ब्रह्मन्यत्र त्वमपि तिष्ठसि ॥
स्वर्गस्थानां नमस्यास्ते महारादिनिवासिनः । मायिकेषु ममैवैषा ज्ञेया लोकचतुष्टयी ॥
वैष्णवानां निवासाय यावत्तव लयो भवेत् । निर्मितं शुद्धसत्त्वेन गुणेन प्रकृतेर्मया ॥

ब्रह्मोवाच—

भगवन्भूतमव्येश लोकाः प्रकृतिसंभवाः । क्षरजीवविहारार्थं सप्त प्रोक्ताः क्रमात्पुनः ॥
अन्तरा यत्प्रमाणाश्च यादृशा यदधिष्ठिताः । भूर्लोकः कथितो यावत्प्रमाणोत्सेधविस्तरैः
सरिच्छैलवनोद्देशवर्षसागरराजभिः । तावत्सर्वं समाचक्ष्व विभूतिस्ते रमापते ॥ १९ ॥
भुवर्लोकस्य किं मानं शक्त्या ते विधृतो हि यः । त्वयि सूत्रे सितं सर्वमात्मा त्वमासि
सर्वशः ॥ २० ॥

स्वर्गादीनां स्थितिं ब्रह्मंस्त्रिपदैकपदस्य ते । लोकं विज्ञातुकामोऽस्मि तव सिद्धान्त-
वर्त्मना ॥ २१ ॥

श्रीनारायण उवाच—

भूर्लोकादप्यधस्ताद्धि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः । तेषां नामानि मर्यादा ह्यन्तरालेन
वच्यहम् ॥ २२ ॥

अतलं प्रथमं तस्मादधस्तु वितलाह्वयम् । तृतीयं तु तलं ज्ञेयं चतुर्थं तु गभस्तिमतम् ॥
पञ्चमं महदाह्वानं सुतलं षष्ठमीरितम् । पातालं सप्तमं यत्र मत्कला विश्वधारिणी ॥

सप्ततिस्तु सहस्राणामुच्छ्रायः कथितो मया । दशसाहस्रमेकैकं तलं भवति पद्मज ॥
शुक्लकृष्णाऽरुणा पीता शर्करा रौप्यकाञ्चनी । भूमयो यत्र सन्त्यङ्ग वरप्रासादशोभिताः ॥
तत्र दानवदैतेयजातयश्च सहस्रशः । सन्ति भोगसमाविष्टाः स्वर्गादप्यधिकश्रियः ॥
भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं स्वादिष्टं गुणवत्तरम् । मणीनां दीप्तयो यत्र बाधन्ते ध्वान्तसंह-
तिम् ॥ २८ ॥

नार्को न चन्द्रमास्तत्र जनैराकाङ्क्षयते क्वचित् । विहारभूमयो यत्र सरित्कासारवापिकाः ॥
स्वर्लोकादतिरम्याणि पातालानि भवन्ति हि । अपवर्गसुखं यत्र नेच्छन्ति मनसाऽपि हि ॥
पातालानामधस्तात्तु सहस्रेषु प्रजापते । त्रिंशत्संख्येष्वतीतेषु योजनानामहीश्वरः ॥
आस्ते संकर्षणः साक्षात्कर्षको द्रष्टृदृश्ययोः । सात्वतीया महाभागा मदीया यमुपासते ॥
यस्याऽऽननात्समुत्पन्नः शिवः संकर्षणात्मकः । यस्य मूर्ध्नि मही ब्रह्मन्सशैलवनकानना ॥
राजते पुष्पमालेव मद्यपानलसदृशः । सहस्रशिरसि व्यक्तस्वस्तिकामलभूषणः ॥ ३४ ॥
फणामणिसहस्रेण यः सदा द्योतयन्दिशः । सर्वान्करोति निर्वीर्यान्हिताय जगतोऽसुरान् ॥
मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः । उपास्यते स्वयं कान्त्या वारुण्या चैव
मूर्तया ॥ ३६ ॥

कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः । संकर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति
जगन्नयम् ॥ ३७ ॥

स्वयं शय्यास्वरूपेण धत्ते मां रमया सह । अतलादिषु विज्ञेयाः क्रमात्तामसयोनयः ॥
बलो हरौ बलिश्चैव मयः क्रोधवशो गणः । पणयो वासुकिश्चैते बिलेषु निवसन्ति हि ॥
एषामाधारभूतोऽहि भगवाञ्शेषसंज्ञकः । स्थानान्येतानि गच्छन्ति पुण्यशीला हि
जन्तवः ॥ ४० ॥

पापिनां निरयस्थानं निबोध कमलासन । भूमेरधो जलादूर्ध्वं दक्षिणस्यां दिशि
स्थितम् ॥ ४१ ॥

स्थानं पितृगणानां च ह्यग्निष्वात्तादयश्च ते । साधयन्ति हितं स्वानामात्मयोगसमा-
धिना ॥ ४२ ॥

कर्मणा पितृलोको हि श्रुतिरेषा सनातनी । तत्रैव पितृराजो हि यमो वैवस्वतः स्मृतः ॥
आज्ञया मे महाभाग निरयान्संप्रयच्छति । धर्मरूपेण पुण्यानां यमरूपेण पापिनाम् ॥
स्थानं शुभाशुभं धत्ते धर्माणां तारतम्यतः । तामिस्रश्चान्धतामिस्रो रौरवः सूकरस्तथा ॥
रोधस्तलो विनशनो महाज्वालस्तथैव च । तथा कुम्भोऽथ शबलो विमोहन इति
स्मृतः ॥ ४६ ॥

रुधिरान्धो वैतरणी किमिशः किमिभोजनः । असिपत्रवनः कृष्णो लालामक्षश्च दारुणः ॥
तथा पृथ्वहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः । संदंशः कृष्णसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥
श्वभोजनोऽम्बुपातश्च शूलप्रोतोऽथ कण्टकः । सूचीमुखो दन्दशूकः क्षारकर्दम एव च ॥
रक्षोगणाशनस्तात पर्वतावर्तनस्तथा । इत्येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥ ५० ॥
गच्छन्ति पापिनो नूनं विष्णुधर्मविवर्जिताः ॥ ५१ ॥

मुनय ऊचुः—

कर्मणा येन ये यान्ति यां यां निरययातनाम् । तत्सर्वं सम्यगाचक्ष्व यथा नारायणा-
च्छ्रुतम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच—

स्वस्वरूपमविज्ञाय द्वैविध्यं जायते नृणाम् । कामस्य वशतां यान्ति देवानां वशतामुत ॥
अनिर्जितेन्द्रियाः कामवशगाः पापकारिणः । तामिस्रादिमहाघोरनिरयेषु वसन्ति हि ॥
स्वाचारनिरता देववशमाः पुण्यकारिणः । ते वै स्वर्गादिभोगेषु निवसन्ति यथासुखम् ॥
अहं ममेति ये बुद्ध्या भूतेषु द्रोहकारिणः । परवित्तमथापत्यकलत्राणि हरन्ति च ॥
बद्धास्ते कालपाशेन यमदूतैर्दुरासदैः । स्मृतिर्न यत्र यान्त्येते तामिस्रं नरकं चिस्म ॥
वञ्चयित्वा परान्यस्तु दारान्वा पुरुषास्तथा । मुक्ते स चान्धतामिस्रे पात्यते मृशदारुणे ॥
कूटसाक्षी तथा सम्यक्क्षपातेन यो वदेत् । अनृतं वक्ति यो मोहात्स नरो याति
रौरवम् ॥ ५९ ॥

भूणर्हा पुत्रहन्ता च गोघ्नश्च कमलोद्भव । यान्ति ते नरकं रोधं सद्यः श्वासनिरोधकः ॥
सुरापो ब्रह्महा हर्ता सुवर्णस्य च सूकरम् । प्रयान्ति नरकं यश्च तैः संसर्गमुपैति वै ॥
राजन्यवैश्यहन्ता वै तथैव गुरुतल्पगः । करोति कर्णिनो यस्तु यश्च खड्गादिकृत्तरः ॥
प्रयान्ति ते विनशने नरके घोरदारुणे । स्नुषां सुतां चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते ॥
तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः । अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः
वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति शबलाभिधम् ॥
चौरो विमोहयति यो मर्यादादूषकश्च यः । रङ्गोपजीवी कैवर्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ॥
सूची माहिषकश्चैव पर्वगामी च यो नरः । अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिग्रामदाहकः ॥
रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ॥
देवद्विजपितृद्वेषी रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिमक्षे वै कृमिशेषदुरिष्टकृत् ॥
असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । रेतःपानादिकर्तारो मर्यादाभेदिनश्च ये ॥
ते कृष्णे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । पितृदेवातिथीन्हित्वा यश्चाश्नाति नरा-
धमः ॥ ७१ ॥

लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्ता च दारुणे । वेगिपूयवहं चैको याति मृष्टान्नमुद्गरनरः ॥
शौवभ्रिको मृगव्याधो बन्धिज्वाले पतत्ययम् । याति तत्रैव सततं यः श्वपाकेषु
बहिदः ॥ ७३ ॥

असत्प्रतिग्रहीता तु नरके यात्यधोमुखे । अयाज्ययाजकः सत्रे तथा नक्षत्रसूचकः ॥ ७४ ॥
व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । संदंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ॥ ७५ ॥
लाक्षामांसरसानां च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तथैव नरकं द्विजः
दिवा स्वप्नेषु स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः । अवीचिनरके यान्ति येऽनृतौ गृहमेधिनः ॥
पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । अम्बुपाते निपात्यन्ते तेऽम्बून्यपहरन्ति ये ॥

शूलसूत्रैश्च ये जीवान्व्यथयन्ति प्रलोभनैः । क्रीडार्थं तेऽभिनीयन्ते शूलप्रोते मयावहे ॥
 याम्यास्तु कर्षयन्तीति पादुकायानहारिणः । भेदनो वाक्शरैर्मर्म कण्टकेषु च संक्षिपन् ॥
 योऽभिश्रुत्य धनी विप्रं तिरश्चीनेन चक्षुषा । न प्रयच्छति दुर्मेधाः स सूचीमुखगो भवेत् ॥
 उद्वेजयन्ति ये जीवान्दन्दशूका इवापरे । ते दन्दशूके गच्छन्ति यमदूतैर्निपातिताः ॥८२॥
 हीना वर्णादिना ये च उत्तमान्विद्यया युतान् । क्षारकर्दमके यान्ति ये न मन्यन्ति
 निस्त्रपाः ॥ ८३ ॥

कार्यमुद्यम्य ये मूढा नरमेधेन पर्वणि । रक्षोगणाशने यान्ति यजन्ते मांसभोजिनः ॥८४॥
 मनोरथान्विनिघ्नन्ति वृथा नृणां तु ये नराः । पात्यन्ते पर्वताद्भूयो नीयन्ते च पुनः पुनः ॥
 एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥
 वर्णाश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः । कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥
 अशुभस्य गतिश्चैषा शुभस्योर्ध्वं प्रकीर्तिता । गतिर्भागवती या तु सा प्रोक्ता प्रकृतेः पुरा

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे लोकास्थानेऽधोलोककथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १६३५ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

कर्मणां गतयो विप्रा मया नारायणाच्छ्रुताः । भूर्लोकं च प्रवक्ष्यामि नारायणमुखाच्छ्रु-
 तम् ॥ १ ॥

नारायणस्तु मामाह भूर्लोकस्य तु विस्तरम् । कथयामि महाभाग यत्राहं चक्रमे गतिम् ॥
 मच्छरीरतया यद्यप्यहमेव व्यवस्थितः । तथाऽपि भूतले ब्रह्मन्पृथग्भूय व्यवस्थितः ॥३॥
 अवतारास्तु जीवानां तारणाय मया कृताः । भूर्लोके ते च सर्वे वै मर्यादां पालयन्ति हि
 चतुरस्राऽभवद्भूमिः पञ्चाशत्कोटियोजनैः । विस्तीर्णा सर्वतो दिक्षुद्यानं वै कोटियोज-
 नम् ॥ ५ ॥

द्वीपानि सप्त सन्त्यत्र तावन्तो जलराशयः । वलयानीव ते सर्वे भूमेरुपरि वेष्टिताः ॥ ६ ॥
 जम्बूपक्षकुशक्रौञ्चशकद्वीपं तथाऽपरम् । शाल्मली पुष्करं नाम सप्तमं जलधीञ्शृणु ॥
 लवणेश्वरसौ पश्चान्मैरेयं तदनन्तरम् । सर्पिर्दधि पयस्त्वन्यस्ततः शुद्धोदकं स्मृतम् ॥८॥
 जम्बूद्वीपं तु भूमध्ये लक्षयोजनविस्तृतम् । तादृक्क्षाराम्बुधिस्तत्र ततो द्वीपान्तरं शृणु ॥
 उत्तरोत्तरमेकैकं द्विगुणायामविस्तरम् । द्वीपानि षट्समुद्राश्च ह्युपरिष्ठाच्चतुर्मुख ॥ १० ॥
 द्वीपं जम्बूसमाख्यातं विभजे नवधा पुनः । भागे तु मध्यमे मेरुरुच्छ्राये लक्षसंमितः ॥
 योजनानां क्षितेरन्तर्मग्नः षोडशसंख्यया । चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैर्बहिरुच्छ्रितः ॥
 द्वात्रिंशच्च सहस्राणि योजनानां च विस्तृतः । मूर्ध्नि देशे च विज्ञेयः सर्वतः कनकाचलः
 भूयश्च कर्णिकाकारः संस्थितः कमलान्द्रव । हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चास्ति दक्षिणे ॥
 नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च पर्वता उत्तरे त्रयः । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दशहीनास्तथाऽपरे ॥

दशांशेन यतो लीनाः समुद्राम्बुनि पद्मज । सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥
 भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥ १७ ॥
 रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानुहिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा ॥ १८ ॥
 नवसाहस्रमेकेकमेतेषामन्तरं विधे । इलावृतं च तन्मध्ये सौवर्णो मेरुर्दक्षिणतः ॥ १९ ॥
 मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग चत्वारश्चात्र पर्वताः ॥ २० ॥
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वं तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥
 विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्थितः । चत्वारः पादपास्तत्र ब्रह्मन्केतुवदुच्छ्रिताः ॥
 कदम्बो मन्दरे ज्ञेयो जम्बवाख्यो गन्धमादने । विपुले पिप्पलो बोधिः सुपार्श्वे वट-
 वृक्षकः ॥ २४ ॥

एकादश समायामाः पादपाः सुरसत्तम । जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूनामहेतुः प्रयुज्यते ॥
 जम्बाः फलानि दृश्यन्ते महागजसमानि च । पर्वते पतितानां च रसेन हि सरिद्वरा ॥
 जम्बूनाम्नी समाख्याता पीता तत्तीरवासिभिः । जरां स्वेदं च दौर्गन्ध्यमिन्द्रियाणाम-
 पाटवम् ॥ २७ ॥

हन्ति रोधसि तन्नीरं वायुना शोषितं च यत् । जाम्बूनदं तद्भवति सुवर्णं सिद्धमूष-
 णम् ॥ २८ ॥

मद्राश्वं कल्पमाख्यातं मेरोः प्राच्यां चतुर्मुख । पश्चिमं केतुमालाख्यं तयोर्मध्य इला-
 वृतम् ॥ २९ ॥
 वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे मेरोर्वनं नन्दनमुत्तरे ॥ ३० ॥
 तथा सरांसि चत्वारि मेरोः पूर्वादिषु क्रमात् । अरुणोदं महाभद्रं ससितोदं च मान-
 सम् ॥ ३१ ॥

शीताम्भश्च मुकुन्दश्च कुररी माल्यवांस्तथा । वैकङ्कनामा पञ्चैते विज्ञेयाः केसराचलाः ॥
 त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकाह्वयः । निषधः पञ्चमश्चैते दक्षिणे केसराचलाः ॥
 शिखिरासोऽथ वैडूर्यः कपिलो गन्धमादनः । जारुधिप्रमुखाश्चैते पश्चिमे केसराचलाः ॥
 शङ्खकूटोऽथ ऋषभो हंसो नागस्तथाऽपरः । कालञ्जरश्च पञ्चैत उत्तरे केसराचलाः ॥
 मेरोरनन्तराङ्गेषु द्वौ द्वौ च परिकल्पितौ । पूर्वादिक्रमयोगेण तन्मध्येऽथ महापुरी ॥
 विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायतमुच्छ्रिताः । पूर्वं तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ॥
 जठरो देवकूटश्च पर्वतावुदगायतौ । अष्टादश सहस्राणि योजनानि स्थितौ हि तौ ॥
 पृथू तुङ्गौ द्विसहस्रं तथाऽन्यौ दक्षिणां श्रितौ । पवनः पारिजातश्च कैलासकरवीरकौ ॥
 पश्चिमे चोत्तरे चैव त्रिशृङ्गमकराविति । मध्ये तव महाभाग ब्राह्मी मेरोश्च मूर्धनि ॥
 चतुर्भिर्दशभिश्चैव सहस्रैर्योजनैर्मिता । तस्याः समन्ततः पुर्या इन्द्रादीनां यथाक्रमम् ॥
 इन्द्राग्निमनैर्ऋत्यवरुणानिलयक्षपाः । ईशश्चाष्टौ समाख्याताः पुरीणामधिपा इमे ॥
 पुरी मघवतो ज्ञेया नाम्ना चैवामरावती । तेजोवती तथाऽऽग्नेय्यां याम्यां संयमनी
 मता ॥ ४३ ॥

रक्षोवती राक्षसी तु श्रद्धावत्यथ वारुणी । वायोर्गन्धवती ख्याता सौम्या ख्याता महो-
 दया ॥ ४४ ॥

यशोवती भवस्योक्ता केसराचलभूमिषु । ता महैश्वर्यसंपन्ना विष्णुना कलया वृताः ॥
 भित्त्वाऽण्डमण्डलं गङ्गा भगवत्पादसंभवाः । दिवः पतन्ति परितो ब्रह्मणः सदनस्य हि ॥
 सीता चालकनन्दा च चक्षुर्मद्रा च वै क्रमात् । पतन्ति नामभेदेन दिग्भेदेन चतुर्मुख ॥
 सीताऽन्तरिक्षगा पूर्वं शैलान्निष्क्रम्य निम्नगा । याति पूर्वेण वर्षेण भद्राश्वेन च संज्ञया ॥
 प्रविष्टा सागरमुखं दक्षिणेन तथाऽध्वना । भारतं वर्षमभ्येति शैलान्सप्तमुखी ततः ॥
 द्वितीयाऽलकनन्दाऽम्भोनिधिं त्रैलोक्यपावनी । चक्षुस्तु पश्चिमाच्छैलात्केतुमालं प्रयाति
 हि ॥ ५० ॥

तेनैव वारिधिं याति निम्नगा सरितां पतिम् । अनीलनिषधायामौ माल्यवद्वन्धमादनौ ॥
 अतीत्य वर्षमम्भोधिमेति योषिद्यथा पतिम् । भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरुन् ॥
 मध्ये तयोर्मैरुशैलः कर्णिका पङ्कजे यथा । भारतं केतुमालं च भद्राश्वं कुरुनामकम् ॥
 पत्राणि लोकपद्मस्य मर्यादा शैलतो बहिः । देवकूटश्च निषधो दक्षिणोत्तरमायतौ ॥
 मर्यादापर्वतौ ज्ञेयौ कैलासो गन्धमादनः । अशीतियोजनायामौ पूर्वापरमहोदधौ ॥
 निषधः पारियात्रश्च निषधावधिभूमृतौ । मेरोः पश्चिमभूभागे पूर्वोत्तरधरौ स्मृतौ ॥
 त्रिशृङ्गो जारुधिश्चैवमुत्तरौ वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ५७ ॥
 इत्येते पद्मज प्रोक्ता मर्यादागिरयस्तव । पर्वतानामवस्थानमानन्त्यान् प्रपञ्च्यते ॥ ५८ ॥
 शैलानामन्तरद्रोण्यः सेव्यन्ते सिद्धचारणैः । अन्यैश्च पुण्यकृद्भिश्च दैत्यदानवकिंनरैः ॥
 भौमा ह्येताः कृताः स्वर्गा दुर्लभाः पापकर्मभिः । ज्ञानमूर्तिर्हयग्रीवो भद्राश्वे वसति
 स्वयम् ॥ ६० ॥

वर्षेषु मूर्तयो विष्णोर्मर्यादापर्वतेषु च । वसन्ति लोकरक्षायै नानारूपविशेषतः ॥ ६१ ॥
 यानि किंपुरुषादीनि वर्षेष्वेतेषु सन्त्यज । निरातङ्काः प्रजाः शश्वन्न शोको न भयं तथा ॥
 न पिपासा बुभुक्षा च नोद्वेगो नाऽऽयुषः क्षयः । सन्ति तेषां सहस्राणि वर्षाणि द्वौ च
 विंशतिः ॥ ६३ ॥

आयुर्न तेषु देशेषु भौममम्भो न वर्षति । एतेषु नर्तुभेदोऽस्ति न कालो युगभेदवान् ॥
 सदा कृतयुगः कालो वर्तते चतुरानन । धर्मश्चतुष्पात्सकलो ध्यानमेवार्चनं हरेः ॥ ६५ ॥
 पर्वताः सरितश्चापि सन्ति तत्र पुराणि च । ग्रामाश्च सन्ति बहवः स्वधर्मनिरताः सदा ॥
 ब्राह्मणा भूमिपाश्चैव प्रजापालनतत्पराः । स्वे स्वे कर्मण्यभिरताश्चातुर्वर्ण्यमवस्थितम् ॥
 चातुराश्रम्यमप्येवं यथोक्तमवतिष्ठते । आ दाक्षिणात्यादम्भोधेरा शैलाच्च हिमालयात् ॥
 देशोऽयं भारतं वर्षं भूरेषा कर्मिणां नृणाम् । योजनानि सहस्राणि नैवाविस्तारं उच्यते ॥
 स्वर्गापवर्गफलदं कर्म कार्यं नृणामिह । सह्यो महेन्द्रो मलयः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात्प्रयन्ति च ॥
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा विधे । इहैव क्रियमाणस्य कर्मणो नरकं फलम् ॥
 वर्षेष्वन्येषु सर्वेषु केवलं भुज्यते फलम् । इहैव चातुराश्रम्यचातुर्वर्ण्यव्यवस्थितिः ॥ ७३ ॥
 कृतादियुगभेदानां चतुर्णामिह संभवः । दानं यज्ञं तपो मर्त्याः परलोकफलार्थिनः ॥ ७४ ॥

इह कुर्वन्ति यज्ञेशं यजन्ते पुरुषोत्तमम् । श्रेष्ठं तद्भारतं वर्षं सर्ववर्षेषु संमतम् ॥ ७५ ॥
फलार्थिनः कामयन्ते कर्मभूमिजनिं बुधाः । सहस्राणि तथैवास्मिन्दिव्यानिनि सदनानि च
नद्यः सहस्रशः पुण्या आस्ते च पुरुषः परः । नद्यस्तु पर्वतोद्भूता लोके सन्ति सहस्रशः
मुख्यास्तासु महाभाग नामतः प्रवदाम्यहम् । गिरयः पावनाः सन्ति ब्रह्मन्नन्ये कुलाच-
लात् ॥ ७८ ॥

मैनाको मङ्गलप्रस्थस्त्रिकूट ऋषमस्तथा । ऋष्यमूकः कोष्टकश्च श्रीशैलो वारिधारकः ॥
द्रोणऋक्षो देवगिरिश्चित्रकूटोऽथ रैवतः । गोवर्धनोऽहमेवात्र नीलोऽपि मम विग्रहः ॥
गोकामुखोऽथ ककुभो हरिकील इति स्मृतः । कामाङ्गो वेङ्कटाद्रिश्च मद्रूपः पापनाशनः
शतद्रुश्चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारियात्रोद्भवा मुने ॥
नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसंभवाः
गोदावरीभीमरथीकृष्णावेण्यादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापमयापहाः ॥
कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः । त्रिसामाशेषकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋषिकुल्याकुमार्याद्याः शुक्तिमत्पादसंभवाः । त्रिसामाऋषिकुल्याद्याः सन्त्यन्याश्च सह-
स्रशः ॥ ८६ ॥

कलिङ्गनगसंभूता कालिन्दी लोकपावनी । क्रीडार्थं मम देवेश नित्यं तत्र वसाम्यहम् ॥
तथैव सरयूः पुण्या यत्र कुत्रावगाहिता । विशेषेण मम क्षेत्रे त्वयोध्यायां मनीषिभिः ॥
क्षेत्राणि भारते वर्षे पुर्यश्च बहुशो विधे । स्नानध्यानजपाभ्यासान्मत्प्राप्तिर्यत्र निश्चिता ॥
मश्नाति सर्वपापानि राति मे प्रेमवारिधिम् । चकास्ति चक्रविस्तारे मत्प्राप्तिर्माववेदिका
मथुरेति पुरी रम्या पुण्यारण्यविभूषिता । गुप्तोऽहं निवसाम्यत्र श्वेतद्वीपाभिधे यथा ॥
कदाऽपि कृतिनां प्रीत्यै द्वापरान्ते विशेषतः । प्राग्गुप्तं भावये ब्रह्मन्कल्पे कल्पे तवाऽऽ-
ज्ञया ॥ ९२ ॥

तत्र वृन्दावनं नाम मत्केलिनिलयं मतम् । वृन्दाभिधानया भक्त्या मूर्तिमत्या निषेवि-
तम् ॥ ९३ ॥

निगूढमनवद्यं मे लीलया प्रियया सह । निवसामि महाभाग परमानन्दसंयुतः ॥ ९४ ॥
विमुक्तिनाम्नी जननी तया क्रोडीकृतोऽस्म्यहम् । सुषुम्नायां विहारो मे ब्रह्मञ्जानीहि
नित्यशः ॥ ९५ ॥

विना ज्ञानं विना ध्यानं विना चेन्द्रियनिग्रहम् । विमुक्तिर्वसतां तत्र किं पुनस्त्यजतां
तनुम् ॥ ९६ ॥

ब्रह्मोवाच—

भगवन्कौतुकं मह्यं प्रतिभाति वचस्तव । कथं वृन्दावनं नित्यं केलिभूतं तव प्रभो ॥ ९७ ॥
का वृन्दा का विमुक्तिस्तु परमानन्दसंज्ञकः । कोऽयं कमलपत्राक्ष का लीलाख्या च सुन्दरी
का सुषुम्ना त्वया प्रोक्ता मुक्तिर्निवसतां कथम् ॥ ९८ ॥

श्रीनारायण उवाच—

निर्गुणायास्तु लीलाया यद्यप्यन्तो न विद्यते । आविर्भावस्तिरोभावो ह्यस्ति केनापि
हेतुना ॥ ९९ ॥

गोलोकगोकुलोद्भूतश्वेतद्वीपादिकेलिवत् । नित्या सूक्ष्मस्वरूपेण कल्पान्ते चापि वर्तते ॥
ये जीवाः कृपया विष्णोर्वीक्षिताः सुरसत्तम । वसन्ति रसमार्गीया नित्यलीलाभिका-
ङ्क्षिणः ॥ १०१ ॥

तेषामाराधनार्थाय प्राप्यभोगतया स्थितः । भगवान्निजरूपेण कोटिमन्मथमन्मथः ॥
रसमार्गेण ये देवमीक्षन्ते परिशीलितुम् । तेषां भूमावपि निजं स्थानमाविष्कृतं मया ॥
सुदर्शने महाचक्रे मायामयनिवारके । दुर्लभे साधनैरन्यैर्विना प्रेमाभूतौषधम् ॥ १०४ ॥
स्थानेऽपि परमैकान्तप्रेमनिर्भिन्नचेतसाम् । निवासाय सदा यत्र किशोरो नित्ययौवनः ॥
सदा रासरसाविष्टो वेणुवाद्यधरो हरिः । मयूरपिच्छाभरणः कोटिकंदर्पसुन्दरः ॥ १०६ ॥
गीयमानो मुदा युक्तो नित्यमुक्तवधूजनैः । सेविताङ्घ्रिसुधासारो नित्यानन्दगुणाम्बुधिः
सर्गादौ परमं ज्योतिः स्वानन्दैकनिकेतनम् । एकमेवाद्वितीयाख्यं सदेव पदबोधितम् ॥
निजाधारं निजाभासमवाङ्मनसगोचरम् । निस्तरङ्गाम्बुधिरिव निजानन्दनिकेतनम् ॥
नान्तरं न बहिस्तत्र नाम्बरं नावनीतलम् । कारणं सर्वसत्त्वानां निधानं बीजमव्ययम् ॥
लीलेच्छादिसदायुक्तं दिव्यानन्तगुणास्पदम् । संकल्पमकरोत्तत्र कदाऽपि परमं महः ॥
एकेन त्रिगुणां मायां तस्मान्निर्गमयन्बहिः । बद्धानां सुखभोगाय लीनानां प्रकृतौ
पुरा ॥ ११२ ॥

द्वितीयेन विमुक्तानां नित्यानां नित्यलीलया । गुणैकनिलयां नित्यां शक्तिं निर्गमयन्बहिः
ज्ञानानन्दमयी साक्षादेकरूपा निरामया । त्रिगुणप्रकृतेर्भिन्ना निर्गुणा प्रकृतिस्त्वियम् ॥
ब्रह्मैव सगुणा साक्षादानन्दरसदायिनी । प्राकृतावरणाद्भिन्ने दिव्याकाशे परात्परे ॥
सृष्टिं वितनुते स्वस्य दिव्यामलरूपिणीम् । यस्यामानन्दनिलयः साक्षादुपनिषत्तनुः ॥
रमते रमया साकं नित्यं मुक्तरूपाश्रितः । नात्र कालगतिः साक्षादिच्छैका परमात्मनः ॥
निर्माय द्विविधं सर्गं प्राकृताप्राकृतं हरिः । पुनः संकल्पयन्देव्या वीक्षितः श्रीनिकेतनः ॥

श्रीदेव्युवाच—

अतिदूरतरं दिव्यमवाङ्मनसगोचरम् । धाम ते परमेशान नित्यानन्दमनश्चरम् ॥ ११९ ॥
अविदित्वा सुखं चास्य प्राकृतस्य कथं रुचिः । स्वामिन्नुत्पद्यते जन्तुर्नित्यलीलासुखा-
म्बुधौ ॥ १२० ॥

त्वयि सर्वं रमेशान श्रूयते दृश्यते च यत् । विलीनं जायते सर्वं वयांसीव दिनात्यये ॥
त्वदधीनमिदं सर्वं चिदचिच्छब्दसंज्ञितम् । उद्धोध्यसि सर्वाणि त्वमेव पुरुषोत्तम ॥
उन्मज्जन्मज्जदेवैतन्नैकरूपेण तिष्ठति । त्वमेकरूपः स्वायत्त आत्मभूतः सनातनः ॥ १२३ ॥
यथाऽप्राकृतमेवदमतीत्य तव विष्टरम् । समामाति महाराज नात्रेदमलद्युते ॥ १२४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

त्वमप्येतन्न जानासि नित्ये कमलसंभवे । रहस्यं पश्य यल्लोके प्राकृतेऽपि प्रकाशितम् ॥
एवं प्रजल्पतस्तस्य कर्पूरक्षोदपाण्डुरा । सुन्दरी दक्षनयनादुदतिष्ठत्क्षणादिह ॥ १२६ ॥

वृन्दशो रसिकान्नीत्वा विलीनान्प्राङ्निजानने । तामुवाच रहो देवो विहस्य जलजे-
क्षणः ॥ १२७ ॥

संविशस्व महामागे प्राकृते मम वेश्मनि । नीत्वा मदनुरागार्थं विलीनांस्त्वायि सुन्दरि ॥
त्वं तु वृन्दाभिधा भक्तिं वृन्दशस्त्वमुपाश्रिता । विनोदाय मम प्रीत्या वनरूपं त्वमावह ॥
यथाऽत्र त्वं गवां लोके तिष्ठसि प्राणवल्लभे । तथैव प्रतिभासेन स्वांशेन प्रविशस्व गाम् ॥
इयं च विरजा देवी वैकुण्ठद्वारवाहिनी । सूर्यमार्गेण निर्याता जम्बूद्वीपं विशेषतः ॥
कालिन्दगिरिमासाद्य कालिन्दी नाम निम्नगा । अभिषिञ्चतु ते वीथीमरविन्दजलैर्मुदा ॥
सुषुम्नेव द्वयोर्मध्ये दैवे पित्र्ये च वर्त्मनि । विमुक्तवपुषां नेत्री गोलोके मम वेश्मनि ॥
इडया सूर्यरूपिण्या देवलोकं न संशयः । पितृलोकं पिङ्गलया कर्ममार्गेण याति हि ॥
योगेन न्यस्तदेहानां देवयानेन गच्छताम् । सुषुम्नायां प्रविष्टानां भक्तानां वैष्णवी
गतिः ॥ १२८ ॥

यमुनेयं सुषुम्नेव संलम्बा मम मन्दिरे । श्रद्धया सेवनादस्या जनो मल्लोकमाप्नुयात् ॥
एष वाऽप्राकृतो रत्नराशिर्गोवर्धनाभिधः । अंशेन मद्विलासार्थं या तु देवत्वमाप्नुयात् ॥
नासाया मध्यभागोऽयं सुषुम्ना यत्र तिष्ठति । अंशेन मद्विलासार्थं या तु दैवी सरिद्वरा ॥
यस्या विलोकनात्सद्यो रसास्वादोऽभिजायते ॥ १२९ ॥
रसिकानां विनोदार्थं शारदी चन्द्रिका शुभा । सदैकरूपा विशतु दिव्या किरणचामरैः ॥
मुक्तिं विना न मत्प्राप्तिः सा तु भक्त्यैकसंश्रया । सा तु वृन्दे त्वया नेया परानन्देन
संयुता ॥ १३० ॥

भक्तिस्त्वं वनरूपेण यशोदा मुक्तिरूपिणी । नन्दोऽयं परमानन्दो ह्याविर्भवतु भूतले ॥
नाऽऽविर्भावस्तिरोभावो नित्याया वनसंपदः । आविर्भावस्तिरोभावो दृश्यायास्तु युगे युगे
रूपं लीला समीपस्था सदानन्दस्वरूपिणी । स्वांशेन शक्तिभिः साकं या तु वृन्दावने
वने ॥ १३१ ॥

लीलया लालितोऽहं च करिष्येऽस्या विनिश्चितम् । स्वतन्त्रोऽपि समर्थोऽपि सर्वज्ञोऽपि
निरन्तरम् ॥ १३२ ॥

लीलामेवानुवर्तिष्ये लीलाभङ्गोऽन्यथा भवेत् । लीलायामपराधं तु नाऽऽद्रियन्ते मनी-
षिणः ॥ १३३ ॥

लीलासङ्गं न त्यजामि न मां लीला विमुञ्चति । अहं लीलामयः साक्षाल्लीला देवी तु
मन्मयी ॥ १३४ ॥

यावन्ति मम रूपाणि लीला तावत्स्वरूपिणी । नानाभिधानैरन्यत्र राधा वृन्दावने
वने ॥ १३५ ॥

अपराधैश्च लीलायाः पूजनं मम जायते । क्षत्रियाणां यथा युद्धे सायकैर्मम पूजनम् ॥
लीला लीलां न संघत्ते निरानन्दस्तदा ह्यहम् । निर्मितेयं मया शक्तिर्लीलार्थं चैव
केवलम् ॥ १३६ ॥

करोमि लीलया सर्वं प्राकृताप्राकृतं जगत् । तिष्ठामि लीलया युक्तो निरुद्धोऽपि सदा
ह्यहम् ॥ १५१ ॥

सूक्ष्मरूपेण मां लीला कदाऽपि न विमुञ्चति । स्थूलरूपेण मामेकमुपास्ते सर्वकर्मसु ॥
योऽहं सा मम लीला तु या लीला सोऽस्म्यहं पुनः । अन्तरं नैव पश्यामि यथा वै शेष-
शेषिणोः ॥ १५३ ॥

नित्याश्च शक्तयो ह्यस्या ललिताद्याः सुमङ्गलाः । अष्टौ नित्यविहारस्य रसज्ञाः कौतु-
कोज्ज्वलाः ॥ १५४ ॥

आविर्भवन्तु लीलायां सूक्ष्मरूपेण संस्थिताः । आसामपि परा ह्यष्टौ प्रत्येकैकं व्यव-
स्थिताः ॥ १५५ ॥

चतुःषष्टिर्मुदा युक्ता हावभावविचक्षणाः । नित्यज्ञानकलाभिज्ञा वाद्याभिनयनिम्नगाः ॥
यौवनारम्भललिताङ्ग्यः श्रीमत्यः श्रीपरिग्रहाः । तवाऽऽज्ञामनुवर्तिन्यो लीले सन्तु सह-
स्रशः ॥ १५७ ॥

मया सह विनोदार्थं येषामस्ति मनोरथः । तेषामिह समावासो नित्यं वृन्दावनेऽस्तु हि ॥
द्विपरार्धावसानोऽयं कालः स्वावयवैरिह । नैव शक्तोऽभिभवितुं नित्यलीलारसोत्सवम्
यथा वैकुण्ठभक्तानां श्वेतद्वीपनिवासिनाम् । वयोवस्थाकृतो भेदो नैव द्वेषादिवैभवम् ॥
जरामरणदौर्गन्ध्यस्वेदवीर्यादिसंक्षयः । तथाऽत्र द्विपरार्धान्तमेकरूपत्वमेव हि ॥ १६१ ॥
दृश्यादृश्यविभेदेन लीला मे द्विविधा त्वियम् । अदृश्या त्वेकरूपेण सुदर्शनसमाश्रिता ॥
दृश्या तु त्रिविधा सैव रसिकानां तु साधनम् । साध्या दृश्या समाख्याता रसिकानां
न संशयः ॥ १६३ ॥

जगद्धिताय लोकेऽस्मिन्दृश्यं वृन्दावनं ह्यभूत् । गोलोकं वश्यलोकेऽस्मिन्यथा दृश्यतया
स्थितम् ॥ १६४ ॥

नन्दगोपस्वरूपेण परानन्दो नराकृतिः । जाता मुक्तिः समायाता यशोदारूपधारिणी ॥
अंशेन च गवां वृन्दं समायातं यदन्तिके । गोवर्धनाभिधः शैलः समुन्मग्नश्च तत्क्षणात् ॥
व्यदृश्यत घनश्यामा सुषुम्नाऽमृतवाहिनी । कालिन्दी सूर्यतनया मम मार्गविरोधिनी ॥
भ्रमज्झमरझङ्कारमन्दारतरुमारुतम् । श्रीमद्वृन्दावनं नाम कालिन्दीकूलकेतनम् ॥ १६८ ॥
दृश्यं भविष्यति क्षिप्रं महत्पुण्यवतां नृणाम् । पञ्चयोजनविस्तीर्णं रसधामैव केवलम् ॥
लीले त्वं च विलासार्थं गोपकन्यात्वमाप्नुहि । सखीभिः कोमलाङ्गाभिर्दृश्यलीलामहो-
त्सवे ॥ १७० ॥

अदृश्येयमपि श्यामे नास्तिकानां कलौ युगे । कामक्रोधाभिभूतानां नानादेवैकसेविनाम्
परद्रोहपरोद्वेगपराणां विषयात्मनाम् । अभाग्यानामिधन्यानामसतामधिकारिणाम् ॥
गोपायति जनान्यस्मात्प्रपन्नानेव दोषतः । अतो गोपीति विख्याता लीलाख्या परदेवता
त्वया चाऽऽराधितो यस्मादहं कुञ्जमहोत्सवे । राधेतिनामविख्याता रसलीलाविधायिका
विना श्रीमन्मन्त्रराजेन श्रीचिन्तामणिसंज्ञिना । विना द्वयानुसंधानमनन्यशरणं विना ॥

विनाऽऽचार्यप्रसादेन विना वननिषेवया । श्रीनारायणसंभोगलीला नैवावलोक्यते ॥
दृश्या लीला द्वितीया तु मथुरायां भविष्यति । जन्मना मम देवेशि यत्र कंसो निपा-
तितः ॥ १७७ ॥

जातोऽहं निगमात्साक्षाद्भुदेवाभिधात्प्रिये । देवक्यां ब्रह्मविद्यायां बलेन बलिना सह ॥
मल्लोकप्राप्तिकामानां प्रपन्नानां नृणामिह । मश्नाति सर्वपापानि मथुरेति निगद्यते ॥
तृतीया दृश्यरूपा तु द्वारकायां प्रकाशिता । श्रीभूम्यां सहिता यत्र निवसामि वरानने ॥
अहं तु कृष्णरूपेण रुक्मिणी त्वं भविष्यसि । भूदेवी सत्यभामेयं नीलेन्दीवरलोचना ॥
आवाभ्यां रचितं कर्म ध्यात्वा दृष्ट्वा मनीषिणः । यास्यन्ति मद्भक्तिं धीरा मा विषाद-
परा भव ॥ १८२ ॥

इति श्रीवृहद्भक्तसंहितायां द्वितीयपादे भूलोकवर्णने श्रीवृन्दावनचरितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १८१७ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मयैवं बोधिता लक्ष्मीर्ब्रह्मन्नमिततेजसा । मामुवाच पुनः स्नेहादुद्भूतनयनोदका ॥ १ ॥

श्रीरुवाच—

रसिकानां सदोपास्यो लीलया सहितो भवान् । कथं ध्येया विशालाक्षी श्रीमद्वृन्दा-
वने वद ॥ २ ॥

मन्त्रचिन्तामणिं ब्रूहि द्वयं च शरणागतिम् । किं स्तोत्रं किं च पीठस्ते(ठंते) किमावर-
ल्पनम् ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच—

शृणु सुन्दरि वक्ष्यामि लीलया सहितस्य मे । पूजनं मन्त्रराजं च द्वयं च शरणागतिम्
रहस्यानां रहस्यं च गुह्यानां गुह्यमुत्तमम् । मन्त्रचिन्तामणिर्नाम सान्निध्यं मे प्रयच्छति ॥
एषा पञ्चपदी विद्या द्वयमित्यभिधीयते । उभाभ्यां मन्त्रराजाभ्यां जायते प्राणवल्लभे ॥
नमो गोपीजनेत्युक्त्वा वल्लभाय वदेत्ततः । द्विपदी दशवर्ण्यं विद्यायाः खण्ड उच्यते ॥
गोपीजनपदं चोक्त्वा वल्लभेति पदं ततः । चरणौ शरणं पश्चात्प्रपद्ये तु पदं पुनः ॥ ८ ॥
त्रिपदी षोडशवर्ण्यं विद्याखण्डो द्वितीयकः । एवं पञ्चपदी विद्या विज्ञेया युगला-
त्मिका ॥ ९ ॥

एतां पञ्चपदीं विद्यां श्रद्धया धारयेत्तु यः । कृष्णप्रियावृन्दमध्ये गच्छत्येष न संशयः ॥
न पुरश्चरणापेक्षा नापि न्यासविधिर्मतः । न देशकालनियमो नारिमित्रादिशोधनम् ॥
सर्वेऽधिकारिणश्चात्र चण्डालान्ताश्च सुन्दरि । स्त्रियः शूद्रादयश्चापि जडमूकान्धपङ्गवः
आन्ध्रहूणकिराताश्च पुलिन्दाः पुलकसास्तथा । आभीरा यवनाः कङ्काः खसाद्याः पाप-
योनयः ॥ १३ ॥

दम्भाहंकारपरमाः पापपैशून्यतत्पराः । गोब्राह्मणनिहन्तारो महापातकसंयुताः ॥ १४ ॥

ज्ञानवैराग्यरहिताः श्रवणादिविवर्जिताः । ममाभिकाङ्क्षिणो ये तु ते तु सर्वेऽधि-
कारिणः ॥ १५ ॥

यदि भक्तिर्भवेदेषां लीलयाऽऽराधिते मयि । वृन्दावनमहालीलापरमोत्सवदर्शने ॥ १६ ॥
नान्यद्वारा भवेदेषा लीला परमपावनी । तस्माद्भुगलमन्त्रेण सलीलं मामुपाश्रयेत् ॥
याज्ञिको दाननिरतः सर्वतीर्थोपसेवकः । सत्यवादी यतिर्वाऽपि वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १८ ॥
ब्रह्मनिष्ठः कुलीनो वा तपस्वी व्रततत्परः । द्वयाधिकारी न भवेत्कृष्णभक्तिविवर्जितः ॥
अङ्गन्यासकरन्यासावचक्राद्यैः प्रकल्पयेत् । अथ वा दीर्घबीजेन न्यसेद्वयमथाऽऽचरेत् ॥
उमित्येव भवेद्बीजं नमः शक्तिरुदाहृता । गोपीजनप्रियः कृष्णो देवताऽत्र प्रकीर्तिता ॥
अन्तर्यामी त्वृषिरहं देवो नारायणः प्रिये । भविष्यन्ति तथा चान्ये शिवो ब्रह्मा च
नारदः ॥ २२ ॥

प्रवर्तनाय योऽयं तु सर्गादौ च प्रयोजयेत् । तत्र तस्य ऋषिः प्रोक्तः सर्वांगमविशारदैः ॥
सर्वेषां देवि मन्त्राणां बीजानां च विशेषतः । अहमेव ऋषिर्मुख्यो वेदा मच्छ्वास-
संभवाः ॥ २४ ॥

नारदादिकृषीणां च ह्यन्तर्यामितया ह्यहम् । तत्र तत्रास्मि दयिते वासुदेवः परात्परः ॥
त्वं देवि नादरूपेण बीजरूपेण चास्म्यहम् । आवयोरेव योगेन सर्वे मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥
सकृदुच्चारणादस्य कृतकृत्यो न संशयः । तथाऽपि दशधा नित्यं जप्यादर्थं विभावयन् ॥
अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्यास्य प्रियात्प्रिये । पीताम्बरं घनश्यामं द्विभुजं वनमा-
लिनम् ॥ २८ ॥

बर्हिबर्हकृतापीडं शशिकोटिनिभाननम् । घूर्णायमाननयनं कर्णिकारावतंसिनम् ॥ २९ ॥
अभितश्चन्दनेनाथ मध्ये कुङ्कुमरेखया । रचितं तिलकं भाले बिभ्राणं कमलाकरे ॥ ३० ॥
तरुणादित्यसंकाशं कुण्डलाभ्यां विराजितम् । घर्माम्बुकर्णिकाराजर्ध्रपाभकपोलकम् ॥
प्रियामुखविधुन्यस्तलोचनं चोत्तरभ्रुवम् । नासाग्रविस्फुरन्मुक्ताशुद्धांशुविलसन्मुखम् ॥
दशनज्योत्स्नया राजत्पक्वबिम्बफलाधरम् । केयूराङ्गदसद्वत्नमुद्रिकाविलसत्करम् ॥ ३३ ॥
विभ्रतं मुरलीवाद्यं पाणौ पद्मं तथाऽपरे । काञ्चीदामस्फुरन्मध्यं नूपुराभ्यां लसत्पदम् ॥
इतिकेलिरसावेशचपलं चपलेक्षणम् । हसन्तं प्रियया सार्धं हासयन्तं च तां मुहुः ॥ ३५ ॥
इत्थं कल्पतरोर्मूले रत्नसिंहासनोपरि । वृन्दारण्ये स्मरेत्कृष्णं संस्थितं प्रियया सह ॥
वामभागे स्थितां तस्य राधिकां तां विचिन्तयेत् । नवीननीलवसनां द्रुतहेमसमप्रभाम् ॥
पटाञ्चलेनाऽऽवृतार्धसुस्मेराननपङ्कजाम् । कान्तवक्त्रसुधाधामचकोरायितलोचनाम् ॥
अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां च निजप्रियमुखाम्बुजे । अर्पयन्तीं पूगफलं पूर्णचूर्णसमन्वितम् ॥ ३९ ॥
मुक्ताहारोल्लसच्चारूपीनोन्नतपयोधराम् । क्षीणमध्यां पृथुश्रोणीं किङ्किणीजालशोभि-
ताम् ॥ ४० ॥

रत्नहाटककेयूरमुद्रावलयधारिणीम् । रणत्कटकमञ्जीररत्नपादाङ्गुलीयकाम् ॥ ४१ ॥
लावण्यसारमुग्धाङ्गीं सर्वावयवसुन्दरीम् । आनन्दरसमग्नां च प्रसन्नां नवयौवनाम् ॥
सख्यश्च राधिकाया वै तत्समानवयोगुणाः । तत्सेवनपरा भाव्याश्चामरव्यजनादिभिः ॥

जानासि हृदयावासे तथाऽपि कथयामि ते । अन्येषां च प्रबोधार्थं मन्त्रार्थममलं प्रिये ॥
अष्टाक्षरेण संयुक्ता यथा पञ्चदशाक्षरी । दशाक्षरेण संयुक्ता तथेयं षोडशाक्षरी ॥ ४५ ॥
श्रीराधाकृष्णयोर्विद्या वृन्दारण्योपसेवने ॥ ४६ ॥
रसिकानां सदा जप्त्वा जन्मव्ययविनाशिनी । महारसमयी लीला दिव्या नित्याऽन-
पायिनी ॥ ४७ ॥

आकल्पान्तैकरूपेयं शुद्धसत्त्वमयी प्रिया । अनया प्राप्यते भद्रे सत्यं सत्यं निशामय ॥
बहिरङ्गैर्मयं तस्य स्वीयेर्मायादिशक्तिभिः । अन्तरङ्गैस्तथा नित्यविभूतेस्तैश्चिदादिभिः ॥
गोपनादुच्यते गोपी श्रीलीला राधिकाभिधा । देवी कृष्णमयी ज्ञेया राधिका पर-
देवता ॥ ५० ॥

सर्वलक्ष्मीस्वरूपा च श्रीकृष्णानन्ददायिनी । अतः साऽऽल्लहादिनी शक्तिर्नानाकेलिवि-
शारदा ॥ ५१ ॥
तत्कलाकोटिकोट्यंशा दुर्गाद्यास्त्रिगुणात्मिकाः । यथा लक्ष्मीस्त्वमेवाऽऽसीस्तथा लीला
च गोपिका ॥ ५२ ॥

अहं नारायणः कृष्णो ब्रह्माण्डायुतनायकः । सर्वस्य कारणं लीला सा मय्येव कृताश्रया
यथाऽहं व्यापको देवि तथेयं मम बलुभा । यथा यथा स्वरूपोऽहं ज्ञेया लीला तथा तथा ॥
चिदाचिलक्षणं सर्वमावाभ्यां पूरितं जगत् । सैषा हि राधिका गोपीजनस्तस्याः सखीगणः
बलुभौ तत्समूहस्य संप्रोक्तौ प्राणनायकौ । राधाकृष्णौ तयोः पादौ शरणं स्यादिहाऽऽश्रयः
प्रपद्य गतवानस्मि जीवोऽहं भावदूषितः । सोऽहं तच्छरणं प्राप्तो हित्वाऽन्यत्साधनं महत् ॥
प्रयोजनान्तरं हित्वा संबन्धान्तरमेव च । भोगं मे युगलानन्दो नित्यः सर्वावधिस्तु यः ॥
अनन्यसाधनं त्वाह नमःशब्दो दशाक्षरे । चतुर्थी त्वाह कल्याणि तथाऽनन्यप्रयोजनम् ॥
ममत्वमाह मःशब्दो नशब्दस्तन्निषेधनम् । ममत्वं सर्वतस्त्यक्त्वा तदर्थं शरणागतः ॥
मन्त्रार्थः कथितस्त्वेष संक्षेपेण वरानने । युगलार्थस्तथा न्यासः प्रपत्तिः शरणागतिः ॥ ६१ ॥
आत्मार्पणमिमे पञ्च पर्यायास्ते मयोदिताः । रासलीला मया साकं श्रीमद्वृन्दावने तु या
भविष्यति महाभागे तत्रेच्छा तव यास्यति । द्वारकायां तदा भद्रे रुक्मिणीरूपिणी
स्वयम् ॥ ३३ ॥

प्रजप्येतां महाविद्यां यास्यसि त्वरिता सुखम् । श्रुत्वा भवोऽपि मल्लीलामदृश्यां भुवि
मानवैः ॥ ६४ ॥

तपसा मां समाराध्य मत्तो विद्यामवाप्स्यति । शंकरान्नारदो योगी चाम्बरीषस्ततो नृपः
अवाप्स्यति वरारोहे मन्त्रं दीक्षापुरःसरम् । एवं परम्पराभागैर्विद्या भुवि भविष्यति ॥ ६६ ॥
जीवाः पापं तरिष्यन्ति नाहं दूरेऽनयाऽनघे । गृहीत्वा परमां विद्यां वैष्णवं धर्ममाचरन् ॥
आजीवमुपतिष्ठेत् मम क्षेत्रं वरानने ॥ ६८ ॥

श्रीरुवाच—

संक्षेपादेव देवेश भवतीति विनाशनम् । धर्मं मागवतं ब्रूहि येन कृष्णः प्रसीदति ॥ ६९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कल्याणि श्रूयतां धर्मो लोकानां हितकाम्यया । शङ्खचक्राङ्कनं कृत्वा प्रपन्नोऽयं समा-
चरेत् ॥ ७० ॥

श्रीगुरुं परया भक्त्या सेवमानो निरन्तरम् । तत्कृपां भावयेद्विद्वानात्मनो विनिवृत्तये ॥
स्वेष्टदेवधिया नित्यं वैष्णवान्परितोषयेत् । ताडनं भर्त्सनं कामी भोगत्वेन यथा स्त्रियाः ॥
गृह्णाति वैष्णवानां च तद्वद्वाङ्मयं सदा बुधैः । ऐहिकामुष्मिकीं चिन्तां नैव कुर्यात्कदाचन
ऐहिकं तु सदा भव्यं पूर्वाचरितकर्मणा । आमुष्मिकं तथा कृष्णः स्वयमेव करिष्यति ॥
अतो हि तत्कृते त्याज्यः प्रयत्नः सर्वथा नरैः । सर्वोपायपरित्यागः कृष्णोपायत्वयाच-
नम् ॥ ७५ ॥

सुचिरं प्रोषिते कान्ते यथा पतिपरायणा । प्रियानुरागिणी दीना तस्य सङ्गेककाङ्क्षिणी
तद्गुणान्भावयेन्नित्यं गायत्यपि शृणोति च । तथा श्रीकृष्णलीलादेः स्मरणादि तथाऽऽ-
चरेत् ॥ ७७ ॥

न पुनः साधनत्वेन कार्यं तत्तु कदाचन । चिरं प्रोष्याऽऽगतं कान्तं यथा प्रोषितमर्तुका ॥
चुम्बन्तीवाङ्गमालिङ्गेन्नेत्राभ्यां पिबतीव च । ब्रह्मानन्दं गता चामुं सेवते परया मुदा ॥
श्रीमदर्चावतारेषु तथा परिचरेद्भरिम् । अनन्यशरणो नित्यं तथैवानन्यसाधनः ॥ ८० ॥
मवेदनन्यसंबन्धस्तथाऽनन्यप्रयोजनः । नान्यं च पूजयेद्देवं न नमेन्न स्मरेन्न च ॥ ८१ ॥
न च पश्येन्न गायेच्च न च निन्देत्कदाचन । नान्योच्छिष्टं तु भुञ्जीयान्नान्यशेषं च धार-
येत् ॥ ८२ ॥

अवैष्णवानां संलापवन्दनादीन्निवर्जयेत् । विष्णोर्वा वैष्णवानां वा निन्दां न शृणुया-
न्मनाक् ॥ ८३ ॥

कर्णौ पिधाय गन्तव्यं शक्तो दण्डं समाचरेत् । आश्रित्य चातकीं वृत्तिं देहपातावधि
प्रिये ॥ ८४ ॥

द्वयार्थं भावयन्नेव स्थेयमित्येव मे मतिः । सरःसमुद्रनद्यादीन्संत्यक्त्वा चातको यथा ॥
तृषितो म्रियते वाऽपि याचते वै पयोधरम् । एवमेव प्रयत्नेन साधनानि परित्यजेत् ॥ ८६ ॥
स्वेष्टदेवौ सदा याच्यौ गतिस्तौ मे भवेदिति । स्वेष्टदेवतदीयानां गुरोरपि विशेषतः ॥ ८७ ॥
आनुकूल्ये सदा स्थेयं प्रातिकूल्यं विसर्जयेत् । सकृत्प्रपन्नरक्षादिकल्याणगुणतां तयोः ॥
विचिन्त्य विश्वसेदेवौ मम वश्यं भविष्यतः । संसारसागरान्नाथौ पुत्रमित्रग्रहाकुलात् ॥
गोप्तारौ मे दयासिन्धू प्रपन्नभयभञ्जनौ । योऽहं ममास्ति यत्किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥
तत्सर्वं भवतोरथ चरणेषु मयाऽर्पितम् । अहमस्म्यपराधानामालयस्त्यक्तसाधनः ॥ ९१ ॥
अगतिश्च गतोऽहं वां शरणं भजतां गती । तवास्मि राधिकाकान्त कर्मणा मनसा गिरा ॥
कृष्णकान्ते तवैवास्मि युवामेव गतिर्मम । शरणं वां प्रपन्नोऽस्मि करुणानिकराकरौ ॥
प्रसादं कुरुतं दास्यं मयि दुष्टेऽपराधिनि । इत्येवं जपता नित्यं स्थातव्यं पदपङ्कजे ॥ ९४ ॥
अचिरादेव दास्यामि वाञ्छितं कमलालये । बहिरेवमथो मध्ये सखीभावेन भावयेत् ॥
श्रीराधाकृष्णयोर्नित्यं लीला योग्या प्रजायते । पीठे समर्चयेद्विद्वान्नित्यमावरणैः सह ॥

भावयेत्केलिसंदोहममलं प्रकृतेः परम् । नित्यं स्मरामि तां लीलां त्वया संलालितोऽ-
प्यहम् ॥ ९७ ॥

अपूर्वरूपसंदोहां कः स्मरेन्न विलोक्य ताम् । कैशोरं रूपमनघे वेणुवाद्यविभूषितम् ॥
कस्य स्यात्स्मृतये भद्रे कोटिकामकलोदयम् ॥ ९९ ॥

इति श्रीवृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे भूर्लोकवर्णने श्रीवृन्दावनचरिते युगलाराधनकथनं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः ॥ १९१६ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीदेव्युवाच—

किं पीठं किं च तद्रूपं येन मुह्यन्ति सूरयः । किमावरणमाख्याहि का लीला रसरूपिणी ॥

श्रीभगवानुवाच—

पीठं तयोः प्रवक्ष्यामि समस्तावरणैः सह । रूपं च लीलया युक्तं शक्तो नैवास्मि भाषि-
तुम् ॥ २ ॥

गोलोके पश्य पद्माक्षि सलीलं कथनेन किम् । इतः कोटिगुणं रूपं भूमिवृन्दावनं कृतम्
द्वापरान्ते कलेरादौ यदुवंशे महेश्वरि । आविर्भूय करिष्यामि त्रिविधां केलिमुज्ज्वलाम् ॥
नित्यैकां दृश्यरूपेण दृश्यैकां कमलालये । गोपकन्याहितार्थाय पञ्चयोजनमण्डले ॥ ५ ॥
त्वदर्थं तु तृतीयां च द्वारकायां विशेषतः । करिष्ये तत्र दृष्टाऽसि राधिकासहितं च माम्
तत्रत्या मृत्तिकाऽद्यापि गोपीचन्दनसंज्ञिता । पुनाति सकलाल्लोकानूर्ध्वपुण्ड्रेण धारिता
षट्कोणाष्टदलं बाह्ये चतुःषष्टिदलं पुनः । चतुरस्रं तदुपरि चतुर्द्वारसमन्वितम् ॥ ८ ॥
मध्ये तु कामबीजं स्यात्षट्कोणे कामकीलकम् । कोणाग्रेषु विचिन्त्यानि श्रियो बीजानि
मानिनि ॥ ९ ॥

द्वयं तु चिन्तयेन्मध्ये कर्णिकायां समन्ततः । दलाष्टके सखीस्थाने सखीनामष्टकं जपेत् ॥
अष्टावष्टौ प्रतिदले चतुःषष्टिदलेषु वा । सुगन्धद्रव्यभूषाभिर्भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पूजयेत् ॥ ११ ॥
त्रिकोटि सुन्दरीवृन्दपरीतं परिभावयेत् । तासां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये मामेकमनुचिन्तयेत् ॥ १२ ॥
कर्णिकायामबालेन्दुमण्डले जलदाकृतिम् । सुवर्णवर्णया देव्या राधया परिवेष्टितम् ॥
कोटिकंदर्पमुग्धाङ्गमरविन्दनिभेक्षणम् । मयूरपिच्छाभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥
बन्धूकदलविभ्राजत्पाणिपादतलाधरम् । त्रिभङ्गसुन्दरग्रीवं वेणुवादनतत्परम् ॥ १५ ॥
कुटिलालकमापीनभुजदण्डविभूषितम् । वलयाङ्गदमाणिक्कयमयूखाविलसत्तनुम् ॥ १६ ॥
स्फुरन्मुक्ताफलोदारद्युतिद्योतितवक्षसम् । श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं रणत्काञ्चीकलापकम् ॥
मञ्जुमञ्जीरनिर्घोषघुष्टपादसरोरुहम् । बधूकदम्बमध्यस्थमुदारगुणमण्डितम् ॥ १८ ॥
वीणावादनतत्त्वज्ञं गानमोहितमन्मथम् । पार्श्वे विचिन्तयेद्देवीं राधिकां परदेवताम् ॥
कामकेलिकलाभिज्ञामुन्निद्रजलजेक्षणाम् । क्षीणमध्यामनिन्द्याङ्गीं मुग्धहासां महाच्छ-
विम् ॥ २० ॥

गीतकाव्यकथालापविदग्धां सुन्दरोदरीम् । किशोरीं शैशवक्रीडापरमाव्यञ्जितस्तनीम् ॥
नीलशाटीपरीधानां पङ्ककाश्मीरपङ्किलाम् । पङ्कजान्दोलितकरां कालिन्दीकेलिलम्प-
टाम् ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णांससमासक्तपाणिमाहूतषट्पदाम् । कौमुदीवलभां कान्तां वृन्दावनविलासिनीम्
नित्यानपायिनीं विष्णोर्भावयेद्भक्तसदीर्घिकाम् । कर्णिकाबाह्यवलये राधाविद्यां लिखे-
त्सुधीः ॥ २४ ॥

प्रणवं कामबीजं च दीर्घवह्निं च राधिकाम् । संमोहिनीं कामदातृभूसमेतां च विन्यसेत्
कामकेलिं च लीले च तथा लावण्यरूपिणि । नमो नमस्ते च पदं राधाविद्येति
कीर्तिता ॥ २६ ॥

श्रीराधायै नमो वेति मन्त्रोऽन्योऽयं षडक्षरः । संपूज्याः परितो देवीं ललिताद्याश्च
शक्तयः ॥ २७ ॥

व्याख्यास्वरूपवर्णानि ह्युपरिष्ठाद्वरानने । स्तोत्रेणानेन विधिवत्संस्तुवीत विचक्षणः ॥
पूजान्ते रसिकानन्दपूजितां परदेवताम् । जयति श्रीपरानन्दकृष्णपादपवल्लरी ॥ २९ ॥
श्रीकृष्णवदनाम्भोजमधुपानमधुवती । श्रीकृष्णनयनानन्दरसकर्पूरवार्तिका ॥ ३० ॥
श्रीकृष्णाननपूर्णन्दो राधिका चारुचन्द्रिका । श्रीकृष्णरूपपाथोधिलहरी हेमवैभवा ॥
श्रीकृष्णमालतीहारसुगन्धवरभूषणा । श्रीकृष्णपरमानन्दसरःपङ्कजकुण्डला ॥ ३२ ॥
श्रीकृष्णयामिनी रम्यचन्द्रोदयमुखोदया । श्रीकृष्णहल्लतामूलविकासामलदोहदा ॥
श्रीकृष्णबाल्यकौमारकेलिरूपा यशस्विनी । श्रीकृष्णभवकैशोररसकेलिकलाप्रिया ॥ ४० ॥
श्रीकृष्णलोलनयनविलोलामलतारिका । कृष्णप्राणः कृष्णहृच्च कृष्णचैतन्यरूपिणी ॥
कृष्णानन्दा कृष्णमुखी कृष्णान्नवभयापहा । कृष्णहासा कृष्णरसा कृष्णलीला कृशो-
दरी ॥ ३६ ॥

कृष्णप्रिया कृष्णभरा कृष्णा कृष्णविलासिनी । कृष्णकान्ता कृष्णदैवा कृष्णाङ्गी कृष्ण-
जीवना ॥ ३७ ॥

कृष्णतृट् कृष्णभोग्या च कृष्णक्षुत्कृष्णसाधना । कृष्णाश्रया कृष्णपरा कृष्णाभा कज्ज-
लप्रिया ॥ ३८ ॥

कृष्णशेषा कृष्णसाध्या कृष्णजीमूतचातकी । कृष्णकेलिकलाभिज्ञा कृष्णपादपमञ्जरी ॥
कृष्णकासारमकरी कृष्णमातङ्गसङ्गिनी । कृष्णतुष्टा कृष्णपुष्टा कृष्णतोषविधायिनी ॥
कृष्णनेत्रा कृष्णकेशी कृष्णकुन्तलमण्डिता । कृष्णगीता कृष्णरासा कृष्णनृत्या रसे-
श्वरी ॥ ४१ ॥

कृष्णपूज्या कृष्णभक्ता कृष्णलीला कलावती । कृष्णविद्या कृष्णबुद्धिः कृष्णसंकल्प-
सिद्धिदा ॥ ४२ ॥

कृष्णमानसकलोला कृष्णमानसपङ्कजा । कृष्णमान्या कृष्णवन्द्या कृष्णसन्तापचन्द्रिका
कृष्णसंगीतगमना कृष्णस्तोभविधायिनी । कृष्णाननाब्जमार्तण्डा कृष्णनेत्राञ्जनप्रभा ॥
कृष्णलावण्यनिलया कृष्णसौभाग्यशेवधिः । श्रीकृष्णाकर्षिणी कृष्णकथारसनिषेविका ॥

कृष्णतल्पा कृष्णकल्पा कृष्णकुल्या कलस्वना । कृष्णकेलिप्रिया कृष्णकेलिसंतानदोहदा
कृष्णशुद्धा कृष्णबुद्धा कृष्णमग्धा कलङ्किनी । कृष्णभामा कृष्णवामा कृष्णकामा मनो-
हरा ॥ ४७ ॥

कृष्णैश्वर्या कृष्णवित्ता कृष्णस्मितविघूर्णिता कृष्णाधररसाभिज्ञा कृष्णकौतुकसाधना ॥
कृष्णक्रीडासुधासिन्धुः कृष्णनामपरायणा । कृष्णश्रीः कृष्णभूतिश्च कृष्णार्द्धिः कृष्णम-
ङ्गला ॥ ४९ ॥

कृष्णवेणी कृष्णगतिः कृष्णकामदुघा हिता । कृष्णमाला कृष्णशाला कृष्णहृत्पद्मक-
र्णिका ॥ ५० ॥

कृष्णजीवातुका राधा वृषभानुतनूद्भवा । इति श्रीराधिकानामस्तवराजमनुत्तमम् ॥
पठनात्प्रेमदं दिव्यं कामदं पुण्यवर्धनम् । पूजावसाने संजाप्यं युगलध्यानसंयुतम् ॥ ५२ ॥
प्रणवाद्यमिदं देवि देवानामपि दुर्लभम् । कृषिभूर्वाचकः शब्दो नश्चाऽऽनन्दविधायकः ॥
सदानन्दसमावेशः कृष्ण इत्यभिधीयते । सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥
नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणे परमात्मने । अनयाऽऽराध्यते कृष्णो भगवान्हरिरीश्वरः ॥
लीलया रसवाहिन्या तेन राधा प्रकीर्तिता । राधिकाऽपि परा शक्तिः कृष्णे चाऽऽनन्द-
रूपिणी ॥ ५६ ॥

नित्या च नित्यवत्यस्मिन्स्वाधारे पुरुषोत्तमे । राधागानप्रियो राधासंगीताहृतमानसः ॥
राधालावण्यनिलयो राधाप्रेमसरोरुहः । राधाशृङ्गारपुलको राधाशृङ्गारकारकः ॥ ५८ ॥
राधामुखाब्जमधुपो राधास्मितनिरीक्षकः । राधाधरसुधामोदी राधाकण्ठविभूषणः ॥
राधामनःसरोहंसो राधामानविमोचकः । राधाविलासगर्विष्ठो राधारूपासवोन्मदः ॥
राधारूपलताभृङ्गो राधाचन्द्रचकोरकः । राधारससरोमन्थी राधासर्वाङ्गसंश्रयः ॥ ६१ ॥
राधारत्नावलीकण्ठो राधासौभाग्यमन्दिरः । राधागम्भीरतत्त्वज्ञो राधाजीमूतचातकः ॥
राधाविद्योतितोरस्करो राधितो राधिकाप्रियः । नित्याक्षरो नरो राता निर्गुणो नीरद-
च्छविः ॥ ६३ ॥

निराकारो हरो हारी विहारी विपिनप्रियः । वेणुविस्फूर्जितमुखो विशुद्धस्मितभूषितः ॥
गुञ्जावलीविभूषाढ्यो बर्हिपिच्छविभूषणः । गोवर्धनधरो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः ॥
गोपालो गोकुलस्वामी गोविन्दो गोकुलेश्वरः । त्रिमङ्गसुन्दरधीवो मदाघूर्णितलोचनः
रक्तोष्ठो रक्तचरणो रक्तनेत्रो रसायनः । रासप्रियो रसाविष्टो राकाचन्द्रविनोदकृत् ॥ ६७ ॥
त्रय्यन्तबोधितो वेदवेद्यो विद्या विनोदकृत् । विवेकगम्यो धौरेयो धरणीभृद्भनाधिपः ॥
क्षामोदरः क्षमासारोऽदीनो दामोदरो दमी । दयार्द्रचित्तः श्रीवक्षाः श्रीधरः श्रीकरो हरिः
दिव्यलोकगतो दिव्यो दिव्यायुधधरोऽच्युतः । नित्यमुक्तजनाराध्यो जगदानन्दकारकः ॥
कल्याणनिलयः कल्पः कल्पपादपसंश्रयः । कालिन्दीकेलिकृत्कंसबलविध्वंसकृत्कृती ॥
कलङ्करहितः कामी कामिनीकेलिदाक्षिणः । वृन्दावनस्थो गोवृन्दपालको बालकेलिकृत्
बलभद्रप्रियः श्रीमान्वारणोऽनूनो बलः । ताण्डवी पाण्डवप्रेष्ठो यादवो नन्दनन्दनः ॥
जनार्दनो जनावासो बासुदेवो जनेश्वरः । वंशी वटी नटो नादी दानाकृष्टजगन्नाथः ॥

नादातीतो नदीकूलकेलिकृद्भूलिधूसुरः । नारदोदितसंगीतः सामगानप्रियः कलः॥७५॥
इति नामशतं नित्यं जपतां किं नु दुर्लभम् । स्वापकाले प्रबोधे च पुण्याहे पुण्यकर्मणि॥
पुण्यक्षेत्रे प्रजपतः स्याद्भक्तिरनपायिनी । एतन्नामासृतस्तोत्रं श्रीराधाकृष्णयोः प्रिये ॥
पठेद्विचिन्तयन्नर्थमचिराद्विन्दते हि माम् ॥ ७८ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे भूलोकवर्णने श्रीवृन्दावनचरिते मन्त्रद्वयाराधननिरूपणं
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ १९९४ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

एवं चतुर्विधा देवि मम पुर्यो भवन्ति हि । माथुरे मथुरा पुण्या तत्र वृन्दावनं वनम् ॥
अयोध्या कोशले देशे सरयूपुलिने स्थिता । यत्र राजीवपत्राक्षो रामो दशरथात्मजः॥२॥
परमात्मा समभवं जानकीरूपया त्वया । तयोर्लीलानुसंधानान्मुक्तिर्भवति सद्गतिः ॥३॥
श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यं गिरिजापतिः । जानाति भगवाञ्शंभुर्ज्वलत्पावकलोचनः॥
रामो डेन्तो वह्निपूर्वो नमोन्तः स्यात्षडक्षरः । तारको मन्त्रराजोऽयं संसारविनिवर्तकः॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते॥६॥
रामकृष्णेति शब्दाभ्यां ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते । कारणं सर्वभूतानामवधिः परिकथ्यते ॥७॥
बृहद्गुणानामाधारो रहितः प्राकृतैर्गुणैः । एष सर्वस्य विधृतिः सेतुः श्रुत्या प्रकीर्तितः॥८॥
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूतले । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजत्यसौ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय जातोऽहं रामसंज्ञया
रामे नीलोत्पलश्यामे रामे कोदण्डभूषिते । मक्त्याऽभ्येति परं स्थानं वैकुण्ठाख्यं सुदु-
र्लभम् ॥ ११ ॥

चतुर्थी चात्र निर्दिष्टा तादर्थ्ये कमलोद्भव । अभ्येति तेन रामं हि संत्यज्यान्यप्रयोजनम्
साधानानां तु संत्यागं नमःशब्दो हि शंसति । अनेन शरणापत्तिः परमैकान्तिनां मता॥
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणागतान् । मोचयिष्यामि सर्वेभ्यः पापेभ्यो नात्र संशयः
दासोऽस्मीति च संधाय चाऽऽत्मानं परमेश्वरि । अमयं तस्य दास्यामि यो मामेति
निरन्तरम् ॥ १५ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्मक्त्या नमन्यो गुरुदेवयोः । दासोऽस्मीति निजं रूपं स्मरन्मुच्येत
बन्धनात् ॥ १६ ॥

नारायणस्य ये भक्ताः शान्तास्तद्गतमानसाः । तेषां दासस्य दासोऽहमिति संचिन्तये-
द्धिया ॥ १७ ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्राद्यैर्दासवेपं विधाय च । शश्वत्तु देवदेवेशं मक्त्या परिचरेद्धरिम्॥१८॥

स सर्वासां द्वेमासाद्य ह्यन्ते रामपदं व्रजेत् । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं मम ॥
चिद्रूपस्याऽऽत्मनो रूपं पारतन्त्र्यं विचिन्त्य च । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं
मम ॥ २० ॥

*अचिन्त्योऽपि शरीरादेः स्वातन्त्र्यं नैव विद्यते । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं
मम ॥ २१ ॥

आत्माधारं स्वतन्त्रं च सर्वशक्तिं विचिन्त्य च । चिन्तयेच्चेतसा नित्यं श्रीरामः शरणं
मम ॥ २२ ॥

नित्यात्मगुणसंयुक्तो नित्यात्मतनुमण्डितः । नित्यात्मकेलिनिलयः श्रीरामः शरणं मम ॥
गुणलीलास्वरूपेषु मितिर्यस्य न विद्यते । अतो वाङ्मनसा वेद्यः श्रीरामः शरणं मम ॥
कर्ता सर्वस्य जगतो भर्ता सर्वस्य सर्वगः । संहर्ता कार्यजातस्य श्रीरामः शरणं मम ॥
वासुदेवादिमूर्तीनां चतुर्णां कारणं परम् । चतुर्विंशतिमूर्तीनामाश्रयः शरणं मम ॥ २६ ॥
नित्यमुक्तजनैः पुष्टो निविष्टः परमे पदे । परं परमभक्तानां श्रीरामः शरणं मम ॥ २७ ॥
महदादिस्वरूपेण संस्थितः प्राकृते पदे । ब्रह्मादिदेवरूपैश्च श्रीरामः शरणं मम ॥ २८ ॥
मन्वादिनृपरूपेण श्रुतिमार्गं विभर्ति यः । प्रजापतिस्वरूपेण श्रीरामः शरणं मम ॥ २९ ॥
ऋषिरूपेण यो देवो वनवृत्तिमपालयत् । योऽन्तरात्मा च सर्वेषां श्रीरामः शरणं मम ॥
योऽसौ सर्वतनुः सर्वः सर्वनामा सनातनः । अलिप्तः सर्वभावेण श्रीरामः शरणं मम ॥
बर्हिमर्त्यादिरूपेण सन्दर्भमनुपालयन् । परिपाति जनान्दीनाञ्छ्रीरामः शरणं मम ॥ ३२ ॥
यश्चाऽऽत्मानं पृथक्कृत्य भक्तप्रेमवशं गतः । अर्चयामास्थितो देवः श्रीरामः शरणं मम
सर्वावताररूपाणां दर्शनस्पर्शनादिभिः । दीनानुद्धरते योऽसौ श्रीरामः शरणं मम ॥
कौसल्याशुक्तिसंजातो जानकीकण्ठभूषणः । मुक्ताफलसमो योऽसौ श्रीरामः शरणं मम
विश्वामित्रमखत्राता ताटकागतिदायकः । अहल्याशापशमनः श्रीरामः शरणं मम ॥
पिनाकभञ्जनः श्रीमाञ्जानकीप्रेमपालकः । जामदग्न्यप्रतापघ्नः श्रीरामः शरणं मम ॥
राज्याभिषेकसंहृष्टः कैकेयीवचनात्पुनः । पित्रा दत्तवनक्रीडः श्रीरामः शरणं मम ॥
जटाचीरधरो धन्वी जानकीलक्ष्मणान्वितः । चित्रकूटकृतावासः श्रीरामः शरणं मम ॥
महापञ्चवटीलीलासंजातपरमोत्सवः । दण्डकारण्यसंचारी श्रीरामः शरणं मम ॥ ४० ॥
खरदूषणसंभेदी दुष्टराक्षसभञ्जनः । हतशूर्पणखाशोभः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४१ ॥
मायामृगविभेत्ता च हतसीतानुतापकृत् । जानकीविरहाक्रोशी श्रीरामः शरणं मम ॥
लक्ष्मणानुचरो धन्वी लोकयात्राविडम्बकः । पम्पातीरकृतान्वेषः श्रीरामः शरणं मम ॥
जटायुत्राणकर्ता च कबन्धगतिदायकः । हनुमत्कृतसाहित्यः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४४ ॥
सुग्रीवराज्यदः श्रीशो वालिनिग्रहकारकः । अङ्गदाश्वासनकरः श्रीरामः शरणं मम ॥
सीतान्वेषणनिर्मुक्तहनुमत्प्रमुखव्रजः । मुद्रानिवेशितबलः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४६ ॥
हेलोत्तारितपाथोधिर्दूतनिर्धूतराक्षसः । लङ्कादाहकरो धीरः श्रीरामः शरणं मम ॥ ४७ ॥

* इदमर्थं ख. पुस्तके नास्ति ।

१ ख. यः प्राप्यते स्व° ।

सेतुसंबद्धपाथोधिर्लङ्काप्रासादरोधकः । रावणादिप्रभेत्ता च श्रीरामः शरणं मम ॥४८॥
 जानकीजीवनत्राता विभीषणसमृद्धिदः । पुष्पकारोहणासक्तः श्रीरामः शरणं मम ॥
 राजसिंहासनारूढः कौसल्यानन्दवर्धनः । नामनिर्धूतनिरयः श्रीरामः शरणं मम ॥ ५० ॥
 यज्ञकर्ता यज्ञभोक्ता यज्ञभर्ता महेश्वरः । अयोध्यामुक्तिदः शास्ता श्रीरामः शरणं मम ॥
 प्रपन्नः सर्वधर्मेभ्यो मामेकं शरणं गतः । पठन्निदं मम स्तोत्रं मुच्यते भवबन्धनात् ॥
 मन्त्रश्चाष्टाक्षरो देवि श्रीरामः शरणं मम । सिद्धोपायोऽक्षरविदां भावनापरिकल्पितः ॥
 रामेति द्वाक्षरं मन्त्रं मरणे यदि संस्मरेत् । नरो न लिप्यते पापैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
 रामभद्रो रामचन्द्रो मन्त्रोऽयं चतुरक्षरः । शुद्धो ङेन्तो नमः पश्चात्सप्तवर्णोऽपि मुक्तिदः
 अष्टाक्षरो बीजपूर्वो बीजं तु प्रणवो भवेत् । नानाकामवशाद्देवि बीजान्यन्यानि सन्ति हि
 षडक्षरो वह्निपूर्वस्तारकस्त्वभिधीयते । महापातकिनां पापदहने दहनोपमः ॥ ५७ ॥
 हुं जानकीवल्लभेति ङेन्तो वह्निप्रिया ततः । दशाक्षरो महामन्त्रो जपतां कल्पपादपः ॥

इयामं वारिजपत्रनेत्रममलं प्रज्ञानमूर्तिं हरिं

विद्युद्दीप्तपिशङ्गरम्यवसनं भास्वत्किरीटोज्ज्वलम् ।

कर्णालम्बितहेमकुण्डललसद्भूवल्लिमत्यद्भुतं

श्रीमन्तं भगवन्तमिन्दुसहितं श्रीजानकीशं स्मरेत्

॥ ५९ ॥

श्रीरङ्गाख्यं परं धाम मम मानिनि भूतले । वैकुण्ठवैभवं सर्वं मया तत्र नियोजितम् ॥
 कावेरी विरजा यत्र प्रभुपादाम्बुजाश्रया । श्रीमुक्तिमण्डपं नाम मन्दिरं मे वरानने ॥
 त्वया सह सदा देवि निवसामि महीतले । श्रीरङ्गशायी भगवान्यत्राऽऽस्ते गरुडध्वजः ॥
 द्वाविडेषु महापुण्यं श्रीरङ्गाख्यं निकेतनम् । शिलारूपेण तिष्ठामि यत्राहं कमलप्रिये ॥
 कावेरीतीथरूपेण मामवेहि निरन्तरम् । यत्तोयपानादनवे निष्पापो जायते नरः ॥ ६४ ॥
 न ह्यपुण्यवतां देवि मन्निकेतोपलम्भनम् । साधनान्तरनिष्ठानां भवतीत्यवधारय ॥ ६५ ॥
 यत्र मे लोककल्याणकारिणी परमा कला । द्विजरूपेण भविता या तु संकर्षणाभिधा ॥
 द्वापरान्ते कलेरादौ पाखण्डप्रचुरे जने । रामानुजेति भविता विष्णुधर्मप्रवर्तकः ॥ ६७ ॥
 श्रीरङ्गेशदयापात्रं विद्धि रामानुजं मुनिम् । येन संदर्शितः पन्था वैकुण्ठाख्यस्य सन्नतः ॥
 पारमैकान्तिको धर्मो भवपाशविमोचकः । यत्रानन्यतया प्रोक्तमावयोः पादसेवनम् ॥
 कालेनाऽऽच्छादितो धर्मो मदीयोऽयं वरानने । तदा मया प्रवृत्तोऽयं तत्कालोचितमूर्तिना
 विष्वक्सेनादिभिर्मक्तैः शठारिप्रमुखैर्द्विजैः । रामानुजेन मुनिना कलौ संस्थामुपेक्ष्यति ॥
 श्रीशैलो व्यङ्कटाद्रिश्च रङ्गाख्यं धाम मामकम् । येन दृष्टं सुदृष्टं तैर्वैवस्वतगृहाजिरम् ॥
 चतुर्थं द्वारकाख्यं हि मद्भाम सुरवन्दितम् । सेवतां परया भक्त्या नाहं दूरे कदाचन ॥
 यत्राहं हेतिना साध्वि तापयामि तनुं नृणाम् । येन पूता भविष्यन्ति कलौ मन्दाधि-
 कारिणः ॥ ७४ ॥

गोमत्याः संगमो यत्र सागरेण महात्मना । मृतास्तत्र भविष्यन्ति पापिनोऽपि चतु-
 र्भुजाः ॥ ७५ ॥

कलिकाले महाघोरे नोपायो विद्यतेऽपरः । विना द्वारवतीयात्रां गोमत्यां चाभिषेचनम्
द्वारकामृत्तिकालेपान्निर्लेपः पाषकर्ममात् । जायते पुरुषो लोके कलिकाले विशेषतः ॥
तुलसीमालया युक्तो द्वारकामृत्तिकाङ्कितः । मम ध्यानरतो जन्तुरहमेव न चेतरेः ॥
एवं पुण्यतराः पुण्यः क्षेत्राण्यायतनानि च । मदैकान्तिकमक्तानां मत्पदप्रापकाणि हि ॥
धर्मस्थानमयोध्याख्यं रङ्गं मुक्तिपदं स्मृतम् । द्वारका भक्तिकृत्स्थानं रसस्थानं तु माधुरम्
एवं प्रकाशितं देवि भक्तानां हितकारणात् । प्राकृतेऽपि पदं मुक्तेर्मा गाः शोकमनागपि
इति श्रुत्वा महादेवी विष्णुपत्नी मुदान्विता । स्वतन्त्रे कथयामास भक्तिं षोडशधा
हरेः ॥ ८२ ॥

स्थानानि मत्प्रयुक्तानि ब्रह्मन्नुपदिदेश या । निवासार्थं वैष्णवानामप्राकृतपदं यथा ॥ ८३ ॥
इति ते कथितं ब्रह्मन्प्रसङ्गान्निजवैभवम् । प्राकृते प्राकृतं स्थानं चतुर्धा त्ववतारितम् ॥
पद्मोपदिष्टं ते सर्वमाख्यानं पावनं महत् । स्थानं वृन्दावनं नाम पद्मा ध्यायति नित्यशः ॥
कथं निवसतां मुक्तिरित्युक्तं यत्त्वयाऽनघ । तदिदं सर्वमाख्यातं विमुक्तिपदकारणम् ॥

ब्रह्मोवाच—

मुनयो भगवानेवं प्राकृते क्षितिमण्डले । मामुवाच निजं स्थानं दिव्यं मोक्षैकसाधनम् ॥

मुनय ऊचुः—

मुवर्लोकादिकं सर्वं श्रुतं विष्णुमुखाद्यथा । तथा नो वद विश्वात्मन्प्रपन्नाञ्छरणाग-
तान् ॥ ८८ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

श्रूयतां मुनयः पुण्यं भगवद्वचनामृतम् । कृपया करुणासिन्धुर्यथा मामवदत्पुरा ॥ ८९ ॥
श्रुत्वाऽहं भूमिलोकं च सरहस्यं जनार्दनात् । भुवः प्रभृतिलोकानामपृच्छं रूपमद्भुतम् ॥

श्रीनारायण उवाच—

यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तीर्णपरिमण्डला । तावद्भुवः स्थलं ब्रह्मन्विस्तीर्णपरिमण्ड-
लम् ॥ ९१ ॥

उपरिष्ठाक्षितेर्व्योम्नि लक्षयोजनसंमिते । रविस्तिष्ठति तिग्मैः स्वैरंशुभिर्मासयञ्जगत् ॥
रथमास्थाय भगवान्बहुयोजनविस्तृतम् । वामपार्श्वे स्थितं त्वेकचक्रं दिव्यं प्रतिष्ठितम् ॥
वहन्ति सप्तयः सप्त च्छदांसि स्यन्दनं महत् । सारथिश्चारुणः सर्वानश्वान्वाहयति
स्वयम् ॥ ९४ ॥

मानसोत्तरशैलस्य मूर्ध्नि स्यन्दनपद्भतिः । विमागहेतुरुषसामहामपि गतिक्रमात् ॥ ९५ ॥
योगिनां परमः पन्थाः स्मृतः क्लेशपरिक्षये । मोक्ष्यमाणाः पथा येन यान्ति विष्णोः परं
पदम् ॥ ९६ ॥

उदयास्तमयौ नैव मानुः सर्वत्र संमुखः । दर्शनादर्शने मानोरुदयामस्तमयौ मतौ ॥ ९७ ॥
यैर्यत्र दृश्यते मानुः स तेषां मुदयः स्मृतः । यदा यत्र तिरोभावस्तदास्तमयधीर्नृणाम् ॥
दूरी भवन्ति पूर्वाह्ने रश्मयो ह्यस्य संतताः । ह्रस्वी भवन्ति पश्चात्तु यावत्तेषामदर्शनम् ॥

वर्जयित्वा पुरीं धातुः सर्वतो मेरुभूतले । पतन्ति मानवो भानोस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तताः ॥
सभां तु ब्रह्मणो गत्वा प्रत्यागच्छन्ति ते पुनः । ब्रह्मणस्तेजसा तेन नान्यत्राऽऽवर्तनं
भवेत् ॥ १०१ ॥

भूसूर्ययोरन्तरालं भुवस्तलमुदाहृतम् । विद्याधराश्च गन्धर्वाः सिद्धाश्च सहदानवाः ॥
वसन्ति मुदिताः स्वेषु प्रदेशेषु पृथक्पृथक् । लक्षे दिवाकरस्थानाच्छशिनः स्थानमी-
रितम् ॥ १०३ ॥

तस्योपरिष्ठात्तिष्ठन्ति नक्षत्राणि यथा तथा । लक्षत्रयमतीत्योर्ध्वं बुधस्य स्थितिरुच्यते ॥
उशना तु ततो लक्षद्वयमुत्तीर्य तिष्ठति । तद्योजनान्यतिक्रम्य भौमस्तिष्ठति सर्वदा ॥ १०५ ॥
तावत्प्रमाणेऽवस्थानं गुरोस्तस्योपरि स्थितः । शनैश्चरस्तत्प्रमाणमतीत्योर्ध्वं रवेः सुतः ॥
सप्तर्षिमण्डलं तस्मालक्षमेकं सुरेश्वर । सप्तर्षिभ्यः सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः ॥
ततो ध्रुवः स्थितः स्थाने दुरारोहे महर्षिभिः । मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य
पद्मज ॥ १०८ ॥

द्वादशारं महच्चक्रं नेमी द्वे तस्य नाभयः । तिस्रः सन्ति वसन्ताद्या ऋतवो ये द्यरेषु ते ॥
मेषादयोऽप्यरेष्वेव मीनान्ता द्वादश स्मृताः । मासा द्वादश चैत्राद्या वसन्तप्रमुखास्तथा
ऋतवः षट्क्रमाश्चैव विषुवायनयोर्द्वयम् । सितासितौ च पक्षौ द्वौ युगभेदाश्च वत्सराः ॥
त्रुट्यादयः कालभेदाश्चक्रधारासु निष्ठिताः । ध्रुवः स्थितो नाभिमध्ये प्रवरा ये तु राशयः
प्रसव्येन ग्रहाः सर्वे चरन्ति गतिरीदृशी । कुलालचक्रमध्यस्थमुत्पिण्डसदृशो ध्रुवः ॥ ११३ ॥
भ्रमन्ति परितः सर्वे ध्रुवं ज्योतिर्गणाः सदा । आदित्यध्रुवयोर्मध्ये देशः स्वर्गसमाह्वयः ॥
वसन्ति तस्मिन्गीर्वाणा विमानेषु पृथक् पृथक् । असंख्याता नित्यतृप्ता ज्योतिर्मय-
वपुर्धराः ॥ ११५ ॥

तेषां गङ्गाजलं सेव्यं पुष्पाणि सुरभूरुहाम् । वनानि चिन्तामणयः स्त्रियश्चाप्सरसः
स्मृताः ॥ ११६ ॥

लोकोऽयं क्रतुभिः साध्यो यत्र राजा शतक्रतुः । उपेन्द्रमूर्तिर्भगवानासीनस्तत्र सर्वदा ॥
रक्षति स्वर्गनिलयान्देवादीन्स्वेन तेजसा । भूर्भुवःस्वस्त्रयो लोका लक्षाः पञ्चदश स्मृताः
तत्र भागवता वासं नेच्छन्ति मनसाऽपि हि । येषां वैकुण्ठपादाब्जरतिरस्त्यनपायिनी ॥
न ते स्वर्गसुखं भौमं ब्राह्म्यं वाञ्छन्ति कर्हिचित् । ततः परं महर्लोकः कोटियोजनमा-
यतः ॥ १२० ॥

सनन्दनाद्या मुनयो निवसन्ति च कोटिशः । ततः परो जनो लोकः पुरस्ताद्विगुणायतः
ततः परं ह्यष्टकोटियोजनं तु तपः स्मृतः । कोटित्रयायतं तस्मादूर्ध्वं धातुः पुरं स्थितम् ॥
तद्ब्रह्मलोकं मुनयो गृणन्ति कमलासन । लक्षयोजनविस्तीर्णं शालाप्रासादसंकुलम् ॥
उत्तरेण ब्रह्मलोकं लक्षाः पञ्चदश स्मृताः । तत्र सत्यमिति ख्यातो विष्णुलोको निरा-
मयः ॥ १२४ ॥

पञ्चचत्वारिंशत्कोटियोजनः परिकीर्तितः । सर्वात्मा भगवानूर्ध्वं पञ्चपञ्चदशस्थितः ॥
परमेष्ठी स भगवान्प्रपञ्चे विष्णुतुष्टये । अध्यास्ते भगवान्भित्त्यं शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १२६ ॥

पञ्चशक्तिमयो विष्णुः कोटियोजनसंमिते । आस्ते श्रीभूमिसहितो वैनतेयेन सेवितः ॥
अण्डभित्तिरुपर्यस्य स्थिता कोट्यर्धयोजने । एष ते ह्यूर्ध्वलोकानां निवासः कथितो
मया ॥ १२८ ॥

एतदावरणीभूतमण्डं विद्धि हिरण्यमयम् । एतेनाण्डकटाहेन लोकाः सर्वे समावृताः ॥ १२९ ॥
उपर्युपर्यमी लोकाः कपित्थफलवत्स्थिताः । तद्दशोत्तरसंख्येन वारिणा परिवेष्टितम् ॥
आवृत्याण्डं यथा वारि स्थितं तद्वत्तदग्निना । स वायुना तद्देव वायुश्च नभसाऽऽवृतः ॥
सर्वं दशोत्तरं विद्यात्तद्वद्योम महताऽऽवृतम् । महंश्चाऽऽद्यप्रधानेन प्रधानं तमसाऽऽवृतम् ॥
तदनन्तं तमस्तस्य संख्यानं नैव विद्यते । हेतुभूतमशेषस्य तमसः प्रकृतिः परा ॥ १३३ ॥
अण्डानामीदृशानां च सहस्राण्ययुतानि च । बहुना वा किमुक्तेन संख्या वक्तुं न
शक्यते ॥ १३४ ॥

अण्डानि तानि सर्वाणि व्याप्य नारायणः स्थितः । अतश्च तेषां भगवान्सर्वाधारः
पुरः पुमान् ॥ १३५ ॥

बहिश्च साक्षिवत्सर्वमीक्षमाणोऽवतिष्ठते । महतस्तमसो ब्रह्मन्द्युलोका बहुयोजनाः ॥
चत्वारः क्रमशः सन्ति चतुर्भिः समधिष्ठिताः । व्यूहैः क्रमेण लक्ष्यान्तेष्वनिरुद्धोऽवरो मतः
प्रद्युम्नोऽनन्तरं तस्य संकर्षणसमाह्वयः । वासुदेवस्ततः पश्चाद्व्यूहाख्यः कमलासन ॥
विभवाख्यो वासुदेवस्तदनन्तरमीरितः । अनादिर्वासुदेवश्च स्वस्वल्लोके प्रतिष्ठितः ॥
ततो नारायणस्यापि लोकस्तन्निकटे स्थितः । एकैकस्यान्तरं कोटियोजनानामुदीरितम् ॥
तावानेव च विस्तारस्तेषामतिमनोहरः । तेभ्यो बहिः स्थितो लोको यत्राऽऽस्ते भगवा-
नजः ॥ १४१ ॥

आधारभूतः सर्वेषामनादिः पुरुषोत्तमः । शेषभोगासने दिव्ये श्रीभूम्यां सहितः स्थितः
यो व्याप्ताभिस्तथाऽष्टाभिः शक्तिभिः परिवारितः । वालव्यजनहस्ताभिः सेव्यमानाभि-
रन्तिके ॥ १४३ ॥

सेनेशाद्यैः पारिषदैश्चण्डाद्यैरायुधैरपि । प्रणमद्भिः सेव्यमानः सामीप्ये परितः स्थितैः ॥
मुक्तैश्च पञ्चकालज्ञैः सिद्धैः किंकरतां गतैः । उपास्यमानः सततं द्वादशाक्षरचिन्तकैः ॥
अष्टाङ्गयोगसंसिद्धैर्बहुभिर्भगवन्मयैः । मन्त्रद्वयानुसंधानपरैर्भागवतोत्तमैः ॥ १४६ ॥
तापादिकृतसंस्कारैर्यैः पूर्वं पर्युपासितः । सर्वलोकावधिः शेषी भगवान्सद्गुणालयः ॥
वैकुण्ठाख्यो हि मे लोको नित्योऽयं कमलासन । कथितः कृपया तुभ्यं त्रिगुणात्परतः परः
एष सर्वावधिः शेषी भगवान्सद्गुणालयः । सच्चिदानन्दरूपोऽसौ सर्वकारणकारणम् ॥
भक्त्या परमया ग्राह्यो दीनानां परिपालकः ॥ १४९ ॥

यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते तद्ब्रह्म परमं पदम् । इति ते कथितं धातः स्थानं यद्विविधं मतम् ॥
प्राकृताप्राकृतं नाम किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १५१ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां द्वितीयपादे लोकनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २१४४ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

उपासकानां यदिदं निरूपितं स्थानं त्वयाऽप्राकृतमेकमव्ययम् ।

कथं तदेतत्पुरुषः प्रयाति सर्वं समाख्याहि रहस्यमेतत् ॥ १ ॥

मध्ये कृतनिवासा ये स्थानानि च सरांसि च । वनानि पुरुषाः के वा नद्यस्तत्र भवन्ति च
व्यूहस्थानं च विभवस्थानमायतनानि च । भोगं च नित्यमुक्तानां देव विस्तरतो वद ॥

श्रीनारायण उवाच—

लोकाश्चतुर्दश प्रोक्ता मया ते कमलोद्भव । अधः सप्त समाख्याता ऊर्ध्वं सप्त प्रकी-
र्तिताः ॥ ४ ॥

उक्ताः सावरणाः सर्वे नाशशीला भवन्ति ते । ब्रह्मणो दिवसस्यान्ते नाशमीयु-
यश्च ते ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽन्ते विलीयन्ते लोका ये च चतुर्दश । प्राकृतास्ते समाख्याता लीलारूपा रमा-
पतेः ॥ ६ ॥

कालेनैव विलीयन्ते कालेनैव भवन्ति हि
आद्यन्तयोस्त्वमेवैषां हेतुभूतः प्रजापते । त्वया सह भवन्तीह लयं यान्ति त्वया सह ॥
॥ ८ ॥

लोकास्तु प्रकृतौ यान्ति त्वं तु मय्येव मत्परः

दृश्यमानमिदं सर्वमनित्यमिति चोच्यते । प्राकृतं कार्यभूतं हि मदनन्यतया स्थितम् ॥ ९ ॥

अहमात्मा च सर्वेषामाधारः पुरुषः परः । क्रीडार्थं देवदेवेश मयैव प्रकटीकृतम् ॥ १० ॥

लोकैश्चतुर्भिर्दशभिः सागरैर्द्वीपसंयुतैः । भूतैश्चतुर्भिर्दशभिर्भूधरैश्च महोत्सवैः ॥ ११ ॥

परिपूर्णमिदं रम्यमण्डं प्रकृतिसंभवम् । दशोत्तरैरावरणैः पुष्टं वस्त्रपुटैरिव ॥ १२ ॥

योजनानां षष्टिकोटिमुन्नतं विस्तरेण तु । पञ्चाशत्कोटिगुणितं प्राकृतं त्वण्डमेव च ॥

एतदण्डकटाहेन तिर्यगूर्ध्वमधः क्रमात् । कृष्टे सस्यं यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥

यथा कपित्थं बीजानि समाकृष्यावतिष्ठते । तथाऽण्डमेतदाधारं चेतनाचेतनानि हि ॥

कोटियोजनमानेन पृथिव्यावरणं स्मृतम् । दशकोटिप्रमाणेन जलावरणमुच्यते ॥ १६ ॥

शतकोटिप्रमाणेन वह्नेरावरणं मतम् । सहस्रकोटिमानेन वायोरावरणं विधे ॥ १७ ॥

सहस्राणां दशेनोक्तमाकाशावरणं महत् । लक्षेणाहंकृतेस्तात दशलक्षं महत्स्मृतम् ॥

प्रकृत्यावरणं यत्तदसंख्यातं तदुच्यते । प्रकृत्यन्तर्गता लोका दह्यन्ते कालवह्निना ॥ १९ ॥

अण्डावरणभूतानि प्रकृतौ लयमाप्नुयुः । सा सर्वजगदाधारा प्रकृतिर्मत्समाश्रयात् ॥

तया जगत्सर्गलयौ करोमि कमलोद्भव । क्रीडार्थं त्रिगुणा देवी मयैवोद्भाविता पुरा

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

इयं भागवती माया कारणे सत्स्वरूपिणी । गुणत्रयवती नित्या नित्यानन्तगुणाश्रया ॥

अव्यक्ता शाश्वती सर्वबीजभूता प्रतिष्ठिता । कार्यानुमेया प्रकृतिश्चिच्छरीरतया मता ॥
 स्वाश्रयव्यतिरेकेण स्थातुं गन्तुमनीश्वरा । तच्छरीरतया सैव तदायत्तगुणक्रिया ॥ २५ ॥
 धत्तेऽङ्कुरवदात्मस्थमेतद्युक्तमलक्षिता । अवस्थान्तरमापन्ना सैव भाति न चापरा ॥ २६ ॥
 व्यक्ता माया कार्यरूपा नैकरूपा प्रजायते । सर्वदानैकरूपेयं परिणामस्वभावतः ॥ २७ ॥
 अनित्या ह्यसती मिथ्यावस्तुभूताऽपि दुर्ग्रहा । दुस्तरा दुष्प्रधर्पा च दुरुद्धा दुर्विचेष्टिता ॥
 मद्भार्या मत्त(त्प्र)सूरेषा न मत्तोऽन्या मनागपि । भिन्नोऽहमेव देवेश निरपेक्षो निराश्रयः ॥
 मदनन्या महाभाग कार्यकारणयोरियम् । चेतनः पुरुषश्चान्यो मच्छरीरतया मतः ॥ ३० ॥
 सच्चिदानन्दरूपोऽयं न मे भेदो मनागपि । भोक्ता निरञ्जनो मायागुणहीनोऽक्षरः परः ॥
 परिणामकृताकारनामरूपविवर्जितः । निर्विकारो गुणैर्व्याप्तो मद्वाच्यो मन्निकेतनः ॥
 अजोऽव्ययोऽच्युतः साक्षी प्रकृत्यात्मा सुखात्मकः । एकरूपो नित्यवस्तुपरमार्थसदात्मकः
 मायापरतरो मायी मच्छेषो मद्भूतिः स्मृतः । मद्भोक्ता मत्परो नित्यो मदनन्यस्थिति-
 र्मतः ॥ ३४ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नो यथाऽहंकारितो यदा । मायाभोक्ता शरैर्विद्धो मायागतिरनीश्वरः ॥
 अब्रह्मभूतस्त्रिगुणो मलिनो दुःखभाजनः । जीवोऽयं मत्स्वरूपोऽपि संसारे ह्यवसीदति ॥
 ब्रह्मात्मकमिदं सर्वं चिदचिन्मिश्रितं जगत् । विज्ञायाऽऽत्मनि मध्येव कृतभावस्तु यः
 पुमान् ॥ ३७ ॥

अविद्यातिमिरं तीर्त्वा मद्भावमुपलभ्य च । मामुपैति महाभाग मदेकशरणागतः ॥ ३८ ॥
 स एतां त्रिगुणां मायामर्चिरादिगतिं गतः । भित्त्वा सकार्या मतिमान्याति सत्त्वगुणा-
 स्पदम् ॥ ३९ ॥

नित्यमप्राकृतं धाम स्वप्रकाशमनामयम् । भक्त्यैकलभ्यममलं कालप्रलयवर्जितम् ॥
 न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्भूत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥
 मायिकं यन्मया प्रोक्तं निबिडध्वान्तसंकुलम् । तस्योर्ध्वभागे विरजा निःसीमा विद्यते
 नदी ॥ ४२ ॥

सा चाऽऽवरणभूता हि विश्वस्य पुरतो विधे । प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी ॥
 वेदान्तस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा । तस्यास्तीरे पश्योम त्रिपाङ्गुतं सनातनम् ॥
 अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् । शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमनन्तं ब्रह्मणः पदम् ॥
 अनेककोटिसूर्याग्नितुल्यवर्चस्कमव्ययम् । सर्ववेदमयं शुद्धं सर्वप्रलयवर्जितम् ॥ ४६ ॥
 असंख्यमजरं नित्यं जाग्रत्स्वप्नविवर्जितम् । हिरण्यमयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखाह्वयम् ॥
 समानाधिक्यरहितमाद्यन्तरहितं शुभम् । एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 व्यूहलोकात्परतरो विभवाख्यस्तु यः स्मृतः । वासुदेवो महाभाग तस्य लोकं वदामि ते ॥
 अयोध्याख्या पुरी चैका द्वितीया मथुरा स्मृता । मत्स्यादीनां तथा पुर्यः परितः संप्र-
 कीर्तिताः ॥ ५० ॥

तत्रायोध्या पुरी रम्या यत्र नारायणो हरिः । रामरूपेण रमते सीतया परया सह ॥
 मणिकाञ्चनचित्राढ्या प्राकारैस्तोरणैर्वृता । चतुर्द्वारसमायुक्ता तुङ्गगोपुरसंयुता ॥ ५२ ॥

चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुरक्षिता । नित्यमुक्तजनोपेता नित्योत्सवमनोहरा ॥
 चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातुविधातुकौ
 कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शङ्कुकर्णः सर्वभद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
 एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्या अस्याश्चतुर्मुख । कोटिवैश्वानरप्रख्यैर्गृहपङ्क्तिभिरावृताम् ॥
 आरूढयौवनैर्नित्यैर्दिव्यनारीनैर्युतम् । अन्तःपुरं तु देवस्य मध्ये पुर्या मनोहरम् ॥ ५७ ॥
 मणिप्राकारसंयुक्तं वरतोरणशोभितम् । विमानैर्गृहमुख्यैश्च प्रासादैर्वहुभिर्वृतम् ॥ ५८ ॥
 दिव्याप्सरोगणैः स्त्रीभिः सर्वतः समलंकृतम् । मध्ये तु मण्डपं दिव्यं राजस्थानं महो-
 त्सवम् ॥ ५९ ॥

माणिक्यस्तम्भसाहस्रजुष्टं रत्नमयं शुभम् । धर्मादिदैवतैर्नित्यैर्वृतं वेदमयात्मकैः ॥ ६० ॥
 अर्धमाज्ञानावैराग्यानैश्वर्यैः पादविग्रहैः । ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यरूपैर्नित्यैर्वृतं क्रमात् ॥
 शक्तिराधारशक्तिश्च चिच्छक्तिश्च सदाशिवा । धर्मादिदेवतानां च शक्तयः परिकी-
 र्तिताः ॥ ६२ ॥

वसन्ति मध्यगास्तत्र वह्निसूर्यसुधांशवः । कूर्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः ॥ ६३ ॥
 छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पठिरूपत्वमास्थिताः । सर्वाक्षरमयं दिव्यं योगपीठमिति स्मृतम् ॥
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्ममुदयार्कं समप्रभम् । तन्मध्ये कर्णिकायां तु सावित्र्यां शुभदर्शनः ॥
 ईश्वर्या सह देवेशस्तत्राऽऽसीनः परः पुमान् । इन्दीवरदलश्यामः कोटिसूर्यप्रकाशकः ॥
 युवा कुमारः स्निग्धाङ्गकोमलावयवैर्वृतः । फुल्लरक्ताम्बुजनिभकोमलाङ्घ्रिसरोजवान् ॥
 प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षः सुभ्रूवल्लियुगाङ्कितः । सुनासः सुकपोलाढ्यः सुशोभमुखपङ्कजः ॥
 मुक्ताफलाभदन्ताढ्यः सुस्मिताधरविद्रुमः । परिपूर्णैन्दुसंकाशसुस्मिताननपङ्कजः ॥ ६९ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः । सुस्निग्धनीलकुटिलकुन्तलैरुपशोभितः ॥
 मन्दारपारिजातादिकवरीकृतकेशवान् । प्रातरुद्यत्सहस्रांशुनिभकौस्तुभशोभितः ॥ ७१ ॥
 हारस्वर्णस्रगासक्तकम्बुग्रीवाविराजितः । सिंहस्कन्धनिभैः प्रोच्चैः पीनैरंसैर्विराजितः ॥
 पीनवृत्तायतभुजैश्चतुर्भिरुपशोभितः । अङ्गुलीयैश्च कटकैः केयूरैरुपशोभितः ॥ ७३ ॥
 बालार्ककोटिसंकाशैः कौस्तुभाद्यैः सुभूषणैः । विराजितमहावक्षा वनमालाविभूषितः ॥
 विधातुर्जननस्थाननाभिपङ्कजशोभितः । बालातपनिभश्लक्ष्णपीतवस्त्रसमन्वितः ॥ ७५ ॥
 नानारत्नविचित्राभ्यां कटकाभ्यां विराजितः । सज्योत्स्नचन्द्रप्रतिमनखपङ्क्तिभिरावृतः ॥
 कोटिकंदर्पलावण्यसौन्दर्यनिधिरच्युतः । दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गो दिव्यमालाविभूषितः ॥
 गृहीतशङ्खचक्राभ्यामुद्गाहुभ्यां विराजितः । कोदण्डबाणहस्ताभ्यामितराभ्यां तथैव च ॥
 वामाङ्के जानकी देवी किशोरी कनकोज्ज्वला । कैवल्यरूपिणी नित्या नित्यानन्दैकवि-
 ग्रहा ॥ ७९ ॥

सर्वलक्षणसंपन्ना यौवनारम्भविग्रहा । रत्नकुण्डलसंसक्तनीलकुञ्चितशीर्षजा ॥ ८० ॥
 जप्तिमात्रात्मिकाऽऽनन्दा सर्वैश्वर्यरसोत्सवा । अर्धमात्रात्मिका नित्या चोकाराक्षरसं-
 भवा ॥ ८१ ॥

सर्वशक्तिमयी रम्या शक्तीनां शक्तिदायिनी । जननी सर्वभूतानां योगिनामपि मोहिनी ॥
 सेयं सीता भगवती ज्ञानानन्दस्वरूपिणी । योगिनां रमणे रामे रमते रामवल्लभा ॥८३॥
 रामाविर्भावसमये ह्याविर्भवति सर्वदा । निष्प्रपञ्चे निष्प्रपञ्चा निरीहात्मगुणक्रिया ॥
 आदिभूता महालक्ष्मीः सीता तु विभवे मता । आविर्भावे क्षितौ जाता जानकी दिव्य-
 रूपिणी ॥ ८५ ॥

यातुधानक्षयकरी पतिव्रतपरायणा । पालिनी सर्वसत्त्वानां धर्मस्थापनकारिणी ॥ ८६ ॥
 संहारे समनुप्राप्ते तामसी शक्तिरुत्तमा । महाकाली करालास्या कल्पान्तक्षयकारिणी ॥
 पूर्णरूपेण साकेते नित्यलीलारसोत्सुका । मया रामेण रमते क्षणविच्छेदकांतरा ॥ ८८ ॥
 साकेतकपुरद्वारसरयूकेलिकारिणी । कोटिगन्धर्वकन्याभिरालीभिर्भाति भामिनी ॥८९॥
 इयमेव नदी विष्णोः परमप्रीतिदायिनी । भूमौ भाति सुषुम्नेति वैकुण्ठपददायिनी ॥
 कृतावतारः श्रीरामो ह्यनया केलिभूतया । नेष्यत्ययोध्यामखिलामनायासेन मत्पदम् ॥
 तत्र संतानकं नाम वनं दिव्यं मम प्रियम् । यत्र सीताभिधा लक्ष्मीर्वितनोति सदोत्सवम्
 अन्तःपुरे तु देवस्य रामलीलानुसेविनः । दिव्याः पारिषदाः सन्ति सुग्रीवाद्या महा-
 बलाः ॥ ९३ ॥

दिव्याम्बरधराः सौम्या दिव्याभरणभूषिताः । दिव्यगन्धानुलिप्ताङ्गा दिव्यमाल्यविभू-
 षिताः ॥ ९४ ॥

यज्ञसूत्रगणोपेता लसन्मौलिकिरीटिनः । सिंहासने समासाना ललनायुतसेविताः ॥९५॥
 गदेषुचापशैलाग्रतरुहस्ता व्यवस्थिताः । सुग्रीवराक्षसाधीशाङ्गदमारुतनन्दनाः ॥९६॥
 पूर्वद्वारे तु सुग्रीवो दक्षिणे पवनान्तमजः । पश्चिमे राक्षसाधीशो वालिपुत्रस्तथोत्तरे ॥
 हनुमान्गरुडश्चोभौ निशामय वदामि तौ । गरुडो विनतायां च ह्याविर्भवति भूतले ॥
 निशामय महाभाग गरुडं तत्त्वमुत्तमम् । अप्राकृतोऽयं पुरुषो नित्योऽप्राकृतदेहधृत् ॥९९॥
 गरुडः पक्षिणामिन्द्रो वाहको बलिनां वरः । वासुदेवादिमूर्तिभ्यश्छन्दोमूर्तिरजायत ॥
 चतुर्णामंशभूतोऽयं विहङ्गेशः सदातनुः । अंशेन विनतायां वै संभवोऽस्य युगे युगे ॥
 तथा किंपुरुषोऽयं वै हनुमान्नामतो बली । महाशंभुरिति ख्यातो रामरूपमुपाश्रितः ॥
 संकर्षणसमुद्भूतो महाशंभुश्च शाश्वतः । अंशो भगवतः साक्षाच्छुद्धसत्त्ववपुर्धरः ॥
 श्रीराममन्त्रतत्त्वज्ञः श्रीरामानुचरो बली । नित्यो महाविभूतिस्थ ईशान्यां दिशि संस्थितः
 मामनन्यतया ब्रह्मन्नुपास्ते प्रेमलम्पटः । महानन्दैकभुक् श्रीमान्महाशक्तिसमाश्रयः ॥
 स एव शिवरूपेण शं तनोति चतुर्मुख । अनन्योपासनं लोके सात्त्विकं प्रतिपादयन् ॥
 श्रीविष्णुपार्षदवरो विष्णुवेषधरोऽव्ययः । चतुर्भुजो महोत्साहो महादेवो महेश्वरः ॥
 सचाऽऽत्मानं द्विधा कृत्वा प्राकृतेऽप्राकृते स्थितः । रुद्ररूपेण संजातो ब्रह्मणो भुक्कुटी-
 तटात् ॥ १०८ ॥

स चैकादशधाऽऽत्मानं व्यतनोद्गीमदर्शनः । रुद्रः कल्पान्तकर्ताऽयं तामसस्तामसप्रियः ॥
 आज्ञया वासुदेवस्य महाशंभुर्हरिप्रियः । रौद्रं रूपं समास्थाय विश्वहा समपद्यत ॥

रुद्र एव पुनः प्रोक्तो विष्णुना प्रभविष्णुना । पाखण्डशास्त्रं व्यतनोन्मद्यमांसप्रशंसकम् ॥
 शैवं शाक्तं पाशुपतं डामरोड्डीनशावरम् । नानादेवप्रधानं च मत्तो वै मुख्यकारणम् ॥
 भूयः शंभुर्हरेः प्रीत्यै वानरं रूपमुद्रहन् । रामलोके दक्षिणस्यां दिशि वीरो विराजते ॥
 काकुत्स्थो राघवो जातो रामो राजीवलोचनः । अञ्जनीगर्भसंभूत आञ्जनेयो बभूव सः ॥
 महाभागवतो वीरो हेलोलङ्घितवारिधिः । आजन्म ब्रह्मचारी च जानकीप्रीतिभाजनः ॥
 सीतादत्तमहाहारशोभितोरुमहाभुजः । श्रीरामवाहनः श्रीमान्प्रपन्नाकाङ्क्षितप्रदः ॥
 सत्यसंधो महासत्त्वो लङ्काप्रासादभञ्जनः । जानकीजीवनो जेता मौञ्जीयज्ञोपवीतवान् ॥
 वीराधिवीरदोर्दण्डखण्डितारातिमण्डलः । चीत्कारगर्भसंहारी हारी कौपीनधृच्छिखी ॥
 एवं स्वपार्श्वदैर्युक्तो नित्यमुक्तैर्विराजते । लक्ष्मीनारायणः साक्षान्द्रक्तानुग्रहकाम्यया ॥
 साकेतपश्चिमे पार्श्वे गोलोकाख्ये मनोरमे । महाकल्पतरूद्याना मथुरेति पुरी मता ॥
 कोटियोजनविस्तीर्णा नित्योत्सवसमाकुला । वृन्दावनं गोकुलं च तत्पार्श्वे चतुरानन ॥
 ऊर्ध्वं तु सर्वलोकेभ्यो गोलोके प्रकृतेः परे । वाङ्मनोगोचरातीतं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
 नित्यं गुणमहोत्साहं नित्योत्सवगुणान्वितम् । सौभाग्यनिलयं कान्तमानन्दकरमन्दिरम् ॥
 नित्यानन्दमयं रम्यं गुणोत्पत्तिमहोदयम् । सर्वर्तुगुणसंयुक्तं प्रमदागणसेवितम् ॥ १२४ ॥
 पुण्यद्विजसमाद्युष्टं जुष्टं च परमर्षिभिः । सरितां जलकल्लोलविलोलनलिनीकुलम् ॥
 तुलसीकुलसौभाग्यं नित्यानन्तवनमोदितम् । वासन्तीचम्पकाशोकपारिजातमहोदयम् ॥
 मालतीयूथिकाम्भोजकुन्दमन्दारसेवितम् । केतकीमल्लिकाहासं कदम्बघनमण्डितम् ॥
 दिव्यरत्नसमाकीर्णं हरिवंशसुरक्षकम् । विमानावलिभिर्व्याप्तं नित्यक्रीडारसाश्रयम् ॥
 तत्र वृन्दावनं नाम युतं कामदुघैर्दुर्मैः । द्वात्रिंशद्वनराजीभिः परीतं रसनिर्झरम् ॥ १२५ ॥
 तत्र रत्नमयी भूमिर्दिव्यकाञ्चनवेदिका । कर्पूरवालुकोपेतं पुलिनाच्छनदीवहम् ॥ १२६ ॥
 साकेतात्पश्चिमे तत्र पुरं माथुरसंज्ञितम् । योषिद्वनमणिस्तम्भप्रासादायुतसंयुतम् ॥ १२७ ॥
 दिव्यचामरसंयुक्तं मुक्तादामविलम्बितम् । चन्द्रातपघनच्छायं हेमकुम्भपुरस्कृतम् ॥
 आबद्धबालद्युमणिद्युतिरश्मिवितानकम् । पताकातोरणैर्दिव्यैः सुधासारघनाचलम् ॥
 गोवर्धनगिरिज्योतिर्विद्योतितनभस्थलम् । शृङ्गोद्यतविमानाग्रमृदङ्गमधुरस्वरम् ॥ १२८ ॥
 यत्र गोवर्धनो नाम शैलः परमपावनः । निर्मितो गोपरूपेण केलये कलयाऽऽत्मनः ॥
 नीलवैदूर्यखचितोलसत्काञ्चनवेदिकः । तुङ्गशृङ्गाग्रविलसत्स्वच्छस्फटिककुट्टिमः ॥ १२९ ॥
 सर्वतोनिपतद्विव्यसुधासीकरनिर्झरः । रत्नसंबद्धकासारफुलाम्भोजवनस्थलः ॥ १३० ॥
 पारिजातततिव्याप्तः सुगन्धानिलसेवितः । दिव्यदेवाङ्गनागीतमुखरीकृतकन्दरः ॥ १३१ ॥
 गलत्कुसुममध्यस्थमधुसंताननिर्झरः । मिलिन्दललितोद्गीततिरोहितविपश्चिकः ॥ १३२ ॥
 हंसकोकिलदात्यूहनिह्लादाल्लादकारकः । स्वच्छाङ्गणमणिवातबद्धशृङ्गाटकेषु च ॥ १३३ ॥
 दिव्यचन्द्रकराक्षितकोटिनक्षत्रवैभवः । लीलानिकेतसौधाग्रचन्द्रकोटिमरीचिभिः ॥ १३४ ॥
 सुधाम्बुनिर्झरोद्भूतकासारविपुलोदरः । मन्दारकुञ्जकुहरविनिर्मितनिकेतनः ॥ १३५ ॥
 तुलसीकाननामोदविमोहितवधूजनः । श्रीकृष्णवदनाम्भोजस्मेरचन्द्रकशीतलः ॥ १३६ ॥

गोपिकाचरणाम्भोजनखचन्द्रचमत्कृतः । उत्पत्तिकाञ्चनीरम्यनृत्यमण्डलमण्डितः ॥
 कोटिदिव्याङ्गनापूर्वकलकण्ठस्वरोद्गमः । केलिसप्ताङ्गणाबद्धमणिगर्तेषु सर्वतः ॥१४५॥
 जलयन्त्रोच्छलद्वारिनिपातपरमोत्सवः । केलिनिर्मितनीलाभ्रवितानस्फुटचञ्चलः ॥
 सुधाशीकरसंसिक्तचन्द्रकच्छोद्भूतलः । शिलातलसमाविष्टमृगनाभिसुवासितः ॥१४७॥
 सुन्दरीचरणारक्तकातुकोद्रेकसंयुतः । अधित्यकासु गोवृन्दसमपाङ्गिविराजितः ॥१४८॥
 हरिन्मणिमयूखाभदूर्वाकाण्डप्ररोहितः । कैवल्यवाहिनी यत्र कालिन्दी विमलोदका ॥
 सुवर्णपङ्कजोद्भूतपरागपटपिञ्जरा । तटरत्नमयूखैश्च स्पृशन्ती गिरिकेतनम् ॥ १५० ॥
 दीपैर्नीराजयन्तीव वीजयन्तीव चामरैः । तीरसारसनिह्नादैर्बोधयन्तीव गोपतिम् ॥ १५१ ॥
 गोवर्धनशिखासङ्गसंसुप्तवनमालिनम् । निर्गम्यगीतममलं समुत्थितजलोच्चया ॥ १५२ ॥
 आदर्शमिव चाऽऽत्मानं दर्शयन्ती रमापतिम् । वेणुनादामृतोन्मत्तमयूरनटनोदया ॥ ५३ ॥
 दर्शयन्तीव चाऽऽत्मानं प्रेमसंवर्तितोत्सवम् । तत्र रासस्थलं रम्यं कोटिचन्द्रसुशीतलम् ॥
 यत्र वृन्दाभिधा शक्तिरास्ते श्रीकृष्णवल्लभा । प्रेमभक्तिसमाख्याता वृन्दा तल्लोकपा-
 लिका ॥ १५५ ॥

भक्तिमन्तोऽभिगच्छन्ति काननं कामितप्रदम् । एवं गोलोकसौभाग्यं वर्णितुं कः क्षमो
 जनः । यत्राहं प्रियया साकं रमे रसमयः सदा ॥ १५६ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

भगवन्नरविन्दाक्ष वैकुण्ठपुरमण्डव । गोलोकाख्यमिदं नाम नित्यलीलालय स्मृतम् ॥
 कस्माद्रूपं पृथक्कृत्य स्थितिमत्र जनार्दन । केन रूपेण भवता का लीलाऽत्र वदस्व मे ॥

श्रीभगवानुवाच—

वैकुण्ठाख्यं पर स्थानमुक्त यत्प्रकृतेः परम् । पञ्चोपनिषदालाढमवाङ्मनसगोचरम् ॥१५९॥
 कालक्रियातिरिक्तं तत्सर्वमानन्दमन्दिरम् । नित्यमुक्तजनैर्जुष्टं मत्कृपापाङ्गवीक्षितैः ॥
 मल्लीलानुकृतं तत्र तारतम्यं तथाऽपि हि । लीलायास्तारतम्येन प्रीत्याऽतिशयितो मया ॥
 गोलोकोऽयं मया क्लिष्टो रसलीलाबुभुत्सया । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु चैकमना विधे
 सर्वाविधितया स्थानमपारममलप्रभम् । महावैकुण्ठनिलयं यत्र श्रीरङ्गमन्दिरम् ॥ १६३ ॥
 यतो नाऽऽवर्तते भूयो गन्तव्यं नास्ति तत्परम् । अन्येषां तत्र गन्तव्यमाश्रितानां ततो जगुः
 ब्रह्मन्वैकुण्ठमध्ये च बाह्याभ्यन्तरभूतयः । विभवव्यूहलोकाश्च शुद्धसत्त्वैकरूपिताः ॥
 एवं चाऽऽप्रकृतेर्लोकादा वकुण्ठनिकेतनात् । अवान्तरविभागैश्च वैकुण्ठ इति चोच्यते ॥
 विगतज्ञानवैकुण्ठशुद्धसत्त्वनिकेतनात् । आहुर्वैकुण्ठनिलयं साक्षाद्ब्रह्मैव पद्मज ॥१६७॥
 गोलोकाख्यस्य देशस्य प्रवृत्तिं प्रवदाम्यहम् । यतोऽस्य संस्थितिर्मिन्ना परव्योम्नि महामते
 ज्ञानानन्दस्वरूपेयं शक्तिर्या परमा रमा । सा सूते द्वे महाशक्ती नित्ये मे सुखदित्सया ॥
 यद्यप्येते ममेवाऽऽस्तां तथाऽप्येते रमासुखे । रमालीलाविनोदार्थं तदधीनतया स्थिते ॥
 तत्रैकाऽऽधारशक्तिर्हि लीलाख्या द्वितीया मता । प्राकृताप्राकृतं सर्वमुभाभ्यामेव रक्षि-
 तम् ॥ १७१ ॥

प्रकृतिर्महदादीनां धारणात्सा धरा स्मृता । आकूर्मादखिलं विश्वं धत्ते सादृश्यरूपिणी
 एवं मद्रोमकूपेषु यावन्त्यण्डानि पद्मज । तावन्त्येका ततो देवी शक्तिराधारलक्षणा ॥
 धत्ते तेनैव रूपेण यथाऽहं पुरुषोत्तमः । कूर्ममण्डूकशेषादीनभिव्याप्य विराजते ॥
 तस्योपरि पुनः सैव पद्मिनीपत्रवज्जले । आभाति धरणी देवी सशैलवनकानना ॥१७५॥
 सा मया क्रोडरूपेण विधृता दशनान्तरे । सा द्वितीयावतारेण धत्ते विश्वं रमाज्ञया ॥
 गोरूपा साऽभवद्देवी यथा वृत्तिर्नृणामभूत् । देहादिधारणं पुंसां जायते येन सुव्रत ॥
 एवं प्रज्ञां च मेधां च यजनं सत्त्वसंस्थितम् । क्षीरेण या वितनुते वृष्टिं पुष्टिं प्रजामृतम् ॥
 महोक्षरूपैः संतानैः प्रजानां कर्षणेन च । कृषिं प्रयच्छति ब्रह्मन्ययाऽन्नानि भवन्ति हि
 अन्नं हि प्राणिनां प्राणो ह्यन्नाद्वीर्यं प्रजायते । वीर्यं प्रजननं तस्मादन्नं पृथ्वीं श्रुतिर्जगौ ॥
 एवं वृत्तिप्रदानेन प्रकृतिर्गुणयोगतः । प्रयच्छति त्वधः स्थानं संसाराख्यं सुदुस्तरम् ॥
 एवं तया महादेव्या प्राकृतं सकलं जगत् । धृतं सर्वप्रकारेण जीवानां कर्मभुक्तये ॥१८२॥
 तथैव कर्महीनानां नित्यमुक्तात्मनां मम । मच्छुद्धसत्त्वसंविष्टा धत्ते चाप्राकृतं जगत् ॥
 आत्मनः पदमारभ्य ह्यनन्तं धाम सामकर्म । मितिहीनं ज्ञानरूपं सदाऽऽनन्दमहोत्सवम् ॥
 निरावरणकं शश्वत्कालातीतमगोचरम् । लक्ष्मीलीलास्पदं सर्वं मयैव विधृतं सदा ॥
 लीलाविष्टहृदा देवी कदाचिज्जलजेक्षणा । धरया विधृतं दृष्ट्वा धरां दृष्ट्वा च पार्श्व-
 गाम् ॥ १८६ ॥

सोलासवदनं दृष्ट्वा कान्तस्य मम कामिनी । मन्दं जहास रुचिरापाङ्गेन परमेश्वरी ॥
 नित्यमाक्रीडितं नृत्यगानमानरसोदयैः । आचकाङ्क्षे रमा देवी रमणेन यदृच्छया ॥
 वैकुण्ठलीलाविच्छेदो दासानां यत्र संगमः । न भवेच्च पुनः स्वैरलीलाभङ्गो न जायते ॥
 कथं द्वयं भवेत्तत्र स्थलान्तरमभीप्सती । तदा विज्ञातसंकल्पो देव्या विश्वकृदीश्वरः ॥
 द्विधाऽकरवमात्मानं धरया च श्रिया सह । धरा गोलोकरूपेण गोपीरूपेण सा प्रिया ॥
 गोप रूपधरोऽहं वै गोविन्द इति विश्रुतः । गोवर्धनाभिधं रूपं द्वितीयं मे प्रकाशितम् ॥
 धराऽपि द्विविधा जाता गोरूपा भूमिरूपिणी । गावस्त्वनन्ता अभवन्कामदोहा मनो-
 रमाः ॥ १९४ ॥

दिशन्ति मणिरत्नानि यद्यदिष्टतमं विधे । भक्ष्यभोज्यान्नपानादि क्षीरमत्यद्भुतं वसु ॥
 यासां दुग्धादनेनैव कायक्लेशो न विद्यते । जरामृत्युभयोद्वेगतृष्णाद्या न भवन्ति हि ॥
 गोरूपेण धरा देवी गोवर्धनमुपाश्रिता । प्रवर्तयन्ती पयसा नदीमानन्दरूपिणीम् ॥१९७॥
 आस्वादयन्ति गोविन्दमुरलीनादसद्रसम् । क्षरन्ति गाव आनन्दसंदोहं क्षीररूपतः ॥
 श्रीकृष्णवदनाम्भोजदत्तलोचनपङ्कजः । गोवर्धनाद्रिकुञ्जेषु विचरन्ति सहस्रशः ॥१९९॥
 तत्र नीलाम्बुदश्यामो बलवीवृन्दवेष्टितः । शिखिपिच्छकृतापीडो नटवेषधरो हरिः ॥
 वन्यपुष्पधरो धेनुपालको नीलकुन्तलः । किशोरः केलिकलितः कदम्बतरुसंश्रयः ॥
 चलच्चामीकराक्रान्तपीताम्बरविभूषितः । स्थूलमुक्ताफलोदारहारभूषितकंधरः ॥ २०२ ॥

स्फुरत्कुण्डलरम्यास्यो हास्यमोहितमन्मथः । धम्मिल्लमलिकामोदविभ्रान्तकनकालयः ॥
 अप्राकृतनिशानाथज्योत्स्नाधौतनिशामुखे । मन्दारमण्डले दिव्यरासभूवलये मुदा ॥
 गीयमानो गुणावासो गोपिकापरिरम्भितः । संगीतनिरतो नित्यं लास्यभेदविशारदः ॥
 तत्रैका परमा शक्तिर्गोपीरूपधरा रमा । आत्मानमष्टधा कृत्वा रेमे गोपतिना सह ॥
 ललिताद्याश्च ताः सख्यः श्रीराधानुगता मताः । योगपीठे महास्थाने संस्थिताः स्वानु-
 रूपतः ॥ २०७ ॥

इति श्रीवृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे गोलोकवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२३५१

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

देवदेवेश लक्ष्मीश गोलोकनिलये हरेः । गोविन्दाख्यस्य देवस्य योगपीठं वदस्व मे ॥
 आत्मलीलाविनोदार्थं पृथक्कृत्य प्रकाशितम् । गोपरूपं च ते देव श्रुतं गोपिकया सह ॥

श्रीभगवानुवाच—

ब्रह्मन्नलौकिकं ह्येतत्त्वया पृष्टं मम प्रियम् । योगिनामपि दुर्लक्ष्यं शान्तं मे परमं पदम् ॥
 वृन्दावनविधानेन सोऽहमेव न चेतत् । यमुनातीरसंशोभिकल्पमन्दारपादपैः ॥ ४ ॥
 सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम् । मयैवाऽऽविष्कृतं ब्रह्मन्धरया कलया मम ॥ ५ ॥
 ममैवाऽऽकाङ्क्षितं स्थानं श्रुतिमृग्यं निरन्तरम् । योगिभिर्मुनिवृन्दैश्च सदा ध्यातं च
 मत्परैः ॥ ६ ॥

दिव्याप्सरोभिर्गन्धर्वैर्नृत्यगीतविभूषितम् । श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिश्चिन्तामणिस्तोयममृतं रसपूरितम् । वृक्षाः सुरद्रुमास्तत्र सुरभीवृन्दमण्डितम् ॥ ८ ॥
 सदा किशोररूपैश्च तरुणीतरुणैर्युतम् । ममांशैर्नित्यपुरुषैर्लक्ष्म्यंशैः स्त्रीजनैर्वृतम् ॥ ९ ॥
 मन्दानिलविनिर्धूतपद्मवेणुतमोमयम् । वसन्तर्तुकृतोद्रेकविहङ्गकलनिस्वनम् ॥ १० ॥
 अशोकं दुःखरहितं जरामरणवर्जितम् । अक्रोधनममात्सर्यमभिन्नं निरहंकृतम् ॥ ११ ॥
 गुणातीतं महद्भ्राम प्रेमभक्तिस्वरूपकम् । वृन्दया चावनं यस्मात्तस्माद्वृन्दावनं स्मृतम् ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं गूढं गोलोके तत्प्रतिष्ठितम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन भूमावपि पितामह ॥ १३ ॥
 सहस्रदलपद्मस्य ज्ञेयमेतद्वराटकम् । अक्षरं नित्यमानन्दस्वरूपं स्थानमुत्तमम् ॥ १४ ॥
 शुद्धसत्त्वेन हरिणा प्रविश्योत्तमिभतं विधे । तत्र गोविन्दरूपेण स्वयं क्रीडति राधया ॥
 एवं वृन्दावनं विद्धि गोवर्धनसमन्वितम् । तस्मिन्वृन्दावनारण्ये मध्ये मत्पीठमुत्तमम् ॥
 सप्तावरणकं स्थानं श्रुतिमृग्यं निरन्तरम् । माणिक्यमण्डपं तत्र वितानध्वजमण्डितम् ॥
 तन्मध्ये योगपीठे तु नानारत्नैर्विराजितम् । तदष्टकोणनिर्माणं दर्पणाभमनूपमम् ॥
 सहस्रस्तम्भसंबद्धमणिकान्तप्ररोहकम् । मुक्ताच्छगुच्छविलसत्तोरणान्तातिसुन्दरम् ॥
 तस्योपरिस्थमाणिक्यमुग्धसिंहासनं महत् । दलाटकं तु तत्रैव कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् ॥

गोविन्दस्य प्रियं स्थानं किमस्य महिमोच्यते । श्रीकृष्णचरणाम्भोजसुखसंस्पर्शनक्षमम् ॥
 तस्मिन्वीरासने ब्रह्मन्ध्येयं तेजोऽद्वयं परम् । गौरश्यामात्मकं नित्यं वेणुपङ्कजहस्तकम् ॥
 शिखिपिच्छकृतापीडं नीलपीतपटावृतम् । मन्दस्मेरोज्ज्वलमुखं लोलताटङ्कुण्डलम् ॥
 कुञ्चितालकवक्त्राब्जं कस्तूरीकुङ्कुमान्वितम् । नासाग्रविलसन्मुक्तं केशपाशकृतोत्सवम् ॥
 संगोपितचतुर्बाहुं विकाशितचतुष्टयम् । अङ्गदाश्लिष्टवलयोद्दीप्तमम्लानमालकम् ॥
 दाडिमीबीजदशनं पद्मबिम्बफलाधरम् । काश्मीरराश्रितोरस्कं किङ्किणीनिनदोत्सुकम् ॥
 अंसापितभुजं चारुचरणालक्तकप्रभम् । अभिन्नरूपमद्वैततत्त्वमम्भोजलोचनम् ॥ २७ ॥
 ज्ञानानन्दैकनिलयमवाङ्मनसवैभवम् । प्रेमसंसक्तहृदयं प्रेमार्णवविनोदकम् ॥ २८ ॥
 प्रेमकल्पलताबीजं प्रेमपादपसत्फलम् । गौरं तु राधिकारूपं राध्यते पुरुषोऽनया ॥ २९ ॥
 सर्वावस्थासु देवेश श्रियो रूपान्तरं हि तत् । यथा च चन्द्रिका चन्द्रे प्रभा भानौ हुता-
 शने ॥ ३० ॥

यथा मधुरिमा नीरे स्पर्शनं मारुते यथा । गन्धः पृथिव्यामनघो राधिकेयं तथा हरौ ॥
 आश्रयः पुरुषः पूर्णो गोविन्दो नित्ययौवनः । कर्णिकायां स्मरेदेतद्गोपिकाकृष्णयो-
 द्वयम् ॥ ३२ ॥

दलेषु ललिताद्याश्च शक्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । संमुखे ललिता देवी श्यामला पीतवा-
 ससा ॥ ३३ ॥

उत्तरे श्रीमती ज्ञेया ईशाने श्रीहरिप्रिया । विशाखा च तथा पूर्वं शैब्या चाऽऽग्नेयके-
 मता ॥ ३४ ॥

पद्मा च दक्षिणे भद्रा नैऋते परिकीर्तिता । तत्पार्श्वदलभूभागे पुनरष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 चन्द्रावली चन्द्ररेखा वृन्दा वदनसुन्दरी । श्रीप्रिया श्रीमधुमती शशिलेखा च कुञ्जरी ॥
 सुमुखा च क्रमादिक्षु विदिक्षु च यथा तथा । षोडश प्रकृतिश्रेष्ठाः प्रधानाः कृष्णवल्लभाः
 वृन्दावनेश्वरी राधा तथा चन्द्रावली प्रिया । अष्टौ तथा चतुःषष्टिगणो नित्यः प्रकी-
 र्तिताः ॥ ३८ ॥

मुक्तानां ये गणाः प्रोक्तास्त्रिकोट्यः कमलोद्भव । आराधितः परानन्दो भगवान्गो-
 कुलेश्वरः ॥ ३९ ॥

श्रुतयः श्रीशपादाब्जरसपानपिपासया । सखीरूपत्वमापन्नाः साधनाभ्यासयोगतः ॥
 विहरन्ति सदा विष्णो रासलीलामहोत्सवे । एवं च देवकन्यानां गणोऽपि हि पिता-
 मह ॥ ४१ ॥

तथैव मुनिकन्याश्च कोटिकोटिप्रमाणतः । सेवन्ते परमे लोके नित्यं निर्गुणसंज्ञके ॥
 कामिनीनां त्रिकोट्यस्तु नानाकर्मपरायणाः । गोविन्दरसनिर्भिन्ना गायन्त्यः प्रेमवि-
 ह्वलाः ॥ ४३ ॥

नानावैदग्ध्यनिपुणा दिव्यवेषाम्बरान्विताः । सौन्दर्याश्चर्यलावण्यकटाक्षातिमनोहराः ॥
 एकान्ताश्रितगोविन्दास्तदङ्गस्पर्शनोत्सुकाः । तदन्तरे च ह्यात्मानं कृत्वा नवनवा-
 कृतिम् ॥ ४५ ॥

वेणुना मोहयन्विश्वं हरिर्नृत्यति मण्डले । मन्दिरस्य ततो बाह्ये प्रियपारिपदावृते ॥
 तत्समानवयोवेषाः समानबलपौरुषाः । समानरूपाभरणाः समानगुणकर्मिणः ॥ ४७ ॥
 समानगुणसंगीतवेणुवादनतत्पराः । श्रीदामा च सुदामा च वसुदामाऽथ किङ्किणी ॥
 विज्ञेयाः पूर्वतो ह्येते क्रमाद्वारचतुष्टये । स्तोककृष्णसुभद्राद्या गोपालाश्च तथाऽपरे ॥ ४९ ॥
 गृङ्गवेत्रविषाणाढ्याः सर्वे चारुचतुर्भुजाः । तत्पश्चात्सुरभीवृन्दं परमानन्दसंकुलम् ॥
 क्षरत्पयोभिर्गोविन्दमनुसंसृत्य तिष्ठति । तद्बाह्ये फुल्लमन्दारो वेदिकाभिर्विराजते ॥
 गोलोके रमते दिव्ये नित्यमेव हरिः स्वयम् । गोलोकं पट्टवस्त्रे वा मण्डले वा सुधामये ॥
 विलिख्य पूजयन्तो ये ते यान्ति परमं पदम् । वृक्षैर्वृन्दावनं कृत्वा शारद्यां निशि
 पद्मज ॥ ५३ ॥

अनुकुर्वन्ति ये लीलां ते यान्ति परमं पदम् । राधाकृष्णाभिधाङ्कं तु कारयेत्प्रतिमासु च
 दम्पत्योर्वा परं भक्त्या सखीनां तु विशेषतः । रासलीलोत्सवं पश्येद्दध्यायेद्वा प्रेमसंज्जुतः
 अन्ते गोलोकमायाति संत्यज्य प्राकृतां तनुम् । इत्येतद्विभवस्थानं व्यूहात्परतरं मतम् ॥
 तस्मात्परं तु वैकुण्ठस्थानं नारायणस्य हि । अनन्तपारं तत्स्थानं यत्र श्रीरङ्गमन्दिरम् ॥
 वेङ्कटाद्रिरिति ख्यातो यत्र नारायणात्मकः । गोविन्दात्तु ह्यधः स्थानं वासुदेवस्य
 पद्मज ॥ ५८ ॥

स्वर्णरत्नमयी भूमिर्दिव्यमाणिक्यवेदिका । रत्नसिंहासनं तत्र पादाष्टकविनिर्मितम् ॥
 संस्थितो रमया साकं वासुदेवश्चतुर्भुजः । इन्द्रनीलमणिश्यामो नीलकुञ्चितकुन्तलः ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षः स्फुरन्मकरकुण्डलः । शङ्खचक्रगदापद्मवनमालाविराजितः ॥ ६१ ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभज्योतिर्विद्योतितभुजान्तरः । पीताम्बरधरः स्रग्वी तुलसीमालया वृतः ॥
 वात्सल्यादिगुणोपेतः सच्चिदानन्दविग्रहः । रुक्मिणी सत्यभामा च शैव्या चैव सल-
 क्ष्मणा ॥ ६३ ॥

मित्रविन्दा सुनन्दा च तथा जाम्बवती मता । सुशीला चाष्टमी ह्येता वासुदेवस्य
 शक्तयः ॥ ६४ ॥

वासुदेवादधो धातः संकर्षण उदाहृतः । शुद्धस्फटिकसंकाशो रक्ताम्बुजदलेक्षणः ॥ ६५ ॥
 नीलाम्बरधरः श्रीमानेककुण्डलमण्डितः । दिव्यगन्धविलिप्ताङ्गो मधुपानविघूर्णितः ॥
 सहस्रफणमाणिक्यज्योत्स्नानीराजिताम्बरः । रेवतीसेवितपदो हलहस्तश्चतुर्भुजः ॥ ६७ ॥
 यमरुद्रमहाकालरूपधृग्हृदि संस्थितः । शेषोऽयं वासुदेवस्य ह्यनन्तोऽनन्तविक्रमः ॥
 संहर्ता सर्वलोकानां स्वयं सर्वं करोति हि । संकर्षणो महाविष्णुर्विद्याबलसमन्वितः ॥
 कालस्य सर्वभूतानां रुद्रस्य च यमस्य च । अन्तर्यामित्वमास्थाय जगत्संहरते प्रभुः ॥
 स्वयं तु साक्षाद्देवस्य शय्याभूतोऽहिरूपधृक् । संकर्षणादधः साक्षात्प्राद्युम्नं मण्डलं मतम्
 रत्या स्वर्णमये पीठे संस्थितो भगवन्मनाः । जगन्मोहनसौन्दर्यः किशोरोऽरुणलोचनः ॥
 दिव्यालंकारसंयुक्तो वशीकृतजगत्त्रयः । तव प्रजापतीनां च कालस्य च यमस्य च ॥
 अन्तर्यामित्वमास्थाय प्रद्युम्नश्च करोति हि । अनिरुद्धस्ततोऽप्यर्वाग्दिव्यसिंहासने स्थितः

ईश्वरः सर्व लोकानां शान्त्या देव्या समास्थितः । मनूनां पार्थिवानां च कालस्य च
यमस्य च ॥ ७५ ॥

अन्तर्यामित्वमास्थाय स्थितिमातनुतेऽनुजः । एवं ब्रह्मन्हरेर्लीला शुद्धसत्त्वमयी स्थिता ॥
अप्राकृते परे व्योम्नि लोकाः सन्ति च भूयशः । वासुदेवादिमूर्तीनां व्यूहस्थानं प्रकी-
र्तितम् ॥ ७७ ॥

मत्स्यादीनां तु मूर्तीनां विभवस्थानमुत्तमम् । भूमावपि चतुर्व्यूहाः सन्ति पङ्कजसंभव ॥
वैकुण्ठं परमो लोको विष्णुलोकस्त्वनुत्तमः । श्वेतद्वीपं सुरभ्यं तु क्षीरसागर उत्तमः ॥
एवं चतुर्धा व्यूहस्तु मयैव प्रकटीकृतः । जलावरणमध्ये तु वैकुण्ठं प्रथमं स्मृतम् ॥ ८० ॥
कोटिवैश्वानरप्रख्यं परमं धाम चाव्ययम् । तस्मिन्देवमती नाम पुरं रम्यमनुत्तमम् ॥ ८१ ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तं चण्डाद्यैरभिरक्षितम् । सहस्रयोजनोत्तुङ्गैः प्राकारैरुपशोभितम् ॥ ८२ ॥
समानरूपाः श्रीविष्णोर्यत्र सन्ति स्त्रियो जनाः । मन्त्राष्टाक्षरसंसिद्धा भक्त्या षोडश-
रूपया ॥ ८३ ॥

यान्ति तत्प्रथमं व्यूहं यद्वत्वा न निवर्तते । मोदन्ते विष्णुना साकं भक्तास्ते शाश्वतीः
समाः ॥ ८४ ॥

पुनस्तेनैव यास्यन्ति तत्पदं प्रकृतेः परम् । ये याता वैष्णवे लोके भक्त्या ते न पतन्ति हि
ऊर्ध्वाद्दूर्ध्वं प्रगच्छन्ति कर्मिणोऽधः प्रयान्ति हि । विष्णोरनुचरत्वं हि मुक्तिर्मे सद्ग-
तिर्मता ॥ ८६ ॥

न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । न दास्यं परमेशस्य बन्धनं परिकीर्तितम् ॥
सर्वबन्धविनिर्मुक्ता हरिदासा निरामयाः । यत्राहं रमया सार्धं सर्वलक्षणलक्षितः ॥ ८८ ॥
वैष्णवोऽष्टाक्षरं जप्त्वा तत्र चैति न संशयः । तस्मिन्मणिमयस्तम्भे सहस्रराविवर्चसि ॥
विमाने शुशुभे दिव्ये संस्थितो भगवान्हरिः । तत्र चाऽऽधारशक्त्यादिधृते पीठे हिर-
ण्यमये ॥ ९० ॥

अष्टपत्राम्बुजे लक्ष्मीबीजाद्ये कर्णिकालये । तत्र नारायणो देवो दक्षपार्श्वे रमापतेः ॥ ९१ ॥
स्वर्णवर्णा द्रव्यपात्रमातुलुङ्गकराम्बुजा । वामतः पृथिवी देवी नीलोत्पलदलप्रभा ॥
नानालंकारसंयुक्ता विचित्राम्बरभूषिता । रक्तोत्पलं करद्वन्द्वे धान्यपात्रं शुभं तथा ॥
दधानाऽधः कराब्जाभ्यां भरित्री विश्वसुन्दरी । दक्षाग्रे च समासीना सचामरकराम्बुजा
विमलाद्याः शक्तयश्च सर्वलक्षणशोभिताः । श्रीमदष्टाक्षरे मन्त्रे सिद्धानां वै मनीषि-
णाम् ॥ ९५ ॥

गम्यः स वैष्णवो लोको नेतरेषां कथंचन । वैकुण्ठं प्रथमं व्यूहमिति ते प्रतिपादितम् ॥
द्वितीयं वैष्णवं व्यूहं शृणु वक्ष्यामि सुव्रत । योऽयं नित्य इति ख्यातो लोको वै वैष्णवः
स्मृतः ॥ ९७ ॥

स लोको विमलः पुण्यः शुद्धसत्त्वमयः शुभः । मध्याह्नसूर्यसाहस्रयुगपद्भासितः सदा ॥
कल्पान्तेऽपि न लीयेत सत्यलोको महत्तरः । मणिबद्धमहास्वर्णप्राकारपरिशोभितः ॥

कल्पद्रुमलतामध्यसुधाकासारशोभितः । स्वर्णपङ्कजविप्लुष्टसरिद्धिः परिवेष्टितः ॥ १०० ॥

मृगधसुन्दरीगीतविनादितदिगन्तरः । तन्मध्ये नगरी रम्या मणिप्राकारशोभिता ॥

देयोजनविस्तीर्णा द्वारका नाम नामतः । तन्मध्येऽन्तःपुरं रम्यं वासुदेवस्य शोभि-

तम् ॥ १०२ ॥

च समायुक्तं हेमप्राकारशोभितम् । तन्मध्ये कल्पवृक्षस्य च्छायायां परमासने ॥

विचित्रश्रेष्ठपर्यङ्के शुभारतरणसंवृते । तस्मिन्मनोरमे दिव्ये समासीनः श्रिया सह ॥

ईश्वर्या सह देवेशो वासुदेवः सनातनः । पाञ्चजन्यरथाङ्गाभ्यां बाहुयुग्मविराजितः ॥

इतराभ्यां श्रियो गात्रमाश्लिष्यातिविराजते । अत्राष्ट शक्तयो मुख्यास्तनवः परितः

स्थिताः १०६ ॥

रमा च रुक्मिणी सत्यभामा पद्मालया शिवा । सुलक्षणा सुशीला च रतिकामप्रदा तथा

आयुधैः परितो रक्ष्यं द्वितीयं व्यूहमब्जज । द्वादशाक्षरमन्त्रं हि ये जपन्ति निरन्तरम् ॥

ते प्राप्नुवन्ति सततं शाश्वतं पदमव्ययम् । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न व्रतैश्चोपवासकैः ॥ १०९ ॥

प्राप्यते वैष्णवो लोको विना दास्येन कुत्रचित् । अथ तृतीयं व्यूहं च श्वेतद्वीपमितीर्यते

सनकानां तु महतां दर्शनायाऽऽत्मवैभवम् । सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥

सनत्कुमारो जानुश्च वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सप्तैते ब्रह्मणः पुत्रा योगिनः सुमहौजसः ॥

विरक्ताः सर्वभोगेषु शुद्धसत्त्वगुणाः सदा । भगवद्दर्शनोद्भूतसुखैकरससेविनः ॥ ११३ ॥

महाभागवता विष्णोर्दास्यवर्त्मनि संस्थिताः । नरनारायणाद्याश्च श्वेतद्वीपे वसन्ति ते ॥

तेषां संदर्शनार्थाय तत्र संनिहितो हरिः । सुधांशुकोटिसंकाशे नानावर्णमहोज्ज्वले ॥

श्वेतद्वीपे महायोगिसेविते हेयवर्जिते । तन्मध्ये नगरी रम्या नाम्ना चैरावती शुभा ॥

नानारत्नमयैर्दिव्यैर्विमानैरुपशोभिता । दिव्यस्त्रीपुंभिराक्रान्ता बहुप्रासादसंकुला ॥

उद्यानानि विचित्राणि यत्र सन्ति सुरद्रुमैः । तन्मध्येऽन्तःपुरं रम्यं तन्मध्ये मणिम-

ण्डपम् ॥ ११८ ॥

सिंहासनं च तन्मध्ये सूर्यवेश्वानरप्रभम् । तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं चन्द्रबिम्बमिवापरम् ॥

तन्मध्ये कर्णिकायां तु समासीनो जनार्दनः । शुद्धजाम्बूनदप्रख्यो मुक्ताहारविभूषितः ॥

शङ्खचक्रगदापद्मशक्तिहस्तचतुष्टयः । हारकेयूरकटकैरङ्गुलीयैश्च भूषितः ॥ १२१ ॥

सुवर्णपङ्कजप्रख्यपद्मयुग्मविराजितः । षोडशाब्दवयोरूपयौवनेन विराजितः ॥ १२२ ॥

विशालंभालदेशे तु कुङ्कुमेन सुगन्धिना । रचितेनोर्ध्वपुण्ड्रेण सीमन्तेनापि शोभितः ॥

मथितामृतफेनाभशुक्लवस्त्रेण वेष्टितः । मुक्तामयाभ्यां शुक्लाभ्यां कुण्डलाभ्यां विराजितः ॥

पद्मासनसमासीनो जगन्मोहनविग्रहः । वामाङ्गसंस्था भूर्देवी तस्य देवस्वरूपिणी ॥

दक्षिणे श्रीश्च तस्यैव सदृशी गुणभूषिता । वसुपात्रं मातुलिङ्गं दर्पणं हेमपङ्कजम् ॥

दोर्भिश्चतुर्भिर्विभ्राणा तथाऽत्मा(न्या)भिः समावृता । ईशा वाच्या महादेवी जाह्नवी

कमलालया ॥ १२७ ॥

सावित्री सर्वगा पद्मा शक्तयः परिकीर्तिताः । श्रद्धा मेधा धृतिः प्रज्ञा धारणा शान्ति-

रेव च ॥ १२८ ॥

श्रुतिः स्मृतिर्मतिर्धन्या वृद्धिर्वृष्टिर्मनीषिणी । दास्यस्त्वेताः श्रियः प्रोक्ताः सर्वकैङ्कर्य-
कारिकाः ॥ १२९ ॥

अनन्तवेनतेयादिदेवता नित्यकिंकराः । साध्या मरुद्गणाश्चात्र वसन्ते नित्यदेवताः ॥
ये विष्णुमन्त्रजप्ताः सततं श्रद्धयाऽन्विताः । ये द्वादशीव्रते युक्तास्तत्पदं यान्ति तेऽव्य-
यम् ॥ १३१ ॥

विष्णोः षडक्षरं मन्त्रं प्रणवाद्यं तु ये जनाः । जपन्ति कृतसंस्कारा हेतिभिर्गुरुणा तनौ ॥
तेषां मदेकचित्तानां मामकं पदमुत्तमम् । विष्णुलोकेति विख्यातं नान्यसाधनकोटिभिः ॥
न वेदैर्न च दानैश्च न यज्ञैर्न व्रतैस्तथा । प्राप्तुं न शक्यते लोके विना विष्णुप्रसादतः ॥
भक्त्या चानन्यया प्राप्तुं शक्यं विष्णुपदं नृणाम् । तस्मात्संपूजयेन्नित्यं भक्त्या देवं
जनार्दनम् ॥ १३५ ॥

चतुर्थं त्वपरं व्यूहमवधारय पद्मज । दिवौकसां च रक्षार्थं दुग्धाब्धौ परमेश्वरः ॥ १३६ ॥
सुधांशुकोटिसंकाशे सहस्राक्षेण शोभितः । पुरंदरैः सयूथैस्तु च्छादिते दुग्धवारिधौ ॥
तस्मिन्ननन्तपर्यङ्के शेते[ऽसौ] विस्तृतोच्छ्रिते । दिव्यासनसमासीनः पद्मनाभोऽच्युतो
हरिः ॥ १३८ ॥

नीलजीमूतसंकाशः पद्मपत्रायतेक्षणः । विवस्वत्कोटिसंकाशकिरीटेन विराजितः ॥
नानावर्णोज्ज्वलदिव्यकुण्डलाभ्यां विराजितः । बालार्कसदृशज्योत्स्ना(तिः) पीतवस्त्रेण
वेष्टितः ॥ १४० ॥

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्तैर्विभूषितः । दिव्यभूषायुधाक्रीडयानपारिषदैर्वृतः ॥ १४१ ॥
सदृशी तस्य देवी तु रूपशीलगुणादिभिः । तप्तकाञ्चनसंकाशा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥
शुक्लाम्बरधरा शुभकुसुमाञ्चितशीर्षजा । कस्तुरीतिलकोपेता रत्नसीमन्तशोभिता ॥
विभ्रती चोर्ध्वबाहुभ्यां हेमपद्मयुगं शुभम् । इतराभ्यां समाश्लिष्य भर्तारं निबिडं
सदा ॥ १४४ ॥

आलोकयन्ती सततं त्रिदशान्स्वकटाक्षकैः । संगीतानन्दनपरैः सिद्धचारणकिंनरैः ॥
दैतेयैर्बाध्यमानैस्तु ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः । संस्तूयमानस्तत्रेशो देवानामभयं ददौ ॥ १४६ ॥
देवानामभयं दत्त्वा सर्वदेवेश्वरो हरिः । निहन्ति राक्षसान्दुष्टान्क्षीराब्धिकृतकेतनः ॥
अधऊर्ध्वं विभागेन व्यूहाष्टकमुदीरितम् । नवमं तत्र गोलोको यत्र पुर्योऽप्यनेकशः ॥
महद्भूतं ततश्चोर्ध्वमनन्तमविकल्पितम् । निःसीमममलं धाम बाह्यनोगोचरं परम् ॥
मुक्तिस्थानं ब्रह्मपदं स्थानातीतं च निर्मलम् । मूलं संसारवृक्षस्य कारणं मन्त्रिकेतनम् ॥
मामेकं शरणं प्राप्ता मदनुध्यानमास्थिताः । मामेव प्राप्नुवन्तीति नाऽऽवर्तन्ते पुनश्च ते ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपाद ऊर्ध्वलोकवर्णनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ २५०२ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मन्मूर्ध्वं निवासस्य सन्ति स्थानानि भूयशः । तान्यहं तेऽभिधास्यामि यदि ते श्रवणे
स्पृहा ॥ १ ॥

शुभाशुभलतोद्भूतसुखदुःखफलानि वै । भुञ्जन्तश्च यदा याति ह्यवशः स्वरधस्तथा ॥
श्रीमन्नारायणस्यैव प्रसादो जायते यदा । निर्हेतुकदयालभ्य आचार्यं श्रयेत्तदा ॥ ३ ॥
आचार्याल्लब्धसंस्कारो दासत्वमवलम्ब्य च । कैकर्यतत्परो ब्रह्मन्दैहिकैर्नोपलिप्यते ॥ ४ ॥
राजभृत्यो यथा लोके राजार्थेऽप्यशुभं वहन् । नैवोपालभ्यते तद्देहकान्ती मत्परो मुनिः
मयि चाऽऽधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमि-
वाभ्रमसा ॥ ६ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मलोकममलं नित्यमक्षरमव्ययम् । निर्विकारमनौपम्यमानन्दज्ञानसंश्रयम् ॥ ७ ॥
आत्मानन्दरसास्वादानिवृत्ताशेषलालसः । त्यजेज्ज्वलनवत्सर्वमात्मेतरमिदं जगत् ॥ ८ ॥
देहादहंकृतिं हित्वा ममत्वमितरेषु च । केवलं ब्रह्मभावत्वमात्मनो ह्यनुभावयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्माहमिति यो ब्रूयाद्ब्रह्माभ्येति विचक्षणः । देहोऽहमिति भावेन यथा मायामुपैति हि
इयमण्डात्मिका माया सप्तावरणसंयुता । कार्यरूपा समभ्येति देहेऽहंकारिणं नरम् ॥
देहाहंकारनिर्मुक्तं ब्रह्मशेषत्वभाविनम् । ब्रह्माभ्येति परं साक्षाद्ध्रियवस्तुविवर्जितम् ॥ १२ ॥
प्रधानात्परतः साक्षाद्ब्रह्मैवानेकरूपतः । तदाऽभ्येति नरो ब्रूते तवाहमिति यो मयि ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म येषामात्मा च पद्मज । ब्रह्मविद्ब्रह्म भवति ब्रह्मभुग्ब्रह्मणोऽच्युतः ॥
अतो देहात्परः स्वात्मा देहभूतः परात्मनः । तमात्मानमनुध्याय विमुक्तो जायतेऽब्जज ॥
विजित्य प्राणमक्षाणि प्राणायामेन साधकः । आत्मस्थमात्मपुरुषमादेहान्तमनुस्मरन् ॥
अन्ते विष्णुमनुव्रज्य सुषुम्नावर्त्मना यतिः । शिरःकपालं संभिच्चा(द्य) मामेति परमं
पदम् ॥ १७ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षणमासा ह्युत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो
जनाः ॥ १८ ॥

ब्रह्मन्मद्भक्तियुक्तो यद्यन्तकालेऽर्चया व्रजेत् । उत्सवो जायते भूयानूर्ध्वलोकनिवासि-
नाम् ॥ १९ ॥

आयास्यति हरेर्दास इह मार्गवशादिति । मन्दिराजिरसौधाग्रसंस्कारो जायते भूशम् ॥
सौधाग्रेषु वितन्यन्ते पताका भानुभास्वराः । विस्तार्यन्ते वितानानि हैमानि परितो दिशः
आस्तीर्यन्ते विता(मा)नेषु सभासु भवनेषु च । कोमलानेकवर्णाढ्यमहार्हास्तरणानि च
निर्याति जालरन्ध्रेषु मुक्तादामविलम्बिषु । कृष्णागरुमहामेदधूमधारा सरिद्वरा ॥ २३ ॥
उत्तुङ्गरत्नखचितवेदिकामणिमण्डपे । सिंहासनोज्ज्वलञ्चारुचामराणि लसन्ति हि ॥ २४ ॥
चन्दनागरुकस्तूरीजलैरानन्दवर्धिभिः । सिच्यन्ते राजसन्नानि हरिदासानुतुष्टये ॥ २५ ॥

सृष्टङ्गवीणापणवभेर्यान्कवरूथशः । वाद्यन्ते कुसुमासारा निपात्यन्ते महीतले ॥ २६ ॥
ना(रा)गनृत्यस्तबोद्धारकरणाय सहस्रशः । तिष्ठन्ति सो(चो)त्सुका ब्रह्मन्गन्धर्वाप्स-
रसोऽनुगाः ॥ २७ ॥

एवमूर्ध्वप्रदेशेषु सर्वतो राजवर्त्मसु । ऊर्ध्वं गच्छत्सु भक्तेषु चोत्सवः संप्रवर्तते ॥ २८ ॥
वैकुण्ठनाथसदने नित्यमुक्तजनार्चिते । पुत्रोत्सव इव ब्रह्मन्निःसीमः संप्रवर्तते ॥ २९ ॥
सुदर्शनः शङ्खवर्णस्तथा ज्ञाननिकेतनः । प्रियंकर इति ख्याताश्चत्वारो विष्णुपार्षदाः ॥
आयान्ति प्रभुणाऽऽज्ञप्ता नेतुमेकान्तिनं जनम् । शिथिलावयवैर्युक्तो यत्र भागवतः
स्थितः ॥ ३१ ॥

सुहृद्दर्शनं कृत्वा प्रतोष्यामृतजल्पनैः । वियोज्य बाह्यकरणैरन्तः संयोज्य वृत्तिभिः ॥
कृत्वाऽन्तःप्राणसंयुक्तं प्राणांश्चिति नियोज्य च । चैतन्यं भूतसूक्ष्मस्थं नयन्त्यूर्ध्वं
हरिप्रियाः ॥ ३३ ॥
हृदयासनतो नीत्वा सुषुम्नायां निवेश्य तैः । गन्तव्यदेशान्संस्मृत्य नीतो जीवो हरि-
प्रियैः ॥ ३४ ॥

वासुदेवतरुच्छायां विश्रमाय विचिन्त्य च । पाथेयं भगवन्नाम पुण्डरीकाक्षसंज्ञितम् ॥
मन्त्रद्वयं च पाथेयं श्रीरङ्गं च सहायकम् । विश्रामदेशं विरजं तिलवृक्षं तथैव हि ॥
लक्ष्मीपद्मसरश्चैव ह्याकाशं रत्नमण्डलम् । विचिन्त्य चेतसा धीरो देवयानाय चोद्यतः ॥
विद्याभ्यासबलेनैवं भित्त्वा ब्रह्माण्डमण्डपम् । तत्संबन्धकर्कशमीनां सह योगमुपेत्य च ॥
प्रणवं रथमारुह्य बुद्धिसारथिना धृतम् । मनःप्रग्रहवान्धीरो याति विष्णोः परं पदम् ॥
नाड्यां सूर्यमतीत्याथ चन्द्रं भित्त्वाऽमृतात्मकम् । तेनैव सत्कृतो भूत्वा स्थूलदेहं विहाय
च ॥ ४० ॥

सूक्ष्मं शरीरमालम्ब्य गमनाय समुद्यतम् । नयन्ति स्वस्वसीमान्तमर्चिरादिमुखाः सुराः ॥
अर्चिर्दिनं शुक्लपक्षः षण्मासाश्चोत्तरायणम् । संवत्सरोऽथ वायुश्च भास्करश्चन्द्रविद्युतौ ॥
वरुणेन्द्रप्रजाधीशा एते मार्गाधिदेवताः । नयन्ति स्वस्वसीमान्तं सत्कृत्य भगवत्प्रियम् ॥
नानोत्सवाननुमवन्सुकृतिप्रत्युपस्थितम् । स्वस्य चाव्याहृतैश्वर्यमाकलय्य प्रसादजम् ॥
धन्योऽयं दासभावोऽस्ति येन दासीकृता इमे । मदाज्ञामनुवर्तन्ते ब्रह्मेन्द्रादिपुरःसराः ॥
एवं भोगान्क्रमप्राप्तान्मुञ्चानोऽयं यदृच्छया । भगवच्चरणाम्भोजरसचिन्तनतत्परः ॥ ४६ ॥
ब्रह्माण्डमिच्छिमभ्येति पृथ्वीतत्त्वं कृतावृतिम् । पृथिव्यादिमहातत्त्वान्याविध्य पुरुषैर्युतः
निर्याति तेन मार्गेण ब्रह्मन्मार्गान्तरं विना । मुक्तिद्वारमिदं ह्येकं विद्धि पद्मसमुद्भव ॥
तदूर्ध्वगमने काले त्रयः सन्ति पयोधयः । तानुलङ्घ्य प्रयातस्य पुण्यतीर्थेति नामतः ॥
नद्यः समुपतिष्ठन्ति तदूर्ध्वगमने पुनः । एको मोक्षपदं नाम मार्गस्तिष्ठति पद्मज ॥
पुण्यवृक्षसमाकीर्णो ह्याश्रमो मुक्तिसंनिभः । भोग्यं मनोहरं यत्र देवानामपि दुर्लभम् ॥
अयं तु पूर्वमार्गेभ्यः स्थितः शतगुणाधिकः । तमुलङ्घ्य स्थितश्चान्यः कोटियोजन-
वान्परः ॥ ५२ ॥

तं भुक्त्वा पुनरभ्येति भगवत्कीर्तनध्वनिः । निःसीमार्नन्दमासाद्य तस्मिन्नाश्रममण्डले ॥
तं पिबन्नेव संयाति योजनानि ह्यनेकशः । ततस्तु विष्णुलोकोऽस्ति पूर्वोक्तात्सर्व-
लोकतः ॥ ५४ ॥

सहस्रगुणितो भूत्वा स्थितोऽयं परमाद्भुतः । अत्युन्नतो महोत्साहो महाश्र्वर्योऽतिशो-
भितः ॥ ५५ ॥

यत्र रत्नोज्ज्वला भूमिर्माणिक्यस्तम्भसंचिता । हेमप्रासादविभवो निःसीमसुखसंगतः ॥
वनैरुपवनैश्चैव कासारैः स्वर्णपङ्कजैः । भ्रमद्भ्रमरझङ्कारमधुरैर्नित्यरूपधृत् ॥ ५७ ॥
चतुर्द्वारसमायुक्तो द्वारनामानि वै शृणु । आत्मप्रकृतिकैवल्यधर्मनामानि पद्मज ॥ ५८ ॥
समष्ट्यन्तानि जानीहि तत्र तानि हरिप्रियः । स्थितिं प्राप्नोति सुचिरं प्रकृत्यावरणं
त्विदम् ॥ ५९ ॥

प्रकृतेर्विजयं कृत्वा स्थितिस्त्वत्र पितामह । मत्प्रसादाद्बहिश्चाण्डादलिप्तः प्रकृतावपि ॥
अयं तु विष्णुलोको हि प्रधानाधिपतेर्मम । प्रधानमत्र विज्ञेयं मूलसंज्ञं महामते ॥ ६१ ॥
उल्लङ्घ्य मूलप्रकृतिमचिरादिमहापथि । कोटित्रये योजनानां गते सति चतुर्मुख ॥
विरजातीरमभ्येति विश्वदुःखमनुस्मरन् । अगत्वा शरणं विष्णुं कोटिजन्मन्युपार्जितम् ॥
यमयातनयोद्भूतमद्भूतं विषमुच्यते । प्रशमाय महाभाग विरजातीरमाश्रितः ॥ ६४ ॥
प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी । उन्मुच्य वासनारेणूनूर्ध्वं गच्छति मत्परः ॥ ६५ ॥
तत्र सूक्ष्मतनुं त्यक्त्वा वासनारेणुगुम्फिताम् । यो वै भवति देवेश मत्पदारोहणाय हि ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपाद ऊर्ध्वलोकवर्णनेऽचिरादिकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २५६८ ॥

अथ तृतीयपादे चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—

उत्तीर्य विरजां ब्रह्मन्रजो निर्धूय वैष्णवः । स्नानेन वै सुमतिमान्नश्वत्थमुपयाति हि ॥
तत्राश्वत्थतरुच्छायामाश्रिता ये ह्यमानवाः । तेषां पाणितलैः स्पृष्टः क्षालिताशेषवा-
सनः ॥ २ ॥

सूक्ष्मदेहं परित्यज्य सूर्यकोटिसमप्रमम् । शरीरं दिव्यमासाद्य भाति चारुचतुर्भुजम् ॥ ३ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मदिव्यायुधविराजितम् । पीताम्बरं घनश्यामं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ४ ॥
गर्भजन्मजरानाशवर्जितं देहमुद्रहन् । अतीव मानरोषादिक्षुत्पिपासादिविग्रहः ॥ ५ ॥
रागद्वेषादिकं चैवमहंताममते तथा । अनादिविषयास्वादवासनाभिरुचिं तथा ॥ ६ ॥
भयं च सकलं हित्वा लावण्यादिगुणान्वितः । दिव्ययौवनमाधुर्यकल्याणादिगुणान्वितः ॥
शुद्धसत्त्वात्मको भूत्वा भगवत्पार्षदोत्तमः । अमानवान्नमस्कृत्य तथा कृत्वा प्रदक्षि-
णम् ॥ ८ ॥

तेषामनुज्ञया ब्रह्मंस्ततो याति समाहितः । गत्वा योजनलक्षं तदूर्ध्वमायाति पादपः ॥ ९ ॥

महार्जुनेति विख्यातो विद्धि षष्टिशतानि च । विस्तारोऽस्य महाभाग ह्युन्नतो लक्षयो-
जनम् ॥ १० ॥

तन्मूले पुरुषो नीलमेघशोभश्चतुर्भुजः । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं प्रणिपत्य शुभावहम् ॥
दिव्यान्वै पुरुषानन्यान्मक्त्या दृष्ट्वा त्वमानवान् । तेषामाज्ञामुपादाय पञ्चाशदयोज-
नानि तु ॥ १२ ॥

याति तत्र नदीमेकां शतयोजनविस्तृताम् । अप्राकृतजलां दिव्यां स्नानमात्रेण चेतसि ॥
ज्ञानमुत्पद्यते ब्रह्मन्नैक्यात्मकमधोक्षजे । तत्तीरे मूर्तिमानेकः पुरुषो निजतेजसा ॥ १४ ॥
ज्ञानमुद्धोध्यन्नास्ते तं दृष्ट्वा शतयोजनम् । याति मार्गं ततस्त्वेकलक्षविंशति वा पुनः ॥
योजनानां च विस्तारे लक्ष्मीपद्मसरःस्थितः । तत्तीरे तिलवृक्षोऽस्ति लक्षयोजनमुन्नतः ॥
पञ्चाशद्योजनायामो मद्भिभूतितया स्थितः । तत्संबन्धात्प्रसिद्धेयं तिलपुष्करिणी पुनः ॥
तस्यास्तीरं समासाद्य स्नात्वा तत्र विशेषतः । सुखरूपो हि भवति निरविद्यतया
स्थितः ॥ १८ ॥

तच्छायामाश्रितस्याऽऽशु वैकुण्ठपरिचारिकाः । नेतुमायान्ति बहुशो दिव्याभरणभू-
षिताः ॥ १९ ॥

दिव्याः स्त्रियो रत्नदण्डचामरोज्ज्वलपाणयः । शतशो रत्नदण्डोद्यदातपत्रलसत्कराः ॥
नर्तक्यः शतशस्तत्र गायका वादकास्तथा । दीपकालंकृतारामा माल्यगन्धानुलेपनाः ॥
शतं मालाकरा नार्यो वासोहस्ताः शतं तथा । चूर्णाञ्जनादर्शकरा युवत्यः शतशोऽन्वंगुः
स्तुवत्योऽग्रे प्रनृत्यन्त्यो नमन्त्यः शतशोऽबलाः । गृहीत्वा सर्वसंभारान्हेमकुम्भपुरस्कृ-
तान् ॥ २३ ॥

श्रीचूर्णलाजपुष्पाणि दिव्यवाद्यान्यनेकशः । घण्टादुन्दुभिनिह्वादैः पूरयन्तो दिशो दश ॥
ध्वजैः पताकापटलैश्छादयन्त्यो दिवाकरम् । त्रयोदश सहस्राणि रूपयौवनमण्डिताः ॥
विकिरन्ति कराम्भोजैः सुमनांसि मुदान्विताः । सहस्रसामनिनदं कुर्वत्यो दिव्ययोषितः ॥
प्रबन्धान्निर्जगुः स्वामिकीर्तिकर्पूरशालिनः । आगतास्तत्र पुरुषा दिव्यरूपधराः सुराः ॥
रम्या दशसहस्राणि विमानमुपनीय च । मुक्तादामलसद्द्वारं किङ्किणीरावरञ्जितम् ॥
स्फुरत्पताकमूर्धन्यं माणिक्यस्तम्भमण्डितम् । दिव्यास्तरणसंपन्नं संगीतध्वनिमोदितम् ॥
छत्रचामरसंचारचारुसिंहासनोज्ज्वलम् । आगतो हरिणा दृष्टो गरुडो भगवत्प्रियः ॥
संवेष्टितो विमानानां सहस्रैर्भानुभास्वरैः । प्रेषिताः परमप्रीत्या मूलाचरणशक्तयः ॥
महादेव्या महालक्ष्म्या स्त्रियश्चोत्पलगन्धयः । तिलपुष्करिणीतीरे स्थितं वृक्षसमाश्रयम् ॥
मुक्तात्मानं महात्मानं प्रवासादागतं पुनः । तापत्रयमहाज्वालासंतप्तं कोटिजन्मभिः ॥
जनन्य इव तास्त्वेनमारोग्यस्नानमादधुः । तमभ्यषिञ्चन्वस्त्राणि दिव्यानि प्रददुः पुनः ॥
लिम्पन्त्यङ्गं सुरभिणा गन्धेन प्रमदोत्तमाः । विभूष्यालंक्रियाभिस्तं माल्यैराकीर्य सर्वतः ॥
दासपट्टाभिषेकं ताः संचक्रुः कृतमङ्गलाः । नीराजयन्त्यः कर्पूरवार्तिभिर्जयनिस्वनैः ॥

पुष्करो(ष्पको)परि संस्थाप्य कृत्वा वाद्यध्वनिं मुहुः । कृतानि चोज्जगुश्चास्य प्रबन्धैः

शृणु तानि हि ॥ ३७ ॥

धन्योऽयमत्यजस्नेहमनात्मनि विगर्हिते । ममत्वं वनितापुत्रधनोपकरणेषु च ॥ ३८ ॥

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा गन्धर्वनगरोपमम् । अतिदुस्त्यजमेतास्मिँल्लोके विषयसेवनम् ॥ ३९ ॥

तृणीकृत्य हरौ स्नेहमपूर्वं संप्रवर्तयन् । सुलभो वायुसंरोधः सुलभं वह्निवर्तनम् ॥ ४० ॥

समुद्रतरणं स्वल्पं नेन्द्रियाणां विनिर्जयः । आत्मानं भगवच्छेषं दासं मत्त्वा मतेषणः ॥

कैकर्यवृत्तिं संसाध्य समायाति हरेः पदम् । न कामणां गतिश्चैषा योगिनां न्यासिनां

तथा ॥ ४२ ॥

किंकराणां गतिश्चैषा परमैकान्तिनां मता । भित्त्वा चाण्डमतीत्यासा प्रधानं मूलकारणम्

शूरोऽयमकरोदाशु चाऽऽत्मानमतिथिं हरेः । एवं स्तुतिं समाकर्ण्य भगवत्पार्षदैः कृतम्

वैकुण्ठद्वारसामीप्यं गतवान्प्रेमसंप्लुतः । अपश्यद्वेमसंबद्धगोपुराणि च पङ्क्तिशः ॥ ४५ ॥

विलसद्भक्तसोपानपङ्क्तिप्राकारवैभवान् । स्फूर्जत्सौधाग्रसंबद्धपताकाचैलनर्तकान् ॥ ४६ ॥

रणदघण्टारवाकीर्णसुधाद्योतिगृहोलसत् । आगच्छाऽऽगच्छ भद्रं ते ब्रुवतः करसंज्ञया ॥

अपश्यद्यष्टिकासूत्रैः पञ्चरस्थविहंगमान् । प्रविश्य तत्पुरद्वारं मणिवेद्युलसत्प्रभम् ॥ ४८ ॥

वैकुण्ठनगरायेति नमस्कृत्य स्थितोऽभवत् । मुडिमुण्डादिविख्याताञ्जश्रीदिव्यपुरुषान्पुरः

विलोक्य प्रणतिं कृत्वा विशन्मध्यमवैक्षत । अनेकलक्षप्राकारानुद्यानानि वनानि च ॥

मुक्तागुच्छलसच्छायामण्डपानि सहस्रशः । तोरणानि विचित्राणि हेमसिंहासनानि च ॥

केलिसन्नप्रतोलीषु विचचार ततो भ्रमन् । कोटियोजनमागत्य महाप्राकारमैक्षत ॥ ५२ ॥

रूप्यप्राकारमप्येकं प्रवालाख्यं ततः परम् । नवरत्नाख्यमप्यन्यं माणिक्याख्यमनन्तरम् ॥

अनन्ता इति चाऽऽख्याताः सहस्रभवनान्तरः । गोपुरद्वारदेशेषु प्राकाराः सन्ति भूयशः

तद्द्वारेषु स्थिता ब्रह्मन्पुरुषाश्चन्द्रवर्चसः । शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे त्रिकालज्ञा हरिप्रियाः ॥

विश्वसृष्ट्यादिकां लीलां जानन्तः परमात्मनः । सर्वं कर्तुं समर्थास्ते प्रसादात्सर्वगाश्च ते ॥

तान्नमस्कृत्य वीथीषु प्रविष्टः कोटियोजनम् । गतस्तदा पुनश्चान्ये पार्षदाः समुपस्थिताः ॥

महार्हवस्त्रालङ्कारालङ्कृताः कुम्भपाणयः । हेमपात्रगतानेकसंभारपरिपूरिताः ॥ ५८ ॥

मङ्गलार्तिक्यधूपादीन्कुर्वन्तो जयनिस्वनैः । आशीर्भिर्वर्धयन्तोऽन्ये स्तुवन्तः स्तुतिभिः

परे ॥ ५९ ॥

गायन्तश्च प्रनृत्यन्तः प्रणमन्तः सहस्रशः । तदा विष्वक्सेनमुखाः पार्षदप्रवरा हरेः ॥ ६० ॥

सिंहासने समारोप्य पात्रे हेममये शुभे । संसाधितोदकैर्गन्धैः पादप्रक्षालनं ततः ॥ ६१ ॥

कुर्वन्ति वनिताभिश्च वयं धन्या इति ध्वनिम् । दिव्यानुलेपनाद्यैश्च धूपदीपान्नभोजनैः ॥

सत्कृत्य पादतीर्थेन ह्यात्मानमभिषिच्य च । निन्युः सपुष्पकं भक्तं सत्कृतं साधुचर्यया ॥

पादसंवाहनं चक्रुर्भार्यया गतमत्सराः । पुनः सपुष्पकं भक्तं सत्कृतं साधुचर्यया ॥ ६४ ॥

मणिमण्डपसामीप्यं प्रापयामासुरुत्सुकाः । स तस्मादवतीर्याऽऽशु साष्टाङ्गं धरणीं स्पृशन्

आनन्दमयादिव्याय रत्नमण्डपकाय च । नम इत्यनुवाकेन स्थितस्तदवलोकयन् ॥ ६६ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे मणिमण्डपसमीपप्राप्तिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ २६३४ ॥

अथ तृतीयपादे पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीमगवानुवाच—

देदीप्यमानमणिनिर्भितवेदिकायां स्तम्भा लसन्ति नवकाममयाः समन्तात् ।

येषामसीमरजनीशमयूखजालैर्जीवन्ति सज्जनविलोचनसञ्चकोराः ॥ १ ॥

संकल्पकल्पितविचित्रमणिप्रवेकसोपानपङ्क्तिविगलद्द्युमणिप्रकाशाः ।

कुर्वन्ति वज्रघटिताजिरदर्पणान्तः संसृज्य दिव्यवसनास्तरणोपमानम् ॥ २ ॥

आराममण्डपशिखाश्रितवारिपातविच्छिन्ननीरकणवृन्दमनूत्सृजन्तः ।

पुष्पैः किरन्त इव मण्डपपादमूलं विष्वग्विमुग्धजलयन्त्रचया लसन्ति ॥ ३ ॥

मन्दारपादपपरागविषक्तमत्तभृङ्गावलीविरुतजातरतिप्रभेदैः ।

संसेवितं चलति चाप्सु मरालमालामञ्जीरानिस्वनचयैः परितो विगीतम् ॥ ४ ॥

नृत्यन्ति दिव्यवनिताः परितो निबद्धरत्नावलीललितभास्वरवेदिकासु ।

तन्मुग्धहासपरिपेशलवक्त्रचन्द्रपीयूषगानपरिहृतकुरङ्गशावाः ॥ ५ ॥

यत्रामलस्फटिकबद्धतरोपक्लृप्तकासारफुलकमलोत्थितरेणुजालैः ।

आबद्धवर्तिकमहाजिरकेलिसद्ममद्भक्तिरन्तरतुलं विवशी करोति ॥ ६ ॥

यत्रेन्दुकान्तिमणिनिर्गतनिर्झराणामारावपूरितसुधासितसौधमूर्ध्नि ।

संबद्धदृष्टितयः शिखिनां कलापा निर्धूतपुच्छनिवहाः परितः स्वनन्ति ॥ ७ ॥

यत्रेन्दिरालिनिवहा ललितं लतासु भृङ्गाङ्गनाभिरभिचुम्बितवक्त्रबिम्बाः ।

चिन्वन्ति पुष्पसुफलानि हरेः प्रियायै मुग्धाधरद्युतिनिवेशितबिम्बबुध्या ॥ ८ ॥

यत्रेन्दिरारुचिरकेलिगृहोपविष्टसत्प्रेमसंकुलविकस्वरसारिकाणाम् ।

मुग्धप्रलापहतमानसमुन्मुखीनां स्वयौषितामतुलहासकला भवन्ति ॥ ९ ॥

यत्र प्रवृत्तरसकेलिविमुक्तमुष्टिकपूरपांशुपरिमग्नपदोरुभीत्या ।

संमार्जयन्ति खलु केलिगृहाणि मुग्धाः सत्पाणिपङ्कजदलैरसकृत्प्रयान्त्यः ॥ १० ॥

सत्पद्मरागघटितायुतकेलिसद्मदेदीप्यमानफलकानि मलीमसानि ।

विज्ञाय बाष्पपवनैः परिमार्जयन्ति चैलाञ्चलैः प्रतिदिनं वनिता न रेणून् ॥ ११ ॥

स्वर्णालवालघनसाररजःप्ररूढमुक्तालतास्तबकराजविभूतयश्च ।

नीलाश्मबद्धधरणीप्रतिबिम्बजालैर्व्योमाङ्गणं विरमयन्ति वधूमुखानि ॥ १२ ॥

नृत्यन्ति यत्र वलभीषु गवाक्षधूमधारामवेक्ष्य शिखिनोऽम्बुदलब्धसौख्याः ।

तत्र प्रविष्टवनिताक्षिकटाक्षपातपीयूषवृष्टिमुषिताः स्वरसंपदाभिः ॥ १३ ॥

आकारयन्ति पथिकान्नलिनीनिबद्धचित्तानलीनतुलगन्धवहुप्रचारैः ।
 रथ्यासु घुष्टनवचन्द्रकचन्दनानां सेकाश्च काननपदानि विभावयन्तः ॥ १४ ॥
 मुग्धाङ्गनाभिररविन्दविलोचनाभिर्धम्मिलमलकुसुमोत्सवसंकुलाभिः ।
 मन्दस्मितोज्ज्वलमुधामधुराधराभिर्गायन्ति दिव्यपुरुषाश्चरितानि विष्णोः ॥ १५ ॥
 सद्गलानिर्मितवरोच्चनिकेततुङ्गशृङ्गाटकेषु दिनकृद्द्युतिमाक्षु रेजुः ।
 आन्दोलनानि कुसुमानिलदोलितानि संसेवितानि जलयन्त्रकणाम्बुसेकैः ॥ १६ ॥
 पारावतान्यभृतसारसचक्रवाकदात्यूहहंसशुकमञ्जुलवाग्विलासैः ।
 घुष्टानि हेममृगलोचनमालिकाभिः पुष्टानि चन्द्रमृगनाभिसुवासितानि ॥ १७ ॥
 वासन्तिकावकुलनीपकदम्बनागमन्दारचम्पकरसालतमालपुष्पैः ।
 आस्तीर्णकुञ्जभवनोदरवेदिकासु चाऽऽन्दोलनानि मधुमाधवसंश्रितानि ॥ १८ ॥
 रम्भाजिरे जलजपलवतल्परम्ये मन्दानिलोऽस्य घनसारवितानमाजि ।
 बम्भ्रम्यमाणमधुपाटलि किंनरीणामारावमुष्टहृदया वनिताः स्वनन्ति ॥ १९ ॥
 उत्फुलपङ्कजवने विमलाम्बुराशावुन्निद्रपद्मपुलिने कमलासखीनाम् ।
 स्नानावगाहनसमुद्भवकिङ्किणीनां नादा विहङ्गमरवैर्द्विगुणी भवन्ति ॥ २० ॥
 आमोदमन्थरमरुत्परिचारिकेव कान्तालकान्तभृतपर्युषिताब्जरेणून् ।
 निर्धूय संगमयति प्रसभं प्रभाते नव्यामलामरमहीरुहचूर्णपूगम् ॥ २१ ॥
 आवद्धमौक्तिकमनोहरलोलमालासंशोभिजालवदनेषु वराङ्गनानाम् ।
 वारामिवान्तरितकञ्जकुलानि भान्ति कलोलराजिषु मुखानि सकुङ्कुमानि ॥ २२ ॥
 अत्युच्चसौधशिखरोद्गतवलरीणां वातावधूतकुसुमानि पतन्ति भूयः ।
 विस्तीर्णरेणुपटवासपटावृतानामुत्कीर्णलाजनिकरा इव सुन्दरीणाम् ॥ २३ ॥
 वैकुण्ठनाथवदनामृतसेकरूढप्रेमारुणामलपलाशमनोद्घ्रिपाना(णा)म् ।
 सद्ध्यानरम्यफलमालगतेङ्गितानां बद्धासनानि विलसन्ति मुनीश्वराणाम् ॥ २४ ॥
 पत्युः प्रसादसमवाप्तसमानभावा भास्वत्किशोरवयसो मदनं क्षिपन्तः ।
 नृत्यत्कपोलतटकुण्डलकान्तिभाजो भक्ता भजन्ति भगवच्चरणारविन्दे ॥ २५ ॥
 कोटीन्दुसुन्दरमधुस्मितवीक्षणेषु विक्षेपकक्षणरसाक्षमचित्तवृत्त्या ।
 नान्यन्मनागपि समानसुखं भजन्ति वैकुण्ठवैभवकृतं पुरुषोत्तमस्य ॥ २६ ॥
 यद्यप्यशेषविनिवृत्तभवप्रवाहा वेदान्तनीरविरजाहृतवासनाश्च ।
 संप्राप्तनित्यनिरपायनिजात्मलाभा लाभाय नैव गणयन्ति विनाऽऽत्मदास्यम् ॥ २७ ॥
 अप्राकृतामलशरीरगृहाङ्गणादिभोगानकुण्ठविभवानपि तत्प्रसादात् ।
 एकान्तिनो न गणयन्ति हरेः प्रपन्नाः प्राप्तानपि प्रभुपदाब्जमृते कदाऽपि ॥ २८ ॥
 संकल्पतः सपदि यस्य सुराः प्रयान्ति कामा भवन्ति सफलाः सकलाः क्षणेन ।
 जानाति सर्वहृदयानि विमुक्तमायो नाऽऽलम्बते तदपि सौख्यमखण्डभक्तिः ॥ २९ ॥
 भक्त्यैव चैनमुपतिष्ठति चाऽऽत्मभावो भक्त्यैव चैनमुपतिष्ठति दिव्यलोकः ।
 भक्त्यैव चास्य भगवद्ददनामृताप्तिर्यस्याः परं किमपि गम्यतया न चास्ति ॥ ३० ॥

सर्वावधिः सकलसाधनसिद्धिहेतुः स्वात्माश्रयः परमसाध्यतमेश्विदात्मा ।
 तस्याङ्घ्रिपङ्कजमपोह्य कमाश्रयाम इत्यात्मसौख्यमुत भूतिसुखं नयन्ति ॥ ३१ ॥
 यच्छेषभूतमखिलं चिदचिच्छरीरं योऽन्तर्गतो यमयति स्वयमेव सर्वम् ।
 नित्यं विमुक्तमथ बद्धमनुप्रविश्य जीवं स मे जयति सर्वगुणः स्वतन्त्रः ॥ ३२ ॥
 कः स्वाश्रयं समपहाय तदाश्रितेषु तत्साम्यतामनुविधाय रतिं विदध्यात् ।
 चान्द्रीं सुधामिव दिवाकररश्मिततैः सौख्याय संश्रयति देव मरीचिकाम् ॥ ३३ ॥
 तस्माद्धरेः प्रियतमाः कृपया गृहीता निश्चित्य चैवमिदमेकमनर्थहेतुम् ।
 कैवल्यमैश्वर्यपदं च धिया तदङ्घ्रिराजीवमुष्टमनसो रसिका भवन्ति ॥ ३४ ॥
 तत्रेन्द्रिराभवन्भव्यसुगन्धलुब्धमत्तालिजुष्टतुलसीकुसुमप्रवालैः ।
 सप्रेमनिर्गतविलोचनवारिधाराः पादावलम्बिवनदामगुणं सृजन्ति ॥ ३५ ॥
 दोर्दण्डसंभृतदरारिगदारविन्ददिव्याम्बरसगनुलेपनलब्धशोभाः ।
 नीराजनाय धृतचन्द्रकवर्तिहस्तान्यस्तान्यकृत्य निवहान्विलसन्ति तत्र ॥ ३६ ॥
 चूडीकृतामरमहीरुहपुष्पसाराः सद्रत्नदण्डचलचामरमुद्रहन्तः ।
 श्रीरङ्गाविष्टरमहीमभिमण्डयन्त आषोडशाब्दवयसः परितश्चलन्ति ॥ ३७ ॥
 मन्दस्मितोज्ज्वलमुखाब्जविलोलचारुस्निग्धालकापहतसालिनवाम्बुजामाः ।
 भास्वत्किरीटवरदीप्तिविदीपिताशाः श्रीकान्तकान्तवदनं परिवीजयन्ति ॥ ३८ ॥
 आलोलकुण्डलविभूषितगण्डमूलाः श्रीशानुरागपुलकीकृतदिव्यदेहाः ।
 श्रीकान्तकान्तगुणकीर्तनजातमोदा उच्चस्वरेण जयशब्दमुदीरयन्ति ॥ ३९ ॥
 वाचामगोचरमनन्तविभूतिपूर्णमानन्दधाम भगवत्पदमद्वितीयम् ।
 तस्यैकदेशभुवि निर्मितकोटिकोटिब्रह्माण्डमाण्डनिवहं स गतो ददर्श ॥ ४० ॥
 ध्यानात्परं सकलदेवमुनीश्वराणां विष्णोः परं पदमिदं सनकादयोऽपि ।
 नाऽऽयान्ति यत्र मनसाऽपि भवादृशानां चेतांसि यावदाधिकारमवस्थितानाम् ॥
 यं प्राप्य नैव पुनरेति समश्नुते च कामाञ्जनार्दनपदाम्बुजदत्तचित्तः ।
 अन्ते त्वमप्यतिनिदेशकरोऽभ्युपैषि ब्रह्मन्नशेषनिजलोकगतैर्मुनीन्द्रैः ॥ ४२ ॥
 एवं विलोक्य भगवत्पदमद्वितीयं भक्त्याऽर्चितोऽपि ननु नित्यविमुक्तवर्गैः ।
 नो शान्तिमेति वदनेन्दुविमुग्धहाससंवीक्षणामृतमृते परमप्रपन्नः ॥ ४३ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे मुक्तिमण्डपदर्शनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ २६७७ ॥

अथ तृतीयपादे षष्ठोऽध्यायः ।

श्रीनारायण उवाच—

ब्रह्मन्नयं प्रियतमस्त्वत्तोऽपि मम संमतः । सद्यो मामेति कल्पान्ते त्वमभ्येषि जनैः सह ॥

मक्तिमण्डपमासाद्य विलोक्याऽऽचार्यमावितम् । साक्षादानन्दपूर्णाक्षो धन्योऽहमिति
मन्यते ॥ २ ॥

सर्वकारणयोगाख्यपीठपद्ममनिन्दितम् । तत्त्वज्ञानबलैश्वर्यशक्तिभिः परिसेवितम् ॥ ३ ॥
चामरान्दोलितकरा विमलाद्या नव स्त्रियः । दलाष्टके कर्णिकायां लोकपद्मस्य
संस्थिताः ॥ ४ ॥

अनुग्रहा रमाभिन्ना कर्णिकायां श्रिया सह । अनन्तासनसंविष्टा तत्रानन्तं विचिन्त-
येत् ॥ ५ ॥

अनेकचन्द्रसंकाशशीतलाङ्गो वरद्युतिः । नीलाम्बरो गुणाम्मोधिः कौतुकी कौतुक-
प्रियः ॥ ६ ॥

सहस्रवदनो भूत्वा वैकुण्ठेशमुखच्छविम् । विलोकयति जिह्वाभिर्लेढ्यङ्गानि च सर्वतः ॥
वदनाम्भोजविगलच्छिशिरामोदवायुभिः । सुखयन्त्यधिकं प्रेम्णा भगवन्तं रमायुतम् ॥ ८ ॥
स्वस्य देहं त्रिवलयं कृत्वा सिंहासनं भवेत् । दीर्घमानेन कथितं द्वात्रिंशलक्षयोज-
नम् ॥ ९ ॥

उन्नतं दशलक्षेण विंशलक्षेण विस्तृतम् । सहस्रसूर्यसंकाशं फणामणिविराजितम् ॥ १० ॥
तस्योपरि महाश्र्वर्यः सर्वकारणकारणम् । भूत्वा समाप्तिकामोऽपि संस्थितो रमया
सह ॥ ११ ॥

दक्षिणे च महालक्ष्मीस्तस्याः पार्श्वद्वयेऽपि च । भूलीले संस्थिते देवस्तत्र तत्र विरा-
जितः ॥ १२ ॥

वात्सल्यजलधिः श्रीमान्कल्याणादिगुणान्वितः । नियोजयति चाऽऽनेतुं मुक्तात्मानं
स्वपार्षदान् ॥ १३ ॥

सेनापतिं नित्यवर्गं सायुधावरणान्वितम् । तथा च परिवारं स्वं लक्ष्मीदेवी न्यवेदयत् ॥
वेदान्तबोधविज्ञाततत्त्वः सात्वतसंमतः । अनन्यसाधनो भूत्वा तथाऽनन्यप्रयोजनः ॥
तथैवानन्यसंबन्धो भक्तोऽयं ह्यावयोर्वरः । समानेयः समाराध्य धूपदीपाक्षतादिभिः ॥
एवं प्रबोधितास्ते तु नित्या वैकुण्ठपार्षदाः । दिव्याप्सरोग्भिः संयुक्ता मङ्गलद्रव्यपाणयः ॥
ध्वजैः पताकावलिभिर्वीणामुरजवादनैः । लाजादूर्वाक्षतधरैः सुगन्धद्रव्यमाजनैः ॥
उपाजग्मुः स्थितं द्वारमण्डपस्य जयस्वनैः । आतिथ्यं प्रददुस्तस्मै मुक्तायामितवर्चसे ॥
स च भक्तान्कृतातिथ्यानाज्ञयाऽस्येतरानपि । प्रणनाम महानन्दसंकुलात्मा कृताञ्जलिः ॥
पुनस्तं योजयामासुर्दिव्यपीठे यदा तदा । भगवान्पुण्डरीकाक्षः समुद्र इव पर्वणि ॥
मुक्तचन्द्रमिवाऽऽलोक्य न ममौ स्वात्मानि प्रभुः । अङ्गी चकार विश्वात्मा दीर्घदुः-
खापमुक्तये ॥ २२ ॥

स्वशेषभूतं सुमुखं दूरदेशादुपागतम् । आत्माथं मुक्तसर्वस्वं स्वास्मिन्सर्वस्वमानिनम् ॥
विज्ञातस्वात्मसंबोधप्रेमातिशयसंप्लुतम् । प्रियं धीरं महाशूरं सुपुत्रमिव सस्वजे ॥ २४ ॥
अङ्गे निवेशितं भूयः प्रेमसंभिन्नलोचनम् । स्वसमानवयोवेषरूपलावण्यभूषितम् ॥ २५ ॥

वभाषे मगवान्कोऽसि कस्यासि कमलेक्षण । एवं पृष्टस्तदा प्राह ब्रह्मास्मीति न संशयः ॥
ब्रह्मत्वं ते कुतो यस्मात्त्वं शेषोऽसीति केशवः । अहं विशेषणीभूतो विशेष्यस्त्वमसि
प्रभो ॥ २७ ॥

त्वया विना न मे नाथ संस्थितिर्हि मनागपि । त्वं मे संधारकः स्वामी प्रेरकः सर्वबुद्धिदः
अतो ब्रह्माहमस्मीति विज्ञातं गुरुवाक्यतः । तवैवास्मि तवैवास्मि तवैवास्मीति निश्चयम्
वत्स कस्मान्न संप्राप्तः किं कुर्वन्भुवि संस्थितः । नानाप्राकृतदेहेन संबद्धः केन हेतुना
त्वच्छेषतां परित्यज्य देहोऽहमिति मन्दधीः । अन्तर्गतमहं त्वां च नाविदं पुरुषोत्तमम् ॥
यमात्मानं मन्यमानस्तस्य चान्नेन संस्थितिः । अहमन्नमयो जातो ह्यन्नार्थकृतवान्गतिम् ॥
भोग्यमन्नं शरीरं च मत्वा त्वत्तः पराङ्मुखः । तच्चिन्तया गतः स्वार्थात्कीनाशवशगोऽ-
भवम् ॥ ३३ ॥

श्रीभोगं कृतवान्नाथ त्वद्दास्यरसविच्युतः । तेनाहं दुःखजालेन संवृतः कमलापते ॥
कुतः श्रीमदपुष्टानां रोचते भगवत्कथा । यथाऽहिविषदुष्टस्य शर्करा कटुकायते ॥ ३५ ॥
काचकामलदोषेण शङ्खः पीतः प्रतीयते । अन्तर्गतस्तथा त्वं च प्राकृतैर्नावलोक्यसे ॥
मयाऽवमानितः स्वात्मा दुर्मानानीततन्द्रिणा । तेनाहं नरकारवातमभोज्यं यातनामयम् ॥
भ्रमन्ननेकजन्मानि न सौख्यं लब्धवान्कचित् । अध ऊर्ध्वावरोहेन (ण) रवेदजालमुपागतः
वत्स तस्मात्कथं मुक्तो घोरसंसारसागरात् । मायारशनया बद्धस्त्रिगुण्या दुर्वितर्कया ॥
भगवंस्तव निर्हेतुदयया गतबन्धनः । उत्तीर्णोऽस्मि भवाम्बोधिं दुस्तरं त्वत्कृपां विना ॥
करिष्ये चरणद्वंद्वकैकर्यं देव केवलम् । दास(स्य)भावनया भूयो भावयन्दासतां निजाम्
दास्यमेव स्वरूपं मे तत्त्यक्त्वा बन्धनं गतः । दासभावनया भूयो भावयन्दासतां निजाम्
प्राकृतं योऽयमुत्सृज्य भवत्सेवानुरूपकम् । संप्राप्तोऽस्मि निजं रूपं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ॥
जनोऽयं निर्गुणत्वात्तु निर्गुणं समुपैति हि । अतोऽहं निर्गुणं दास्यं करिष्ये निर्गुणः
प्रभो ॥ ४४ ॥

एवं विनिश्चयं श्रुत्वा त्यक्तैश्वर्यस्य सर्वतः । मुक्तकैवल्यभावस्य प्रपन्नस्य महामते ॥
आविश्चकार वदनोल्लासमन्तिमसत्फलम् । प्राप्येषु परमं प्राप्यं भोग्येषु परमं मतम् ॥
नातः परं कृपा विष्णोर्मुखोल्लासोऽवधिः स्मृतः । एतदन्तः समाम्नाद्यो ब्रह्मंस्ते व्याहृतो
मया ॥ ४७ ॥

ब्रह्मंस्ते सृष्टिव्यापारमन्ते न सफलं पुनः । मन्येऽहं परमैकान्ती भूत्वा मामुपयाति हि ॥
एकान्तिनामहं ह्यात्मा ममाऽऽत्मा स प्रकीर्तितः । तेनायं मम देशोऽयं सनाथो जायते
ध्रुवम् ॥ ४९ ॥

लक्ष्मीर्देवी ततस्त्वेनं कृपां कृत्वाऽवलोकयत् । पुत्रवत्तमुपाह्वीय ममार्जं मुखपङ्कजम् ॥
वत्स खिन्नोऽसि बहुशः संसारायतयात्रया । धन्योऽसि शरणं गत्वा संप्राप्तोऽसि निजा-
स्पदम् ॥ ५१ ॥

निवसस्व महाभाग यथेच्छं पितृवेश्मनि । उक्त्वैवमनुरागेण स्तन्येनैवाभिषिच्य तम् ॥

कुरु कल्याणकैर्कर्यमावयोरनुरूपतः । स्वाधिकारं ददौ तस्मै मुक्ताय परमेश्वरी ॥५३॥
 पुरः स्थातुमशक्यं तं रूपलावण्यधर्षितम् । लक्ष्मीर्न्यवेशयत्पश्चात्तत्रापि प्रमया पुनः ॥
 मुष्टः सौन्दर्यमालोक्य जगाम शरणं तयोः । कृपया संस्थितः पार्श्वे नत्वा कृत्वा प्रद-
 क्षिणम् ॥ ५५ ॥

स्वरूपानन्दनिर्भिन्नो धन्यो धन्योऽहमब्रवीत् । परब्रह्मपदं प्राप्तो यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
 एष ते कथितो ब्रह्मन्मार्गः संवसतेर्हरेः । गच्छन्ति वैष्णवा नूनं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 अचिरादिगतिश्चैषा वैष्णवानां महामते । कर्मिणो नैव गच्छन्ति योगिनो नैव पद्मज ॥
 परमैकान्तिकानां ह्येष स्मृतः पन्था न संशयः । अनेनैव च मार्गेण द्विपरार्थायुषः क्षये
 मामेवैष्यसि देवेश मद्धर्मनिरतो भव । तदाज्ञया धृतश्चैष दासवेषो मया द्विजाः ॥६०॥
 अनुसंधानसंसिद्ध्यै द्वयमन्त्रधरोऽभवम् । भवतामपि श्रीविष्णोराकाङ्क्षा यदि दर्शने ॥
 तदा तापादिकं कृत्वा ब्रह्मास्मीति विचिन्त्यताम् । नारायणोपदिष्टं वो ज्ञानमुक्तं
 द्विजोत्तमाः ॥ ६२ ॥

किं भूयः श्रोतुमुत्कण्ठा वर्तते भवतां हृदि । अन्तर्हितस्तदा देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 सरहस्यं परं ज्ञानमुपदिश्य विशेषतः ॥ ६४ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—२७४१

समाप्तोऽयं ब्रह्मनारायणसंवादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

मुनय ऊचुः—

वयं धन्या वयं धन्या वयं धन्याः पितामह । येषां नो भगवान्साक्षादुपदेष्टाऽऽत्मनः
 पदम् ॥ १ ॥

किं रहस्यं परं ज्ञानमुपदिश्य विशेषतः । नारायणो गतो ब्रह्मंस्तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

तत्त्वत्रयात्मकं ज्ञानं रहस्यं धर्म उच्यते । यमलब्ध्वा नरो नैति यत्पदं कालवर्जितम् ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं यो नाऽऽचरति मूढधीः । शुनः शोफेन नूनं स भवाब्धिं तर्तुमिच्छति ॥
 धर्ममूलमिदं सर्वं धर्ममूलं जनार्दनः । धर्मेण नीयते तस्मात्स्वं मूलं प्रति मानवः ॥ ५ ॥
 अयमेव परो धर्मो येन गम्यो भवेद्धरिः । येन न प्राप्यते विष्णुः स धर्मो मूलविच्युतः ॥
 हरिः सर्वस्वरूपेण सर्वात्मकतया स्थितः । अलक्ष्यस्तिष्ठते विप्राः प्राप्यते तेन संयुतः ॥
 न तदस्ति विना यत्स्यात्तेन भूतं चराचरम् । अतः प्राप्यतरं गम्यं भोग्यमस्ति हरिः
 स्वयम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मैव प्राप्यते विप्रास्तस्य तस्य स्वरूपतः । अनित्यत्वात्पदार्थानां सा प्राप्तिः साधने-
 रिता ॥ ९ ॥

ससीम सादिकं सर्वं मायाकार्यमशेषतः । प्रकृतेः परिणामोऽयं सगुणः कार्यनिर्मितः ॥
 प्राकृतानां च जीवानामत्रैव सुखराशयः । मन्यन्ते ते नरास्तेन ह्यात्मनो मोक्षमेव हि ॥
 प्राप्यं मोग्यमनन्तं च तेन जातं मुनीश्वराः । तदर्थमाचरन्तीह धर्मानिव विशेषतः ॥१२॥
 आदौ कलेवरं प्राप्यं जाया प्राप्यतया मता । पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रश्च धनं विद्या यशः
 कुलम् ॥ १३ ॥

क्षेत्रं सन्न मही राज्यं विजयः कामकौतुकम् । प्रतापोऽव्याहृतैश्वर्यं रूपयौवनमृतयः ॥
 स्वर्गो देवाधिपत्यं हि पूज्यत्वं बलपौरुषम् । परचित्तज्ञता सत्यसंकल्पः सर्वतो गतिः ॥
 निर्वृत्तत्वमदीनत्वमित्याद्यामुष्मिकं च नः । प्राप्यं मोग्यं च गन्तव्यं मन्यन्ते कालवि-
 च्युतम् ॥ १६ ॥

प्रकृतेर्गुणचित्तेषु विभ्रान्तास्तथ्यभावतः । इदं ग्राह्यमिदं ग्राह्यमिति धावन्त्यवस्तुनि ॥
 प्राप्तिमस्यापि धर्मेण प्रवदन्ति मनीषिणः । अप्राप्यप्राप्तिरेवेयं हित्वा निःसीममव्ययम् ॥
 निवृत्तिमेव वेदोऽयमाहास्य क्षणविच्युतेः । तथाऽपि नित्यवस्तूनामनुरागवतामिह ॥
 संगोप्य ह्यात्मनो मार्गं प्रवृत्तिमनुशास्ति हि । बालानामिव संगोप्य मणिं काचमणिं
 नृणाम् ॥ २० ॥

धर्मः प्रवृत्तिमार्गाख्यो ह्येको राजसतामसः । निवृत्तिमार्गः सत्त्वाख्यो द्वितीयो भगव-
 त्प्रियः ॥ २१ ॥

नारायणपरो धर्मः स च भागवतो मतः । ज्ञानपूर्वः स भवति जीवानां मोक्षसिद्धये ॥
 प्राप्यभोगतया विष्णोर्ज्ञानं ज्ञानविदो विदुः । साध्यसाधनरूपं हि विष्णुरेवेति वा
 पुनः ॥ २३ ॥

अविच्छिन्नसुखं ब्रह्म दिव्यानन्तगुणास्पदम् । सर्वशक्तिमदव्यक्तं सर्वज्ञं सर्वकामदम् ॥
 तदर्थमेव कर्तव्यं सात्त्विकं प्रेमवृद्धये । प्रेम्णा यत्क्रियते पश्चात्परमैकान्तिकं हि तत् ॥
 सात्त्विकं वैष्णवं नाम प्राहुः प्रेमसमृद्धये । धर्मसाधनभूतोऽयं प्रतिबन्धकनाशनः ॥
 प्रेमोत्तरं तु यत्कर्म साक्षात्तत्प्राप्तिकारणम् । वक्ष्येऽहं मुनयस्तावत्सात्त्विकं देहशोधनम् ॥
 तत्राऽऽदावाह्निकं कर्म वैष्णवोचितमुच्यते । आप्रबोधं महामागाः प्रस्वापान्तमशेषतः ॥
 प्रतिबुध्य निशाप्रान्ते हरिनामावलीं जपन् । श्रीगुरोश्चरणाम्भोजं चेतसा चिन्तयन्मुहुः ॥
 स्वरूपं दिव्यलीलां च पार्षदान्सपरिच्छदान् । विमुक्तमण्डपं देवीं पद्मजां प्रणमेद्बुधः ॥
 स्वातन्त्र्यं स्वामिनः स्वस्य पारतन्त्र्यं विचिन्तयेत् । प्रपन्नमात्मनो रूपं प्राप्यं कैकर्थ-
 मच्युतम् ॥ ३१ ॥

महाकारुणिकं देवमात्मानमपकारिणम् । स्वामिनं विद्यया युक्तमविद्यानिलयं तथा ॥
 स्वकर्तृत्वं विनिर्धूय कर्तारमनघं हरिम् । दास्यं करिष्ये मनसा वचसा देहकर्मणा ॥३३॥
 दासोऽहं मनसा चैव वचसा नैच्यभावनम् । कर्मणा मन्दिरालेपसेकालंकरणक्रिया ॥
 नाहमन्यत्करिष्यामि श्रीशसंबन्धवर्जितम् । देहयात्रामपि हरेर्नैव संबन्धवर्जिताम् ॥३५॥

नादासभावनं वाचा मनसाऽपि च संस्पृशे । नादासवेशं कृच्छ्रेऽपि करिष्ये दीन-
वत्सल ॥ ३६ ॥

संसारसर्पभीतोऽहमनन्यशरणोऽभवम् । इति संकल्प्य पूतात्मा प्रक्षाल्य चरणौ मुदा ॥
रात्रिवासः परित्यज्य शुचौ स्वासनमात्मनः । पातयेत्तत्र चाऽऽधारशक्तिं स्मृत्वा नमे-

द्बुधः ॥ ३८ ॥

आचम्य केशवाद्यैश्च महामूतं च संस्मरेत् । श्रीवैकुण्ठं पार्षदांश्च नित्यमुक्तान्विचि-
न्तयेत् ॥ ३९ ॥

परम्परां गुरोः स्मृत्वा न्यासध्यानं विधाय च । प्रजपेन्मन्त्रराजं च द्विमन्त्रं च विशेषतः ॥
पठेच्च पौरुषं सूक्तं श्रीसूक्तं नामकीर्तनम् । महापुरुषविद्यां च दासोऽहमिति भावयेत् ॥

दासोऽहं स्वामिसेवार्थं देहयात्रां विधानतः । प्रवर्तयिष्ये सततं प्रीणातु पुरुषोत्तमः ॥

प्रागेव सूर्यसंदर्शाच्छिरः प्रावृत्य वाससा । नैर्ऋत्यां ग्रामतो दूरं गच्छेन्मलविमुक्तये ॥

अयज्ञीयैरनाद्वैश्च तृणैः संछाद्य मेदिनीम् । निरुच्छ्वासो गतालापो मलमूत्रं परित्यजेत् ॥

दिवासंध्यासु कर्णस्थव्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥

पवित्रमुपवीतं च दक्षिणे श्रवणे द्विजाः । मलमूत्रपरित्यागे कुर्यान्नियतमानसः ॥ ४६ ॥

दर्भः स्थानविशेषेषु पवित्रत्वं प्रयाति हि । चक्रं प्रच्छन्नमन्यच्च बाहुमूलेऽवधारितम् ॥

छायायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजाः । यथासुखमुखः कुर्यात्प्राणबाधाभयेषु च ॥

गृहीत्वा जलपात्रं तु विण्मूत्रं कुरुते यदि । तज्जलं मूत्रसदृशं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

मलमूत्रं त्यजेद्विप्रोऽकृत्वा कर्णे च सूत्रकम् । मलवत्तत्परित्यज्य नवसूत्रधरो भवेत् ॥

उत्तार्य तुलसीकञ्जमाले वैष्णवसत्तमः । मलमूत्रपरित्यागं नैतिकं तु समाचरेत् ॥ ५१ ॥

सूतके प्रेतकार्ये च तैलाभ्यङ्गे च भोजने । शयने तुलसीमालामधुत्वैव समाचरेत् ॥ ५२ ॥

गृहीतलिङ्गमन्यत्र मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं नित्यं शौचमथाऽऽचरेत् ॥ ५३ ॥

यस्मिन्देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तया शौचं विधी-

यते ॥ ५४ ॥

तीर्थं शौचं न कुर्वीत न तत्रोद्धृतवारिणा । रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनु-

द्धृतैः ॥ ५५ ॥

आपद्येतत्प्रकर्तव्यं पात्राभावे न वै सदा । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थं मन्त्रैर्जलविलोडनैः ॥

विभीतकमिता देया मृन्मूत्रोत्सर्गकर्मणि । आर्द्रामलकमात्रा वा मूत्रशौचे तु मृत्तिका ॥

एका लिङ्गे करे तिस्रः पादयोर्मृत्तिकाद्वयम् । मूत्रशौचं समाख्यातं शुक्रशौचं निबो-

धत ॥ ५८ ॥

मूत्रात्तु द्विगुणं शुक्ले मैथुने त्रिगुणं भवेत् । एवं शौचं भवेत्पुंसां मलमोक्षे निबोधत ॥

तिस्रोऽपानेऽथवा पञ्च सप्त वेति ध्वजे पुनः । एकं चाथ द्वयं वा स्यात्करयोर्दश

मृत्तिकाः ॥ ६० ॥

विंशतिर्वा भवेद्विप्राः पादयोः सप्त सप्त च । चतस्रस्तु मृदो देयाः कृत्वा तु नखशो-

धनम् ॥ ६१ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् । द्विगुणं स्याद्गृहस्थानां यतीनां त्रिगुणं
मवेत् ॥ ६२ ॥

स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं निशि तथा स्मृतम् । पादशौचं पथि भवेत्सर्वेषामेष निश्चयः ॥
धारया च न कुर्वीत शौचं शुद्धिमभीप्सुना । चुलकेनैव कर्तव्या हस्तशुद्धिर्विधानतः ॥
मूत्रोत्सर्गं द्विजः कृत्वा न कुर्याच्छौचमात्मनः । मोहात्स तु त्रिरात्रेण जलं पीत्वा
शुचिर्भवेत् ॥ ६५ ॥

मुञ्जानस्य गुदस्रावो यदि स्याद्वायुवेगतः । ततः कृत्वोपवासं तु पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
शौचयत्नः सदा कार्यो वैष्णवेन विशेषतः । आराध्यते यतो विष्णुः साक्षात्कैवल्य-
भाजनः ॥ ६७ ॥

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । कैकर्यार्थं भगवतो देहशुद्धिं समाचरेत्
देहशुद्धिर्द्विधा ज्ञेया स्वभावाच्च निमित्ततः । स्नानादौ तु स्वभावेन स्पर्शादौ स्यान्नि-
मित्तजा ॥ ६९ ॥

वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्मूत्राः । श्लेष्माश्रुदूषिकाः स्वेदा द्वादशैते नृणां
मलाः ॥ ७० ॥

तेषां चाथ विशुद्धयथ स्नानं मृद्गोमयाम्भसा । मन्त्रैस्तीर्थोदकैः कुर्यात्प्रत्यहं भगवत्परः ॥
तीर्थादौ स्नानशुद्धयर्थं गत्वा पादौ विशोध्य च । वल्मीकाश्वत्थवाराहखातादाहत्य
मृत्तिकाम् ॥ ७२ ॥

मृदमादाय मूलेन गायत्र्या प्रोक्ष्य साधकः । द्विधाकृत्य सरितीरे भागैकं तु निधाय च ॥
भागैकेन शरीरस्य शुद्धिं कुर्याद्विचक्षणः । मलस्नानमिदं प्रोक्तं प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
ध्यात्वा श्रिया समासीनं भूमिस्थं भागमाहरेत् । तं विभज्य त्रिधा मन्त्री शुद्धिमिच्छ-
न्सदैहिकीम् ॥ ७५ ॥

मणिबन्धे पाणितले चाङ्गुलीषु निवेशयेत् । तलस्थभागं संप्रोक्ष्य मूलेनैवाभिमन्त्र्य च ॥
अस्त्रमन्त्रेण दिग्बन्धमाचरन्भ्राम्य पातयेत् । अङ्गुलीस्थेन भागेन कट्यधस्ताद्विलेप-
येत् ॥ ७७ ॥

मणिबन्धस्थभागेन हृदयादूर्ध्वमुलिखेत् । तोये तीर्थं प्रकल्प्याथ स्नायाद्देवमनुस्मरन् ॥
स्नानाङ्गभूता संशुद्धिर्नित्या स्वाभाविकी मता । मनुष्यास्थिवसां विष्टामार्तवं मूत्ररे-
तसी ॥ ७९ ॥

अजीर्णं शोणितं वाऽपि परस्य यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा प्रमृज्य चैलादीनाचम्य स
शुचिर्भवेत् ॥ ८० ॥

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पुनः स्यात्परिमार्जनम् । असंस्कृतं द्विजं स्पृष्ट्वा विष्णुनिन्दा-
परायणम् ॥ ८१ ॥

पाखण्डिनं विकर्मस्थं सवासा जलमाविशेत् । ज्ञानादज्ञानतो वाऽपि विष्णुनिन्दा-
परायणम् ॥ ८२ ॥

ब्राह्मणं पतितं स्पृष्ट्वा समानं शौचमाचरेत् । अवैष्णवस्य संस्पर्शो माषणं पङ्क्तिमो-
जनम् ॥ ८३ ॥

अधोगतिं नयत्येतं तस्मात्तं परिवर्जयेत् । चरणामृतपानेन विष्णुनामानुकीर्तनात् ॥ ८४ ॥
भीवैष्णवाङ्गघिसंस्पर्शादात्मनः शुद्धिमाचरेत् । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां
गतोऽपि वा ॥ ८५ ॥

संस्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सद्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । अतो मागवतं तीर्थं तीर्थं भगवतोऽपि हि
समं पश्येत्तु मतिमाञ्जुद्धिकामो विशेषतः । वैष्णवस्य तु विप्रस्य शङ्खचक्राङ्गधारिणः ॥
पादोदकं च निर्माल्यं निषेव्य शुचितां वजेत् । स्नानशुद्धिर्भवेदस्य यदा पादोदकं स्वके ॥
विप्रस्य विष्णुभक्तस्य यः स्नेहादेव धारयेत् । एवं शुद्धिं विधाय षडौ मृदा मन्त्रैश्च
वैष्णवः ॥ ८९ ॥

श्रीशार्चनाङ्गमूतं च स्नानं कुर्यात्सरिज्जले । स्वशाखोक्तविधानेन कुशानादाय वारिणा ॥
स्मृत्वा भगवतो रूपमात्मनो दासरूपताम् । प्रातरुत्थाय यो विप्रो वैष्णवः स्नानमा-
चरेत् ॥ ९१ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् । अस्नात्वा नाऽऽचरेत्कार्यं जपहोमादि
किञ्चन ॥ ९२ ॥

क्लिद्यन्ति हि सुषुम्नादीनीन्द्रियाणि क्षरन्ति हि । दन्तधावनिकं कर्म स्नानात्पूर्वमथाऽऽ-
चरेत् ॥ ९३ ॥

तदकृत्वा तु यः स्नाति तस्य स्नानं तु निष्फलम् । अविद्वान्स्नानकाले तु यः कुर्याद्विन्त-
धावनम् ॥ ९४ ॥

पापीयान्नरौरवं याति विष्णुशापहतो ध्रुवम् । आराधने भगवतो मुखात्पूतिं समुत्सृजन् ॥
दासः किल्विषमाप्नोति प्रतिकूलमथाऽऽचरन् । प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमा-
हितः ॥ ९६ ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः । तित्तं कषायं च तथा कटुकं कण्टका-
न्वितम् ॥ ९७ ॥

क्षीरिणो वृक्षगुल्मादेर्मञ्जयेद्वन्तधावनम् । द्वादशाङ्गुलमानं स्याद्विप्राणां दन्तधावनम् ॥
क्षत्रविद्वृक्षद्रुजातीनां नवषट्चतुरङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानं स्यान्नारीणां दन्तधावनम् ॥
नैर्ऋत्यां निक्षिपेत्काष्ठं दन्तोलेखं विधाय च । इष्टकालोष्टपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥
मुक्त्वा चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्जयेद्वन्तधावनम् । दक्षिणाभिमुखो नाद्यान्नीलं धवकदम्बकम् ॥
तिन्दुकेङ्गुदबन्धूकमोचार्कस्नुहिजम्बुकम् । कर्पासं दन्तकाष्ठं च श्रीकामः सततं त्यजेत् ॥
नादण्डं न त्वचा हीनं नाप्रशस्ततरुद्रवम् । स्नुहीकिंशुकश्यामाकशाल्मलीनिम्बगुग्गु-
लान् ॥ १०३ ॥

कारञ्जकोविदारांश्च वर्जयेद्वन्तधावने । श्लेष्मातकशमीपीलुपिप्पलं तिलकं तथा ॥
शिशुनिर्गुण्डित्वक्सारकरवीरशिरीषकम् । बदरीं चैव चित्रां च वेणुं पालाशशिशपम् ॥
वर्जयेत्कुशकाशांश्च मालतीमपि वैष्णवः । कुशकाशपलाशांश्च शिंशपां यस्तु भक्षयेत् ॥

तावद्भवति चाण्डालो यावद्भङ्गां न पश्यति । पालाशमासनं यानं दन्तकाष्ठं च पादुके ॥
वर्जयेत्तु प्रयत्नेन शमीमश्वत्थमेव च । पूतिगन्धाम्लमधुरं सच्छिद्रं दन्तधावनम् ॥१०८॥
अज्ञातपूर्वं पत्राढ्यं युग्मपर्णं तु वर्जयेत् । सकामैः कामनायोगादकामैर्विधृतानि हि ॥
वर्ज्यान्पि द्विजश्रेष्ठा विचिन्त्यानि मनीषिभिः । अपामार्गः प्रशस्तोऽयं दन्तधावन-
कर्मणि ॥ ११० ॥

तदभावे तु शस्तानि काष्ठानि द्विजसत्तमाः । कुशकाशपलाशं च शिगुशिशपकानि च ॥
वर्जयेदङ्गुलिं चापि दन्तशुद्धौ दिनोदयम् । अङ्गारवालुकापर्णतृणवस्त्रनखादिभिः ॥
न कुर्याद्दन्तकाष्ठं च वैष्णवो दूषिते दिने । श्राद्धाहे जन्मदिवसे व्रते चैवोपवासके ॥
द्वादश्यां रविवारे च चन्द्रनाशे तु वर्जयेत् । नन्दासु च नवम्यां च द्वादश्यां भौमवासरे ॥
दन्तकाष्ठं न कुर्वीत चामायां तु विशेषतः । काष्ठामावदिने शुद्धिं कुर्यात्पर्णादिभिर्द्विजः
जिह्वोल्लेखस्तु कर्तव्यः काष्ठेनापि सदैव हि । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तिथौ
तथा ॥ ११६ ॥

अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम् । प्रक्षाल्य मक्षयेत्काष्ठं प्रक्षाल्यैव विसर्जयेत् ॥
मन्त्रेणैव तरोर्ग्राह्यं दन्तकाष्ठं विपश्चिता । आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ॥
ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते । पतितान्त्यजपाखण्डदेवाजीवरजस्वलाः ॥
भिषक्पातकिचाण्डालान्न प्रश्येदन्तधावने । हरिनिन्दारतो नित्यं शङ्खचक्रविदूषकः ॥
जलं च दन्तकाष्ठं च तद्भस्तान्नैव संस्पृशेत् । भगवत्संनिधीकृत्य दन्तकाष्ठं तु वैष्णवः ॥
प्रसादबुद्ध्या गृह्णीयान्न स्वातन्त्र्येण वैष्णवः । दन्तान्विशोध्य मतिमान्स्वगुरुं चिन्त्य
चेतसा ॥ १२२ ॥

सपवित्रो विशेद्वारि स्नानार्थं साधकोत्तमः । कुशैः पूतं भवेत्स्नानमभावे काश उच्यते ॥
दूर्वायवव्रीहिभिर्वा तुलसीपल्लवैस्तथा । यावद्भगवतः पादपूता तुलसिका भवेत् ॥१२४॥
तावदन्यैः प्रकर्तव्यं स्नानं स्नानपरैर्द्विजैः । कुशादीनामभावे तु क्रमात्काशादयो मताः ॥
कुशा एव समाख्याता मुख्याः स्नानादिकर्मणि । न तथा तुलसी ज्ञेया तदभावे समा
मता ॥ १२६ ॥

न स्नानादिक्रिया कार्या तुलसीदलवर्जिता । विष्णोः प्रसादजननी साक्षात्तुलसिका मता
न तथा कमलादीनि कमला वा द्विजातयः । अनाकारित एवायं तुलसीकानने हरिः ॥
नित्यं निवसते विप्रा अशुचावपि भूतले । न यत्र तुलसी शाखा शुष्कं वा तुलसीदलम्
विप्राणामपि तत्स्थानमासुरं परिकीर्तितम् । तुलसीविटपच्छायामाश्रित्य यजते हरिम् ॥
तस्य पुण्यस्य माहात्म्यं नाहं वक्तुमलं मनाक् । तुलसीमूलमृत्क्षेपं महापातकनाशिनी ॥
यामुद्रहन्मृतोऽरण्ये मुच्यते यमशासनात् । न तथा गोमयैः शुद्धिः प्राशितैर्गव्यपञ्चकैः ॥
यथा तुलसिकामूलमृत्सायां शुचिता द्विजाः । ऊर्ध्वपुण्ड्रादिभिर्देहे धृतं चेत्तुलसीरजः ॥
मुच्यते भवपाशेन पादतीर्थं प्लुतं यदि । द्विजातिभिः सदा सेव्या तुलसी विष्णुवल्लभा
शालग्रामशिलापूजा यां विना नैव जायते । तस्मादप्सु सदा धार्या स्नानकाले विशेषतः
तुलसी मृत्तिकालेपे मार्जने तुलसीदलम् । कुशास्तु नामसाः श्रेष्ठा यातयामा न ते
मताः ॥ १३६ ॥

नियोज्यास्ते समस्तेषु कर्मस्वब्दान्तमेव च । मासे नमस्यमायां तु कृतो दर्माश्चयस्तु यः ॥
अयातयामः स ज्ञेयो यावदब्दं भवेत्पुनः । शुचिर्भुत्वा शुचौ देशे स्थित्वा पूर्वोत्तरा-
मुखः ॥ १३८ ॥

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशान्सृष्ट्वा द्विजोत्तमः । विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ॥
दहस्व सर्वपापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव । हुमन्त्राय फडित्युक्त्वा भूमेर्दर्भान्समुद्धरेत् ॥
तैरेव सर्वं कुर्वीत विप्रो मन्त्रैश्च वैष्णवम् । यावत्तीर्थं भवेद्यत्र तावदन्यत्र वारिणि ॥
न स्नायादमलप्रज्ञा आज्ञेयं मामकी द्विजाः । स्नातुं संचिन्तितं तीर्थं सर्वे पितृदिवौकसः ॥
यान्ति पूर्वं स्नातृदत्ततोयग्रहणालिप्तया । ततोऽन्यद्यद्यसौ गच्छेन्निराशास्ते शपन्ति हि ॥
देवखातनदीस्रोतःसरःसु स्नानमाचरेत् । सत्स्वन्येष्वपि तीर्थेषु स्नायात्पादजले हरेः ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । शालग्रामशिलातोये योऽभिषेकं समाचरेत् ॥
स्नातस्यापि न संशुद्धिः सर्वतीर्थेषु भूसुराः । विना पादोदकं विष्णोर्वैष्णवस्य विशेषतः ॥
अन्यतीर्थं भवतु वा माऽस्तु वा श्रूयतां वचः । महाभागवतैर्धार्यं स्नाने पादोदकं हरेः ॥
संकुले तीर्थखातस्य न स्नायाद्दुष्टसंकुले । दर्भहीनोऽन्यचित्तस्तु न नग्नो न शिखां
विना ॥ १४८ ॥

अवैष्णवेषु पश्यत्सु शाक्तकापालिकेषु च । न स्नायान्नाऽऽनयेन्नीरं पूजायै वैष्णवो जनः ॥
यावन्न दुष्टसंघातो नानादेवनिषेवकः । आगच्छेत्तावदेवायं स्नायाद्वासोद्वयेन वा ॥ १५० ॥
संशोध्य वैष्णवैर्मन्त्रैर्जलेष्वावाह्य केशवम् । पूतं विभाव्य चक्रेण स्नायादनवलोकयन् ॥
श्रीविष्णुचरणाम्भोजसुतपीयूषधारया । प्लावितं तीर्थपानीयं विचिन्त्य स्नानमाचरेत् ॥
तत्रैव वीरजातोऽयं कीकटेष्वपि पुत्रकाः । यत्र नारायणायेति मनसा प्रोच्चेरन्मनुम् ॥
म्लेच्छदेशेऽशुचौ स्थाने खरमार्जारदूषिते । उषित्वाऽवैष्णवैर्वापि नाम्ना शुद्धिः प्रकी-
र्तिता ॥ १५४ ॥

पञ्च वा सप्त वा पिण्डान्स्नायादुद्धृत्य वारिणि । अम्बुकृद्दुष्कृतांशेन स्नानकर्ता न
लिप्यते ॥ १५५ ॥

रविसंक्रान्तिवारेषु ग्रहणेषु शशिक्षये । व्रतेषु चैव पथीषु न स्नायादुष्णवारिणा ॥ १५६ ॥
न स्नायाच्छूद्रहस्तेन मद्यमांसनिषेविणा । आहृतैरेकहस्तेन चोद्धृतैर्बाह्येणैरपि ॥ १५७ ॥
नाभिमात्रे जले गत्वा चास्त्रेणाऽऽरक्ष्य सर्वतः । प्राणानायम्य संचिन्त्य तीर्थानि रवि-
मण्डले ॥ १५८ ॥

जले षट्कोणमुखिष्य बीजं मध्ये विचिन्त्य च । अष्टपत्रं बहिस्तस्य पङ्कजं केसरोज्ज्व-
लम् ॥ १५९ ॥

विचिन्त्याऽऽधारमारभ्य पीठदेवाननुत्तमान् । स्वेष्टदेवं श्रिया सार्धमावाह्य विमले जले ॥
मानसैरुपचारैस्तु संपूज्य पुरुषोत्तमम् । जले संचिन्त्य तत्तेजो ह्यान्तरीकृत्य मुद्रया ॥
अभिमन्त्र्य जलं विष्णुगायत्र्या प्रणवेन च । आपो अस्मानिति स्मृत्वा इदं विष्णुरिति
द्विजाः ॥ १६२ ॥

श्रीसूक्तं विष्णुसूक्तं च मूलविद्यां प्रयोज्य च । संप्रोक्ष्य तुलसीयुक्तं मुद्रया कुम्भसंज्ञया ॥

स्मरन्गुरुपदाम्भोजमम्भसि स्नानमाचरेत् । प्रवाहाभिमुखं स्नानं गृहे सूर्यमुखं चरेत् ॥
स्नात्वाऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेद्घर्मर्षणम् । स्नानाङ्गतर्पणं कृत्वा संध्यां कुर्याद्वि-
धानतः ॥ १६५ ॥

जले जलेन पुद्गाणि कृत्वा द्वादशसंख्यया । शिखामाबध्य मूलेन गायत्र्या मौनमाश्रितः
ॐ लं केशवाय नमः प्रोच्य तथा नारायणाय च । माधवाय नमश्चैवमाचामेत्सर्व-
कर्माणि ॥ १६७ ॥

गोविन्दाय नमस्तद्वद्द्विष्णवे च नमो वदन् । कपोलयोर्द्वयोश्चैव विदध्यात्परिमार्जनम् ॥
मधुसूदनाय नमो वदंस्त्रिविक्रमाय च । ओष्ठयोः स्पर्शनं कुर्याद्द्वामनश्रीधरो तथा ॥
डेन्तौ नमोन्तौ ताराद्यौ ताभ्यां संमार्जयेत्तथा । हृषीकेशेन करयोः पद्मनाभेन पादयोः
जलेन स्पर्शनं कृत्वा मूर्ध्नि दामोदराय च । मार्जयेत्कुशवारिभ्यामेभिरङ्गानि संस्पृशेत्
संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । पुरुषोत्तमोऽधोक्षजो नृसिंहोऽच्युत एव च ॥
जनार्दन उपेन्द्रश्च हरिः कृष्णश्च मूर्तयः । आस्ये नसि त्वेकमेकमक्षणोर्द्वौ द्वौ च कर्णयोः
हृदि नाभौ त्वथैकैकमुदरे मस्तके तथा । भुजयोर्द्वाविधिं प्रोक्तो विधिराचमने सुताः ॥
आचामेत्सर्वकार्येषु स्नाने दाने सुरार्चने । संस्पर्शं भाषणेऽस्तसु मुक्त्वा पीत्वा च चर्वणे ॥
रेतोमूत्रशक्नुमोक्षे ह्यधोवायुविमोक्षणे । परिश्रमेऽनृते हास उच्छिष्टजनसंगमे ॥ १७६ ॥
उच्छिष्टस्पर्शनेऽमेध्यदर्शने चाश्रुपातने । रक्तकेशमलस्पर्शं जृम्भायां स्वप्नदर्शने ॥ १७७ ॥
छिक्काष्ठीवनसंक्रोधेष्वआचामेच्छुद्धिकाभ्यया । उपक्रमोपसंहारे कर्मणो नीविबन्धने ॥
केशवादिभिराचम्य सद्यः शुद्धिमवाप्नुयात् । अकृत्वाऽऽचमनं विप्रो न कर्मफलभागम-
वेत् ॥ १७९ ॥

यथाऽभिषेकजा शुद्धिर्बहिरेव प्रजायते । मन्त्रपूतजलैस्तद्वदाचामे ह्यन्तरा शुधिः ॥
प्राणायामं ततः कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा । नारायणं स्मरन्देवमघर्मर्षणमाचरेत् ॥ १८१ ॥
शिखां मूलेन संबध्य स्वशाखोक्तविधानतः । संध्यां कृत्वा हरिं ध्यात्वा सूर्यमण्डलम-
ध्यगम् ॥ १८२ ॥

सूर्यमण्डलमध्यस्थमरविन्दकृतासनम् । पीनायतचतुर्बाहुमुत्पलस्रजमच्युतम् ॥ १८३ ॥
दरारिगदयोपेतमुत्फुल्लकरपङ्कजम् । श्रीनिकेतं श्रियं तद्वदनवद्यरुचिं स्मरेत् ॥ १८४ ॥
गायत्रीं वारिसंस्नातो न स्मरेद्यदि केशवम् । न लभेत्कर्मसंसिद्धिं येन याति हरेः
पदम् ॥ १८५ ॥

अनर्हः कृतशौचोऽपि विना नारायणस्मृतिम् । तस्मात्सर्वत्र संयोज्यं भगवत्स्मरणं
सदा ॥ १८६ ॥

यथाऽतिदूरमाख्यातं कर्मज्ञानविवर्जितम् । तथाऽतिदूरमप्युक्तं विना विष्णुस्मृतिं द्विजाः
गायत्रीवारिसंस्नातः प्रणवैर्निर्मलीकृतः । विष्णुस्मरणसंसक्तो ह्यर्हः सर्वेषु कर्मसु ॥ १८८ ॥
प्रजपेद्विष्णुदैवत्यां गायत्रीं वेदमातरम् । अष्टाक्षरेण मूलेन ब्राह्मणः शुद्धिकाभ्यया ॥

मुनय ऊचुः—

सविता देवता दैव्या गायत्र्याः श्रूयते पितः । कथं सा विष्णुदैवत्या संशयं नः पराणुद ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

आदित्ये पुरुषो योऽसावहमेवेति निश्चितम् । आदित्यस्य शरीरत्वादमदं श्रुतिरुज्जगौ ॥
सवितुनामको विष्णुः सवितृस्थो विचार्यताम् । सविता देवता तेन गायत्र्याः ख्यायते
बुधैः ॥ १९२ ॥

न स्वतन्त्रतया देवो गायत्र्याः सविता मतः । नारायणादेव सर्वमुत्पन्नं श्रुतिरुज्जगौ ॥
तस्मान्नारायणस्वामि यत्किञ्चिद्दृश्यते जगत् । अतो नारायणपरं ज्ञानं कर्म तपः
श्रुतिः ॥ १९४ ॥

सूर्येन्द्राग्नीन्विधिं सोमं रुद्रं वायुं क्षितिं जलम् । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ
एव च ॥ १९५ ॥

विभूतयो हरेश्चैता मद्रपीठतया स्थिताः । तदभेदतयोपास्या मुमुक्षुभिरहर्निशम् ॥ १९६ ॥
शङ्खचक्रगदोपेतः किरीटी कुण्डली तथा । सूर्यमण्डलमध्यस्थः सूर्यभेदेन चिन्त्यते ॥
धीनां प्रवर्तकत्वं हि साक्षान्नान्यत्र युज्यते । य आत्मनीति वाक्येन हरिरात्मतया मतः ॥
गायत्र्याऽशेषभूतानामादित्यश्चक्षुरुत्तमम् । इति पीठतया विष्णोरादित्यः प्रतिपद्यते ॥
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमर्हति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधा-
त्यजः ॥ २०० ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याऽऽराधनमीहते । लभते च ततः कामान्हरिणा विहितान्हि-
तान् ॥ २०१ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देवयजो यान्ति भक्ता यान्ति हरेर्हरिम् ॥
अव्यक्तं सर्वभूतस्थमात्मानं तमबुद्धयः । परं नैवाभिजानन्ति शरीरेष्वात्ममानिनः ॥
अतो नाऽऽत्मानमात्मस्थं सत्यसंकल्पमच्युतम् । नित्यानन्दगुणोपेतं सर्वज्ञमवधिं हरिम् ॥
प्राप्यं भोग्यं परं ब्रह्म प्राप्नुवन्ति कदाचन । तस्मान्नित्यपदाकाङ्क्षी गायत्रीं विष्णुदे-
वताम् ॥ २०५ ॥

आराधयति सर्वत्र विधिरेव द्विजातयः । व्यापको भगवानेष व्याप्यं सर्वं चराचरम् ॥
न तदस्ति विना यस्याद्वासुदेवेन किञ्चन । ब्रह्मा शक्रश्च रुद्रश्च गणेशो मास्करस्तथा ॥
विचिन्त्या वासुदेवस्य तनुभूता विभूतयः । चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाजलजधारिणः ॥
नान्यं देवं नमस्कुर्यात्तच्छरीरतया विना । पृथक्त्वेनार्चयन्तो वा मामकास्ते प्रकीर्तिताः
हरेः पीठा हरदासा हरिशेषा द्विजातयः । पृथग्भूताः कथंभूता उपास्या मुक्तिमिच्छता
कैकर्यं वासुदेवस्य मुक्तिमिच्छन्ति तत्पदे । कथं तैरितरे सेव्यास्तदीयत्वमिति विना ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ २९५२ ॥

अथ तृतीयपादेऽष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच—

ब्रह्मवादः सममवत्पुरा वै मुनयो ननु । विस्मृताः किमिदानीं तं संक्षेपात्प्रवदामि वः ॥

मुनिः कहोलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महामुनिम् । आत्मशब्दः समादिष्टः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-
रपि ॥ २ ॥

ब्रह्मशब्दः समाख्यातः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि । सर्वान्तरश्च यः साक्षादपरोक्षः प्रकीर्तितः ॥
तमाचक्ष्व महाभाग प्राप्यभोग्यतया स्थितम् । उपास्यभूतं सर्वेषामात्मानं परमेश्वरम् ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा परमात्मा प्रकीर्तितः । शोकमोहजरामृत्युदेहधर्मानतीत्य यः ॥ ५ ॥
एतैः संसृष्टमात्मानं क्षेत्रज्ञं चाप्यतीत्य यः । संस्थितो न विना येन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मनाकू ॥
विदित्वा चैनमात्मानं ब्राह्मणाः स्वान्तरस्थितम् । पुत्रवित्तैषणां हित्वा तथा लोकै-
षणामपि ॥ ७ ॥

यदर्थं सकलं हित्वा कृत्वाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनं कृत्वा भिक्षार्थं च चरन्ति हि ॥
प्रेर्यमात्मानमाज्ञाय प्रेरकं पुरुषं परम् । निर्विद्य सर्वतस्तस्य चोपासांचक्रिरे द्विजाः ॥ ४ ॥
चाक्रायण उषस्तस्तं भूयः पप्रच्छ सादरम् । याज्ञवल्क्यं महात्मानमुपासार्थमकल्मषम् ॥
ब्रह्मन्ब्रह्मापरोक्षं यत्साक्षात्सर्वात्मसंस्थितम् । कतमः सोऽन्तरात्मेति समाचक्ष्व यथा-
तथम् ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

यः प्रयोजनरूपेण सर्वं सर्वत्र जायते । तत्साक्षादपरोक्षं हि शारीरात्मार्थसाधकः ॥ १२ ॥
अपानिति ह्यपानेन व्यानेन व्यानिति ह्यपि । उदानेनोदानिति च समानेन समानिति ॥
स आत्मा ह्यान्तरः साक्षाद्ब्रह्म सर्वत्र संस्थितम् । स एव सर्वनामाऽसौ दृष्टिश्रवण-
चेतसाम् ॥ १४ ॥

द्रष्टा श्रोता चेतयिता न तं पश्यति कश्चन । अतो द्रष्टा ह्यदृष्टोऽयमश्रुतश्च शृणोति हि
अविज्ञातो हि विज्ञाता ह्यमतो मनुते मुने । चिदचिद्भूतसंघस्थं सर्वेषां स हि कारणम् ॥
एवं श्रुत्वाऽन्तरगतं भगवन्तं मुनीश्वराः । संदिहानाः पुनस्तत्र ह्यप्रच्छन्मुनिपुंगवम् ॥
याज्ञवल्क्यं महाप्राज्ञमात्मतत्त्वबुभुत्सवः । कार्यजातमिदं सर्वं नैकरूपं कदाचन ॥ १८ ॥
परिणामकृतानेकविचित्रावस्थया स्थितम् । ओतं प्रोतमिदं कस्मिन्पटवत्परिनिष्ठितम् ॥
इति विज्ञातुकामा हि गार्गी वाचक्रवी पुनः । पप्रच्छ कस्मिन्संप्रोतमोतमेतच्चराचरम् ॥
तामाह भगवान्वायावोतं वायुश्च कुत्र हि । आकाशे स च कस्मिन्निह अन्तरिक्षे निशा-
मय ॥ २१ ॥

कुत्रान्तरिक्षं द्योलोके द्योलोकः कुत्र सत्तम । आदित्यलोके कुत्रायं चन्द्रलोके च
कुत्र सः ॥ २२ ॥

नक्षत्रलोके कस्मिन्स देवलोके च कुत्र सः । गन्धवलोके सोऽप्यस्ति कस्मिन्लोके प्रजापतेः
लोकः प्रजापतेर्गार्गी ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितः । स च कुत्रेति मा गार्गी ह्यतिप्रश्नं प्रयो-
जय ॥ २४ ॥

ब्रह्मण्येवाखिलाधारे ह्योतं प्रोतमिदं जगत् । तन्तुष्विव पटो गार्गी तस्मादेष परो मतः ॥
सद्रूपेण स्थितस्यास्य ह्युपादानतया हरिः । निर्विशेषतया स्वस्मिन्स्थितं विश्वमशेषतः

पटवद्याकरोत्येतन्नामरूपविभागवत् । हर्यधीनतया चास्य स्थितिर्नियमनं तथा ॥२७॥
तस्माज्जिज्ञास्यमेवायमुपास्यः सर्वथा च सः । सूत्रभूतोऽयमेवैकस्तथाऽन्तर्यामिरूपतः ॥
स्थितः सर्वत्र युनयो हरिरेव न संशयः । प्रविश्यान्तर्यमयति सर्वभूतानि सर्वतः ॥ २९ ॥
स्वव्याप्यैस्तैराविज्ञातः शरीरैश्चिद्विधैः । उद्दालको याज्ञवल्क्यमपृच्छत्सूत्रमन्ति-
कम् ॥ ३० ॥

तथाऽन्तर्यामिणं ब्रूहि याज्ञवल्क्येत्युवाच सः । श्रुतं वदनमाहात्म्यं कवन्धात्काप्यसद्गनि ॥
स ब्रह्मदेवदेवात्मयज्ञवित्स्थाच्छृणोति यः । याज्ञवल्क्यस्ततः प्राणः सूत्रमुक्तमिहारुणे ॥
भूतानि सर्वाण्यङ्गानि प्राणा दिव्यानि सन्ति हि । स च प्राणो महाभाग संहृष्टो
ह्यन्तरात्मना ॥ ३३ ॥

तमन्तर्यामिणं ब्रूहि याज्ञवल्क्येत्युवाच सः । अब्रवीद्याज्ञवल्क्योऽपि तमन्तर्यामिणं
द्विजाः ॥ ३४ ॥
पृथिव्यादिषु भूतेषु शरीरेषु व्यवस्थितः । यो वेद तानि तैतानि तं विदुः स्वनिया-
मकम् ॥ ३५ ॥

सोऽन्तर्यामी ह्यात्मभूतश्चासृतोऽव्यक्तनामधृक् । आदित्यचन्द्रादिविद्युलोकप्राणेन्द्रि-
येषु च ॥ ३६ ॥
वेदयज्ञेषु भूतेषु योऽन्तर्यमयति स्वयम् । नैनं विदुः शरीराणि यो वेदात्मतया स्थितः ॥
सोऽन्तर्याम्यसृतश्चाऽऽत्मा परमात्मा हरिः स्मृतः । य आत्मनि स्थितो ह्यात्मा शरीरं
यस्य चेतनः ॥ ३८ ॥

आत्मा न वेद यमसौ वेदाऽऽत्मानं परोऽसृतः । यमयत्ययमात्मानमन्तर्यामीति स स्मृतः ॥
अदृष्ट एव द्रष्टाऽसौ श्रोता चाश्रुत एव सः । अविज्ञातैव विज्ञाता द्रष्टा श्रोता ज्ञ एव सः ॥
नान्यः स्वातन्त्र्यहीनत्वाच्छेषत्वात्तस्य सुवताः । अतोऽन्यदार्तं सर्वं हि कृतमेको हरिः
स्वयम् ॥ ४१ ॥

स्वतन्त्रः सर्वशेषीति श्रुत्वाऽऽरुणिरुपारमत । एवं विनिश्चये जाते सर्वात्मा भगवा-
न्हरिः ॥ ४२ ॥

संसिद्धः सर्वभूतानामुपास्यः सद्भिभूतिषु । सवितृनामको देवः प्रभामण्डलसंस्थितः ॥
परमात्मा स शारीरः क्षेत्रज्ञोऽन्यो विधीयते । गायत्री सूर्यरूपेण भगवन्तमधोक्षजम् ॥
उपादिदेश भूतानां श्रेयसे बुद्धिबोधकम् । सवितृसंस्थितो देवः सवित्रात्मा सनातनः ॥
तं ध्यायेम परं येन बुद्धयो नः प्रणोदिताः । यथेन्द्रप्राणशब्दैश्च निर्दिष्टो भगवान्हरिः ॥
तथा सवितृशब्देन सवित्रात्मा विधीयते । मुमुक्षवो विचार्यैवं सर्वत्र परमेश्वरम् ॥ ४७ ॥
उपासते न संदेहः कर्तव्यः शास्त्रनोदनात् । ब्राह्मणानां विशेषेण गायत्र्या मूलविद्यया
उपास्यो भगवान्विष्णुरुदिते सूर्यमण्डले । अष्टाक्षरो मूलविद्याप्रणवाद्यो मनीषिभिः ॥
निश्चितः सर्वविद्यानां मूर्धन्यः परमो मनुः । अष्टाक्षरेण संयुक्तां गायत्रीं विन्यसेत्तनौ ॥
स एव बैष्णवो विप्रो मतो नारायणात्मकः । विना मूलेन गायत्र्या न विप्रो जायते
द्विजाः ॥ ५१ ॥

न विनोपनिषद्दानं गायत्र्यास्तत्त्वविद्भवेत् । अविज्ञाय मनोस्तत्त्वं कर्मबन्धाय केवलम् ॥
शतलक्षं प्रजप्ताऽपि गायत्री नैव सिद्धिदा । सिद्धिस्तु सर्वलोकस्य कर्तुः सर्वाश्रयस्य
हि ॥ ५३ ॥

वासुदेवस्य वैकुण्ठे पदपल्लवसेवने । विप्रस्य सत्त्वदेहस्य वैकुण्ठपदकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥
नान्यो देवः समाराध्यो विनाऽऽवरणसत्क्रियाम् । विष्णोरावरणत्वेन शरीरत्वेन वा
पुनः ॥ ५५ ॥

विभूतित्वेन भो विप्रा माननीया दिवौकसः । समाधिकविचारेण पृथक्त्वेन दिवौक-
साम् ॥ ५६ ॥

आराधनाजगद्वन्धो न निर्वर्तेत कर्हिचित् । विष्णोः समत्वबुद्ध्या च नरो निरयमाप्नु-
यात् ॥ ५७ ॥

विना दास्यं हरेश्चान्यत्सर्वं निरयसंनिभम् । संसारो निरयः प्रोक्तो यत्र नाऽऽचायसे-
वनम् ॥ ५८ ॥

निरयोऽपि भवेन्मुक्तिर्यत्र गोविन्दचिन्तनम् । अत्र गाथाः प्रवक्ष्यामि निःसंदेहाय भोः
सुताः ॥ ५९ ॥

नारायणात्परो नान्यः को हि ससारनाशनः । आसीद्भद्रासनो नाम राजा कोसलम-
ण्डले ॥ ६० ॥

शशास वसुधां सर्वां षयोधिषट्मण्डिताम् । धार्मिको दयया युक्तो वृद्धब्राह्मणसेवकः ॥
सत्कीर्तिपटसंवीतसमस्तक्षितिमण्डलः । स कदाचिद्धरेः कोपान्नष्टराज्यो बभूव ह ॥
शत्रुभिर्निर्जितः संख्ये जगाम गहने वने । एकाकी जीवरक्षार्थं त्यक्तस्वजनबान्धवः ॥
तृपितः क्षुधितो दीनो निमग्नो दुःखसागरे । आसाद्य पुष्पभद्राख्यां नदीं गिरिसमा-
श्रयाम् ॥ ६४ ॥

तत्र बिल्वेन दीनो निवासमकरोच्चिरम् । तत्र बिल्वेश्वरो नाम महादेवो विराजते ॥
आयान्ति तत्र पूजार्थं मुनयो नित्यमेव हि । पूजां कुर्वन्ति शतशो निजकामानुसारतः ॥
स्तुवन्ति स्तुतिभिर्देवं हरं चन्द्राङ्गमौलिकम् । तत्रायं तरुजालेषु चकार तृणकेतनम् ॥
फलमूलाशनो दीर्घचिन्ताव्याकुलमानसः । चिन्तयामास मतिमान्कथं मे दुःखसंक्षयः ॥
भवेद्दशेषस्वजनैर्विमुक्तस्य दुरात्मनः । क्व दाराः क्व सुताः प्रेष्ठाः क्व राज्यं स्वप्नसंनिभम् ॥
क्व मे परिजनाः सर्वे कालेन कवलीकृताः । अहो कष्टमहो कष्टं विनष्टेषु पुनः पुनः ॥
धावते मे मनो मोहान्मृगतृष्णोपमेषु च । विजानतोऽपि मे सौख्यं नाऽऽयाति क्षणमेव
हि ॥ ७१ ॥

किं जीवितेन मे नूनमिहामुत्र च्युतस्य च । मनो न याति परमे देवदेवे रमापतौ ॥ ७२ ॥
न च राज्यसुखे कामे गतिरन्या भविष्यति । पुष्पभद्रातटे राजा मरणे कृतनिश्चयः ॥
बिल्वेश्वरं नमस्कृत्य निषसाद् महीतले । एवं चिन्तयतस्तस्य गौतमो मुनिसत्तमः ॥
शिष्यप्रशिष्यैः संयुक्त आजगाम यदृच्छया । पर्यटंस्तीर्थयात्रार्थं वसुधां विष्णुवल्लभाम् ॥
स्नात्वा भद्राजले पुण्ये दृष्ट्वा बिल्वेश्वरं हरम् । अपश्यन्नृपतिं लीनमुदजे निर्जने मुनिः ॥

महाकारुणिको गत्वा तं पप्रच्छ तपोनिधिः । कृत्यस्त्वं कुत आयातः कोऽसि खिन्न-
मना वने ॥ ७७ ॥

मयानके शिवाव्यालव्याघ्रचित्रमृगान्विते । निरन्त्रे निर्जने देशे कथं गतिरिहाभवत् ॥

मद्रासन उवाच—

मद्रासनेति विख्यातो राजा कोसलमण्डले । शत्रुभिर्निर्जितोऽरण्ये मयादिह वसाभ्य-
हम् ॥ ७९ ॥

जनसंदर्शनाद्भीतः शत्रुचारविशङ्कया । नान्तं दुःखस्य पश्यामि को भवानिह पृच्छति ॥

गौतम उवाच—

अहं तु गौतमो नाम्ना तव माग्यादिहाऽऽगतः । स्मरस्व दुःखनाशाय शंकरं चोमया
सह ॥ ८१ ॥

मुक्तिमुक्तिप्रदो देवो नान्योऽस्ति गिरिजाधवात् । यः संहरति कल्पान्ते त्रिलोकीं लोच-
नानलैः ॥ ८२ ॥

भक्तानां वरदः सद्यो बिल्वार्ककनकादिभिः । ताण्डवैः स्तवनैस्तालैरक्षतैर्गलवादनैः ॥

विलम्बितफलैर्देवैः किमन्यैरच्युतादिभिः । सद्यस्ते राज्यलाभाय महादेवोऽवधारितः ॥

श्मशानशायी भगवांस्त्रिनेत्रो नीललोहितः । मृडो हिमांशुधवलो वनमालाकृतोरगः ॥

गजचर्मपरीधानः खट्वाङ्गायुधभूषणः । शितिकण्ठोग्रकण्ठश्च हरोऽन्धकविनाशनः ॥ ८६ ॥

वृषध्वजो महादेवश्चन्द्रचूडो दिगम्बरः । ज्ञानदो ज्ञाननिरतः पशुपः पार्वतीपतिः ॥ ८७ ॥

महादेवो धराधीशः पिनाकी पावकाम्बकः । कपर्दी दुष्टदमनो महाकालो महातपाः ॥

समाधिसंस्थितः कामदहनो धारणाश्रयः । नित्योऽक्षरो निरातङ्को धीरो विषधरो भवः ॥

अरण्यवासी कैलासकेतनो वटविष्टरः । विभूतिभूषणो भूतिप्रदो भूतिकरो वरः ॥ ९० ॥

वाग्मी सत्यव्रतः सत्यः सतीप्राणप्रियो नुतः । यज्ञविध्वंसनो दक्षगर्वभङ्गकरो विभुः ॥

भूतप्रियो भूतनाथो भूतवासो भयापहः । कूष्माण्डभैरवानीकभीषणो भीमदर्शनः ॥

विभीषणो जितामित्रो रावणाराधितः प्रभुः । प्रसन्नवदनो नित्यं धत्तूरोन्मत्तलोचनः ॥

निर्धनो धनदाधीशो निर्वृत्तो निर्मदो मुनिः । बाणप्रियो बाणरुद्धो बाणसङ्घनिके-
तनः ॥ ९४ ॥

तापत्रयहरो हारी शैलजार्धतनुः स्मृतः । तरुणस्तारिताघौघो गीर्वाणाराधितः शिवः ॥

खेचरः खेचराक्रीडो जटामुकुटमण्डितः । रुद्रो रुद्रो भैरवाख्यो डमरोर्वादनप्रियः ॥

त्रिशूलहस्तो हस्ताब्जविधृतब्रह्ममस्तकः । अट्टाडहासविध्वस्तशैलशृङ्गोऽहिभूषणः ॥

पादाभिघातसंघ्रस्तशेषः कम्पितभूधरः । वेतालवृन्दमध्यस्थः पिशिताशनसंस्तुतः ॥

कपालमाली दुर्दर्शो योगिनीगणनृत्यधृक् । कालभीतिकरो देवो यमदूतभयंकरः ॥

एवं नामावलीं जप्त्वा ध्यात्वा बिल्वेश्वरं हरम् । राजन्वद्धाञ्जलिर्भूत्वा विनिवेद्यं निवे-
दयेत् ॥ १०० ॥

जय विश्वेश्वर श्रीमंस्तरुणार्कनिभेक्षण । जय कालानलोद्गीत शत्रुभीतिहरो भव ॥१०१॥
जय त्र्यक्ष महाभाग कल्पान्तकृतकेतन । जय दीनार्तिशमन शत्रुभीतिहरो भव ॥
उग्रवीर्योग्रवदन महाभैरवशासन । प्रपदाक्रान्तदिक्प्रान्त शत्रुभीतिहरो भव ॥१०३॥
त्रिपुरान्तकरोग्रेश चन्द्रचूड पिनाकधृक् । अन्धकान्तकरोदग्र शत्रुभीतिहरो भव ॥१०४॥
महाद्वहासवदन द्राविताशेषराक्षस । खट्वाङ्गधर चण्डीश शत्रुभीतिहरो भव ॥१०५॥
नागेन्द्रहार नागेन्द्रसूत्र नागेन्द्रभूषण । जटाविकीर्णवदन शत्रुभीतिहरो भव ॥१०६॥
जय हालाहलास्वादविदग्धारुणलोचन । कन्दर्पहर भूतेश शत्रुभीतिहरो भव ॥१०७॥
कृशानुलोचनज्वालसंदीप्तजगतीत्रय । मृत्युंजयोग्रदंष्ट्रास्य शत्रुभीतिहरो भव ॥१०८॥
रुण्डमालाचिताभस्मनिस्नात विषभोजन । मदव्याघूर्णनयन शत्रुभीतिहरो भव ॥१०९॥
कल्पान्तकालिकागीतविनोदित महानट । जृम्भाविभ्रान्त लोकेश शत्रुभीतिहरो भव ॥
व्याघ्रचर्मासनारूढ खेचरीभूचरीप्रिय । दिगम्बर दिशाधीश शत्रुभीतिहरो भव ॥१११॥
पञ्चाम्नायविचारज्ञ पञ्चाम्नायनिरूपक । पञ्चाम्नायकथागीत शत्रुभीतिहरो भव ॥११२॥
सर्वागमप्रजनक सर्वागमनिरूपक । सर्वाव्ययक्षमासार शत्रुभीतिहरो भव ॥११३॥
सर्वयोगिजनाराध्य महायोगिन्महोदय । महोदर महापार्श्व शत्रुभीतिहरो भव ॥११४॥
ताण्डवाचार्यनिपुण महाताण्डवकृत्प्रभो । विनोदितसुरव्रात शत्रुभीतिहरो भव ॥११५॥
जितनिद्र जितालस्य जितेन्द्रिय जनप्रिय । जितमित्र पवित्राङ्ग शत्रुभीतिहरो भव ॥
परब्रह्म परानन्दपूर्ण पर्वतजापते । भूशण्डीपरिघोपेत शत्रुभीतिहरो भव ॥११७॥
पशुपाल महापाशमञ्जन प्राणदायक । परलोकप्रद प्रौढ शत्रुभीतिहरो भव ॥११८॥
निरञ्जन निराकार निर्विकार निरामय । निष्कलङ्क निराधार शत्रुभीतिहरो भव ॥
निर्वासन निराभास निष्प्रपञ्च निजेश्वर । निजाक्रीड निजामास शत्रुभीतिहरो भव ॥
वागतीत जनातीत कालातीत निरङ्कुश । सर्वातीत विनीतेश शत्रुभीतिहरो भव ॥१२१॥
गीर्वाणगीत दिक्पाल मौलिमालार्चितारुण । विशुद्धज्ञानविज्ञान शत्रुभीतिहरो भव ॥
सदैकरस शीतांशुशुद्धहासामरप्रिय । दयार्द्र दलितानङ्ग शत्रुभीतिहरो भव ॥१२३॥
गणेशप्रिय गौरीश गोवाहन गुणाकर । गोद गोविन्द गोभक्त शत्रुभीतिहरो भव ॥
कबन्धहर कल्याण कालिताशेषदुर्जन । कासारकौतुकिन्क्रान्त शत्रुभीतिहरो भव ॥
समदृक्शाश्वतस्वामिऽशरणागतवत्सल । निर्मुक्तमाय त्रिजट शत्रुभीतिहरो भव ॥१२६॥
गुणातीत गुणाधार गुणगीत गुणाधिप । एकान्तवल्लभानन्त शत्रुभीतिहरो भव ॥
नतोऽस्मि चरणद्वंद्वमद्वंद्वं प्रणतोऽस्मि ते । रक्ष रक्ष महादेव शत्रुभीतिहरो भव ॥१२८॥
हाहाहूहूवीर्यहारिन्भिन्धि भिन्धि विभीषण । छिन्धि छिन्धि महाघोरं शत्रुभीतिहरो
भव ॥१२९॥

निवारय रयोपेत परशास्त्रास्त्रवैभवम् । निर्भिन्धि परसैन्यानि शत्रुभीतिहरो भव ॥
विद्रावय महावीर वाहनानि सहस्रशः । निपाटय महादुर्गमुग्रशत्रुहरो भव ॥१३१॥
पाशमुद्गरखट्वाङ्गत्रिशूलमुसलायुधैः । पाहि मां परितो देव सर्वतः शरणागतम् ॥
राजसिंहासनाविष्टं जयशब्दैरुदीरितम् । कुरु मां राजराजेशं सर्वतः शरणागतम् ॥

इति स्तोत्रं महामागं शत्रुप्रशमनाभिधम् । शुचिर्भूत्वा शिवार्चायां प्रजपस्व समाहितः॥
गौतमोऽहमृषिश्चास्य च्छन्दोऽनुष्टुप्प्रकातितम् । देवता भगवान् रुद्रः शत्रुहा बीजमी-
रितम् ॥ १३५ ॥

प्रणवः शक्तिराख्याता पार्वती प्राणवल्लभा । विनियोगाऽस्य संप्रोक्तः शत्रुप्रशमने नृप॥
ॐ नमः कालरूपाय हूं नमः शूलपाणये । महादेवाय वीराय पार्वतीपतये नमः ॥
द्वात्रिंशदक्षरो मन्त्रो महाशत्रुजयः स्मृतः । न्यासार्चनमनेनैव कुर्यात्प्राणान्नियम्य च ॥
शत्रुप्रशमनं स्तोत्रं श्रद्धया प्रपठेत्तु यः । तस्य शत्रुकृता पीडा विनश्यति न संशयः ॥
साङ्गं सावरणं देवं बिल्वेशं पूजयेत्सदा । ॐ नमः कालरूपाय हृदयाङ्गुष्ठयोन्यसेत् ॥
ॐ नमः शूलहस्ताय तर्जनीशिरसोस्तथा । शिखामध्यमयोर्देवो वामदेवाय सादरम् ॥
अनामिकाकवचयोर्वीरायेति निवेशयेत् । कनिष्ठिकानेत्रयोश्च पार्वतीपतये तथा॥१४२॥
नमः सतलयो राजन्करयोश्च निवेशयेत् । ततो ध्यानं महेशस्य कुर्यात्कार्यस्य सिद्ध्ये
तेन ते शत्रुसंहारो भविष्यति न संशयः ॥ १४३ ॥

त्र्यक्षं करालवदनं शितशूलहस्तं चन्द्रार्धचूडममराधिपपूजिताङ्गघ्निम् ।

गङ्गाधरं धवलभस्मविभूषिताङ्गं गौरीपतिं भयहरं भवमाश्रयामि ॥ १४४ ॥
इति ध्यानं महेशस्य संध्यायां प्रातरेव च । मध्याह्ने कुर्वतां पुंसां नारिसैन्यभयं भवेत् ॥
प्रसन्नोऽयं हरो भक्त्या भुक्तिं मुक्तिं प्रयच्छति । किं शत्रमात्रशमनं चण्डीशस्य धरा-
धिप ॥ १४६ ॥
इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो विप्रः सशिष्यो गौतमो मुनिः । कृतवांश्चन्द्रचूडस्य पूजनं प्रयतो
नृपः ॥ १४७ ॥
प्रेम्णा च श्रद्धया नित्यं त्रिकालमुमया सह । प्रत्यक्षमकरोद्देवं कालेनाल्पेन सेवया ॥
स्वसैन्यं प्रददौ देवो वधाय द्विषतां द्विजाः । स्वराज्ये स्थापयामास भद्रासनमकल्म-
षम् ॥ १४९ ॥

स च भद्रासनो राजा प्रसादात्पार्वतीपतेः । अकरोद्बुधाराज्यमकण्टकमयन्ततः॥१५०॥
महामन्त्रीव सकलं स्वसैन्येनैव भूतपः । भक्त्या रशनया बद्धो काले कालेऽभिरक्षति ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणे भद्रासनाख्यानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३१०३ ॥

अथ तृतीयपादे नवमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

गते बहुतिथे काले वसुधामनुशासतः । शिवैकशरणस्याथ धार्मिकस्य महीपतेः ॥ १ ॥
ज्ञानं समभवत्तस्य दृष्ट्वा कालस्य चेष्टितम् । क्व गताः पितरोऽस्माकं तथाऽन्ये पितृ-
बान्धवाः ॥ २ ॥
नाम्नाऽपि नैव श्रूयन्ते बहवोऽस्मद्विलोकिताः । ममापि रूपसंपत्तिः क्व गता यौवने
स्थिता ॥ ३ ॥

सामर्थ्यं क्व गतं यच्च परसैन्यविनाशनम् । केशा नैवोपलक्ष्यन्ते स्निग्धाञ्जननिभा मम ॥
वलीपलितसंयुक्तं गात्रं न परिगीयते । यद्वर्णयन्ति कवयो जातरूपसमं मम ॥ ५ ॥
काऽऽननं कमलाकारं कुन्देन्दुधवलद्विजम् । सुन्दर्यपाङ्गसंजुष्टं विकचाम्बुजलोचनम् ॥ ६ ॥
स्वप्नोपममभूत्सर्वं कामिनीकामजं सुखम् । तथाऽपि निस्त्रपं चेतो विषयेष्वनुधावति ॥
आराधितोऽपि गिरिशो मया गातमशासनात् । मुक्तिं प्रयच्छति प्रीतो महादेवो महा-
द्युतिः ॥ ८ ॥

तन्न पश्यामि मुक्तिर्मे येन स्यात्कर्मणाऽधुना । राज्यासिद्धिस्तु संप्राप्ता मदीया कित-
वैर्हता ॥ ९ ॥

नाऽऽत्मराज्यं हृतं मन्दैरहो माहानुगैर्भृशम् । कथं तदुपलभ्येत प्रसादात्पार्वतीपतेः ॥ १० ॥
राज्यं कोशो बलं भोगः प्रतापः प्रतिवासरम् । वर्धते ते ह्यलं मैहे वैराग्यं नैव दृश्यते ॥
संसारस्याभिवृद्धिर्मे पूर्वं भगवतः कृपा । निश्चिता कोपरूपाऽद्य सैव मे प्रतिभाति हि ॥
अविच्छिन्नं सुखं यद्वि तदेव भगवत्कृपा । विच्छिन्नरूपा मनसो वृत्तिः कोपो विनि-
श्चितः ॥ १३ ॥

येन संसाध्यते रत्नं सकाचं लभते यदि । व्यर्थं हि सर्वं भवति विनोक्तफललाभतः ॥
कामुकेन मया पूर्वमाराध्येशः प्रसादितः । पलालोपमराज्यार्थं नाऽऽत्मतण्डुलकाव्यया ॥
धिङ्ग्रामकृतसद्बुद्धिमुमया सहितो हरः । आराधितो मया मिथ्या मृगतृष्णाभ्मुलि-
प्सया ॥ १६ ॥

अतोऽहं सकलं हित्वा चाऽऽशुतोषमुमापतिम् । आराधयिष्ये सततमात्मकामो महे-
श्वरम् ॥ १७ ॥

एवं निर्वन्धयुक्तस्य राज्यस्यागं प्रकुर्वतः । आविराप्तीन्महादेवः कैलासादुमया सह ॥
अहमिन्द्रस्तथा चान्ये सिद्धगन्धर्वकिनराः । शिवेन सह संप्राप्ताः कुमारा नारदस्तथा
कौतुकार्थं महाभागा निर्विण्णस्य महीपतेः । कथं सदाशिवो योगी राज्ञो मुक्तिं विधा-
स्यति ॥ २० ॥

अन्तर्हिताः स्थिताः सर्वे निजैश्वर्याविमोहिताः । वृषध्वजोऽभवत्त्रेपद्भयोरतिथिः स्वयम्
ते वृष्णा सहस्रोत्थाय राजा हर्षसमन्वितः । सूपविष्टं कृतातिथ्यं कृताञ्जलिरभाषत ॥
वामदेव महादेव वृषभध्वज गोपते । चन्द्रचूड भवानीश मृड सर्वार्थसाधक ॥ २३ ॥
उपायं वद देवेश कर्तव्यं किमिहास्ति मे । मुक्तिमुक्तिप्रदं देवं गौतमस्त्वामभाषत ॥ २४ ॥
भुक्तिस्तु देवदेवेश लब्धा मे त्वत्प्रसादतः । मुक्तिमिच्छामि संसारादतस्ते शरणं गतः ॥
उपासनं करिष्येऽहं भवतो हि समाधिना । अनुमोदय विश्वात्मन्ननुज्ञां दातुमर्हसि ॥

श्रीमहादेव उवाच—

नैवंविधोऽहमाराध्यः संसारान्मोक्षमिच्छता । आत्मा मे ह्यपरो राजन्यः सदाशिवसं-
ज्ञितः ॥ २७ ॥

येनाहमाखिलं कर्म करोमि तनुसंस्थितः । तं विना नैव पश्यामि क्षणमेकान्तिजां गतिम्
अनुविश्य च मे वाचं चक्षुः श्रवणनासिके । प्राणापानमनोबुद्धिचित्ताहंकरणेषु च ॥

सर्वं कारयति प्राज्ञो भूत्वा सर्वप्रयोजकः । परमात्मा स चास्माकममृतः शाश्वतो हरिः॥
अहं स चास्मि योऽहं वै स च तस्य मनुः स्मृतः । तं मां विज्ञाय सुधियः सेवन्ते बन्ध-
मुक्तये ॥ ३१ ॥

नाहं कैवल्यदो राजन्परतन्त्रः स्वभावतः । स्वतन्त्रः सर्वभूतात्मा परमात्मा रमापतिः ॥
त्वं चाऽऽहं च सुराः सर्वे तनवः परमात्मनः । तमात्मत्वेन सर्वेषां विजिज्ञास विमुक्तये
स्वस्वरूपस्य संप्राप्तिं मुक्तिमाहुर्मनीषिणः । सत्त्वमात्मनि निर्दिष्टं यदायत्तमिदं जगत् ॥
यत्सत्त्वमात्मनि प्रोक्तं तदाधेयेतया स्थितम् । विधेयत्वेन निर्दिष्टं शेषत्वेन प्रजापतेः ॥
आधारत्वेन स्थितो यो विधातृत्वेन वा पुनः । शेषित्वेन च राजेन्द्र स चाऽऽत्मा मुक्ति-
मिच्छताम् ॥ ३६ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन मानद । तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्व-
तम् ॥ ३७ ॥

सर्वभूतेषु यो राजन्नन्तर्यामितया स्थितः । स चोपास्यः प्रयत्नेन यदीच्छेत्परमां गतिम्
स्वान्तरस्थं परात्मानमात्मत्वेन विशां पते । संपूज्याहं प्रमोक्षयामि तथा त्वं च तथापरे
आत्मा तु स च सर्वेषां प्राप्यो भोग्यः सनातनः । तमविज्ञाय राजेन्द्र कथं मुक्तिर्भवि-
ष्यति ॥ ४० ॥

नाहमात्मा च सर्वेषां तत्पृथक्त्वेन मानद । मदुपासनया कस्मान्मुक्तिमाकाङ्क्षसेऽनघ ॥
मदन्तर्यामिणं स्वस्य चान्तर्यामितया स्थितम् । विज्ञायैक्यधिया राजन्विमुक्तो भव
संसृतेः ॥ ४२ ॥

एतेनैवोपदेशेन मुक्तिं दास्यामि सेवकान् । आत्मत्वेन तमाराध्य मुक्तो भव विशां पते
चेतनोऽयमणुर्नित्यो जीवो नाऽऽत्मा शरीरिणाम् । नैव प्राप्योऽयमन्येषां भोग्यो भवितु-
मर्हति ॥ ४४ ॥

य आत्मा सर्वभूतानां सर्वशक्तिः सनातनः । सर्वनामा सर्वरूपः सर्वज्ञः सर्वधृग्विभुः ॥
स एव सर्वभूतेषु नामरूपेषु सर्वतः । उपास्यः परमात्माऽसौ पूर्णः पुरुषपुंगवः ॥ ४६ ॥
अहं ब्रह्मा च देवाश्च मुनयो मनवस्तथा । तदात्मका भविष्यामः सर्वे तदनुवर्तिनः ॥
उपास्यामो वय सर्वे तमेवैकं नराधिप । त्वमप्येनं धिया देवमाराध्य जनार्दनम् ॥ ४८ ॥
अन्तर्यामितयाऽस्मासु स्वस्मिन्वा चिदचित्सु च । विभूतिषूपदिष्टासु ह्यवतारेषु वा पुनः
निधाय चेतसो वृत्तिमुपास्व सुसमाहितः । कल्याणादिगुणोपेतं सर्वज्ञं सर्वकारणम् ॥
नारायणं परं ब्रह्म परमात्मानमद्वयम् । सर्वावासं निजाधारं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ ५१ ॥
अथ वा त्रिगुणातीते वैकुण्ठे परमे पदे । महाविभूतौ भूतानामगम्ये नित्यसंज्ञके ॥ ५२ ॥
शेषपर्यङ्कनिलये स्वयमेव स्थितं हरिम् । नित्यमुक्तजनैः सेव्यं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ ५३ ॥
रमया लालितपदं भूलीलाभ्यां विराजितम् । निर्गुणं प्रकृतेर्दूरमनौपम्यमनुत्तमम् ॥ ५४ ॥
वेदवेदान्तसिद्धान्तैर्मूर्तिमद्भिर्रूपाश्रितम् । पञ्चरात्रानुसारेण समाराध्य केशवम् ॥ ५५ ॥
अस्माकं परमं ध्येयं प्राप्यं भोग्यं परात्परम् । स्वामी स दासभूतानामाश्रयोऽयमुदीरितः ॥

मद्रासन उवाच—

किं मां वृथा खेदयसि त्रिलोचन दयानिधे । त्वदन्यं नावदन्मह्यं मुक्तये गौतमो मुनिः॥
ईश्वरः सर्वभूतानामाधारश्चन्द्रशेखरः । कर्ता हर्ताऽविता नित्यो महाशक्तिरुमापतिः ॥
स एव सर्वभूतानां हिताय तनुते तनुम् । गुणातीतः परं ज्योतिर्धूर्जटिर्नापरो मतः ॥
गुरुणाऽमिहितं पूर्वं पश्चात्त्वं दर्शनं गतः । संसिद्धमभवत्सर्वं पूर्वोक्तं राज्यमुत्तमम् ॥
मुक्त्यर्थमपरं देवं कथं मन्ये दयानिधे । अलक्ष्यं सर्वभूतानामन्तर्यामितया स्थितम्॥६१॥

श्रीमहादेव उवाच—

राजन्यद्वैतमेनोक्तमविज्ञाय मतं हरेः । संगोप्य हेतुना केन प्रायः प्रोक्तुं विचिन्तय ॥
यदि ते हृदि संदेहस्तदाऽहं गौतमं मुनिम् । इहाऽऽनयिष्ये राजेन्द्र संकल्पेन विलोकय॥
इत्युक्त्वा शंकरो योगी सस्मार मुनिसत्तमम् । स आजगाम स्मरणाद्यत्राऽऽस्ते भग-
वान्हरः ॥ ६४ ॥

प्रणम्य चरणोपेतो बद्धाञ्जलिरवस्थितः । पूजितः परया भक्त्या नृपेणाऽऽहं हरं वचः ॥

गौतम उवाच—

धन्योऽहं देवदेवेश दत्तं मे गौरवं महत् । त्वया त्रिलोकगुरुणा यत्स्मृतोऽहमकिञ्चनः ॥

श्रीमहादेव उवाच—

वञ्चितोऽसि महाभाग मायया तत्त्वतो मुने । न जानासि परं गूढं बीजमत्र मया धृतम्॥
देवो हि मत्परः साक्षात्परमात्मा सनातनः । नारायणोऽस्ति जगतां मोक्षदः पुरुषोत्तमः
तं प्राप्य मुनिशार्दूल लोके मुक्ता भवन्ति हि । उपायस्तत्र वै साक्षाद्भरिरेव न चापरः॥
शरणं नैव जानन्ति तस्यैव परमात्मनः । तदेवोपदिशाम्यङ्ग स्वाश्रितान्मुक्तये ननु ॥
अतो मुक्तिप्रदातारो भवामो वयमत्र हि । मुक्त्येकनिलयः साक्षाद्भरिरेव न चापरः ॥
अन्वेषयामो हि वयं साधनः श्रुतिनोदितैः । स्वायनं स्वनिवासार्थं वयांसीव दिना-
त्यये ॥ ७२ ॥

सर्वेषामेव चांशानामंशित्वेन परा गतिः । नान्यो जलतरङ्गानामाश्रयोऽस्ति जलं विना
स्वस्वरूपं च गदितं भगवच्छेष एव हि । तमदृष्ट्वा कथं मुक्तो भवेदेष महामुने ॥
स्वरूपस्थः परस्थो वा स्वात्मानं विश्वतोमुखम् । विलोक्य परमात्मानं भवतीति
निशामय ॥ ७५ ॥

ब्रह्मादिषु शरीरेषु मुक्तिगम्यो न गम्यते । ऋते पुरुषसंतानो वासुदेवात्सनातनात् ॥७६॥
मदन्तर्यामिणं देवं स्वान्तर्यामिणमेव च । अचिदन्तर्गतं वाऽपि स्मर गौतम मुक्तये ॥
तत्त्वमात्रोपदेष्टारो न वयं मुक्तिसंश्रयाः । एवं त्वयोपदेश्योऽयं राजा ते शिष्यतां गतः ॥
ऐश्वर्यस्यापि दातारो न वयं विद्धि गौतम । षड्वर्गसंश्रयो यस्मान्दृगवान्पुरुषोत्तमः ॥
अविज्ञातो विभूतिस्थः पूजितो हि प्रयच्छति । विभूतिं मुनिशार्दूल विज्ञातो मोक्षदो
मतः ॥ ८० ॥

मायिस्थो भगवानस्य ह्यविज्ञातोऽपि मानद । दत्तवान्परमं राज्यं निष्कण्टकमशेषतः ॥

आत्मराज्यप्रदो देवो विज्ञातो हि भवेदिति । अतश्चैनं ममाऽऽत्मानं श्रुत्या स्मृत्या
प्रदर्शय ॥ ८२ ॥

गौतम उवाच—

त्वमेव सर्वभूतानामात्माऽसि गिरिजापते । विभूतिभूतास्ते सर्वे श्रुतं मे वदनात्तव ॥
उक्तं च शिवगीतायामगस्त्येन महात्मना । तथा चेश्वरगीतायां शास्त्रे पाशुपतेऽपि च ॥
शिवादन्यो न देवोऽस्ति मुक्तिदो भुक्तिदो नृणाम् । कारुण्यादिगुणोपेतो गुणातीतो
निरञ्जनः ॥ ८५ ॥

इदानीमपरं देव देवं वदसि मुक्तये । किं सत्यमिति संदेहमपाकर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८६ ॥

श्रीमहादेव उवाच—

अहं मनुरहं सूर्य इत्यादिश्रुतिभिर्मुने । वामदेवेन यत्प्रोक्तमन्तर्यामिधिया हि तत् ॥ ८७ ॥
सामानाधिकरण्येन ब्रह्मास्मीति विचिन्त्य च । तद्विशेषणसंपन्नमात्मानं चोक्तवानहम् ॥
आत्मदृष्ट्या मया प्रोक्तं शृणु गौतमसत्तम । नाहमात्मा स्वतन्त्रेण सत्यं सत्यं ब्रवीमि ते
नारायणादेष सर्गः संप्रवृत्तो द्विजोत्तम । नारायणे प्रलीयेत पाल्यते न च संशयः ॥ ९० ॥
तस्मान्नारायणो देवो निर्गुणः प्रकृतेः परः । निर्गुणोऽप्यहमेवैकस्तस्याऽऽज्ञां पालया-
म्यहम् ॥ ९१ ॥

अधिकारे निविष्टोऽस्मि तामसीं प्रकृतिं गतः । तत्प्रसादेन तत्साम्यं संप्राप्तोऽस्मि
महामते ॥ ९२ ॥

तेनैव कारितं सर्वं करोमि तदधीनतः । ब्रह्मा सृजत्यहं हन्मि रविर्भासयतेऽखिलम् ॥
वायुर्वाति नभो मार्गं प्रयच्छति हुताशनः । कालः पचति भूतानि वृत्त्युर्धावति
सर्वतः ॥ ९४ ॥

न तत्र सूर्यः संभाति चन्द्रताराः क्व विद्युतः । तं भान्तमनुसंभाति तस्य भासा
विभाति हि ॥ ९५ ॥

अशिवोऽपि शिवोऽहं वै यत्प्रसादान्मुनीश्वर । दासोऽहं तस्य देवस्य सत्यं सत्यं न
संशयः ॥ ९६ ॥

सोऽहं कथं वदिष्यामि तच्छरीरतया विना । परेशसाम्यं वचसा ब्रह्मास्मीति कदाचन ॥
दण्डूचः स्याममरेशोऽपि पूजितोऽपि मनीषिभिः । ततोऽभिन्नतया नैव पौरुषेण बलेन च
यत्तु पाशुपते शास्त्रे गौतमोक्तं मया पुरा । तत्तु तस्याऽऽज्ञया स्वस्य स्वातन्त्र्यं विद्धि
निश्चितम् ॥ ९९ ॥

वैत्यानां मोहनार्थाय पाखण्डं धर्ममुक्तवान् । न तद्विश्वसनीयं स्यान्मुमुक्षूणां मनागपि ॥
तामसानि पुराणानि शास्त्राणि च महामते । स्मृतयोऽपि भवन्तीह कानिचिज्जगतीतले
विष्णुनाऽपि प्रयुक्तानि मोहनार्थं सुरद्विषाम् । वाक्यानि च बहून्यङ्ग तामसानि न
संशयः ॥ १०२ ॥

तत्र मत्प्रमुखा देवाः स्वात्मसाम्यतया मताः । क्वचित्ततोऽधिकाः प्रोक्ता मोहनार्थं
महामते ॥ १०३ ॥

इदं सत्यमिदं सत्यं गौतमात्रं वदाम्यहम् । नारायणो ममाऽऽधार आधेयोऽहं निशामय ॥
 बाहुमुद्यम्य वक्ष्यामि न त्राणं विद्यतेऽपरम् । नारायणपदाम्भोजमृते मुक्तनिषेवितम् ॥
 श्रुत्वेदं गौतमो देवाच्छंकरादात्मनो हितम् । बभूव शरणापन्नो वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 बोधयामास राजानं तत्त्वं वेदान्तसंमतम् । न बोधमगमद्राजा मुनयो जातसंशयः ॥
 भूयः शिवः समाहूय निजभक्तमुमापतिः । प्रबोधमकरोत्तस्य कृपया शिवगीतया ॥
 विज्ञाय परमात्मानमुपास्यं मुक्तिमिच्छता । राजाऽपि शरणापन्नो बभूव शिवशासनात् ॥
 तदा देवगणाः सर्वे व्योमाङ्गणविहारिणः । प्रकाशमगमन्मूर्ध्नि किरन्तः सुमसंततिम् ॥
 धन्योऽयं नृपतिः सिद्धः शिवभक्त्या महीतले । बहूनां जन्मनामन्ते प्रपन्नो जायते हरिः
 मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिज्जानाति माधवम्
 शास्त्रं विजानतां मध्ये कश्चिदेव नराधिप । प्रपन्नो जायते लोक आकारत्रयसंयुतः ॥
 त्वं तु राजञ्जिवादेशात्स्वात्मानं पुरुषोत्तमम् । विज्ञाय परमैकान्तभागं गन्तुमिहेच्छसि
 अतोऽद्य प्रणताः सर्वे त्वामेकं विष्णुदैवतम् । गन्तासि नः समुलङ्घ्य धाम वैकुण्ठम-
 द्वयम् ॥ ११५ ॥

दुर्लभं निर्गुणं धाम राजन्वैकुण्ठमन्दिरम् । स्वाधिकारस्थितानां नस्त्वं तु सद्यो गमि-
 ष्यसि ॥ ११६ ॥

यत्र त्रैलोक्यजननी श्रीदेवी पुत्रवत्सला । क्रोडी करिष्यति क्षिप्रं विमुक्तं घोरसंसृतेः ॥
 यतो नाऽऽवर्तते घोरे संसारे शरणं गतः । तदेव वैष्णवं धाम विमुक्तिपदमुच्यते ॥ ११८ ॥
 अन्तर्गतास्ततः सर्वे ब्रह्माद्या ये समागताः । महाभागवतं नत्वा शिवोऽपि कृतमङ्गलः ॥
 अहो मद्भक्तवर्गेषु निष्पन्नो ह्ययमञ्जसा । आत्मानमध्यगात्प्रेम्णा येनेदमखिलं ततम् ॥
 प्रदर्श्य वैष्णवं तेजो महादेवो निजं महत् । कैलासमगमद्देव्याः प्राप्यं भोग्यं निरूपयन् ॥
 राजाऽपि वैष्णवीं दीक्षामवाप्य गिरिजाप्रियात् । उपारमत कृत्येभ्यः श्रीपतिं शरणं गतः
 य एतत्प्रातरुत्थाय वैष्णवः शिवभाषितम् । शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि मुच्यते ह्यन्यसाधनात्
 मुनयोऽतः स्मृतः सर्वमन्त्रैराराध्यते हरिः । गायत्र्या तु विशेषेण यस्यां बुद्धिप्रवर्तकः ॥
 मुमुक्षवो महाभागा विष्णुं सर्वात्मरूपिणम् । समर्चयन्ति संभूता न संभूतिमुपासते ॥
 आत्मा वाऽरेति मन्त्रेण मन्तव्यो भगवान्हरिः । श्रोतव्यश्चानुसंधेयो नमस्यो मुक्तिमि-
 च्छता ॥ १२६ ॥

यथा संसेचनं मूले पोषायाखिलवीरुधाम् । तथा संसेवनं विष्णोस्तोषाय भवति ध्रुवम् ॥

मुनय ऊचुः—

पितामह समाचक्ष्व हरगीतामनन्दिताम् । येन संदेहमुन्मुच्य गौतमेन समं नृपः ॥ १२८ ॥
 महाभागवतत्वं च संप्राप्तो विश्वभेषजम् ॥ १२९ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

उपरिष्ठात्प्रवक्ष्यामि हरगीतामनन्दिताम् । शृण्वन्तु मुनयस्तावदाह्निकं विष्णुभाषितम्

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे सदाचारनिरूपणे परमात्मतत्त्वनिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ १२३३ ॥

अथ तृतीयपादे दशमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

संध्यां कृत्वा विधानेन मुनयो विष्णुदेवताम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थामिदं दद्यात्समाहितः
 चतुर्व्यूहात्मकं सर्वं स्मृत्वा विश्वं जले जनः । तर्पयेद्देवमनुजपितृस्तिलकुशोदकैः ॥ २ ॥
 कुशैस्तु सर्वदा कार्यं तिलैस्तूक्तदिनेषु च । तर्पणं च प्रकर्तव्यं विष्णोराज्ञानुसारतः ॥ ३ ॥
 सप्तम्यां रविवारे च मातापित्रोर्मृतेऽहनि । तिलैर्न तर्पणं कुर्यात्कुर्वाणः पितृहा भवेत् ॥
 संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु स्नानाङ्गे तर्पणे तथा । तिथिवारनिषेधेऽपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
 श्रीविष्णुपादतीर्थेन तुलसीमिश्रितेन तु । पितॄणां तर्पणं कार्यं सर्वकालेषु धीमता ॥ ६ ॥
 सदा पूर्वाग्रदर्भेषु साग्रदर्भकुलेषु च । प्रादेशिकेषु शुद्धेषु ब्रह्मादिभ्योऽम्बु निक्षिपेत् ॥ ७ ॥
 अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । दक्षिणं जानु भूलग्रं देवेभ्यः सिञ्चये
 जलम् ॥ ८ ॥
 देवेभ्यश्च नमः स्वाहा पितृभ्यश्च नमः स्वधा । तर्पणे तर्पयामीति णिजन्तमिति वा
 वदेत् ॥ ९ ॥
 देवास्तृप्यन्तु पितरस्तृप्यध्वमिति चापरे । देवान्सव्येन दातव्यं जलं पूर्वमुखेन वै ॥ १० ॥
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पितृनावाह्य मन्त्रतः । द्वाभ्यां कराभ्यां दातव्यमपसव्योपवी-
 तिना ॥ ११ ॥
 दक्षिणाग्रकुशेष्वेव सव्यपातितजानुना । विनारूप्यसुवणाभ्यां विना ताम्रतिलैरपि ॥ १२ ॥
 विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च विनोर्ध्वतिलकं तथा । विना श्रीपादसलिलं तुलसीमिश्रितं विना ॥
 नैव तृप्यन्ति पितरः कोटितीर्थजलैरपि । दर्भैर्लोहितदर्भैश्च काशवीरणबल्वजैः ॥ १४ ॥
 शूकधान्यतृणैर्वाऽपि दर्भकार्यं समाचरेत् । अभावे सर्वदैवेषां भावेऽपि मुनिसत्तमाः ॥
 तुलसीमञ्जरीपत्रकाष्ठेष्वेकतरेण वै । न तर्पयेत्पतन्तीभिर्विद्वानद्भिः कथंचन ॥ १६ ॥
 पात्रस्थाभिः सदर्भाभिः सतिलाभिश्च तर्पयेत् । वसूनष्टौ महाभागान् रुद्रानेकादशापि च ॥
 आदित्यान् द्वादश तथा विभूतिमवगत्य च । अन्तर्यामितया वाऽपि तर्पयेत्प्रयतो द्विजः ॥
 ध्रुवो धरश्च सोमश्चाप्यापश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ शंकरः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
 सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याताः संकर्षणविभूतयः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा । अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता विष्णुरेव
 च ॥ २२ ॥
 एते वै द्वादशाऽऽदित्या ह्यनिरुद्धात्मका मताः । एवं हि दिव्याः पितरः पूज्या विष्णुवि-
 भूतयः ॥ २३ ॥
 कव्यवाहोऽनलः सोमो यमश्चैव तथाऽर्यमा । अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिष-
 दोऽपि वा ॥ २४ ॥

एते चान्ये च पितरः पूज्याः सर्वे मनीषिभिः । एतैस्तु तर्पितैः सर्वे पुरुषास्तर्पितास्त्विह ॥
 आदौ संतर्पयेद्देवान्मनुष्यांस्तु तथा पितॄन् । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥ २६ ॥
 प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवस्वरूपकाः । अनिरुद्धस्वरूपोऽयं तर्पयेत्तान्क्रमात्पुनः ॥ २७ ॥
 माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । रतिवाग्रूक्मिणीरूपास्तर्पणीयाः क्रमादिमाः ॥
 तथा मातामहादींश्च तत्पत्नीश्च तथैव हि । त्रिभिस्त्रिभिरञ्जलिभिरेकैकमभितर्पयेत् ॥
 भ्रातृन्पितृव्यांस्तत्पत्नीः सखिसंबन्धिबान्धवान् । स्वजनाञ्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गु-
 रून्पि ॥ ३० ॥
 मित्रभृत्यान्पत्यानि ये भवन्ति तदाश्रिताः । वैष्णवो लोकशिक्षार्थमन्तर्यामितयाऽर्चयेत्
 जलस्थश्च जले सिञ्चेत्स्थलस्थश्च स्थले तथा । पादौ स्थाप्योभयत्रापि प्रक्षाल्योभयतः
 शुचिः ॥ ३२ ॥
 देवतानामृषीणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् । असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलं पुनः
 जलाञ्जलित्रयं दद्याद्येचान्ये संस्कृता भुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेक एव तटे क्षिपेत् ॥
 यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवाऽऽर्द्रवाससा । कुर्याद्धोमं जपं दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 नाऽऽर्द्रवासाः स्थलस्थस्तु बुद्ध्या तर्पणमाचरेत् । जानुदध्नजलस्थो वा विगलत्स्नानव-
 स्त्रकः ॥ ३६ ॥
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः । कर्तव्यास्तर्पणं तीरे जले संविश्य
 वा स्थितः ॥ ३७ ॥
 द्वौ हस्तौ संयुतौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये क्षिपेज्जलम् ॥
 आकाशे निक्षिपेद्द्वारि जलस्थो दक्षिणामुखम् । पितॄणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक्त-
 थैव च ॥ ३९ ॥
 स्थलगो नाऽऽर्द्रवासास्तु कुर्याद्वै तर्पणादिकम् । व्रतादृते नाऽऽर्द्रवासाः कुर्याद्वै तर्पणा-
 दिकम् ॥ ४० ॥
 प्रैतादृतेनाऽऽर्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् । निष्फलं जायते कर्म कृतं यत्स्वेकवा-
 ससा ॥ ४१ ॥
 सध्यादंसात्परिभ्रष्टं नाभिदेशे व्यवस्थितम् । एकं वस्त्रं तु तद्विद्यादैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
 तर्पणेन विना वस्त्रं स्नानीयं नैव पीडयेत् । निष्पीडितं धौतवस्त्रं स्कन्धे नैव तु धार-
 येत् ॥ ४३ ॥
 निष्पीडयेन्न त्रिगुणीकृतं वस्त्रं द्विजोत्तमाः । आर्द्रवस्त्रमधस्तात् स्नात्वा नोत्तारये-
 द्बुधः ॥ ४४ ॥
 पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे । ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं तु सौमि-
 कम् ॥ ४५ ॥
 ब्राह्मं पश्चिमलेखायां देवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि । प्राजापत्यं कनिष्ठादौ मध्ये सौमं निबोधत ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्यां मध्ये पित्र्यं प्रतिष्ठितम् । कुर्यादहरहश्चैव सम्यक्कृत्वा विधानतः ॥

स्नात्वा देवं च पित्र्यं च नित्यं कुर्याद्विचक्षणः । अन्तर्यामिविभूत्यादिदृष्ट्या विष्णो-
रनुज्ञया ॥ ४८ ॥

विष्णोरनुचराणां च प्रभोराज्ञानुपालनम् । कर्तव्यं न गुरुत्वेन भिया सामान्यया धिया ॥
देवान्तरे हरेः श्रेष्ठ्यं गुरुत्वं न भयं पुनः । देवोऽयं मे विना सेवां धर्माद्यं विधमेदिति ॥
यथा विष्णुस्तथा चान्यः किमाधिक्यं तदर्चने । इति सामान्यधीर्विष्णौ विज्ञेया मोक्ष-
नाशिनी ॥ ५१ ॥

विष्णुपादप्रपन्नानां न भयं विद्यत क्वचित् । शङ्खचक्रादयस्तस्य रक्षन्ति निभृतं तनुम् ॥
न कार्यं विद्यते किञ्चिद्विनाऽऽज्ञापरिपालनम् । स एव प्रेरको विप्रा आज्ञा चाव्याहता
मता ॥ ५३ ॥

आज्ञया प्रेरितश्चाहमिति संकल्प्य वैष्णवः । स्नानदानादिकं कर्म कुर्याद्यावत्स्थितिर्भवेत्
यतो भक्तिरखण्डा हि दर्शनप्रतिमा हरेः । तस्मात्स्वभावतः प्रातः कुर्याद्विष्णोरनुज्ञया ॥
सर्वस्वामिनमात्मानं मत्वा नारायणं हरिम् । तच्छेषभूतमखिलं दासभूतमिदं जगत् ॥
एवं संविदुषो विप्रा देवान्तरसमर्चनम् । कथं समधिकत्वेन भवेदिति विचिन्त्यताम् ॥
अथाष्टदलमध्यस्थं देवं संतर्पयेद्विजाः । तुलसीचन्द्रमिश्राम्बुसेचनैः परमादरात् ॥ ५८ ॥
आधारशक्तिमारभ्य वक्ष्यमाणक्रमेण च । चतुर्विधं तु वैकुण्ठं नित्यमुक्तपरिच्छदान् ॥
श्रीविग्रहाङ्गभूषाभिः शक्त्यायुधसुवाहनैः । प्रणवादिद्वितीयान्ततर्पयामीति संयुतैः ॥ ६० ॥
नाममन्त्रैः पृथक्कुर्यात्तर्पणं ध्यानतत्परः । तत्पादाम्बुरुहाकाङ्क्षी महाविद्यानिषेवकः ॥
एवं स्नात्वा गृहीत्वाऽम्भः कलशेन विचक्षणः । पूजार्थं देवदेवस्य यागमण्डपमाविशेत् ॥
घण्टाशङ्खमृदङ्गानां निर्घोषैर्ब्रह्मवादिनाम् । महोत्सवेषु सर्वेषु जलं नेयं जलाशयात् ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रैः कलशैः शुक्लवस्त्रावृताननैः । पुष्पमालावृतैस्तोयमुद्धार्य वैष्णवोत्तमैः ॥
जलाशयसमीपं तु क्षालयेद्गोमयाम्भसा । अश्रेण द्वादशार्णेन तत्राऽऽधारं तु धारयेत् ॥
इमं मे गङ्गेतिक्त्वा जलमामन्त्र्य वैष्णवः । क्षालयेत्कलशं शुद्धमापो अस्मानिति स्मरन्
अथवा मूलमन्त्रेण द्वयमन्त्रेण साधकः । समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण गृहीत्याच्छिरसाऽथ वा ॥
उदुत्तमेति वस्त्रेण मुखमाच्छाद्य वैष्णवः । शिखया चाथ मूलेन प्रसम्राजेति सूक्तकम् ॥
प्रजपन्कवचेनापि पूजामन्दिरमाविशेत् । धान्योपरि तथा कुम्भाज्यसेदक्षिणतो हरेः ॥
तत्र संपूज्य मन्त्रेण धूपदीपाक्षताङ्कुरैः । एवं जलं समानीय द्वारदेवान्प्रणम्य च ॥ ७० ॥
स्वासनं तत्र संस्तीर्य स्मृत्वा गुरुपरम्पराम् । आदाय तिलकद्रव्यमूर्ध्वपूण्ड्राणि धारयेत्

मुनय ऊचुः—
किं स्थानमूर्ध्वपूण्ड्राणां किं द्रव्यं काश्च देवताः । को मन्त्रः किं फलं ब्रह्मन्किं कर्तव्यं
तदुत्तरम् ॥ ७२ ॥

ब्रह्मोवाच—
मत्पुत्रो नारदो योगी पुरा मत्संनिधौ हरिम् । पृष्ठवान्परया भक्त्या तदेवाहं ब्रवीमि वः
नारद उवाच—
वासुदेव जगन्नाथ भगवन्पुरुषोत्तम । किं मुख्यं वैष्णवानां तु वैष्णवत्वविधायकम् ॥

श्रीवासुदेव उवाच—

धारणं चोर्ध्वपुण्ड्राणामेकादश्यामुपोषणम् । तदीयानामर्चनं च वैष्णवत्वमिदं स्मृतम् ॥

नारद उवाच—

ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यं मन्त्रस्थानादिसंयुतम् । ब्रूहि मे देवदेवेश यथाऽहं धारयाम्यहम् ॥

श्रीवासुदेव उवाच—

श्वेतं पीतं तथा रक्तं द्रव्यं तु त्रिविधं स्मृतम् । पुण्ड्राणां धारणे विप्र मयैव प्रकटीकृतम्
तेषु रक्तं श्रिया देव्या मत्सेहात्प्रकटीकृतम् । श्रीकुङ्कुमेतिविख्यातं सदा माङ्गलिकं मुने
केवलं मुक्तिदं पुंसाममङ्गलविनाशनम् । पुण्ड्राणामन्तरालस्थं मुक्तिदं मुनिसत्तम ॥
समुद्रमन्थनोद्भूता कमला मम बलभा । यदा तदाऽब्धिना पित्रा दातुं मे समलङ्कृता ॥
सुरासुराणां मध्ये च स्वयंवरविधानतः । दातुं कन्यां कञ्जकरां समुद्रः समुपस्थितः ॥
सा तमालोक्य देवेशमात्मनो हितमीश्वरम् । प्रेमातिशयतो नेत्रादम्भोबिन्दूनमुञ्चत ॥
तेनाभूद्वीरुधः प्रेमनियतः परमाद्भुतः । तेनैव सा हरिं प्राप्ता वीरुधेन स्वयंवरे ॥ ८३ ॥
हरिं द्राप्ति परप्रेम्णा निजार्थोऽत्र विचार्यताम् । प्रापणाच्च हरेः साक्षाद्हरिद्वयं प्रकीर्तिता
लक्ष्म्याः प्रेमतरुः साक्षाद्द्वरेत्यन्तबलमः । संवीक्ष्य चिह्नितं तेन भक्तं प्रीणाति केशवः
लक्ष्मीप्रेमात्मकं द्रव्यं साक्षात्किं न करोति च । धनं धान्यं समृद्धिं च रूपसौभाग्य-
संपदम् ॥ ८६ ॥

विवाहवतबन्धादिजन्मयात्रासु युज्यते । द्रव्यं माङ्गलिकं साक्षाद्हरिद्वं प्रेमभाजनम् ॥
या नारी भालदेशे तु बिभर्ति प्रत्यहं द्विजाः । सा नारी लभते भाग्यं सुखं च निज-
मन्दिरे ॥ ८८ ॥

लक्ष्मीर्न मुञ्चति प्रेम्णा पार्श्वं तस्य त्वहर्निशम् । प्रयच्छति वरान्प्रीता जायते पति-
बलभा ॥ ८९ ॥

लक्ष्मीप्रेमसमुद्भूते हरिद्वे हेमसंनिभे । बिभर्मि त्वां महाभागे वरदा भव ते नमः ॥ ९० ॥
इति मन्त्रेण या नारी श्रीचूर्णमभिमन्त्रितम् । स्नात्वा धारयते नित्यं सा लक्ष्मीव
विराजते ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीरूपमिदं द्रव्यं पुण्ड्रमध्ये बिभर्ति यः । दास्यं स लभते विष्णोः सत्यं सत्यं ब्रवी-
म्यहम् ॥ ९२ ॥

पुण्ड्ररूपेण मां विद्धि रेषारूपेण वै श्रियम् । संधारयन्ति ये भाले बाहुबक्षस्थलादिषु ॥
ज्ञानिनो मुक्तये चूर्णं पुण्ड्रमध्ये बिभर्ति यः । स प्रियो ह्यावयोभूत्वा मामकं धाम-
याति हि ॥ ९४ ॥

अज्ञोऽपि ज्ञानसिद्ध्यर्थं भुक्त्वर्थं चापि यो भजेत् । ज्ञानं मुक्तिमवाप्नोति रहस्यं ते ब्रवी-
म्यहम् ॥ ९५ ॥

हरिद्रासंभवं चूर्णं टङ्कणेन समन्वितम् । भावितं चाम्लद्रव्येण रक्तत्वमुपयाति हि ॥ ९६ ॥
वैवाहिकेषु योगेषु स्नात्वाऽऽमलकवारिणा । संस्मृत्य परमां देवीं कमलां मम बलभाम् ॥

हिरण्यवर्णममला वसुपात्रकरद्वयाम् । मातुलुङ्गधरां देवीं गन्धद्वारां मनारमाम् ॥९८॥
 पूजार्थं तव देवेशि वैकुण्ठप्राणवल्लभे । आशां देहि महामाये श्रीचूर्णं साधये यथा ॥
 हिरण्यवर्णेति ऋचां पञ्चकेन महामनाः । प्रोक्षयेद्गजनीद्रव्यं पञ्चगव्येन साधयेत् ॥१००॥
 अस्त्रमन्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावगुण्ठ्य च । पञ्चामृतेन संस्त्राप्य तक्रमध्ये च निक्षिपेत् ॥
 भूमिं संलिप्य तद्भाण्डं स्थापयेन्मृन्मयौद्भवम् । रात्रौ संरक्षयेद्दुष्टच्छायातो हृष्टमानसः
 ग्रन्थीनां तक्षणं कुर्यादिति वा सूक्तमुच्चरन् । द्वितीये मृन्मये भाण्डे छायाशुष्कं
 विधाय च ॥ १०३ ॥

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म विधाय च । पात्रमुद्धृत्य हन्मन्त्रं जप्त्वा कुर्याद्वि-
 हिस्ततः ॥ १०४ ॥
 भावयेन्मूलद्रव्येण शुद्धनिम्बोद्भवेन च । अर्धपिष्टेन वा तत्र दङ्कणं वापयेद्बुधः ॥१०५॥
 दत्त्वा चरण्डपत्राणि मुखे मारुतवर्जिते । प्रदेशे स्थापयेद्यावद्रक्तत्वमुपजायते ॥ १०६ ॥
 तावद्विधूपयेन्नित्यं यथा छायां न संक्रमेत । पञ्चात्संशोधयेत्तेन शिलया चूर्णयेद्दृढम् ॥
 सुगन्धस्नेहलशेन भावयेच्चन्द्रकेण वा । देव्याः प्रीतिकरं चूर्णं निष्पन्नं जायते यदि ॥
 वासयेन्मालतीपुष्पैस्तिलानिव महामना । यावत्संपद्यते गन्धः श्रीचूर्णे कमलाप्रिये ॥
 निष्पाद्य मङ्गलद्रव्यं मृदपात्रे च धारयेत् । पूजयेद्विविधोपायैस्तथा नीराजयेन्निति ॥
 द्वादश्यां जन्मसमये श्रीदेव्याः प्रयतो नरः । संपूज्य परमां देवीं सर्वाभरणसंयुताम् ॥
 इदं द्रव्यं मया देवि प्रीत्या निष्पादितं तव । स्वीकुरुष्व महामाये विष्णुपत्नि नमोऽस्तु ते
 धारणार्थं पृथक्कुर्याद्विल्वपात्रं विशेषतः । श्रिये जातेति वाक्येन विभूयादिति मे मतम् ॥
 पुण्ड्रार्थं श्वेतद्रव्यं हि समानीतं गरुत्मता । श्वेतद्वीपान्महामाग मलयाद्रौ निवेशितम् ॥
 मलयाद्रिसमुद्भूतां मृदमादाय वैष्णवः । करोति चोर्ध्वपुण्ड्राणि स ऊर्ध्वपदमश्नुते ॥
 यस्य भाले हरेर्नाम श्वेतद्रव्येण दृश्यते । अन्तकाले मृतो याति श्वेतद्वीपं स पातकी ॥
 न तथा वल्लभं विष्णोश्चन्दनं कुङ्कुमान्वितम् । यथा मलयकूटस्थं मृदद्रव्यं चन्द्रपाण्डु-
 रम् ॥ ११७ ॥

विष्णोर्ललाटे यः प्रेम्णा करोति तिलकं मुदा । श्वेतद्वीपमुदा नित्यं स प्रियः कमला
 यथा ॥ ११८ ॥

स्नाने दाने प्रणामे च आन्द्रे पर्वणि मङ्गले । होमे सुरार्चने पुण्या श्वेतद्वीपामला मही ॥
 श्रीगोपीचन्दनं नाम शीतद्रव्यं महामते । वैकुण्ठलोकादानीतं द्वारकायां प्रतिष्ठितम् ॥
 सर्वेषां गोपनाद्गोपो वासुदेवोऽहमेव हि । अनन्ताः शक्तयो गोप्यो मदीया एव नारद ॥
 मदङ्गलेपितं पुण्यं वैकुण्ठे कुङ्कुमान्वितम् । गोपीभिः क्षालितं तस्माद्गोपीचन्दनमुच्यते
 मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थे प्रतिष्ठितम् । पीतं चक्रसमायुक्तं चन्दनं मुक्तिदं धनम् ॥
 मदङ्गलेपनं पुण्यं धृत्वा करतले पुनः । संप्रोक्ष्य विष्णुगायत्र्या द्वादशार्णेन वा पुनः ॥
 विष्णोर्नुकं पठन्पाण्यौ मर्दयेद्भक्तिमान्नरः । धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्राणि ललाटादिस्थलेषु च ॥
 ललाटोदरहृत्कण्ठकुक्षिबाह्वंसकेषु च । कुक्षिबाह्वंसदेशेषु वामभागेषु नित्यदा ॥१२६॥

पृष्ठग्रीवाब्रह्मरन्ध्रे पुण्ड्राणि विनिवेशयेत् । केशवादिमहामन्त्रैर्देवास्तत्र त एव हि ॥
 प्रणवाद्या नमोन्ताश्च मन्त्रा द्वादशसंख्यया । केशवश्च तथा नारायणो माधवसंज्ञकः ॥
 गोविन्दो विष्णुरित्युक्तो मधुसूदनवामनौ । श्रीधरश्च हृषीकेशः पद्मनाभो महामुने ॥
 दामोदरो वासुदेवो निजाङ्गेषु निवेशयेत् । रेखाः पादयुतास्तिस्रः पुण्ड्रा ज्ञेया महामते ॥
 प्रणवावयवास्तिस्रश्चयः कालाः प्रकीर्तिताः । तिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि च्छन्दांसि ज्वल-
 नास्त्रयः ॥ १३१ ॥

त्रीणि तत्त्वानि पुण्ड्रेषु चिन्तनीयानि सूरिभिः । पुण्ड्रमध्यस्थिता रेखा रक्तवह्निशिखो-
 पमा ॥ १३२ ॥

नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारश्लोकवत्तन्वी पीतामा स्यात्तनूपमा ॥
 विष्णुपत्नीं विजानीयात्साक्षाश्चेलोक्यमातरम् । विशिष्टः परया शक्त्या पुण्ड्ररूपेण
 माधवः ॥ १३४ ॥

भावयन्त्यपरे भक्ताः पुण्ड्रं तु हरिमन्दिरम् । लक्ष्मीनारायणं तत्र बुद्ध्या ध्यायन्ति
 नित्यशः ॥ १३५ ॥

धृत्वा पुण्ड्राणि गात्रेषु ब्रह्माहमितिभाविनः । विमुक्ता यान्ति मद्भावं शाश्वतं हेय-
 वर्जितम् ॥ १३६ ॥

चिदचिद्व्यापकं ब्रह्म परमात्मेति कथ्यते । व्याप्यभूतद्वयं ह्येतच्छरीरमभिधीयते ॥ १३७ ॥
 आत्मानमपि तद्देहं ब्रह्मात्मकतया स्थितम् । स्थितोऽहं सर्वभूतेषु ह्यन्तर्यामितया द्विज ॥
 मदभिन्नमिदं सर्वं दृश्यते श्रूयते च यत् । आधारभूतः सर्वेषां भक्तो ज्ञानं च विस्मृतिः ॥
 प्रकाशकोऽहं सर्वेषां भर्ता भोक्ता च भोजकः । मद्रूपमद्वयं ब्रह्म मध्याद्यन्तविवर्जितम् ॥
 स्वप्नं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाऽऽत्मनि । एको विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च
 अनुस्यूतो वसाम्यात्मा परमात्माऽहमव्ययः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु वह्निः क्षीरे घृतं तथा ॥
 गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथाऽऽत्माऽहं व्यवस्थितः । यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा
 अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । देहादिरहितं सूक्ष्मं चित्प्रकाशं निरञ्जनम्
 सर्वानुस्यूतमद्वैतं परं ब्रह्म भवाम्यहम् । प्राप्यं भोग्यं च गन्तव्यं मच्छायं मामतन्द्रितः ॥
 भावयेत्साधनं साध्यं प्रापकं भाजकं हरिम् । गोपीचन्दनमालिप्य नामभिः केशवादिभिः
 एवं मां चिन्तयेद्दीशमनुसंधानतत्परः । दिव्यभावं समासाद्य ज्योतीरूपमनश्चरम् ॥
 मामेवैकमवाप्नोति यतो नाऽऽवर्तते पुनः । ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्तमम् ॥
 गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते । कैरुध्यमेव कर्तव्यं कृत्वा पुण्ड्रस्य धारणम् ॥
 गन्तव्योऽहं न संदेहो देवर्षे पुरुषोत्तमः । एवं नारायणेनायं नारदः प्रतिबोधितः ॥
 तस्मादेवं प्रकर्तव्यं मुनयः पुण्ड्रधारणम् । कृत्वा पुण्ड्रं विधानेन प्रविशेन्मन्दिरं हरेः ॥
 देहलीमस्पृशन्पद्भ्यां स्मृत्वा तन्मुक्तिमण्डपम् । वास्तोष्पतेः पठन्सूक्तं शोधयेन्मन्दिरं हरेः
 आ गाव इति सूक्तेन गोमयेनानुलेपयेत् । आ नो भद्रेति सूक्तेन रङ्गवल्लीं च निक्षिपेत् ॥
 हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य प्राणानायम्य वैष्णवः । स्वयं वा वैष्णवैर्वाऽपि पत्न्या पुत्रेण
 वा पुनः ॥ १५४ ॥

शोधयेद्विष्णुपात्राणि सद्रव्यैः श्रद्धयाऽन्वितः । शुचिभूमौ कुशेष्वेव संस्थाप्य जितमानसः
मौनेन विमुखस्पर्शो यथा न स्यात्तथाऽऽचरेत् । पतितो वर्णबाह्यश्च विकर्मस्थो ह्यवै-
ष्णवः ॥ १५६ ॥

अथक्रधारी नैवाहो भगवत्पात्रशोधने । न षीधेन्नोच्चरेद्द्वार्तं नोच्छिष्टवदनो भवेत् ॥
विशोधने च पात्राणां सुप्तातश्चोर्ध्वपुण्ड्रकः । सम्यक्प्रक्षाल्य भाण्डानि दाहयेत्तृणवाहिना
भस्मादिना च संशोध्य क्षालयेच्छुद्धवारिणा । रसभाण्डानि सर्वाणि क्षालयेदुष्णवा-
रिणा ॥ १५९ ॥

शुद्धिं कुर्याद्विशेषेण स्पर्शादौ सति योषिताम् । पाकपात्राणि सर्वाणि कामयेन्न गृहाद्-
बाहिः ॥ १६० ॥

तैरेव नोपभुञ्जीत नोच्छिष्टे परिवेषयेत् । भगवत्पात्रभोगेन निरयं याति मानवः ॥ १६१ ॥
तस्मात्सर्वप्रकारेण पात्राणि परिवर्जयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कनं कुर्यात्पात्राणां वैष्णवो जनः ॥
स्वभोग्यपात्रसंस्पर्शं देवपात्रे न कारयेत् । अन्यपाको न कर्तव्यो देवपात्रेषु कर्हिचित् ॥
न देयं भगवत्पात्रमन्यस्मै विमुखाय हि । सूतके मृतके वाऽपि श्वादीनां स्पर्शने तथा ॥
स्पर्शने वाऽप्यभक्तानां सद्य एव परित्यजेत् । कृत्वा भाण्डस्य संशुद्धिमन्त्रानि भुवि
शोधयेत् ॥ १६५ ॥

गोमयेनोपलिप्तायां सुप्तातैर्वैष्णवैर्द्विजः । शुक्लाम्बरधरा नार्यो गायन्त्यो मधुनाशनम् ॥
अवहन्युर्मुदा विष्णोः पाकार्थं ब्रीहिमुत्सवे । प्रक्षाल्य मुसलं शुद्धं हन्मन्त्रेण विशेषतः ॥
शिरोमन्त्रेण ब्रीहीस्तु दद्यात्तूर्णमुलूखले । अवहन्याद्धरेः प्रीत्यै द्वादशाक्षरविद्यया ॥
निस्तुषान्निष्कणान्कृत्वा तण्डुलाञ्जशूर्पकोटरैः । ते तावदवहन्तव्या विप्रैश्चक्रादिलाञ्छनैः
यावन्मुक्ताफलाभाः स्युः कृष्णाब्जिन्दुविवर्जिताः । बाह्यणीभिश्च साध्वीभिर्दीक्षितानाम-
भावतः ॥ १७० ॥

शुद्धैर्वा दीक्षितैर्देवदासीभिः प्रयतात्मभिः । हविःपाकादिकर्मार्थं कार्याऽवहननक्रिया ॥
निष्पन्नान्त्रमन्त्रेणाऽऽरक्ष्य भाण्डेषु धारयेत् । अकणानतुषानेव कृमिहीनानपि क्रमात् ॥
केशपाषाणहीनास्तु प्राण्यङ्गरहितास्तथा । भस्माङ्गारविहीनास्तु अभुमानलघूनपि ॥
विपरीते भवेद्दोषो भगवत्पाकसाधने । कणैस्तु भवति व्याधिर्युष्मैर्दारिद्र्यं भवेत् ॥
कृमिभिः पुत्रनाशः स्यात्केशैर्दारिद्र्यनाशनम् । पाषाणैर्मरणं विद्धि विनाशो बाहिना
जलैः ॥ १७५ ॥

प्राण्यङ्गैर्व्याधयः प्रोक्ता भस्मना कलहो ध्रुवः । अङ्गारैर्वाहिना बाधो भुगैर्भुगस्तु विग्रहः ॥
प्रवासो लघुभिश्चैव तस्मात्तान्परिवर्जयेत् । एवं शुद्धानि द्रव्याणि ब्रह्मसूक्तमुदीरयन् ॥
बिलोक्य नेत्रमन्त्रेण पात्रेषु विनिधाय च । सुप्तातैश्च सुवैषैश्च वैष्णवैः परिचारकैः ॥
आनयेत्पचनागारं शङ्खतूर्यादिवादनैः । द्वारस्योत्तरपार्श्वे तु लिप्तायां भुवि गोमयैः ॥
पात्राणि विधिना मन्त्री स्वस्वस्थाने निवेशयेत् । चतुर्भिर्व्यापकैर्मन्त्रैः संप्रोक्ष्य तुल-
सीजलैः ॥ १८० ॥

पाकार्थं देवपात्रेषु क्षालयित्वा तु धारयेत् । आहत्यौदनपाकाग्निं कुण्डादौपासनान-
लात् ॥ १८१ ॥

चुल्लयां निधाय तारेण समिद्धमग्निमितीरयेत् । इन्धनानि विनिक्षिप्य यज्ञदारुमयानि च
कृमिकीटविहीनानि ज्योतिरात्रीति मन्त्रतः । प्रक्षाल्य द्वादशार्णेन वीर्यमन्त्रेण मन्त्र-
वित् ॥ १८३ ॥

घृतेन लेपयेत्स्थाल्या अन्तरं व्यूहविद्यया । प्रक्षाल्य व्यजनेनैव स्थालीस्ताम्रमयीस्ततः ॥
संस्थाप्य विष्णुगायत्र्या तण्डुलानि विनिक्षिपेत् । अम्भस्य पार इति च मन्त्रेण सह-
दा पुनः ॥ १८५ ॥

जलेन पूरयेद्बुधं तण्डुलान्पात्रमध्यगान् । पिधानैश्चक्रमन्त्रेण संछाद्यास्ताः क्रमेण तु ॥
पाकानलं समुत्पाद्य वीर्यमन्त्रेण सध्वनि । निरीक्ष्य तेजमन्त्रेण दर्व्या मूलं समुच्चरन् ॥
विलोक्य पूरयेद्भुव्ये घृतं चन्द्रकमेव वा । शोधितं भूतले तानि हवींष्युत्तार्य सर्वशः ॥
संस्थाप्य चास्त्रमन्त्रेण पात्राणि क्षालयेच्छुचिः । तेनैव प्रोक्ष्य पात्राणि चोर्ध्वपुण्ड्राणि
धारयेत् ॥ १८९ ॥

भस्मना चन्दनेनाथ वासुदेवादिनामाभिः । साधयेदुक्तसार्गेण विष्णोः संप्रीणनाय च ॥
अन्यान्यपि च हव्यानि पायसादीनि सर्वशः । अपूपपूलिकादीनि घृतपूरितमोदकान् ॥
शाकसंयावसंधानकथितांश्च प्रसाधयेत् । संप्राप्तो मन्दिरद्वारमभिवाद्य सुराधिपान् ॥
विष्वक्सेनविहङ्गेशचण्डभद्रादियष्टिपान् । कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेद्विष्णुपार्षदान् ॥
अनुज्ञां दातुमर्हन्ति भवन्तः शरणागतम् । संसारभयसंज्ञस्तो विषयव्याप्तमानसः ॥
अविद्याम्बुनि संतर्तुं गुरुसंदर्शितं प्लवम् । श्रीमदाराधनं विष्णोः संस्थाप्य भवदाज्ञया ॥
दासोऽहं शेषभूतोऽहमनन्यसुखचिन्तकः । प्रबोधयेज्ज्ञगन्नाथं दिव्यपर्यङ्कशायिनम् ॥
घण्टामृदङ्गनिनदैः स्तवैः पुरुषविद्यया । तं प्रतन्येति सूक्तेन बोधयेत्कमलापतिम् ॥
वत्सस्पतेति सूक्तेन तूर्यघोषं निनादयेत् । कुर्यात्प्रदक्षिणां विष्णोरतोदेवेत्यनेन तु ॥ १९८ ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्राभ्यां त्रिः प्रणम्याथ वारयतः । उत्थाप्य दर्शयेद्दीपकन्यागोपुण्यदर्श-
नान् ॥ १९९ ॥

श्रियं देवीं समुत्थाप्य दर्शयेद्दन्तधावनम् । प्रक्षाल्य वारिणा वक्त्रं साङ्गं सावरणं
हरिम् ॥ २०० ॥

स्मृत्वा नीराजयेद्दीपैस्ततः पूजां समारभेत् । पात्रासादनकं कुर्यादात्मसंयोगमुत्तमम् ॥
आवाहनादिकं कुर्याद्विहिर्यागं समारभेत् । शयनान्तोपचरिस्तु समाराध्य जनार्दनम् ॥
अन्ते वैकुण्ठमाप्नोति प्रपन्नोऽयं हरेः पदम् ॥ २०३ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां तृतीयपादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३४३६ ॥

इति तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थपादे प्रथमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

अन्तर्यागं बहिर्यागं कथं कुर्याच्चतुर्मुख । एकादशीव्रतं यच्च पूर्वोक्तं वैष्णवार्चनम् ॥ १ ॥

१ ख. 'तं सनवनीतकम् । २ ख. 'योत्तथाऽन्तर्यागमु' ।

विस्तराद्देवदेव तस्य तस्य देवः । येन तात वयं सर्वे भवच्चरणमाश्रिताः ॥ २ ॥
श्रीब्रह्मोवाच—

ब्राह्ममाभ्यन्तरं पुत्रा विष्णोराराधनक्रमम् । वक्ष्यामि सारतः सर्वं न क्षमोऽखिलभाषणे ॥
यस्य नाभिमहापद्मादुत्थितोऽहं वराटकः । बीजभूतो विसर्गस्य तस्मै धात्रे नमो नमः ॥
नमः सर्वात्मने यस्य प्रसादादहमेव च । करोमि हरते शंभुः पालयन्ति प्रजेश्वराः ॥ ५ ॥
आदौ संचिन्तयेत्स्थित्वा गुरुपादसरोरुहम् । संस्कृतो येन चक्राद्यैर्मूलेन द्वयविद्यया ॥
प्राणायामैर्भूतशुद्धिस्तथा भावनया द्विजाः । कर्तव्या प्रथमं विष्णोः समाराधनकर्मणि ॥
शरीरं मलिनं ह्येतत्पाकृतं दोषभाजनम् । ध्यानाग्निना च संताप्यं ह्यन्तस्तापोऽयमीरितः
आयुधैश्च बहिस्तापो धारणाख्यस्तथाऽऽन्तरः । मन्त्रन्यासैः शरीरस्य दिव्यभावो विधी-
यते ॥ ९ ॥

ब्रह्मात्मकतया ध्यानमात्मनः शुद्धिरीरितम् । विष्णोः स्वरूपस्मरणं मनसः शुद्धिरुच्यते
प्रसादतीर्थग्रहणात्प्राणशुद्धिरुदाहृता । वाक्शुद्धिः कीर्तनाद्विष्णोः श्रवणाच्छ्रोत्रयोर्मता
एवं शुद्धिपरो विप्रः साक्षान्नारायणो मतः । पलायन्ते शरीरस्थाः पातकास्तस्य दर्श-
नात् ॥ १२ ॥

विचिन्त्य पापपुरुषं श्मशानस्तम्भसंनिभम् । उपपातकरोमाणं महापातकविग्रहम् ॥ १३ ॥
संशोध्य वायुबीजेन वह्निबीजेन दाहयेत् । अमृतीकरणं कुर्याद्धारुणेनामृतात्मना ॥ १४ ॥
गात्रं दाह्यं पृथिव्या च व्योम्ना चेन्द्रियकल्पनम् । एवं संशोध्येद्देहं पूरकुम्भकरेचकैः ॥
विस्तरेणापि वक्ष्यामि भूतशुद्धिं निशामय । भूतशुद्धिं विना नैव ह्यधिकारोऽस्य पूजने
विचिन्त्य हृदये विष्णुं संस्थितं परमे पदे । बहिर्निर्गमयेत्तं तु सुषुम्नादक्षिणेन तु ॥ १७ ॥
वृत्तमण्डलमध्यस्थं सहस्रादित्यसंनिभम् । मन्त्रात्मानं तु तं ध्यात्वा ह्यपरि द्वादशाङ्गुले ॥
प्रभाचक्रं तु तदधस्तत्त्वाधिष्ठातृसंयुतम् । निष्कलं मन्त्रदेहं च चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
तदधस्तात्स्मरेद्भूमिं चतुरस्रां तु पीतलाम् । शब्दाद्यैः पञ्चभिर्युक्तां वज्रलाञ्छनला-
ज्जिताम् ॥ २० ॥

पुरप्राकारसुसरिद्धीपार्णवसमाकुलाम् । बाह्यां स्वदेहे विशतीं पूरकेन(ण) विचिन्तयेत् ॥
प्रोच्चरंश्चैव तन्मन्त्रं विश्रान्तामथ चिन्तयेत् । जान्वोः पादतलं यावत्तावद्व्याप्तां
क्रमेण तु ॥ २२ ॥

कुम्भकेन च तां पृथ्वीं मन्त्रसूक्तैः स्वकेतनः । शनैः शनैर्लयं कुर्याद्बन्धशक्तौ च तां पुनः
रेचयेद्बन्धशक्तिं च सर्वभूतैष्वयं विधिः । बहिस्थां पूरकेणैव ह्यन्तः कुर्याल्लयं नयेत् ॥
कुम्भकेनैव तन्मात्रे रेचकेन बहिः क्षिपेत् । तोयाख्ये च महाधारे ततस्तोयं च वैष्णवम्
सप्तमुद्रसरित्स्रोतोरसषट्कं च सौषधि । अर्धचन्द्रसमाकारं कमलं ध्वजशोभितम् ॥
वारुणं विभवं बाह्ये ध्यात्वा तेनाथ विग्रहम् । संपूर्य पूरकाख्येन करणेन शनैः शनैः ॥
ऊरुमूलाच्च जान्वन्तं शरीरं मण्डलं स्वकम् । तेनाखिलं तु संव्याप्तं कुम्भकेन स्मरोद्विजाः
तन्मध्ये वारुणं मन्त्रं धारणाख्यं विचिन्त्य च । अम्मयं विभवं सर्वं तन्मन्त्रे विलयं
गतम् ॥ २९ ॥

ततस्तु रसशक्तौ तु सा शक्तिर्वाह्निमण्डले । रेचकेन विनिक्षिप्य तथा वह्निश्च वैभवम् ॥
त्रिकोणभुवनाकारं दीप्तिमद्भिर्विभूषितम् । विद्युच्चन्द्रार्कनक्षत्रमणिरत्नश्च धातुभिः ॥
स्वप्रकाशशरीरैश्चास्वशरीरैश्च खेचरैः । चिह्नं स्वस्तिकैर्दीप्तिध्यात्वेवं विभव महत् ॥
तैजसं मुनयश्चाथ तन्मन्त्रं विधिना स्मरेत् । तन्मण्डलान्तरस्थं तु प्रोच्चरन्वै तमेव हि
प्रविष्टं पूर्ववद्ध्यायेत्तेनैव करणेन तु । आ नाभेः पायुपर्यन्तं ध्यात्वा विधाय च ॥
तमेव विभवं सर्वं तैजसं परिभाषयेत् । तन्मन्त्रविग्रहं शान्तं तन्मन्त्रं चानलात्मकम् ॥
रूपशक्तौ लयं यान्तं शक्तिः संविन्मयी तु सा । तथा मन्त्रशरीरस्थं स्वशक्त्या विल-
यीकृतम् ॥ ३६ ॥

रेचकेन तु तां शक्तिं बाह्याधारे बहिः क्षिपेत् । ततस्तु वायुबीजं वै विभवं बाह्यतः स्मरेत्
वृत्तं राजोपलाभं तु बिम्बैर्युक्तं स्वतेजसैः । पूर्णं नानाविधैर्गन्धैरनेकैस्तद्गुणैस्तथा ॥ ३७ ॥
स्वमन्त्रेण समाख्यातं धारणाख्येन संस्मरेत् । तथा स्वरूपं तन्मन्त्रं ध्यात्वोच्चार्य समा-
हरेत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तकरणेनैव वायव्यं विभवं तु तम् । अधिष्ठातुलयं यान्तं स्मृत्वा तं च महाबलम् ॥
स्पर्शनाख्यमहाशक्तौ तां शक्तिमविनश्वरीम् । व्याप्तिं नित्यामनित्यां च स्वशक्तिविभवा-
न्विताम् ॥ ४१ ॥

शब्दाख्ये तु महाधारे निक्षिपेद्द्वयोममण्डले । ध्यात्वाऽपि विभवं सर्वं व्योमाख्यं विग्रहा-
द्वहिः ॥ ४२ ॥

नानाशक्तिसमाकीर्णं तद्रूपं चाञ्जनप्रभम् । अविग्रहैः शब्दमयैः पूर्णं सिद्धैरसंख्यकैः ॥
तन्मन्त्रे धारणामन्त्रं व्योमाख्यं संस्मरेत्पुनः । धारयन्तं स्वमात्मानं स्वसामर्थ्येन सर्वदा ॥
शब्दमात्रमरूपं च व्यापकं विभवेष्वापि । धिया च संपरिच्छिन्नं कृत्वा विन्यस्य विग्रहे
प्रागुक्तकरणेनैव तेन व्याप्तं तु भावयेत् । आ कण्ठाद्ब्रह्मरन्धान्तं व्योमाख्यं विभवेन च ॥
संधार्य कुम्भकेनैव यावत्कालं तु योगिनः । ध्यायेत्परिणतं पश्चात्स्वमन्त्रेण तदम्बरम् ॥
व्योमाख्यं धारणामन्त्रं शक्तौ परिणतं स्मरेत् । तां शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रेण प्रयान्तीमनुभावयेत्
युक्तां शक्तिचतुष्केन(ण) गन्धाद्येनाविनश्वरीम् । आश्रये निष्कलं मन्त्रं तदधिष्ठातृसं-
युतम् ॥ ४९ ॥

समन्त्रं विभवं भौतमेवमस्तं नयेत्क्रमात् । चैतन्यं जीवसंभूतं खस्फुरत्तारकोपमम् ॥
भावनीयं तु विश्रान्तं निःसृतं भूतपञ्चकात् । निष्प्रपञ्चे परे मन्त्रे पञ्चशक्त्यात्मविग्रहे ॥
अनेन क्रमयोगेन(ण) जीव आत्मानमात्मना । ईक्षते तद्भृदाकाशे त्वचलं सूर्यवर्चसम् ॥
स्फुरद्द्युतिभिराकीर्णमीश्वरं व्यापकं परम् । ततो मन्त्रशरीरस्थं समाधिं चाभ्यसेत्परम् ॥
गन्धतन्मात्रपूर्वाभिर्युक्तत्वात्पञ्चशक्तिभिः । हेयं चेत्थमिदं बुद्ध्या यदा तत्स्थानबृंहितः ॥
अतृप्तोऽकृतकृत्यश्च मन्त्रहृत्पद्मसेवनात् । षष्ठे पदे ह्यात्मतत्त्वज्ञानरज्जुबलेन च ॥ ५५ ॥
हृत्कोटराध्वनिर्यान्तं स्वात्मानं स्वात्मना स्मरेत् । भारूपनाडीमार्गेण मन्त्रवह्नेः शिखां
हि सः ॥ ५६ ॥

पद्मसूत्रप्रतीकाशा सुषुम्ना चोर्ध्वगामिनी । तद्ब्रह्मरन्ध्रगा साक्षात्सुखद्योतनसत्तमा ॥५७॥
 शनैः शनैश्च स्वात्मानं रेचयेज्ज्ञानवायुना । मात्रकारणषट्कं चाप्येवमव्यापकं त्यजेत् ॥
 प्राप्नुयाच्च तदूर्ध्वं तु षः परात्प्रभुविग्रहात् । उदितो जायते तत्र तेजःपुञ्जो ह्यनूपमः ॥
 तत्प्रभाचक्रनाभिस्थस्वानन्दानन्दनन्दितः । परम्परात्परस्यास्य परतत्त्वस्य वै ततः ॥
 तत्त्वं निर्मुक्तदेहस्य केवलस्य चिदात्मनः । उदितो हि महानन्दः सा शक्तिर्वैष्णवी परा ॥
 अलुप्तकर्मकर्तारं जीवं कृत्वा तमात्मसात् । यत्रोदिता च तत्रैव पुनरेवावतिष्ठते ॥ ६२ ॥
 तच्च संकल्पनिर्मुक्तमवाच्यं मुनिसत्तमाः । एवं स्वस्थानमासाद्य त्यक्त्वा भौतं च विग्र-
 हम् ॥ ६३ ॥

तत्र स्थितो दहेत्पिण्डं शक्तितन्मात्रवर्जितम् । षट्कोणं विशिखा सारं निर्गतं तृणरू-
 पिणम् ॥ ६४ ॥

संस्थितः साधको नित्यमुक्तस्वात्मशरीरिणि । इच्छानिर्मथनोत्थेन मन्त्रजेन तु वह्निना
 तद्वाह्निदेशादारभ्य तं पिण्डं ज्वलितं स्मरेत् । दक्षिणाग्रकराङ्गुष्ठप्रान्तदेशे रमक्षरम् ॥६६॥
 ध्यात्वा युगान्तहुतभुगरूपज्वालाशतावृतम् । तेन स्वविग्रहं ध्यायेत्प्रज्वलन्तं समन्ततः ॥
 नाभिकन्दान्तरे देशे नैत्रमन्त्रेण पावकम् । ध्यायेज्ज्वालागणोपेतं निनयेत्तेन भस्मसात्
 दहनेन स्वकं देहं हन्मन्त्रं भावयंस्ततः । देहजां भावयेज्ज्वालां मन्त्रनाथे लयं गताम् ॥
 भस्मराशिसमप्रव्यशान्ताग्निं तदनुस्मरेत् । वातचक्रेण तद्भस्म यातं ध्यात्वा त्वितस्ततः
 ततः समन्त्रं तद्विम्बं पूर्णचन्द्रायुतोपमम् । ध्यात्वा तन्निःसृतेनैव त्वसृतौघेन चाम्बरात् ॥
 ग्रावयेद्देहजां भूतिं सर्वां ध्यायेत्सुधात्मिकाम् । तन्नाऽऽधारमयीं शक्तिं मध्ये विन्यस्य
 वैष्णवीम् ॥ ७२ ॥

बीजभूतां च सर्वस्य तदुत्थं चाम्बुजं स्मरेत् । षडध्वतस्वभूतं च सितं तेजोमयं शुभम् ॥
 मण्डलं त्रितयात्पूर्णं स्फुरत्किरणभास्वरम् । मन्त्रात्मानं च तन्मध्ये ध्यायेन्नारायणं
 प्रभुम् ॥ ७४ ॥

निष्कलं केवलं शुद्धं पञ्चसन्मन्त्रविग्रहम् । तन्मन्त्रशक्तिभिर्भूयो भावयेन्मूर्छितं
 द्विजाः ॥ ७५ ॥

व्योमादिपञ्चभूतीयमात्रमीश्वरपञ्चकम् । तेभ्यः प्रसारितं चैव व्योमाद्यं विभवं स्मरेत् ॥
 संयोगजनितं पिण्डं ध्यायेद्विभक्तपञ्चकात् । सहस्रसूर्यसंकाशं शतचन्द्रगमस्तिमत् ॥७७॥
 निर्मलं स्फटिकप्रख्यं जरामरणवर्जितम् । जनित्वेनास्य पिण्डं तु परमं भोगमोक्षयोः ॥
 साधनं सहजं सर्वदेहिनां मुनिसत्तमाः । समाधितः क्रमेणैव सम्यक्संक्षालनेन च ॥७९॥
 स्वपदान्निस्तरङ्गाच्च कृत्वा शक्त्या सहोदयम् । स्वानन्दं च महानन्दात्स्वानन्दाच्च
 श्रयेत्ततः ॥ ८० ॥

मारीचं नाभिगं चक्रं तस्मादूर्ध्वं स्वकं च यत् । सूर्यकोटिप्रतीकाशं प्रस्फुरन्तं स्वयाऽऽभया ॥
 कदम्बगोलाकारं च निशाम्बुकणनिर्मलम् । एवं मानसमानीय स्वस्थानात्स्वात्मना
 द्विजाः ॥ ८२ ॥

विशेन्मन्त्रशरीरं स्वं ब्रह्मरन्ध्रेण पूर्ववत् । ज्योत्स्नानाडीपथेनैव प्रविश्य च कचान्तरम् ॥

स्ववाचकं भावयन्वै ध्वनिना निष्कलेन तु । ततस्तु निष्कलान्मन्त्राद्यावद्भौतिकविग्रहम्
पञ्चोपनिषदात्मानमासाद्यालोकविग्रहम् । स्वमन्त्रादमृतौघेन सेचयेद्विग्रहं स्वकम् ॥
ततः स्वमन्त्रं तद्विष्वमाकृष्य हृदये न्यसेत् । निस्तरङ्गा परा शक्तिर्महानन्दमयी च सा ॥
स्वानन्दं च प्रभाचक्ररूपमात्मीर्यभास्वरम् । सुषुम्ना तादृशं मार्गं पिण्डमन्त्रं च निष्क-
लम् ॥ ८७ ॥

सत्त्वाढ्यो मन्त्रशक्तो यो धारयेत्स्वरपञ्चके । तेषां विभवसिद्धो यः पिण्डस्तत्समुदायकः
स्थूलसूक्ष्मपराख्येन त्रिविधेन तु सत्तमाः । करणेनोदिता सम्यक्शुद्धिरेषा च भौतिकी ॥
अनया चेन्द्रियाणां च शुद्धिरुक्ता महात्मभिः । उपासकेन कर्तव्या पिण्डशुद्धिर्मुनी-
श्वराः ॥

पश्चाद्यागः प्रकर्तव्यो बाह्याभ्यन्तरभेदतः

॥ ९० ॥

मुनय ऊचुः—

ब्रह्मन्नुग्रहोऽस्माकं सर्वथा भवता कृतः

॥ ९१ ॥

यागाङ्गभूता मन्त्रोक्तभूतशुद्धिर्यथा तथा । आत्मशुद्धिः प्रवक्तव्या पूर्वोक्ता भावना-
मयी ॥ ९२ ॥

जीवोऽयं ब्रह्मभावेन स्वात्मानं शोधयेत्कथम् । मुख्येयमात्मनः शुद्धिः स्वात्मप्राप्तौ
पितामह ॥ ९३ ॥

किं चाङ्गभूता यागस्य भूतशुद्धिरिहोदिता ।

श्रीब्रह्मोवाच—

मुनयः स्वात्मशुद्धिर्हि मुख्यैवाऽऽत्मसमागमे

॥ ९४ ॥

अङ्गभूताऽपि विज्ञेया वाक्याभ्यासेन केवला । अशक्नुवन्भावयितुं वाक्यमेव समभ्य-
सेत् ॥ ९५ ॥

ब्रह्मैवाहं न संसारी नित्यमुक्तो न शोकभाक् । अच्युतोऽहमनन्तोऽहमव्ययोऽस्मि स्वरू-
पतः ॥ ९६ ॥

इति वेदोपनिषदा भावना ह्यात्मशोधिनी । तस्याः प्रकारं वक्ष्यामि भवन्तो मेऽनुया-
यिनः ॥ ९७ ॥

ब्रह्मणः प्रकृतिर्द्विधा जीवाजीवविभेदतः । अजीवा प्रकृतिः प्रोक्ता हरिणा क्षेत्रलक्षणा ॥
क्षेत्रज्ञलक्षणभिन्ना प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता । क्षेत्रस्य धारणादात्मा जीवोऽयमज एव हि ॥
धार्यं वेद्यं शरीरं हि क्षेत्रमित्यभिधीयते । क्षेत्रसंधारणाद्ब्रह्मक्षेत्रज्ञात्मा प्रकीर्तितः ॥
धार्यं तस्य शरीरं हि जीवोऽयमवधार्यताम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरात्मा स्वतन्त्रः स्वाश्रयो हरिः
प्रयोजकः पोषकश्च प्रकाशक इतीरितः । द्रष्टा श्रोताऽनुमन्ता च धारको रञ्जकोऽच्युतः ॥
तस्मात्स्वत्वं सदा भाव्यं परमात्मानि केशवे । क्षेत्रं च भगवान्विष्णुः क्षेत्रज्ञोऽपि हरि-
र्मतः ॥ १०३ ॥

सर्वनामा सर्वरूपः सर्वः सर्वरसः स्मृतः । अचिन्नैव विजानाति कोऽहं कस्यास्मि कुत्र च ॥

नातो ब्रह्मात्मकत्वेन बोधस्तस्य विधीयते । अहमस्मीति बोधोऽयं चेतनस्य स्वतो मतः ॥
तस्माद्ब्रह्मात्मकत्वं च ब्रह्माधारत्वमुच्यते । आत्मनश्च परस्यापि ब्रह्मात्मत्वविभावनात् ॥
विमोक्षः संसृतेर्विप्राश्चेतनस्यैव निश्चितः । प्रकृतेर्देहरूपायाः कर्तृत्वं पुरुषं विना ॥
विज्ञेयं बन्धनायैव तत्तत्त्वमविजानताम् । अचेतनस्य कर्तृत्वे स्वरूपस्य च्युतिर्मता ॥
आत्मनोऽपि च कर्तृत्वं बन्धनायैव बोधितम् । अस्वातन्त्र्याच्छरीत्वादाश्रितत्वाद्विशे-

षतः ॥ १०९ ॥

स्वातन्त्र्येण च कर्तृत्वे स्वस्वरूपाच्च्युतिर्मता । तस्मात्सर्वात्मना स्वस्य परस्यापि ह्यना-

त्मनः ॥ ११० ॥

आत्मत्वं तत्स्वरूपत्वं जीव एव विभावयेत् । प्रणमेद्भगवद्बुद्ध्या विश्वं चिदचिदात्म-

कम् ॥ १११ ॥

कुर्यात्कर्माणि सर्वाणि वासुदेवात्मकानि हि । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना । आत्मनो ब्रह्मभावत्वं मावयेद्बन्धमुक्तये ॥
बोधितं श्रुतिवाक्यैश्च स्मृत्यागमशतैरपि । नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि तथैव च ॥
न मनोऽहं न वै बुद्धिर्न वै चित्तमहं कृतिः । नाहं पृथ्वी न सलिलं न च वह्निस्त-

थाऽनिलः ॥ ११५ ॥

न चाऽऽकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः । न हि गन्धो न रूपं च न मायाऽहं

न संसृतिः ॥ ११६ ॥

अहमात्मा च सर्वेषां साक्षी चेता सनातनः । ब्रह्मास्मीति न संसारी तत्त्वमस्यादिवा-

क्यतः ॥ ११७ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमभेदो ब्रह्मणा समम् । भूतानामात्मनः शुद्धिरुदिता मुनिसत्तमाः ॥
अभेदं जीवपरयोर्भावज्जानाति नैव हि । तावदाचरितेनैव सिद्धिः कल्पशतैरपि ॥
अन्तर्यागविहीनस्य पूजा भवति निष्फला । अतो वः संविधास्यामि ह्यन्तर्यागं समासतः

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे भूतशुद्धिकथनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ३५५६ ॥

अथ चतुर्थपादे द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

पद्मासने स्वास्तिके वा तथा योन्यासने मुदा । स्थित्वा निर्बाधदेशे तु ध्यानयामां समा-

रमेत् ॥ १ ॥

नाभिमेतान्तरे ध्यायेच्छक्तिमाधाररूपिणीम् । तदूर्ध्वं कालकूर्मं तु विमलं दीप्तविग्रहम् ॥
कूर्माकारं परं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् । तस्याङ्केऽपि च नागेन्द्रं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥

फणासहस्रसंपूर्णं मदाघूर्णितलोचनम् । चक्रलाङ्गलहस्तं च प्रणमन्तं परात्परम् ॥ ४ ॥
तदूर्ध्वं वसुधादेवीं कुङ्कुमक्षोदसंनिभाम् । हेमरत्नविचित्राङ्गाम् असन्नवदनेक्षणाम् ॥ ५ ॥

चन्द्राञ्जलिं शिरोदेशे संस्मरन्तीं विभोः स्मरेत् । चतुर्धा भाजिते क्षेत्रे नाभिमेद्वान्तर-
स्थिते ॥ ६ ॥

एवमाधारशक्त्याद्याः संस्मरेद्देवता इमाः । नाभौ क्षीरार्णवं ध्यायेत्कुन्देन्दुधवलाकृतिम् ॥
स्रोतोरश्मिभिराकीर्णं पूर्णचन्द्रनिभाननम् । गम्भीरविग्रहं ध्यायेद्भूपवन्तमरूपिणम् ॥ ८ ॥
ततः समुत्थितं पद्मं ध्यायेत्क्षीरार्णवोदरात् । प्रशान्तपावकाकारमुदयादित्यवर्चसम् ॥
श्वेतद्वीपं ततो ध्यायेद्वैकुण्ठं च चतुर्विधम् । वैकुण्ठं दिव्यलोकं च तथा जनपदं स्मरेत् ॥
वैकुण्ठं दिव्यनगरं विमानं च तथाविधम् । तत्राऽऽनन्दमयं साक्षाद्भावयेद्भनमण्डपम् ॥
तस्मिन्सहस्रशिरसं देवमासनरूपिणम् । सहस्रमणिज्योत्स्नाभिर्दीप्यमानरुचं स्मरेत् ॥
धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च क्रमादिमान् । आसनस्य स्मरेत्पादानाग्नेयादिषु वैष्णवः ॥
पुरुषाकृतयः सर्वे स्थिताः सिंहासनादधः । महोत्साहा महावीर्या भगवत्पीठधारकाः ॥
पूर्वादिदिग्गता ज्ञेया धर्मादीनां विपर्ययाः । अधर्मं च तथाऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥
पुरुषाकृतयश्चेमे बन्धूककुसुमारुणाः । प्रागीशानदिशोर्मध्ये प्रागाग्नेयीदिगन्तरे ॥ १६ ॥
नैर्ऋतीवारुणीमध्ये पाशिवायुदिगन्तरे । ऋग्वेदाद्यं चतुष्कं तु पीठं हयनराकृतिम् ॥ १७ ॥
ईशानसोमयोर्मध्ये प्रागन्तकदिगन्तरे । राक्षसान्तकदिग्मध्ये वायुसोमदिगन्तरे ॥ १८ ॥
कृताद्यं युगवृन्दं तु कृष्णं वृषनराकृति । सर्वं चतुर्भुजा एते द्वाभ्यां पीठविधारकाः ॥
द्वाभ्यामञ्जलिबन्धाभ्यां प्रणमन्त्यासनस्थिक्म् । तेषामुपरि संचिन्त्य पीठं बुद्धिमयं
परम् ॥ २० ॥

अव्यक्तमम्बुजं श्वेतं तदूर्ध्वेऽष्टदलं स्मरेत् । तदूर्ध्वं सूर्यबिम्बं तु सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ २१ ॥
तदूर्ध्वं वह्निबिम्बं तु वह्निकोट्ययुतप्रभम् । तमो रजश्च सत्त्वं च गुणानेतान्क्रमत्स्मरेत् ॥
प्रणवस्य नतेश्वैव तत्संज्ञा तनुमध्यगा । बुद्ध्यादिसत्त्वपर्यन्तं तत्त्वमन्त्रगणाः स्मृताः ॥
ततश्चिदासनं दद्यात्पराहन्तास्वरूपकम् । आ नाभेर्हृदयान्तं तु पञ्चधाभाजिते पदे ॥
समुद्राद्यासनान्तं तु चतुर्भिः कल्पयेत्पदैः । एकेन पञ्चमेनैव पद्माद्यासनकल्पनम् ॥ २५ ॥
भूतान्याधारशक्त्यन्तमेतच्च मातृकं गणम् । वागादिकं तथाऽनन्ते भुवि श्रोत्रादिपञ्चकम्
मनः क्षीरार्णवं ध्यायेदहंकारं ततोऽम्बुजे । द्विरष्टकं च धर्माद्यं मानं चापि विधिः स्मृतः ॥
अथाव्यक्तं तदूर्ध्वस्थमबदातं सरोरुहम् । तमःप्रभृतयः प्रोक्ता गुणा ह्यन्नत्रयात्मकाः ॥ २८ ॥
एके कालं वदन्त्येतद्भूतादित्रितयात्मकम् । चिदानन्दमहंतास्थं पुमांसं संपदे विदुः ॥
अथवा गरुडं ध्यायेदूर्ध्वं चैव चिदासनात् । आत्मानमन्तरात्मानं परमात्मानमेव च ॥
ज्ञानात्मानं ततो ध्यात्वा पद्ममष्टदलं तु यत् । तस्य पूर्वादिभागेषु विमलाद्याश्च शक्तयः
विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगा तथैव च । प्रह्वी सत्या तथेशाना मध्ये शक्तिरनु-
ग्रहा ॥ ३२ ॥

चामरान्दोलितकरा विचिन्त्या नव मूर्तयः । जगत्प्रकृतये मध्ये योगपीठाय वै नमः ॥
दिव्यं च योगपर्यङ्कं तत्रानन्तासनं स्मरेत् । तद्भोगदिव्यशय्यायां महावैकुण्ठनायकम् ॥
श्रीभूभ्यां सहितं देवं सर्वात्मानं हरिं स्मरेत् । मानसैरुपचारैस्तु पूजयेन्मन्त्रपूर्वकम् ॥

आवाहनादिभिस्तत्र मन्त्रमूर्तौ जगत्प्रभुम् । लक्ष्म्या सह समानीय सूक्ताभ्यां न्यास-
विद्यया ॥ ३६ ॥

पुरुषाराधने सर्वं सूक्तपूर्वं विचिन्तयेत् । तथैव पूजयेदन्ते महापुरुषविद्यया ॥ ३७ ॥
स्तुत्वा नत्वा परिक्रम्य संबद्धाञ्जलिरानतः । गृहाण मानसीं पूजां यथार्थपरिभाविताम्
इति संप्रार्थ्य विधिना मानसं होममाचरेत् । संकल्पजनितैर्द्रव्यैः पवित्रैः पारमार्थिकैः ॥
बाह्यप्रक्रियया शश्वत्पुरस्ताद्वक्ष्यमाणया । यजेत कमलाकान्तं भोगैः सांस्पर्शिकादिभिः
प्रापणान्तं विधायाथकारिणं संस्मरेद्गुरुम् । जीवन्तमथवाऽतीतं तस्मै दद्यात्ततोऽखि-

लम् ॥ ४१ ॥
वित्तं संविभजेच्चैव प्रापणांशेन मन्त्रवित् । जीवतोऽप्यथवाऽतीतान्यथार्थेनैव चेतसा ॥
परिवारान्स्मरेत्सर्वान्वक्ष्यमाणान्विशेषतः । कारणे मयि संलीनान्मनसाऽऽनीय भूरुहान्
तत्तन्मन्त्रप्रयोगेण लयप्रक्रियया यजेत् । कुर्याच्च मानसे होमं संस्कारं चेष्टदं शुभम् ॥
त्रिगुणाधारमध्यस्थे त्रिकोणे त्रिगुणानले । ध्यानारणिं तु निर्मथ्य चिदग्निमवतार्य च ॥
संस्कारैः संस्कृतं कृत्वा वक्ष्यमाणधिया बुधः । त्रिलक्षणस्थानगते वैष्णवे जातवेदसि ॥
नादावसानगमनात्तारिकायाः परिष्कृतम् । ब्राह्मं हविर्गृहीत्वाऽथ ब्रह्मरन्ध्रेण संविशेत् ॥
ततो वह्निगृहं गत्वा सर्पिः संस्कृत्य शाश्वतः । कुर्वीत सकलं कृत्यं तेनाऽऽज्येन यथा-
विधि ॥ ४८ ॥

ततो होमावसाने तु सकलं कर्म मानसम् । सैन्यसेत्प्रेमभावेन वक्ष्यमाणधिया हरौ ॥
कथितो मानसो यागः कार्य आदेहपातनात् । बाह्ययागं प्रवक्ष्यामि वासनामलशान्तये
बहिर्वेद्यादिदेशस्य द्रव्यैस्तद्भावनेक्षितैः । भोगभूतैर्हरेरिज्या बहिर्यागस्तु संस्मृतः ॥ ५१ ॥
मण्डपादिविनिर्माणं वेदीविरचनं तथा । प्रागुक्तं वो मुनिश्रेष्ठाः सूर्याय यजने यथा ॥
वैकुण्ठवैभवं स्मृत्वा स्मृत्वा प्राकृतवैभवम् । उभयोराश्रमं ब्रह्म हृदि सूत्रमिव स्मरेत् ॥
आधारशक्तिमारभ्य शरीरे यद्विचिन्तितम् । पूजितं भावनाद्रव्यैर्बहिरावाहयेद्धि तत् ॥
वैकुण्ठवनभूषीठनित्यमुक्तजनांस्तथा । विचिन्त्य कुसुमैर्द्रव्यैः सुपुष्पावर्त्मना बहिः ॥
आनयेद्वाचिते धाम्नि स्तम्भतोरणमण्डिते । तत्र संपूजयेद्देवं साङ्गं सायुधभूषणम् ॥ ५६ ॥
तत्राऽऽदौ योगपीठस्य पश्चिमे गुरुपूजनम् । गुरुपूजार्थमाधारे पात्रं दिव्यं निवेशयेत् ॥
पूजयेद्बन्धुपुष्पाद्यैरात्मनो गुरुसंततिम् । गुरुं नारायणाभिन्नं दिव्यबाहुचतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
धृतोर्ध्वपुण्ड्रपद्माक्षमालया समलंकृतम् । कृपया भगवत्तत्त्वं बोधयन्तं मुमुक्षवे ॥ ५९ ॥
उत्तरे भगवद्भक्तान्नारदादीन्विचिन्तयेत् । प्रणामैर्नाममन्त्रैश्च पूजयेच्चन्दनादिभिः ॥ ६० ॥
द्वारदेवान्समभ्यर्च्य पीठदेवांस्तथैव च । यजेन्नारायणं देवं कोटिब्रह्माण्डनायकम् ॥
घण्टां वामे तु संस्थाप्य गरुडाङ्कितमस्तकाम् । ॐ नमः पूर्वमुच्चार्य गजध्वनिपदं ततः ॥
मन्त्रमातस्ततः स्वाहा मनुर्घण्टार्चने मतः । दक्षिणे शङ्खसंस्थानं तत्राऽऽधारं प्रकल्पयेत्
अग्निमण्डलमाधारं दशतत्त्वसमन्वितम् । शङ्खं सूर्यमयं ध्यायेत्कलाद्वादशसंयुतम् ॥ ६४ ॥
मध्ये तु षोडशकलं चन्द्रबिम्बं विचिन्तयेत् । पूरयेत्तीर्थनीरेण कुम्भस्थेन महामनाः ॥
तीर्थान्यावाहयेत्तत्र देवं तत्र प्रपूजयेत् । आवाहनं स्थापनं च संग्रहीकरणं तथा ॥ ६६ ॥

संनिरोधावगुण्ठं च सकलीकरणं पुनः । अमृतीकरणं कुर्यान्मुद्रया धेनुसंज्ञया ॥ ६७ ॥
 शङ्खं देवमयं ध्यात्वा पञ्च पात्राणि वै पुनः । पाद्यार्घ्याचमनार्थं च प्रोक्षणार्थमथापरम्
 शुद्धोदकं पञ्चमं तु क्रमेणैव तु धारयेत् । आधारोपरि संस्थाप्य तोयद्रव्यैश्च पूजयेत् ॥
 वामे कलशमाधारे स्थापयेन्मूलविद्यया । मातृकां प्रतिलोमां च तत्त्वन्यासं विशेषतः ॥
 तेजःसूर्यकलोपेतं मूलविद्याक्षराणि तु । तीर्थान्यावाह्य कलशे तुलसीकुसुमोदकैः ॥ ७१ ॥
 संपूज्य सप्तधाऽऽमन्त्र्य संरक्षयास्त्रेण वाग्जितः । प्रदर्श्य सुरभिं तत्र पूतं तोयं विभावयेत् ॥
 तेनोदकेन शङ्खं च पात्राण्यन्यानि पूरयेत् । गन्धपुष्पादिद्रव्याणि हरगोचरतया न्यसेत् ॥
 प्रक्षाल्य मूलमन्त्रेण संशोध्य शोषणादिभिः । पात्राणि पूततोयेन चोद्धरण्या प्रपूरयेत् ॥
 विष्णुक्रान्ता च दूर्वा च श्यामाकं पद्मकं तथा । पाद्यपात्रे प्रदेयानि तुलसीतोयमेव च ॥
 सिद्धार्थकांस्तिलान्दूर्वाः सयवान्सिततण्डुलान् । तोयक्षीरफलान्यर्घ्यं द्रव्याणि परि-
 पूरयेत् ॥ ७६ ॥

एलालवङ्गकङ्कोलपुष्पाण्याचमनीयके । सर्वौषधिसुगन्धीनि स्नानीये तुलसीं तथा ॥ ७७ ॥
 अन्यस्मिन्नपि पात्र तु तोयमादाय सर्वतः । निक्षिपेन्मूलमन्त्रेण स्पृशन्पात्राणि पाणिना
 मुद्रां कामदुषां तत्र प्रदर्श्य जलमाजने । तेन पात्राम्भसा प्रोक्ष्य मण्डलं मण्डपं तथा ॥
 यागद्रव्याण्यशेषाणि ताडयेदस्त्रमन्त्रतः । मूलेन पावयेत्पश्चात्तत्सर्वं भोगतां व्रजेत् ॥
 ततो विष्णुं नमस्कृत्य श्रीभूभ्यां सहितं तथा । आधारशक्तिमारभ्य योगपीठान्तमेव च ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च तन्नामानि समुच्चरन् । प्रणवादि नमोन्तं च डेन्तं नाम तथैव च ॥ ८२ ॥
 पूजने सर्वदेवानां नाममन्त्रः प्रकीर्तितः । पीठेन तं पादपीठं द्वारदेवांस्तथैव च ॥ ८३ ॥
 पूजयेत्परया भक्त्या ततो देवं समर्चयेत् । ध्यात्वा नारायणं देवं नागभोगे स्थितं द्विजाः
 दोर्भिश्चतुर्भिः संयुक्तं दिव्यसद्गणमण्डितम् । पञ्चशक्तिमयं दिव्यं पञ्चोपनिषदैस्तथा ॥
 साङ्गं सावरणं सास्त्रं मणिभूषणभूषितम् । आवाह्य कर्णिकायां तु देवदेवं समर्चयेत् ॥
 आवाहनं चाऽऽसनं तु स्थापनं संमुखं तथा । संनिधौ करणं चैव सकलीकरणं पुनः ॥
 प्रतिमायां प्रकर्तव्यं तत्र मुद्राप्रदर्शनम् । प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तत्त्वन्यासो विशेषतः ॥
 पञ्चोपनिषदां बीजं मन्त्रन्यासमथाऽऽचरेत् । मूलविद्याक्षरन्यासं तथा सूक्तं च पौरु-
 षम् ॥ ८९ ॥

मुनय ऊचुः—

आवाहनादिकर्तव्यं सूक्तमुद्राप्रदर्शनम् । पञ्चोपनिषदां बीजं मन्त्रन्यास उदीरितः ॥ ९० ॥
 तैसां तु लक्षणज्ञानं वक्तव्यं कमलासन । यत्कृत्वा तु प्रकर्तव्यं श्रीमदाराधनं हरेः ॥ ९१ ॥

श्रीब्रह्मोवाच—

ऊर्ध्वाञ्जलिमधः कुर्यादियभावाहनी मता । सेयं तु विपरीता स्यान्मुद्रा स्थापनकर्माणि ॥
 बाह्याङ्गुष्ठद्वया मुष्टिमुद्रा स्यात्संनिधापनी । अङ्गुष्ठगर्भिणी सैव मुद्रा स्यात्संनिरोधनी ॥
 उत्तानमुष्टियुगला संमुखीकरणी मता । अन्योन्यतर्जनीयुग्मभ्रप्रणादवगुण्ठनी ॥ ९४ ॥
 मातृकां केशवाख्यां च तत्त्वन्यासश्च वै पुनः । कराङ्गदशतत्त्वानां न्यसनात्संनिधिर्भवति

शालग्राममणौ यन्त्रे मण्डले प्रतिमासु च । नित्यं पूजां हरेः कुर्यान्न तु केवलभूतले ॥
पञ्चोपनिषदां न्यासः श्रूयतामविलम्बितम् । रहस्यं सर्वतन्त्राणां हरिणा च प्रकाशितम्
ओं नमश्च परायेति परमेष्ठ्यात्मने नमः । यां नमो नमसा युक्तं पराय पुरुषात्मने ॥ ९८ ॥
नमो रां च परायेति ततो विश्वात्मने नमः । वां पराय निवृत्त्यात्मा केन्तो नमः पुनः

पुनः ॥ ९९ ॥

लां नमश्च परायेति तथा सर्वात्मने नमः । इति मूर्ध्नि च नासाह्नुह्यपादेषु विन्यसेत् ॥
आत्मनश्च हरेर्वाऽपि तद्न्यासः परमाद्भुतः । तस्मात्सर्वात्मना विप्राः पञ्चोपनिषदो

न्यसेत् ॥ १०१ ॥

संचिन्त्य नित्यममलं स्वप्रकाशमनामयम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं भगवद्विग्रहं द्विजाः ॥ १०२ ॥
मूलान्ते देवदेवाय पाद्यादीन्क्रमशोऽर्पयेत् । कल्पयामीति सूक्तस्य ऋचा ह्येकैकयाऽथ वा
पञ्चामृतैश्च शुद्धोदैस्तथा संस्नापयेद्धरिम् । कुम्भोदकैः स्नानमन्त्रैः संस्कृतैस्तीर्थवारिभिः
महाभिषेकविधिना स्नापयेत्पुरुषोत्तमम् । तथा ह्याचमनं देयं देहोद्वर्तनकं तथा ॥ १०५ ॥
धौतमाचमनं देयमुपवीतं च पादुका । हृदयादिमहामन्त्रान्संन्यसेन्मूलविद्यया ॥ १०६ ॥
कर्णिकायां न्यसेद्देवं ध्यात्वा वैकुण्ठवैभवम् । ततोऽङ्गपूजनं कुर्याद्भूषणायुधपूजनम् ॥
हृदयादिमहामन्त्रैर्हृदयादीन्प्रपूजयेत् । पादमारभ्य मूर्धान्तं द्वादशाङ्गेषु पूजयेत् ॥ १०८ ॥
प्रणवादिनमोन्तैश्च केशवाद्यैः प्रपूजयेत् । पादजानूरुजघनकटिनाभ्युदरेषु च ॥ १०९ ॥
हृत्कण्ठबाहुवदनललाटेषु क्रमादिमान् । पूजयेत्परया भक्त्या गन्धपुष्पैर्महामते ॥ ११० ॥
किरीटादीननुध्याय चतुर्बाहुचतुर्मुखान् । कृताञ्जलिपुटान्मूर्ध्नि दिव्यरूपान्प्रपूजयेत् ॥
किरीटादीननुध्याय किरीटाय नमो वदेत् । दक्षिणे श्रवणे दक्षकुण्डलाय नमस्तथा ॥
वामकुण्डलमानस्य वामतो वनमालिकाम् । प्रणवादिनमोन्तोऽयं सर्वत्र मनुरीरितः ॥
श्रीमत्तुलस्यै च नमः पुरतो हारमेव च । श्रीवत्सं कौस्तुभं काञ्चीं पीताम्बरमनुस्मरेत् ॥
अङ्गुलीयं च वलयमङ्गदं पादभूषणम् । भगवद्भूषणान्येवं पूजयेत्कुलुमोत्करैः ॥ ११५ ॥
सुदर्शनं हेतिराजं रक्तवर्णं कृताञ्जलिम् । आलोकयन्तं लक्ष्मीशं पुरुषं मूर्ध्नि धारिणम् ॥
भगवच्चक्रममलं ज्वालामालि वरायुधम् । नन्दकाख्यं तथा खड्गपुरुषं खड्गधारिणम्
तथैव पद्मपुरुषं मस्तके पद्मधारिणम् । शङ्खात्मानं च पुरुषं पाञ्चजन्यधरं स्मरेत् ॥ ११८ ॥
कौमोदकीं गदां शार्ङ्गं वहन्तमभिमानिनम् । तथैव शार्ङ्गपुरुषं शिरःशार्ङ्गधरं नमेत् ॥
सर्वादिव्यायुधं नत्वा पादसंवाहिनीस्तथा । चतुर्भुजं नागराजं कृताञ्जलिपुटं स्मरेत् ॥
हलं च मुसलं चैव धारयन्तं हरिर्मुखम् । पिबन्तमुल्लसत्स्मेरसहस्रफणमण्डितैः ॥ १२१ ॥
एव संपूज्य देवेशं श्रीदेवीं दक्षिणे यजेत् । भूदेवी नामतः पूज्या लीलां चाग्रे सम-

र्चयेत् ॥ १२२ ॥

निमलाद्यास्तु संपूज्या दलेष्वानीतचामराः । वासुदेवादयः पूज्याः पूर्वादिक्रमतो बुधैः ॥
वासुदेवः सीरपाणिः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । दिक्षु कोणेषु तत्पत्न्यो लक्ष्मीर्देवी रतिर्ह्युषा ॥
द्वितीयावरणं पश्चात्केशवाद्याः सशक्तयः । श्रीलक्ष्मीः कमला पद्मा पद्मिनी कमलालया

रमा वृषाकपिर्धन्या पृथ्वी यज्ञा तथेन्द्रिरा । शक्तयः केशवादीनां संप्रोक्ताः परमे पदे ॥
संकर्षणादयश्चैव सपत्नीकाः समन्ततः । संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥१२७॥
पुरुषोत्तमोऽधोक्षजश्च नृसिंहोऽच्युतसंज्ञकः । जनार्दन उपेन्द्रश्च हरिः कृष्ण इति स्मृताः
हिरण्या हरिणी नद्या नित्यानन्दा त्रयीसुखा । सुगन्धा सुन्दरी विद्या सुशीला च सुल-
क्षणा ॥ १२९ ॥

संकर्षणादिमूर्तीनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । इज्या मत्स्यादयः पश्चात्सपत्नीकाः पृथक्पृथक्
वेदा वेदवती धात्री महालक्ष्मीः सुखालया । भार्गवी च तथा सीता रेवती रुक्मिणी
प्रभा ॥ ३१ ॥

मत्स्यकूर्मादिमूर्तीनां शक्तयः संप्रकीर्तिताः । पश्चात्सशक्तयः पूज्याः शङ्खचक्रादिहेतयः
शङ्खश्चक्रं गदा पद्मं शार्ङ्गं च मुसलं हलम् । बाणश्च खड्गखेटौ च क्षुरिका दिव्यहेतयः
मद्रा सौम्या तथा माया जया च विजया शिवा । सुमङ्गला च नन्दा च हेता रम्या
सुरक्षणी ॥ १३४ ॥

शक्तयो दिव्यहेतीनां पूजनीयाः सनातनाः । बहिलोकेश्वराः पूज्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः
एवमावरणं सर्वमर्चयेत्परमात्मनः । पुनरर्घ्यादिकं दत्त्वा धूपदीपान्निवेदयेत् ॥ १३६ ॥
वैनतेयादयः पूज्या विष्वक्सेनादयस्तथा । चण्डाद्या द्वारपाश्चैव विष्णोरतुलतेजसः ॥
प्रागुदीच्यां तु सेनेशं सपत्नीकं प्रपूजयेत् । पत्नीं सूत्रपतिं नाम्ना नागराजं च वारुणीम्
वैनतेयं च कान्तिं च स्वकीर्तिं च प्रपूजयेत् । गजाननो जयत्सेनो हरिवक्त्रस्तथैव च ॥
कालप्रकृतिरित्येते विष्वक्सेनानुयायिनः । विष्वक्सेनस्तु सेनानीः पार्षदप्रवरो हरेः ॥
चण्डः प्रचण्डो मद्रश्च सुभद्रश्च जयस्तथा । विजयो धातुनामा च विधाता चापरो मतः
द्वौ द्वौ पूर्वं समारभ्य द्वारदेशेषु कीर्तिताः । सर्वे चतुर्भुजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
पुनः पूर्वं समारभ्य कुमुदादीन्प्रपूजयेत् । कुमुदं कुमुदाक्षं च वामनं शङ्खकर्णकम् ॥१४३॥
सर्वनेत्रं च सुमुखं सुप्रतिष्ठान्तमेव च । इति नारायणं देवं मुमुक्षुः प्रयतः सदा ॥१४४॥
पूजयेत्परया भक्त्या नानासंभारसाधनैः । स्नानमाचमनं वासो ब्रह्मसूत्रोत्तरीयकम् ॥
पादुकां भूषणान्यङ्गे छत्रं चामरमेव च । चन्दनं कुसुमान्येवं धूपमष्टाङ्गमुत्तमम् ॥१४६॥
दीपं तु मूलमन्त्रेण परमन्त्रं निवेदयेत् । निवेदनप्रकारस्तु श्रूयतां मुनिसत्तमाः ॥ १४७ ॥
पूर्वोक्तविधिना सम्यङ्निष्पन्नं यद्भविर्भवेत् । पाखण्डपतिताशुद्धविकर्मस्थानवेक्षितम् ॥
अचक्राङ्कैरमर्यादैर्वैष्णवैरपि नेक्षितम् । शुद्धं सत्त्वगुणोपेतमुच्छ्वासस्पर्शवर्जितम् ॥
घण्टाशङ्खनिनादेन समानीतं महानसात् । जयशब्दैर्नमःशब्दैरुद्घोषितमितस्ततः ॥
स्थापयेत्पुरुषो विष्णोर्मनुना शोधितेषु च । पात्रेषु पायसं शुद्धं सिताज्यपरिपूरितम् ॥
सिन्द्वौदनं दधिक्षीरमोदकापूपमण्डकान् । पूलिका घृतपूरं च शाकराजिफलानि च ॥
अन्यानि लोकरम्याणि ह्यविरुद्धानि शास्त्रतः । तुलसीगन्धपुष्पैश्च संपूज्यान्त्रं हरेः प्रियम्
संप्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव संरक्ष्यास्त्रेण सर्वतः । धेनुमुद्रां प्रदर्श्याथ ततो देवं निवेदयेत् ॥ १५४ ॥
भोज्यासने संनिविष्टं श्रिया सार्धं जगत्पतिम् । अर्घ्यपाद्यादिकं देयं पीठे संस्थाप्य पूर्ववत्

मधुपर्कः प्रदातव्यः पयोदधिमधुप्लुतः । देयमाचमनं पश्चात्तदन्नं दर्शयेद्भरिम् ॥ १५६ ॥
 इदं हविर्गृहाणेश रचितं तव भक्तिः । आपोशनं जलेनैव कारयेत्परमात्मने ॥ १५७ ॥
 प्राणाहुतिं प्रयुज्याथ तत्तन्मुद्राप्रदर्शनैः । भोजनं भावयेत्पश्चान्मन्त्रराजं जपन्स्थितः ॥
 मध्ये नीराजयेद्दीपैः शालिपिष्टविनिर्मितैः । राजिकालवणोपेतैः कृत्वा चोत्तानभाजने ॥
 दृष्टिदोषविघातार्थं देवदेवेश मुच्यते । पुष्पं पत्रं फलं तोयं यो मद्भक्त्या प्रयच्छति ॥
 तदहं भक्त्युपहतमश्रामीति वचस्तव । इति संचिन्त्य देवेश दीनस्य मम केशव ॥
 गृहाण देवदेवेश प्रणतस्य दयानिधे । कृत्वा जवानिकां मध्ये नैच्यमावेदयन्निजम् ॥ १६२ ॥
 साङ्गं सावरणं देवं चेतसा परिचिन्तयन् । हेमपात्रगतं दिव्यं जलं चन्द्रकपङ्किलम् ॥
 शीतलं बहुलामोदमभिमन्त्र्य निवेदयेत् । आपोशनं पुनर्दत्त्वा करोद्भर्तनकं तथा ॥ १६४ ॥
 शुद्धमाचमनं कार्यं सुगन्धेन विशोधयेत् । भोज्यासनात्सलक्ष्मीकं दत्त्वा सद्रत्नपादुकम् ॥
 नयेत्पीठं जपन्सूक्तं ताम्बूलं प्रोक्ष्य चार्पयेत् । पुनः संपूजयेद्भक्त्या कुसुमैर्धूपदीपकैः ॥
 धूपमन्त्रेण देवस्य धूपयेदलकावलीम् । नीराजयेद्विधानेन नानावाद्याभिवादनाः ॥ १६७ ॥
 आदर्शं दर्शयेत्पश्चात्प्रणिपातप्रदक्षिणाम् । कुर्यात्स्तुतिं परां भक्तिं प्रार्थयेत्पुरुषोत्तमात् ॥
 अपराधं क्षमाप्याथ व्यजनैश्चामरैरपि । संपूज्य भुक्तशेषेण बलिं भुवि विनिक्षिपेत् ॥
 चण्डादिद्वारपालानां सर्वेषां च दिवौकसाम् । दद्यादुदकपूर्वेण हविःशेषं द्विजोत्तमाः ॥
 अन्तर्चा पौरुषस्यास्य सूक्तस्य सुरसत्तमान् । विष्णवर्पितं चतुर्भागं क्रमाद्भुज्यस्य चार्पयेत् ॥
 अनन्त तार्क्ष्यं सेनेश पवित्राणां निवेदयेत् । तीर्थेन सहितं हव्यं पृथक्पात्रेषु निक्षिपेत् ॥
 स्वार्थेभ्यो विष्णुभक्तेभ्यः प्रसादं तीर्थसंयुतम् । दत्त्वाऽऽत्मानं च मनसा कृतार्थं भावये-
 त्कृती ॥ १७३ ॥

दासोऽहं भावयेत्पश्चात्स्वामिनं भावयेद्भरिम् । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं स्वामिनः स्मरेत्
 आत्मनो धारकं देवं हरिमात्मतया स्मरेत् । स्वकर्तृत्वं परित्यज्य तदाज्ञापालनेन हि ॥
 कर्तव्यं स्वोचितं कर्म यावदात्मस्थितिर्भवेत् । स्वरूपस्थितिमाश्रित्य भगवच्छेषवैभवाम्
 आकाङ्क्षेन्नित्यनिरवध्यत्यन्तभगवत्सुखम् । परमैकान्तिकात्यन्तपरमभक्तिपरो भवेत् ॥
 तेनैव नित्यकैर्कर्यस्वरूपस्थितिमेव्यति ॥ १७८ ॥

इति श्रीबृहद्भक्तसंहितायां चतुर्थपादे भगवत्परिचर्याप्रकारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ३७३४ ॥

अथ चतुर्थपादे तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मवाच-

अथाग्नियजनं वक्ष्ये वैष्णवस्य विशेषतः । पूजान्ते सर्वदा होमो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥
 न्यायार्जितैः साधनैश्च दानहोमार्चनादिकम् । कुर्यान्न चेदधो याति नारायणपराङ्मुखः
 होमान्ते पितृयागः स्यात्प्रद्युम्नादिधिया द्विजाः । वैष्णवेष्टिश्च कर्तव्या ह्याज्ञेयं परमा-
 त्मनः ॥ ३ ॥

वैदिकस्तान्त्रिको विप्रा मखोऽयं द्विविधः स्मृतः । अधिकारस्य भेदात्तु येनोपैति हरेः
पदम् ॥ ४ ॥

भूमिं विशोध्य यत्नेन समां कुर्याद्विचक्षणः । कुण्डं तु तत्र कर्तव्यं हस्तमात्रेण यत्नतः
आत्मनः पञ्चमांशोऽयं हस्त इत्येकशाखिनः । कर्तुर्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिपर्वणः
चतुर्विंशतिभिर्हस्तः पूर्वाक्ताद्विगुणो मतः । युगानामनुरोधेन विज्ञेयः सर्वकर्मसु ॥ ७ ॥
पञ्चमांशेन निखनेदन्तःकोणचतुष्टयम् । दिशि दिश्यन्तरं चैव पार्श्वस्थलचतुष्टयम् ॥ ८ ॥
एवं संलक्षणं कृत्वा बहिः कुर्याच्च मेखलाम् । द्वादशाष्टचतुर्मानां स्वाङ्गुलैश्च प्रक-
ल्पयेत् ॥ ९ ॥

चतुष्कं त्रितयं कुर्यादेवं स्यान्मेखलाक्रमः । कुण्डस्य पश्चिमे भागे योनिं कुर्यात्सुल-
क्षणाम् ॥ १० ॥

अश्वत्थपत्रसदृशीं कुण्डे किञ्चित्प्रतिष्ठिताम् । षट्चतुर्यङ्गुला साऽपि भवेन्निम्ना क्रमा-
द्विजाः ॥ ११ ॥

विस्तारेणाऽपि सा योनिर्भवेत्पञ्चदशाङ्गुला । मूलं नालं तथाऽग्रं व्युत्क्रमात्त्वष्टचतुष्त्रिकम्
तन्मानाङ्गुलमानं स्यात्तदेतत्कुण्डलक्षणम् । एकहस्तस्य कुण्डस्य प्रकारोऽयं प्रकाशितः ॥
द्विहस्तकुण्डमप्येवं द्विगुणीकृतमेखलम् । नाभिरप्यथ वा कुण्डमेकमेखलकं भवेत् ॥
संक्षेपकर्मसु तथा वर्तुलं प्रोच्यते मया । चतुष्कोणैकहस्तस्य बाह्यकुण्डस्य लक्षणम् ॥
समं विधाय सूत्रेण भ्रामयेदभितो द्विजाः । कोणे कोणे यदधिकं तद्विधेव विनिर्दिशेत्
कुण्डं च वर्तुलं कुण्डं ततः स्यादर्धचन्द्रकम् । दिशि चोत्तरतः कुण्डो कोणभागार्धभागतः
बहिरैन्द्राश्च वारुण्या यत्नान्मध्ये तु लाञ्छयेत् । संस्थाप्य भ्रामयेदेनमर्धचन्द्रं सुशोभनम्
मेखलाद्यष्टपत्राणि वर्तुलस्य निबोधत । पद्माकारं भवेदेतत्पुण्यं सर्वफलप्रदम् ॥ १९ ॥
शतहोमेऽरतिमात्रं तदर्धं मुष्टिसंमितम् । द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ॥ २० ॥
दशलक्षेषु षड्दशस्तं कोट्यामष्टकरं स्मृतम् । एकहस्तमितं कुण्डमेकहस्ते विधीयते ॥ २१ ॥
लक्षणं दशकं यावत्तावद्भस्तेन वर्धयेत् । दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमेऽपि शस्यते ॥
इति वा कुण्डमानं स्यान्मेखलामानमुच्यते । कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानां च तादृशम्
कुण्डानां मेखलास्तिस्रः सत्त्वादिगुणरूपतः । मुष्टिमात्रे तु ताः प्रोक्ता उत्सेधायामतः
समाः ॥ २४ ॥

द्व्येकार्धाङ्गुलमानेन भवन्ति मुनिसत्तमाः । अरतिमात्रे कुण्डे स्युस्तास्त्रिद्व्येकार्धाङ्गुला-
त्मिकाः ॥ २५ ॥

एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः । मेखलानां भवेदन्तः परितो नेमिरङ्गुलाः ॥ २६ ॥
एकहस्तस्य कुण्डस्य वर्धयेत्तां क्रमात्सुधीः । दशहस्तान्तमन्येषामर्धाङ्गुलवशात्पृथक् ॥
कुण्डे द्विहस्ते ता ज्ञेया रसवेदगुणाङ्गुलाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता वस्वृत्वर्कगुणाङ्गुलाः ॥
कुण्डे रसकरे ताः स्युर्दशाष्टर्वाङ्गुलान्विताः । वसुहस्तमिते कुण्डे भानुपङ्कचटकाङ्गुलाः ॥
दशहस्तमिते कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः । होतुरग्रे योनिरासामुपर्यश्वत्थपत्रवत् ॥ ३० ॥
मुष्टयरत्न्येकहस्तानां कुण्डानां योनिरीरिता । षट्चतुर्द्व्यङ्गुलायामविस्तारोन्नतिशालिनी ॥

एकाङ्गुलं तु योन्यग्रं कुर्यादीषदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलितो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यावद्द्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि वर्धयेत् । स्थलादारभ्य नालं स्याद्योन्या मध्ये सरन्ध्रकम् ॥
 नार्ये कोणकुण्डेषु योनिहोमपरायणः । कुण्डानां कल्पयेन्मध्ये नाभिमम्बुजसंनिभाम् ॥
 तत्तत्कुण्डानुरूपं वा मानमस्या निगद्यते । मुष्ट्यरन्त्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधमानतः ॥
 नेत्रवेशाङ्गुलीपेतां कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् । यावद्द्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥ ३६ ॥
 योनिकुण्डे योनिमब्जं कुण्डे नाभिं विवर्जयेत् । नाभिक्षेत्रं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत
 कणिकाम् ॥ ३७ ॥

बहिर्गङ्गाद्वयेनाष्टौ पत्राणि परिकल्पयेत् । कुण्डानां नवकं प्रोक्तं स्वस्वकामानुसारतः ॥
 सुमुखं वैष्णवानां चतुरश्रं प्रकीर्तितम् । सकामानां क्षत्रियाणां वर्तुलं परिकीर्तितम् ॥
 वैश्यानामर्धचन्द्राभं शूद्राणां त्र्यश्रमीरितम् । एतद्वर्णानुसारेण न निषिद्धं कदाचन ॥
 विशेषकाम्यहोमे तु सर्वेषामखिलानि तु । पुत्रार्थं तु चतुर्णां तु योनिकुण्डं प्रकीर्तितम् ॥
 अर्धेन्द्रारूपं तु सर्वेषां वर्यादिशुभकर्मणि । शत्रुक्षयार्थं त्र्यश्रं स्याद्वर्तुलं शान्तिकर्मणि ॥
 उदमारणयोः कुण्डं षडश्रं तु प्रकीर्तितम् । पद्माभं वृष्टिदं प्रोक्तमष्टाश्रं रोगनाशनम् ॥
 विप्राणां चतुरश्रं तु मखे निष्कामकामयोः । चतुरश्रं नववृत्तानां सर्वेषामेवमीरितम् ॥
 स्वरूपं च प्रवक्ष्यामि संस्कारं च विशेषतः । प्राच्यां शिरः समाख्यातं बाहू दक्षिणसौ-
 म्ययोः ॥ ४५ ॥

उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे । स्थण्डिले वा प्रकर्तव्यो नित्यहोमो मनी-
 षिणा ॥ ४६ ॥

विचारः कुण्डनिर्माणे बहुः प्रोक्तो विचक्षणैः । अष्टादश च संस्काराः कुण्डानां तु
 प्रकीर्तिताः ॥ ४७ ॥

वीक्षणं प्रोक्षणं चैव ताडनाभ्युक्षणे तथा । खननं पूरणं चैव समीकरणसेचने ॥ ४८ ॥
 कुण्ठनं मार्जनं चैव त्रिसूत्रीकरणं पुनः । अर्चनं वज्रकरणं चतुष्पथविभावनम् ॥ ४९ ॥
 तनुपादाक्षिकरणं संस्काराष्टादश स्मृताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरणाऽऽद्योक्षणं मतम् ॥
 तेनैव ताडनं दर्भे वर्मणाऽभ्युक्षणं मतम् । अस्त्रेण खननं चाग्नेर्हन्मन्त्रेण प्रपूरणम् ॥ ५१ ॥
 समीकरणमस्त्रेण सेचनं वर्मणा मतम् । कुण्ठनं हेतिमन्त्रेण वर्ममन्त्रेण मार्जनम् ॥ ५२ ॥
 विलेपनं कलारूपकल्पनं तदनन्तरम् । त्रिसूत्रीकरणं प्रोक्तं मखलापरिवेष्टनम् ॥ ५३ ॥
 अर्चनं गन्धपुष्पाद्यैरस्त्रेण दृढतां नयेत् । हन्मन्त्रेण कुशैश्चैव तत्र कुर्याच्चतुष्पथम् ॥
 कवचनैव कर्तव्यं तनुपादाक्षिपाटनम् । पूर्वोक्तभूतशुद्ध्यादि पात्रासादनमेव च ॥ ५५ ॥
 पूजनं द्वारदेवानां मण्डपस्य च पूजनम् । कृत्वा संप्रार्थ्य च गुरुं यागकर्म समारभेत् ॥
 संस्थाप्य प्रोक्षणीपात्रं प्रक्षाल्य च सुवं सुचम् । प्राणानायम्य मनसा श्रीमद्वैकुण्ठवैभवम्
 स्मृत्वा जप्त्वा मनुवरं श्रीमदष्टाक्षरं सुधीः । आज्ञया वासुदेवस्य तेनैवाहं प्रवर्तितः ॥
 दासोऽहमधुना सम्यगर्जितैर्यज्ञसाधनैः । स्वात्मानं सर्वगं सर्वशरीरं पुरुषोत्तमम् ॥ ५९ ॥
 यक्ष्ये स्वरूपसंप्राप्तिद्वारा कैकर्यासिद्धये । कुण्डे वा स्थण्डिले वाऽपि रेखास्तिस्रः प्रक-
 ल्पयेत् ॥ ६० ॥

ऊर्ध्वगाः प्राक्प्रतीचीस्थास्तिस्रश्चोत्तरदक्षिणाः । प्रागग्राणां स्मृता देवा मुकुन्देशपुरं-
दराः ॥ ६१ ॥

रेखाणामुदगग्राणां ब्रह्मवैवस्वतेन्दवः । आधायान्नदलं मध्ये षट्कोणं त्र्यश्रगमितम् ॥
केवलाष्टबलं वाऽपि वैष्णवानां प्रकीर्तितम् । सर्वाण्यभ्यर्च्य तारेण योगपीठमथार्चयेत् ॥
ऋतुस्नातां महालक्ष्मीमानयेत्कुशविटरे । संपूज्य लक्ष्मीं मनुना पद्माक्षीं पद्मसंभवाम् ॥
क्षीराम्बुराशिसंभूतां विष्णोरनपगामिनीम् । मातरं सर्वजगतो रिरंसुं विष्णुमानयेत् ॥
तिष्ठन्तमृतुदानाय कर्तारमखिलेश्वरम् । रेतोरूपं समानीय वह्निं चारणिसंभवम् ॥ ६६ ॥
वैष्णवायतनाद्वाऽपि विष्णुयागसमुद्भवम् । आनीतं पात्रमध्यस्थं क्रव्यादांशविवर्जितम् ॥
चतुर्भिश्चैव संस्कारैः संस्कृतं वीक्षणादिभिः । योजयेद्बह्निबीजेन चैतन्यं पावके तदा ॥
तारेण मन्त्रितं मन्त्री धेनुमुद्रामृतीकृतम् । अस्त्रेण रक्षितं पश्चात्कवचेनावगुण्ठितम् ॥
अर्चितं त्रिः परिभ्राम्य कुण्डस्योपरि देशिकः । प्रदक्षिणं सतारं च मन्त्रमष्टाक्षरं जपन् ॥
आत्मनोऽभिमुखं बह्निं जानुभ्यामवनीं गतम् । विष्णुवोर्बधिया देव्या योनावेनं विनि-
क्षिपेत् ॥ ७१ ॥

पश्चात्तयोः प्रदातव्यं विधिनाऽऽचमनादिकम् । वह्निमन्त्रेण प्रज्वालय तत्र ध्यानं समा-
चरेत् ॥ ७२ ॥

विन्यसेदात्मनो देहे मन्त्रैर्जिह्वा हविर्भुजि । जिह्वास्तु त्रिविधाः प्रोक्ता गुणभेदेन कर्मसु ॥
वैष्णवैस्तु सदा पूज्याः सात्विक्यो यागकर्मसु । हिरण्या कनकारक्ता कृष्णाऽन्या सुप्रभा-
मता ॥ ७४ ॥

बहुरूपा च रक्ता च सात्विक्यः परिकीर्तिताः । काम्यकर्मसु राजस्यस्तामसाः कूरकर्मणि
नापयुक्ता वैष्णवानां विष्णोराज्ञानुवर्तिनाम् । लिङ्गपायुशिरोवक्त्रघ्राणनेत्रेषु सर्वतः ॥
हिरण्यायां न्यसेद्धीमानन्तर्यामिणमास्मरन् । वह्नेरङ्गमनूज्यत्येत्तनावुक्तेन वर्त्मना ॥ ७७ ॥
सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण उत्तिष्ठन्पुरुषः पुनः । धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्भृद्भुतभुक्कृमात् ॥
हृदयादिषडङ्गेषु मूर्तिरष्टौ न्यसेत्पुनः । जातवदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसंज्ञकः ॥ ७९ ॥
अश्वोदरजसंज्ञोऽन्यः पुनर्वैश्वानराह्वयः । कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखस्तथा ॥
ताराश्लेषपदाद्याः स्युर्नत्यन्ता वह्निमूर्तयः । मूर्धाक्षिपार्श्वकट्यंसभ्रुकुटीपार्श्वकेषु च ॥
विष्णवात्मकं स्मरेद्बह्निं शङ्खचक्रगदाधरम् । पद्महस्तं चतुर्बाहुं हेमाभरणभूषितम् ॥ ८२ ॥
परिषिञ्चेत्ततस्तोयैर्विशुद्धैर्मखलोपरि । दर्भैरगर्भमध्यस्थमेखलायां परिस्तरेत् ॥ ८३ ॥
निक्षिपेद्दिक्षु परिधीन्प्राचीवर्जं नरोत्तमाः । प्रादक्षिण्येन संपूज्यास्तेषु ब्रह्मादिमूर्तयः ॥
वैश्वानर जातवेदो लोहिताक्ष इहावह । सर्वकार्याणि मे देहि स्वाहा वह्निमनुः स्मृतः ॥
पूजयेद्बन्धपुष्पाद्यैर्यज्ञकाष्ठैः प्रदीपयेत् । प्रदीप्तेऽग्नौ प्रकर्तव्यं सुक्खुवादिविशोधनम् ॥ ८६ ॥
पाणिभ्यां सुक्खुवौ धृत्वा स्थितौ तावप्यधोमुखौ । त्रिशः प्रतापयेद्ग्नौ दर्भानादाय
मन्त्रवित् ॥ ८७ ॥

तदग्रमध्यमूलानि शोधयेत्तैर्यथाक्रमात् । गृहीत्वा वामहस्तेन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तौ ॥ ८८ ॥
पुनः प्रताप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत् । आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशा-
स्तरौ ॥ ८९ ॥

आज्यस्थालीमथाऽऽदाय प्रोक्षयेदन्नवारिणा । तस्यामाज्यं विनिक्षिप्य क्षिपेत्तत्पूतये कुशौ
षवित्रीकरणं ह्येतत्कुशौ संदीप्य वर्मणा । नीराज्याऽऽज्यं क्षिपेदग्नावभिद्योतनमीरितम् ॥
कुशान्प्रज्वालय चास्त्रेण घृताक्ताञ्जातवेदासि । न्यसेदुदयोतनं प्रोक्तमथोत्पवनमाचरेत् ॥
गृहीत्वा घृतमङ्गारान्प्रत्युह्याग्नौ जलं स्पृशेत् । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां दर्भौ प्रादेशसंमितौ
घृतोत्पुनीयादस्त्रेण घृतमुत्पवनं त्विदम् । तद्वद्धदयमन्त्रेण कुशाभ्यामात्मसंमुखम् ॥९४॥
घृते संपूवनं ह्येते संस्काराः षडुदीरिताः । प्रादेशमात्रं सग्रन्थि दर्भशुभं घृतान्तरे ॥९५॥
निक्षिप्य भागौ द्वौ कृत्वा पक्षौ शुक्लेतरौ स्मरेत् । वामे नाडीमिडां भागे दक्षिणे
पिङ्गलां पुनः ॥ ९६ ॥

सुषुम्नां मध्यतो ध्यात्वा कुर्याद्भोमं यथाविधि । सुवेण दक्षिणान्धागादादायाऽऽज्यं हृदा
मुदा ॥ ९७ ॥

जुहुयादग्नये स्वाहेत्यग्नेर्दक्षिणलोचने । वामतस्तद्वदादाय वामे वह्निविलोचने ॥ ९८ ॥
जुहुयादथ सोमाय स्वाहेति हृदयाणुना । मध्यादाज्यं समादाय वह्नेर्भालविलोचने ॥
जुहुयादग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति हृदयाणुना । हन्मन्त्रेण सुवेणाऽऽज्यं भागदादाय दक्षिणात्
जुहुयादग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति तन्मुखे । इत्यग्निनेत्रवक्त्राणां कृत्वा चोत्पाटनं बुधाः ॥
सताराभिर्व्याहृतिभिराज्येन जुहुयात्पुनः । अष्टाभिराज्याहुतिभिः प्रणवेन पुनः पुनः ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं पुनः । अनन्तरं जातकर्म स्यान्नामकरणं तथा ॥१०३॥
उपनिष्क्रमणं पश्चादन्नप्राशनमेव च । चौलोपनयने भूयो वेदाध्ययनमेव च ॥ १०४ ॥
गोदानं च विवाहश्च संस्काराः शुभकर्मणि । ततश्च पितरौ तस्य संपूज्याऽऽत्मनि योज-
येत् ॥ १०५ ॥

समिधः पञ्च जुहुयान्मूलाग्रघृतसंभुताः । तदा हृदयमन्त्रेण विधिवत्स्वाहया बिना ॥
महागणेशमन्त्रेण विष्वक्सेनस्य पार्षदम् । गजाननं प्रजुहुयात्सम्यगेकादशाऽऽहुतीः ॥
सामान्यं सर्वमन्त्राणामेतदाग्निमुखं मतम् । ततः प्रज्वालिते वह्नौ पीठमभ्यर्च्य वैष्णवम् ॥
पूजयेत्परमात्मानं साङ्गं सावरणायुधम् । पञ्चविंशतिसंख्याकमाज्येनेष्टमुखे हुनेत् ॥१०९॥
मूलेन वक्त्रीकरणमिदमुक्तं निबोधत । वह्निर्देवतयोरैक्यमात्मना सह भावयेत् ॥ ११० ॥
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । मूलमन्त्रेण जुहुयादाज्येनैकादशाऽऽहुतीः ॥
नाडीसंधानमुद्दिष्टमेतदांगमशासने । श्रीमद्वैकुण्ठलोकं तु प्रकृतेः परमुत्तमम् ॥ ११२ ॥
विरजां नगरं विष्णोर्विमुक्तमणिमण्डपम् । स्मृत्वाऽऽज्येन हुनेन्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं मुनिः ॥
ततो वै चरुणा होमं कुर्याद्वै मूलविद्यया । पौरुषेण तु सूक्तेन श्रियः सूक्तेन वा पुनः ॥
अन्यैर्वा वैष्णवैः सूक्तैस्तिलाज्यमधुरैरपि । पायसेनापि पुण्येन नानाद्रव्यैर्यजेद्भरिम् ॥
वस्त्रैरामरणैः स्रग्भिः फलैर्नानाविधैरपि । शतं सहस्रमयुतं लक्षं कोटिं विधानतः ॥११६॥
वैष्णवैर्द्विजमुख्यैस्तु जुहुयाद्विभवे सति । वैकुण्ठपार्षदान्नित्यान्मुक्तान्विष्णुप्रियानथ ॥
नाममन्त्रैः प्रजुहुयात्प्रत्यहं मुख्यपर्वसु । द्वादश्यामिष्टकाले तु संक्रान्तौ श्राद्धवासरे ॥
अन्येषु च विवाहादौ व्रतबन्धे च सद्गानि । वापीकूपतडागादौ प्रपारामप्ररोपणे ॥ ११९ ॥
नवान्ने जन्मदिवसे विष्णुयागं समारभेत् । दीक्षायां चोत्सवे प्राप्ते शयन्यां बोधवासरे ॥

परिवर्त्य उपाकर्मगोदाने दानकर्मणि । यात्रादौ ग्रहणे चैव प्रायश्चित्ते विशेषतः ॥१२१॥
 प्रतिष्ठायां हरेर्दोलारोहणे विजयोत्सवे । कार्तिके मार्गशीर्षे च मकरे मेषभास्करे ॥
 मलिम्लुचे सिनीवाल्यां युगमन्वादिवासरे । रथयात्रादमनकपवित्रारोपणेषु च ॥१२३॥
 अवतारजयन्तीषु वैष्णवानां समागमे । एवं होमं विधायाथ वैष्णवं वैष्णवोत्तमः ॥
 नैमित्तिकं ततः कुर्यादाज्ञेयं परमात्मनः । ततः स्वष्टकृतं हुत्वा घृतेन मुनिसत्तमाः ॥
 जलेन विधिना सम्यक्परिषिच्य समन्ततः । ततः पूर्णाहुतिं दद्याद्वैष्णवैर्ब्राह्मणैः सह ॥
 ॐ भूरग्नये पृथिव्यै महते स्वाहया ततः । भुवो वायवे चान्तरिक्षाय दिवे महते स्वा-
 हया ततः ॥ १२७ ॥

स्वश्चन्द्रमसे दिग्भ्यश्च नक्षत्रेभ्यः स्वाहया ततः । ॐ भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यश्च
 महते स्वाहा ॥ १२८ ॥

इति हुत्वा सुक्सुवौ च घृतनाऽऽपूर्य तौ पुनः । होमद्रव्याणि निक्षिप्य नाभौ संस्थाप्य
 वैष्णवः ॥ १२९ ॥

ब्रह्मार्पणेन मनुना दद्यात्पूर्णाहुतिं पुनः । ॐ इति पूर्वप्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्रा यत्कृतं
 यत्स्मृतं यदुक्तं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा ॥ १३१ ॥

इति पूर्णाहुतिं दत्त्वा ध्यात्वा साङ्गं हरिं पुनः । गृहीत्वा त्र्यासुषं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीयज-
 लेन च ॥ १३२ ॥

आत्मानं कुसुमं दत्त्वा साङ्गं देवं विसर्जयेत् । नारायणात्मके क्षेत्रपाले बलिमथाऽऽचरेत्
 ब्रह्मात्मकतयेन्द्रादीन्मुन्यन्नेन बलिं नयेत् । नित्यनैमित्तिको होमो मया वः समुदाहृतः ॥
 अन्वाधानादिकं कर्म यत्कुर्यान्नित्यहोमके । ततो गुरुं भागवतान्पूजयेत्पस्या मुदा ॥
 अनर्चिते गुरौ सर्वं निष्फलं भवति क्षणात् । गुरुरेव हरिः साक्षाद्विष्णुरेव न संशयः ॥
 कर्तृत्वफलसंयोगं हित्वा यागं समाचरेत् । वैष्णवः स्वात्मलाभाय न लाभोऽन्यो मना-
 गपि ॥ १३७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे वह्नियोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥३८७१॥

अथ चतुर्थपादे चतुर्थोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—
 पितृयागः कथं प्रोक्तो वैष्णवानां पितामह । किंरूपकाश्च पितरः किं फलं वेद विस्ते-
 रात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तिनिरतानां च या समाराधनक्रिया । एकरूपाऽथ वा भिन्ना फलभेदोऽस्ति वा न वा

श्रीब्रह्मोवाच—
 मुनयः साधु पृष्टोऽस्मि लोकानां हितकाम्यया । पितरो हि हरिः साक्षाच्चतुर्व्यूहात्मक-
 स्तु यः ॥ ३ ॥

पुरा नारायणं द्रष्टुं नारदी गन्धमादनम् । जगाम प्रेमसंपन्नो दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥४॥
स्थितं ददर्श देवेशं नरेण सहितं विभुम् । तदाऽऽश्चर्यमना विप्रः कर्मान्ते वाक्यमब्रवीत् ॥
देवदेवेश विश्वेश परमात्मन्परात्पर । करोषि किमिदं कर्म दैवे पित्र्ये च केशव ॥ ६ ॥

श्रीनारायण उवाच-

पितरः सर्वभूतानामस्माकं च मुने स्वयम् । भगवान्वासुदेवो हि मूलप्रकृतिरुच्यते ॥७॥
प्रकृतिर्यो हि भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः
पिताऽहमस्य जगतो धाता माता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । इति मामवदत्पूर्वं भगवान्भूतभावनः ॥१०॥
दैवे पित्र्ये च भगवान्संपूज्यः परमिच्छताम् । चातुर्विध्येन यो देवः सर्गादीन्प्रकरोति हि
वेदस्य कारणं ब्रह्मन्सन्मात्रमभिधीयते । तस्मिन्नाधारभूते हि सन्नामकमभूज्जगत् ॥१२॥
सूक्ष्ममज्ञेयमग्राह्यमनौपम्यमिदं मुने । दण्डाहतोरगीवाऽऽसीन्निष्क्रियं नामवर्जितम् ॥१३॥
अधिष्ठानार्दनन्येन भाति द्रव्यगुणो यथा । सिसृक्षयाऽसृजत्तद्वै स्वाश्रितं नाम रूपयेत् ॥
निमित्तभूतं यत्तत्र समन्वेति तदेव तत् । आत्मा भवति सर्वेषां तत्तन्नामेति कीर्तितम् ॥
कारणे स्वाश्रितं कार्यं सदेवमभिधीयते । कार्ये तदेव तन्नाम तद्रूपगुणभारभवेत् ॥१६॥
ततः सूक्ष्ममविज्ञेयमव्यक्तममलं ध्रुवम् । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च सर्वभूतैश्च वर्जितम् ॥
स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते । क्षेत्रं शरीरमित्याहुस्तत्क्षेत्रं द्विविधं स्मृतम् ॥
चिदचिच्छब्दनिर्दिष्टं तयोरात्माऽभवच्च सः । चितोऽभवच्छरीरं हि यदचिच्छेषसंज्ञितम्
क्षेत्रज्ञो यः स चित्प्रत्यगात्मांशो यः प्रकीर्तितः । परात्मनो ह्ययं तावत्क्षेत्रभूतो मतो मुने ॥
क्षेत्रज्ञोऽप्ययमेवोक्तस्तस्य क्षेत्रद्वयं यतः । त्रिगुणाद्यतिरिक्तो वै पुरुषश्चेति कल्पितः ॥
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । अव्यक्ताव्यक्तभावस्था या सा प्रकृतिरव्यया ॥
तां योनिमावयोर्विद्धि योऽसौ सदसदात्मकः । आवाभ्यां पूज्यतेऽसौ हि दैवे पित्र्ये च
कर्मणि ॥ २३ ॥

नास्ति तस्मात्परोऽन्यो हि पिता माताऽथ वा द्विज । आत्मा हि नौ स विज्ञेयस्ततस्तं
पूजयावहे ॥ २४ ॥

पिता पितामहश्चाथ प्रपितामह एव च । एतेषामन्तरङ्गो हि विश्वात्मा पुरुषोत्तमः ॥
तदभेदेन यष्टव्यः सर्वेषां मुनिसत्तम । सामानाधिकरण्येन पित्रादिकृतनामकः ॥ २६ ॥
तदन्तर्यामियजनं वैष्णवानां निरूपितम् । मुमुक्षूणां च सर्वेषां विष्णोराज्ञानुसारतः ॥
तेनैवा प्रथिता ब्रह्मन्मर्यादा लोकभाविनी । दैवं पित्र्यं च कर्तव्यमिति तस्यानुशास-
नम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मा स्थाणुर्मरुद्भक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः । मरीचिराङ्गिरोत्री च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान्सोम एव च । कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रौंधो विक्रीत
एव च ॥ ३० ॥

एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः । तस्य देवस्य मर्यादां पूजयन्तः सनातनीम् ॥
चिदचित्परमात्मेति तत्त्वत्रयविचिन्तनात् । दैवं पित्र्यं च कुर्वन्ति ज्ञानपूर्वं निरन्तरम् ॥

ते कर्मबन्धनिर्मुक्ता ज्ञानाकारनिषेवणात् । ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
 ये तु ज्ञानमृते दैवं पित्र्यं कर्म ह्युपासते । ते भिन्नफलभोक्तारः संसारं प्रविशन्ति हि ॥
 अन्तर्याम्यनुसंधानं फलसङ्गनिवर्तनम् । आत्मनश्चापि कर्तृत्वं ज्ञानमेतद्धि कर्मणि ॥३५॥
 सर्वत्र जननं विष्णोरन्तर्यामितया मुने । वैष्णवानां गृहस्थानां धर्मोऽयं पारमार्थिकः ॥
 दैवं पित्र्यं च सततं तस्य विज्ञाय तत्त्वतः । आत्मप्राप्याणि च ततः प्राप्नुवन्ति द्विजो-
 त्तमाः ॥ ३७ ॥

स्वर्गस्था अपि ये केचित्तं नमस्यन्ति देहिनेः । ते तत्प्रसादाद्ब्रूयन्ति तेनाऽऽदिष्टफलां
 गतिम् ॥ ३८ ॥

ज्ञानिनां तु फलं त्वेकं निर्दिष्टं दैवपित्र्ययोः । अज्ञानं तु फलं नाना निष्फलं खलु चैव
 तत् ॥ ३९ ॥

ज्ञानिनः कर्मकर्तारः कर्म यत्प्रतिबन्धकम् । निवर्त्य स्वात्मसंप्राप्तौ मुक्ता एव भवन्ति हि
 ये हीनाः सप्तदशभिर्गुणैः कर्मभिरेव च । कलापश्चदशत्यक्तास्ते मुक्ता इति निश्चयः ॥
 मुक्तानां तु गतिर्ब्रह्मन्क्षेत्रज्ञ इति निश्चिता । स हि सर्वगुणश्चैव निर्गुणश्चैव कथ्यते ॥
 प्रकृतेर्गुणसंयोगाद्भिर्गुणः पुरुषोत्तमः । नित्यात्मगुणसंपन्नः स च सर्वगुणो मतः ॥४३॥
 अव्यक्तोऽपि ह्यदृश्योऽपि दुर्गम्योऽपि महामते । ज्ञानेन कर्ममिश्रेण दुष्टकर्म व्यपोह्य च
 व्यक्तिमायाति विमर्षे भगवान्सात्वतां पतिः । परमैकान्तिनां गम्यो नात्र कार्या विचार-
 रणा ॥ ४५ ॥

दृश्यते ज्ञानयोगेन ह्यावां च प्रसृतस्ततः । एवं ज्ञात्वा तमात्मानं पूजयावः सनातनम् ॥
 तं वेदाश्चाऽऽश्रमाश्चैव नानामतसमाश्रिताः । भक्त्या संपूजयन्त्याशु गतिं चैव ददाति सः
 ये तु तद्भाविता लोके ह्येकान्तित्वं समास्थिताः । एतदभ्यधिकं तेषां यत्ते तं प्रविश-
 न्त्युत ॥ ४८ ॥

दैवं पित्र्यं च कर्तव्यं तदाज्ञापालनाय हि । प्रीतः प्रयच्छति क्षिप्रं धर्ममेकान्तिनां हरिः
 इति नारायणेनोक्तं नारदाय विपृच्छते । द्वयोरेकफलं विप्रा द्वयोरेकं च दैवतम् ॥ ५० ॥
 दैवे साक्षाद्भारिः पूज्यः शङ्खचक्रगदाधरः । अन्तर्यामिधिया पित्र्ये पूज्यः पित्रादिरूपतः
 वैष्णवानां विशेषोऽयं पित्र्ये कर्मणि वर्तते । तदहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपान्मुनिसत्तमाः ॥
 विष्णुशेषेण यष्टव्याः पितरो द्वादशीदिने । अन्यथा निरयं यान्ति पितरो येऽस्य
 जन्मदाः ॥ ५३ ॥

वैष्णवानां विशेषोऽयं दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पशुघातो न कर्तव्यो मुन्यन्नेन परा गतिः
 न श्राद्धे ह्यामिषं देयं पितॄणां च कदाचन । न चाऽऽमिषाशिनः पित्र्ये यष्टव्याः श्राद्धक-
 र्मणि ॥ ५५ ॥

वैष्णवैः सततं पूज्या वैष्णवा ब्राह्मणा द्विजाः । न च मांसाशिनः शैवाः शाक्ताश्चापि
 ह्यवैदिकाः ॥ ५६ ॥

लिङ्गिनोऽशुचयः क्षुद्रा भूतभैरवचिन्तकाः । नानादेवैकनिरताः प्रयोगादिविधायिनः ॥
 देवान्नसेविनो मन्त्रपीठविक्रयिणश्च ये । प्रेतान्नभोजिनो विप्रा न पूज्याः श्राद्धकर्मणि ॥
 अनूर्ध्वपुण्ड्रिणः शङ्खचक्रलाञ्छनधर्जिताः । एकादश्यन्नभोक्तारो गुरुधर्मविनिन्दकाः ॥

अभेध्यस्पर्शनिरतास्त्यक्तविष्णुत्सवाश्च ये । अगीतापाठिनो विष्णौ सामान्यमतयो द्विजाः
अमन्त्रतिलका वामा नित्यकर्मविवर्जिताः । अनुक्तकारिणोऽनुक्तभोजिनोऽनुक्तसेवकाः
दैवे पित्र्ये न वै पूज्या जटाभस्मादिधारिणः । मद्यपानरतानां च पातकौषधिसेविनाम् ॥
रसविक्रयिणां सङ्गं दूरतः परिवर्जयेत् । अज्ञातगोत्रप्रवरा विप्रा ये कूटसाक्षिणः ॥
श्राद्धादौ नैव संपूज्या विप्राश्चान्त्यजवृत्तयः । श्राद्धकालस्तु संप्रोक्तो विष्णुना प्रमवि-
ष्णुना ॥ ६४ ॥

वैष्णवेन प्रकर्तव्यं श्राद्धं सच्छ्रद्धया द्विजाः । नारदाय मया प्रोक्तो धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः
मदुक्ते शङ्कितमना निर्धाराय गतो हरिम् । नारदेन पुरा पृष्टो भगवान्मधुसूदनः ॥ ६६ ॥
प्रपन्नस्त्वां हरे देव कथं देवान्तरं यजेत् ॥

श्रीभगवानुवाच—

न च देवान्तरधिया वैष्णवैरर्च्यते परः ॥ ६७ ॥
कर्मत्यागेन मे विप्र शासनं कुत्र विद्यते । कमणा मनसा वाचा यत्नात्कार्यं सदैव हि ॥
सक्रणैरनृणैर्वाऽपि यावद्देहक्षयं द्विज । विविक्तं धर्ममेतावत्सिद्धानामपि देहिनाम् ॥
संसेव्यमाज्ञया मे तु नात्र कार्या विचारणा । असिद्धेन तु कर्तव्यं ज्ञानपूर्वं द्विजोत्तम ॥
आत्मासिद्ध्यर्थमप्येष सिद्धोऽयं लोकसंग्रहात् । नाऽऽचरेद्योऽपि वै सिद्धो लौकिकं धर्म-
मग्रतः ॥ ७१ ॥

उपपुवं स कुरुते धर्मस्य मम नारद । त्यागालोकस्य धर्मस्य ग्लानिर्भवति सर्वतः ॥
तदर्थमहमेवापि न त्यजामि सनातनम् । विवेकज्ञैरतस्तस्मालोकाचारपथा स्थितैः ॥
आदेहपाताद्यत्नेन रक्षणीयः प्रयत्नतः । आचाराणां हि सर्वेषां धर्माणां मुनिसत्तम ॥
श्राद्धं मे रोचते यादृक्तादृङ्नैवापरं तु वै । तस्य कालं विधानं च यथावदवधारय ॥
सितासिते च द्वादश्यावमावस्या च पूर्णिमा । राहुसंदर्शनं चैव सूर्यसंक्रमणं तथा ॥
श्राद्धं तत्र प्रयत्नेन काम्यं कुर्याच्च भक्तितः । नवान्नप्राशने चैव तीर्थे वाऽऽयतने हरेः ॥
प्राप्ते क्षेत्रेऽप्यसंसिद्धे प्रतिष्ठायां पवित्रके । वापीकूपतडागानां वृक्षाणां परिरक्षणे ॥
गोदानादौ धनत्यागे व्रतारम्भे तदन्ततः । शास्त्रश्रवणनिष्पत्तौ चाऽऽरम्भे च तथैव हि ॥
वत्सरे वत्सरे विप्रमित्राप्तानां कुटुम्बिनाम् । युगादिषु च मन्वादौ श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ॥
पूजयित्वा पुरा देवं तर्पयित्वा हुताशनम् । प्रयुक्तेन विधानेन ततस्त्वाहूय वैष्णवान् ॥
प्रक्षालिताङ्ग्रीन्स्वाचान्तान्प्रोक्षितेनास्त्रवारिणा । रात्रौ स्त्रीसङ्गरहितान्विष्णुसूक्तप्रपाठ-
कान् ॥ ८२ ॥

पवित्रहस्तान्संशुद्धान्परनिन्दाविवर्जितान् । संमुखान्मन्त्रनाथस्य चोत्तराभिमुखानपि ॥
आसनेषु विविक्तेषु परिच्छिन्नेषु नारद । गायत्र्या भस्मरेषासु शङ्कुनाऽस्त्रान्वितेन वा ॥
हृदास्त्रपरिजप्तानामासनानामथोर्ध्वतः । प्रतिष्ठाप्याऽऽसने पूर्वं त्वेकमादौ तु वैष्णवम् ॥
हृद्युक्तेनाथ तेनैव स्वधासंपूजितेन च । पितुः पङ्कजवसाने तु नाम्नाऽन्यमुपवेशयेत् ॥
शिरसा संयुतेनाथ गृहीत्वा पाणिना द्विज । नाम्ना पितामहीयेन प्रतिष्ठाप्याऽऽसनेऽपरम्
नेत्रस्वधावसानेन त्वक्षरेण स्वमूर्तिना । प्रपितामहनाम्ना तु वैष्णवं चापरं न्यसेत् ॥

चत्वार एव वै पूर्वं मन्त्रपीठस्य संमुखाः । लक्ष्मीमन्त्रचतुष्केण मातुर्वाऽस्य कुलस्य वा
अस्त्रेण पितृवर्गस्य तूत्तराभिमुखं द्वयम् । प्राङ्मुखौ दैविकौ विप्रौ विप्रास्त्रय उदङ्मुखः
एकैको वोभयत्र स्यादसंपत्तावितिक्रमः । पात्रं वा दैविकं कृत्वा विप्र एकस्तु पैतृके ॥
इति वा निर्वपेच्छ्राद्धे निर्धनश्चान्यदाचरेत् । संपत्तावपि पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः ॥
पित्रादेर्वैष्णवाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविकाः । द्वौ वाऽपि दैविके प्रोक्तावेकैको वा न
दोषमाकू ॥ ९३ ॥

स्यान्मातामहिकेऽप्येवमेको वै वैश्वदेविके । मातामहे तु कर्तव्यं षड्दैवत्यमथापि वा ॥
पार्वणद्वयकं वा स्यान्मुनीनां मतभेदतः । आसनादिप्रदानेन स्थापितान्वैष्णवान्द्विजान्
द्वादशार्णेन मन्त्रेण पूजयेद्विधिना क्रमात् । मन्त्रन्यासश्च सर्वेषां कर्तव्यो द्वादशाक्षरैः ॥
ऋग्भिः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रराजस्य चाक्षरैः । सर्वे चतुर्भुजा ज्ञेयाः शङ्खचक्रगदाधराः ॥
किरीटकौस्तुभधरा वैनतेयासनोर्जिताः । प्रोद्यता इव चोर्ध्वं तु पितृभूतस्य नारद ॥
ततो हृदयमन्त्रेण चार्घ्यपात्रोदकेन तु । सिञ्चेत्क्रमेणाङ्घ्रियुगमेकैकस्मिन्महामते ॥
मूलमन्त्रेण तदनु पाणिभ्यां तु तिलोदकम् । वैष्णवानां च पितरो न वै नरकवासिनः ॥
न याम्यां घातनां यान्ति न वैवस्वतसञ्जनि । पितृलोके न ते सन्ति परमैकान्तिनो हि ते ॥
साक्षाद्वैकुण्ठनाथस्य द्वारदेशावलम्बिनः । प्रद्युम्नसंकर्षणकवासुदेवस्वरूपकाः ॥ १०२ ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । अस्मिन्ममाध्वरे यूयं विष्णुशेषं निवेदयेत् ॥
गन्धपुष्पादिकं सर्वं स्वी कुरुध्वं स्वधा हि वः । इदमर्घ्योदकं दिव्यं तुलसीदलमिश्रितम् ॥
निर्णेजनं भगवतः पादयोः प्रतिगृह्यताम् । धूपशेषं भगवतस्तथा दीपं नमोऽस्तु वः ॥
अर्घ्यं दत्त्वा पुनः पात्रे समाहृत्यास्त्रमन्त्रतः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः पवित्रारोपणोत्तरम् ॥
पवित्रं तु कुशैः कार्यं तुलसीपल्लवैश्च वा । संस्थाप्याग्रे भगवतः संपूज्यार्घ्यादिभिर्द्वि-
जान् ॥ १०७ ॥

तेषु तांश्चिन्तयेत्प्राज्ञः पितृन्मातामहानपि । विश्वेदेवांस्तथा ध्यात्वा विष्णोः पारिषदो-
त्तमान् ॥ १०८ ॥

आदाय शिरसा तेषामाज्ञां वै श्रान्दकर्मणि । आगता हि महाभागाः स्वागतं कृपया
मयि ॥ १०९ ॥

यावच्छ्राद्धं प्रघर्तेत तावत्संनिहिता ननु । निमन्त्रितान्द्विजान्प्रार्थ्य संस्थितानर्पितासने ॥
प्रार्थयेद्भगवन्तं तु पितॄणां यागकर्मणि । भगवन्पितृयागार्थं प्रार्थये त्वां विशेषतः ॥ १११ ॥
तेषामनुग्रहार्थं च यागमाहर मेऽच्युत । एवं संप्रार्थ्य देवेशं कर्मपात्रं निधाय च ॥ ११२ ॥
संसाधयेच्चरुं धीमान्क्षीरेण सुरभेः स्वयम् । प्रोक्षयेदस्त्रमन्त्रेण भक्तं सुव्यञ्जनान्वितम् ॥
सर्वं संसाधितं किञ्चिद्भक्ष्यपानादिभोजनम् । चेतसा कल्पयेत्सर्वं पितॄणां तृप्तये तु तत् ॥
यथा निवेशिताः पूर्वं मण्डलेष्वथ नारद । अस्त्रेण प्रणवेनैव पात्राणि क्षालयेत्क्रमात् ॥
पितृपात्राणि दैवानि स्वे स्वे स्थाने निवेशयेत् । प्रजपेयुर्द्विजास्तावद्वैष्णवाः स्वासनेषु च
परिवेषणं तु यावत्स्यात्सूक्तानि हरितुष्टये । दधिक्षीरान्नपानं च क्रमाद्यस्येप्सितं च यत् ॥
तुलसीदलसंमिश्रं पात्रेषु परिवेषयेत् । अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैर्लेपनाञ्जनदीपकैः ॥ ११८ ॥

संपूज्य परया मक्त्या पुनः वृच्छां समाचरेत् । तृप्ताः स्मोवादिनो यावत्प्रब्रूयुर्वैष्णवा
द्विजाः ॥ ११९ ॥

स्वल्पं स्वल्पं प्रदातव्यं मुन्यन्नं विष्णुदर्शितम् । भुञ्जानं तदशेषेण स्मरेन्नारायणं हरिम् ॥
हविष्यान्नं घृतोपेतं कथितावटकादिकम् । तद्वीर्यमुष्मणा सार्धं तस्मिन्परिणतं स्मरेत् ॥
तेन संभावयेत्तृप्तिमतीव मुनिसत्तम । सर्वेषामन्नवीर्यं चाप्येवं परिणतं स्मरेत् ॥ १२२ ॥
प्रणवेनामृतेनैव ततो नारायणात्मने । तदन्ते तु नमः कुर्यान्मन्त्रोऽयं पितृतर्पणे ॥ १२३ ॥
दीक्षितानेव सच्छ्राद्धे पितृनुदिश्य तर्पयेत् । अथाऽऽसनेषूपविष्टानन्यानन्नं प्रदापयेत् ॥
दक्षिणां मुखवासं च दत्त्वा विप्रान्विसर्जयेत् । सगोत्रैर्बन्धुभिः साकं स्वयं भुञ्जीत
वाग्जितः ॥ १२५ ॥

एवं श्राद्धपरो विप्रो महाभागवतो मतः । सदैव दीक्षितानां च यागमन्त्रेण वैष्णवः ॥
सर्वान्संपाद्य यत्नेन यथालब्धेन केनचित् । वस्तुनाऽपि पवित्रेण चेद् श्राद्धं समापयेत्
कदन्नेन कुदेशे चाप्यापन्नेनापि नारद । ज्ञानविज्ञानमन्त्राद्यैः संपाद्यं विद्धि शाश्वतम्
देशे काले तथा पात्रे श्रद्धापूर्तं तु किं पुनः । वैष्णवः परमं पात्रं देश आयतनं हरेः ॥
द्वादशी सर्व कालानामुत्तमा परिकीर्तिता । नैमित्तिकेषु यो भेदः श्राद्धे प्रोक्तो मया द्विज
जय शास्त्राज्ञया सर्वमवधार्य विपश्चिता । पुत्रो मे नारदो विप्राः श्रुत्वा भगवतोदितम् ॥
निःसंदेहोऽभवत्पूर्वं श्राद्धं विष्णवेकदैवतम् । ब्राह्मणानां भोजनं च पिण्डानामर्चनं तथा
केऽपीच्छन्ति महाभागाः शाखाभेदाद्द्विजन्मनाम् । श्रौतेन विधिना वाऽपि वैष्णवानां
समर्चनम् ॥ १३३ ॥

तैस्तैर्मन्त्रैः प्रकर्तव्यमन्तर्यामिधिया तथा । प्रष्टुन्नादिधिया पुत्रस्त्वनिरुद्धः स्वयं यजेत् ॥
वैष्णवानां गृहस्थानां कर्तव्यं दैवकर्मवत् । इदं तु वैष्णवं श्राद्धं मुन्यन्नेनैव वर्तयेत् ॥
नाऽऽमिषं न मधु प्रोक्तं खड्गपात्रं न चैव हि । नैकादश्यां प्रकर्तव्यं न तिर्यक्पुण्ड्रधारणम्
नानिवेद्य प्रदातव्यं न दैवं कुत्रचिन्मतम् । काकपिण्डं न दातव्यं वैष्णवानां कुले यतः ॥
नागतिर्जायते विप्रा मृतानां पापिनामपि । नृत्यन्ति पितरस्तस्य प्रनृत्यन्ति पितामहाः ॥
वैष्णवोऽयं कुले जातः किं करिष्यति नो यमः । शोचन्ति पितरोऽन्येषां यज्वानः स्वर्गता
अपि ॥ १३९ ॥

नास्माकं वैष्णवो जातो यो नयेद्भगवत्पदम् । अस्माभिरर्जिते पुण्ये क्षयं जाते च कः पुनः
वारयिष्यति नः पाताद्विना श्रीवैष्णवान्सुतान् । अर्जितं सुकृतं लोके यज्ञदानदयादिभिः ॥
नार्जितो वैष्णवो धर्मो नार्जितो वैष्णवः सुतः । दैवं पित्र्यं मानुषं च तस्य तावदिह स्थिरम्
यावत्सर्वात्मना विष्णोः शरणं नैति मानवः
॥ १४२ ॥

तस्मादनन्यशरणाः पुरुषोत्तमस्य लीलागृहीतवपुषो भवताच्युतस्य ।

सर्वस्तदैव भवतां सफलो मुनीशाः स्वाध्याययोगजपदानक्रियाकलापः ॥ १४३ ॥

इति श्रीबृहद्भक्तसंहितायां चतुर्थपादे श्राद्धविधानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ४०१४ ॥

अथ चतुर्थपादे पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीब्रह्मोवाच—

एकादश्याश्च माहात्म्यं प्राक्पृष्टं शृणुतामलाः । वैष्णवानां परं नास्ति व्रतं लोकेषु मुक्ति-
दम् ॥ १ ॥

अनादिवासनाबद्धो जीवोऽयं परिमुह्यति । विषयावटमार्गेषु नैति शान्तिं मनागपि ॥ २ ॥
परहिंसारता लोभमोहानृतमयाकुलाः । संसरन्ति भवाम्भोधौ नानादुःखौघभागिनः ॥
तान्विलोक्य महादेवी लक्ष्मीर्जलजलोचना । पप्रच्छ शेषपर्यङ्कनिरूपितपद्मम्बुजम् ॥
भगवन्भविता सुप्तो मायायां प्रीतिबोधितः । जीवो नैवाभिजानाति तमसा व्याप्त-
लोचनः ॥ ५ ॥

बोधितं नाऽऽचरेत्कर्म मुक्तये यदि कश्चन । मित्रस्य नैव दोषोऽस्ति दोषोऽस्यैवास्ति
केवलम् ॥ ६ ॥

कण्टकेषु कुमार्गेण गच्छन्तं न निवारयेत् । दोषः सहचरस्यैव प्रतिबुद्धस्य केशव ॥ ७ ॥
त्वं सखा सर्वजीवानामाश्रयः प्रतिबोधकः । त्वद्भासा भासते सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
त्वं भाश्चक्षुर्हि जीवानां त्वं गतिस्त्वं परायणः । अतस्त्वमेव जीवस्य निस्तारोपाय-
मावह ॥ ९ ॥

केन जीवस्य निर्मोक्षो वासनाजालपञ्जरात् । को जपः किं व्रतं कान्त किं तपः किं च
संश्रयम् ॥ १० ॥

बद्धस्य पञ्जरान्मुक्तिः सुलभां चकदेशतः । बाह्यान्तरनिबद्धस्य दुस्त्यजं तव बन्धनम् ॥
चक्षुषा स्थूलरूपेण रज्ज्वा रूपस्वरूपया । निबद्धो वासनारूपतन्तुभिर्बहुभिः सितः ॥
श्रोत्रनासास्यत्वङ्मेढ्रनिबद्धः श्रवणादिभिः । तद्वृत्तितन्तुजालैश्च कथं मुक्तो भवेद्दिह ॥

श्रीनारायण उवाच—

जपस्त्वष्टाक्षरो देवि व्रतं त्वेकादशीव्रतम् । तपः संतोष आख्यातं संश्रयो भगवत्प्रिया ॥
एकादश्या च सर्वेषामाश्रयः कमलालया । त्रिभिर्निष्पद्यते कान्ते चतुर्थं व्रतमुत्तमम् ॥
अद्याऽऽजन्मकृतं देवि जपादीनां चतुष्टयम् । एकादश्यां कृतं कान्ते सर्वं तत्समतामियात्
त्रिरात्रं तु व्रतं ह्येतल्लोकानां पाबनाय मे । निहितं स्वकरे देवि सर्वबन्धननाशनम् ॥ १७ ॥
पृथिव्यादीनि भूतानि कालः क्षणलवादिकः । इन्द्रियाणि च देवाश्च मामेवमुपतस्थिरे ॥

सर्व ऊचुः—

भवतोत्पादिताः सर्वे निदेशमनुवर्तिनः । किं कुर्मः कथयेशान किमर्थोत्पादिता वयम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

सर्वेषामहमाधारो मयि सर्वमिदं जगत् । प्रलीनं बीजरूपेण चेतनाचेतमात्मकम् ॥ २० ॥
उत्पादिता मया सर्वे यूयं जीवस्य मुक्तये । अशरीरो ममांशोऽयं नायं भोक्तुमिहार्हति
भवद्भिः साध्यतामेषां शरीराणि च सर्वशः । एकीभूय महाभागा भूतेन्द्रियसुरैः खलु ॥

त ऊचुः—

भोक्ता यद्यव्ययं जीवो यस्य वा स्याम चाऽऽलयम् । तथाऽपि तत्प्रसङ्गेन तत्तद्भूताभि-
मानिनः ॥ २३ ॥

मालिन्यमभियास्यामः कथं नो निष्कृतिर्भवेत् । इति श्रुत्वा वचस्तेषामहमूचे वरानने ॥

श्रीनारायण उवाच—

इन्द्रियाणां च देवानां पातकानां प्रशान्तये । शरीराकारभूतानां शुद्धये निर्मिता मया ॥
एकादशीति विख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्याः संमाननाद्देवाः सर्वेषां शुद्धि-
रुच्यते ॥ २६ ॥

तीर्थस्नानेन या शुद्धिर्या शुद्धिः प्राणसंयमात् । भूतानां भूतशुद्ध्या च या शुद्धिः
परिकीर्तिता ॥ २७ ॥

एकादश्यां तु सा शुद्धिर्भविष्यति न संशयः । विनाऽन्नप्राशनात्तापो यो भविष्यति
देहिनाम् ॥ २८ ॥

तेन तापेन कायस्य शुद्धिर्देवार्चने मता । देहस्थानां च भूतानां द्वयमप्यन्नसेवनात् ॥
देहस्य धारणं चैव प्रमादालस्यमेव च । प्रमदादिभिरानन्दमूर्तिसंसेवनेन हि ॥ ३० ॥
अन्ने दोष इति प्रोक्तस्तस्योपायो द्विधा मतः । परित्यागो द्वितीयस्तु विधिना तन्निषे-
वणम् ॥ ३१ ॥

सात्त्विकं वैष्णवैर्विष्णोरर्पितं शुद्धवृत्तिजम् । ज्ञानप्रदं च मनसः प्रसादजननं स्मृतम् ॥
सर्वदा तत्परित्यक्तं नैव शक्यं शरीरिणाम् । एकादश्यां परित्यागो कर्तव्यो हिताभि-
च्छता ॥ ३३ ॥

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पातकानि महान्त्यपि । एकादश्यां यतो विष्णोरन्तरायकरं हि तत्
मन्त्राभ्यासो दिने पूजा ध्यानं जागरणं निशि । कर्तव्यं कीर्तनं वाद्यं नटनं हरिसंनिधौ
मा दन्तलग्नस्यान्नस्य जिह्वास्पर्शी भवेदिति । दन्तधावनकं वर्ज्यमेकादश्यामतो बुधैः ॥
कीर्तनेन वचः शुद्धिर्वार्षिकी जायते प्रिये । बिम्बस्य दर्शनाद्विष्णोश्चाक्षुषी शुद्धिरीरिता
श्रवणाद्यशसो विष्णोः श्रोत्राणां शुद्धिरीरिता । नत्या च शिरसः शुद्धिस्त्वचः साष्टा-
ङ्गवन्दनात् ॥ ३८ ॥

उत्तीर्णधूपपुष्पाद्यैर्नासाशुद्धिर्वरानने । करयोर्मार्जनादिभ्यः प्रादक्षिण्यात्पदोरपि ॥
एकादश्यां सकृत्कृत्वा सर्वेषां देहवासिनाम् । आ जीवनान्तं या शुद्धिः सा शुद्धिर्जायते
ध्रुवम् ॥ ४० ॥

रात्रौ जागरणं कार्यं तत्र चाऽऽहूय वैष्णवान् । महामाया निशा तेन निस्तीर्णा जायते
खलु ॥ ४१ ॥

न भेतव्यं न भेतव्यं पातकैः पक्षसंचितैः । एकादशी निशा तस्मिन्नाऽऽयास्यति सवल्लभा
न भेतव्यं न भेतव्यं पातकैर्वर्षसंचितैः । एकादशीति विख्याता तिथिर्या हरिवल्लभा ॥
भो देवाः करणस्था हि मा खिद्यन्तु मनागपि । भवद्भिः साध्यतां देहः साधितैकादशी
मया ॥ ४४ ॥

करिष्यन्ति जनाः सर्वे पक्षयोरुभयोरपि । तेन वः स्वर्गतिस्तस्य देहस्थानां भविष्यति ॥

एकादशीव्रतस्थस्य ये च संबन्धिनो मताः । चेतनाचेतनाः सर्वे कृतार्था नात्र संशयः ॥
 सूर्योदये भवन्द्दिस्तु स्वांशैरास्थीयतां तनुः । नरैराचरिता पूजा मदीयैकादशीदिने ॥
 तेन यद्भवतां स्थानमक्षयं भविता सुताः । नाकृत्यदोषसंपर्को भविष्यति मनागपि ॥
 भवतामुपकारेण जीवोऽयं पापपञ्जरात् । निर्गमिष्यति सुस्थानं कृत्वा चैकादशीव्रतम् ॥
 भवदर्थं कृता चैषा तिथिरेकादशी मया । जनैराचरिता देवा गतिं दास्यन्ति निश्चितम् ॥
 अतः कुरुध्वं संभूय सृष्टिमंशैर्दिवौकसः । इति श्रुत्वा वचो देवि प्रहृष्टाः सृष्टिकारिणः ॥
 शरीरं जनयामासुस्ते देवा विष्णुतेजसा । एवं संपादिता देवि मया सृष्टिं वितन्वता ॥
 अतः सर्वैर्जनैः सेव्यं सामान्यैस्तद्व्रतं महत् । मया देवि वरो दत्तो देवानां हितमिच्छता ॥
 भवतां पातकैस्तेषां गतिश्चाधो भविष्यति । ये लब्ध्वा मानुषं देहं करिष्यन्ति न मद्भि-
 तम् ॥ ५४ ॥

निद्रया नक्तमन्नाद्यैर्दिवा चार्थेहया तथा । तस्मादेकादशी चाष्टवर्षादाभ्य मामिनि ॥
 कर्तव्याऽशीतिपर्यन्तं निराहारेण सर्वदा । जलाहारेण वा कुर्यादशक्तेन फलादिभिः ॥
 नक्तेन वा हविष्येण चैकभुक्त्या निरन्धसा । जपपूजा तु न त्याज्या ह्याज्ञेयं मामकी प्रिये ॥
 यस्याहं मोक्षमिच्छामि तस्मै दद्यां मतिं व्रते । एकादशी न कर्तव्या विद्धा चैवारुणोदये
 वैष्णवैस्तु विशेषेण विद्धा त्याज्या वरानने । दशमी प्रेतराजाय तिथिर्दत्ता मया पुरा ॥
 तस्या योगे न कर्तव्यं मामकं दिनमुत्तमम् । यावन्ति व्रतमुख्यानि मदीयानि हरिप्रिये ॥
 अन्यवासरमिश्राणि न कुर्यादरुणोदये । तिथिप्रवेशमिच्छन्ति मामका अरुणोदयात् ॥
 स एव मुख्यकालस्तु संकल्पस्यावधार्यताम् । दशमीदिनमारभ्य मामकं तु दिनत्रयम् ॥
 माननीयं विशेषेण जनैः काम्यादिवर्जनैः । वैष्णवैरुत्सवः कार्यो ज्ञात्वा मज्जन्मवासरम्
 वितानतोरणालेपसेकमार्जनदीपकैः । पूजनं केशवादीनां मूर्तीनां कमलालये ॥ ६४ ॥
 पञ्चामृतैश्च नैवेद्यैर्हवनैः संस्तवैरपि । सहस्रनामपठनैर्महापुरुषविद्यया ॥ ६५ ॥
 कुसुमाञ्जलिभिर्विष्णुं तथा वैकुण्ठपार्षदान् । तोषयेत्परमान्नेन नृत्यगीतोत्सवादिभिः ॥
 रजनीं गमयेत्प्राज्ञः पुनश्चारुणनिर्गमे । कृत्वा चाऽऽवश्यकं कर्म पूजायागं समारभेत् ॥
 विप्रान्द्वादश चाऽऽह्वय महाभागवतान्प्रिये । अधीतविष्णुसूक्तैश्च केशवादिधियाऽर्चयेत्
 साङ्गं सावरणं देवं पूजापीठे निवेश्य च । पञ्चामृतेन संस्त्राप्य तथा सर्वौषधैरपि ॥
 गन्धैर्धूपैः सुरभिभिः पुष्पैश्चैव प्रपूजयेत् । नीराजनार्घ्यदानैश्च कुसुमाञ्जलिभिस्तथा ॥
 सूर्यसंदर्शनात्पूर्वं द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् । हरिवासरमुत्सृज्य विप्रान्संतोष्य वैष्णवान् ॥
 द्वादश्यां पारणं कुर्यादधुत्वाऽग्नौ मूलविद्यया । पारणं तु त्रयोदश्यां कुर्याद्विद्धां परित्यजेत्
 पारणाहे मुहूर्तेऽपि द्वादशी तु भवेद्यदि । तस्यां वै पारणां कुर्यात्कृत्वा माध्याह्निकीं
 क्रियाम् ॥ ७३ ॥

दिवास्वापं मैथुनं च परान्नं तत्र संत्यजेत् । इयं तु द्वादशी पुण्या चतुर्धा मम बलमा
 शयनी बोधनी देवि तृतीया परिवर्तनी । मार्गशीर्षमवा या तु शुक्ला वाराहबलमा ॥
 आसु पुण्यासु मामेकमुत्सवैः संप्रपूजयेत् । रथोत्सवं निरूप्याथ गत्वा पुण्यसरिद्वराम् ॥

श्वेतदीपं प्रकल्प्यात्र संपूज्य स्वापयेद्भरिम् । आषाढ्यां वैष्णवैः साकं जयमङ्गलनिस्वनेः
 प्रतप्तशङ्खचक्राद्यैरङ्कयेद्भुजमूलयोः । आदिपादेऽनुराधायास्तदभावे तु केवले ॥ ७८ ॥
 प्रस्वापयेद्धृषीकेशं वृष्टिनाशोऽन्यथा भवेत् । परिवर्तस्तु कर्तव्यो द्वादश्यां श्रवणस्य च
 मध्यपादे महाभागे मासे नभसि शोभने । आविर्भावो वामनस्य त्वस्यामेव विनिर्दिशेत्
 वैष्णवान्पूजयेद्भक्त्या कृत्वा होमं हुताशने । कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वादशी रेवतीयुता ॥
 तस्यां प्रबोधयेद्विष्णुं चतुर्थे चरणे मुदा । प्रबोध्य देवदेवेशं प्रसुप्तं क्षीरसागरे ॥ ८२ ॥
 शय्यायां पद्मगेन्द्रस्य श्रिया साकं महोत्सवैः । महापूजा प्रकर्तव्या ह्यभिषेचनकैर्जलैः ॥
 सप्तावरणसंयुक्तं संपूज्य पुरुषोत्तमम् । स्थयानं प्रकर्तव्यं दीपवृक्षान्विधाय च ॥ ८४ ॥
 वादयेत्सर्ववाद्यानि पाठयेत्मङ्गलस्तवान् । भ्रामयेत्स्यन्दनं विष्णोर्वैष्णवैः समलंकृतैः ॥
 आनीय मन्दिरं देवं भक्त्या नीराजयेद्भृशम् । मुद्राधारणपूर्वं तु कुर्यादेतन्महोत्सवम् ॥
 प्रातः संपूज्य हुत्वाऽग्निं वैष्णवान्भोजयेद्विजान् । द्वादशी मार्गशीर्षस्य देवि चातीव
 बलमा ॥ ८७ ॥
 अस्यामभ्यर्चनं नूनं कोटियज्ञफलप्रदम् । इष्टिं भागवतीं कुर्यादस्यामेव वरानने ॥ ८८ ॥
 विधिमस्याः प्रवक्ष्यामि जनानां गतिदायिनीम् । उपोष्यैकादशीं शुद्धां द्वादश्यां पूर्वव-
 द्भरिम् ॥ ८९ ॥

अर्चयित्वा विधानेन गन्धपुष्पाक्षतादिभिः । पौरुषेण तु सूक्तेन श्रीमदष्टाक्षरेण वा ॥
 अर्चयेज्जगतामीशं सर्वाभरणभूषितम् । ततो भागवतान्सर्वानर्चयेत्परितो द्विजान् ॥ ९१ ॥
 पुष्पैर्वा तुलसीपत्रैः सलिलैरक्षतैरपि । प्रल्हादं नारदं चैव पुण्डरीकं बिभीषणम् ॥ ९२ ॥
 रुक्माङ्गदं तत्सुतं च हनुमन्तं शिबिं भृगुम् । वसिष्ठं वामदेवं च व्यासं शौनकमेव च ॥
 मार्कण्डेयं चाम्बरीषं दत्तात्रेयं पराशरम् । हारीतात्री एकतं च द्वितं चैव त्रितं तथा ॥
 भारद्वाजं बलिं भीष्ममुद्भवाकूरपूर्वकान् । गुहं शुक्रं च वाल्मीकिं मनुं स्वायंभुवं तथा ॥
 मातङ्गं शबरीं चैव पृथुं भागवतोत्तमम् । सनन्दनं च सनकं कुमारं च सनातनम् ॥ ९६ ॥
 वोढुं पञ्चशिखं चैव गजेन्द्रं च जटायुषम् । सुशीलां त्रिजटां गौरीं शुभां विद्यावलीं
 तथा ॥ ९७ ॥

अनसूयां द्रौपदीं च यशोदां देवकीं तथा । सुमद्रां चैव गोपींश्च शुभां नन्दव्रजे स्थिताः
 नन्दं च वसुदेवं च दिलीपं च विशेषतः । सभर्तृकां च कौसल्यां जनकं वसुसंज्ञकम् ॥
 भूतभव्यभविष्यांश्च महाभागवतानिमान् । नारदादीन्प्रपन्नांश्चाप्यनन्तं विहगेश्वरम् ॥
 सेनेशं नित्यमुक्तांश्च स्थापयेत्परितो हरेः । दीक्षितानां द्विजातीनां तनुष्वावाहयेदिमान् ॥
 पाद्यार्घ्याचमनादीनि दत्त्वा चोर्द्धतनैः पुनः । पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः कषायौषधिवारिभिः ॥
 स्नापयेत्क्रमशो भक्त्या स्वाधिकारेण संस्थितान् । हृदादिमन्त्रकल्पैश्च कुर्यादुपकृतिं
 क्रमात् १०३ ॥

दत्त्वाऽऽचमनकं धौतं वस्त्रं प्रोक्षणकं तथा । कुशादिनिर्मितैश्चैव पीठेषु विनिवेशयेत् ॥
 उत्तरीयाणि देयानि द्वादशाक्षरविद्यया । ऊर्ध्वपुण्ड्राणि विधिना केशवादिकनामभिः ॥
 कुर्यादङ्गेषु गन्धेन लेपनं भक्तितत्परः । तुलसीमालिकाभिश्च धूपदीपनिवेदनैः ॥ १०६ ॥
 भक्ष्यैर्भोज्यैश्च चोष्यैश्च पेयैर्नानाविधैस्तथा । भोजयेत्परमान्नेन विधिना साधितेन वै ॥

यद्यदिष्टतमं यस्य तत्तत्तस्मै निवेदयेत् । ततः सुशीतलं वारि चन्द्रकोशीरवासितम् ॥
 अर्पयेद्भक्तियुक्तेन चेतसा वीजयेच्च तान् । ततः पूगफलोपेतैरेलापुष्पलवङ्गकैः ॥ १०९ ॥
 सच्चूर्णं पूगताम्बूलं मूलेनाऽऽशु समर्पयेत् । दक्षिणावस्त्रगोस्वर्णकर्णकुण्डलमुद्रिकाः ॥
 हारिर्मै प्रीयतां भक्त्या विप्ररूपो जनार्दनः । प्रणमेद्वण्डवद्भूमौ साष्टाङ्गं प्रेमविह्वलः ॥
 धन्योऽहं भावयेद्विप्रपादशौचावभेजनेः । नीराजयेत्ततो विष्णोः पादमूलं विचिन्तयेत् ॥
 अनया वैष्णवेष्ट्या मे वासुदेवो दयानिधिः । कैकर्यं मे ददात्वीशः श्रीभूलीलापतिः प्रभुः
 परधर्मपरज्ञानपरभक्तिसमान्वितम् । करोतु मामचिन्त्यात्मा भगवान्भक्तवत्सलः ॥ ११४ ॥
 अनन्यशेषतां चैव तथाऽनन्यप्रयोजनम् । अनन्यसाधनत्वं च देवो मह्यं प्रयच्छतु ॥
 अहं भुवेतिसूक्तेन दद्यान्नीराजनं हरेः । क्षमाप्य स्वापराधान्वै वैष्णवांस्तु विसर्जयेत् ॥
 आकारत्रयसंयुक्तान्नवैज्याकर्मतत्परान् । अर्थपञ्चकतत्त्वज्ञानमहामागवतान्नमेत् ॥ ११७ ॥
 वैष्णवानामभावे तु वैष्णवैकं प्रपूजयेत् । न नयेद्वासरं वन्ध्यं स्तवैर्नत्या प्रपूरयेत् ॥ ११८ ॥
 इमां तु वैष्णवीमिष्टिं सर्वदा तु समाचरेत् । मृताहे जन्मदिवसे वैष्णवस्य गुरोरथ ॥
 स्वस्य वा धर्मकार्ये च विवाहे सर्वपर्वसु । विष्णोराराधनान्ते तु होमान्ते च वरानने ॥
 पूजयेद्विधिना विप्रान्महामागवतान्मुदा । अनन्तविहगेशादिपार्षदप्रवरोत्तमान् ॥ १२१ ॥
 मान्या चतुर्विधा त्वेवं द्वादशी परमादरा । मद्भक्ते नान्यहस्तेऽहं वशीभूतो वसाम्यहम् ॥
 चैत्रे तु शुक्लद्वादश्यां पवित्रारोपणं मम । कृत्वाऽऽन्दोलोत्सवं पूर्वमेकादश्यां वरानने ॥
 एकादशीं समारभ्य वैशाखं सकलं नयेत् । कृत्वा नानाविधैः पुष्पैर्दोलामान्दोलनेन मे ॥
 यथैवैकादशी प्रेष्ठा तथैव द्वादशी मम । तथैव वैष्णवाः प्रेष्ठास्तथैव मधुमाधवौ ॥ १२५ ॥
 श्रावणे द्वादशी प्रोक्ता पवित्रारोपणे प्रिये । त्वयाऽहं पूजितो भद्रे प्रयच्छामि निजं पदम्
 एकादशीसमं नैव वासरं मम बल्लभम् । नाष्टाक्षरसमो मन्त्रो न धर्मो वैष्णवात्परः ॥
 जीवानां प्रतिबुद्धानां मुक्तये हि मया कृता । एकादशीपद्ममवे द्वादशीसहिता कलौ ॥
 मम त्वया वैष्णवैश्च संतोषो न जपेन च । निष्पन्ना जायते देवि बल्लभैकादशी मम ॥
 एकाऽप्याचरित्वा सम्यङ्महापातकिनामपि । पातकं क्षालयेदेषा शरज्जलमलं यथा ॥
 चिन्तामणिः कामधेनुर्यथा कल्पतरुर्नृणाम् । तथैव कामदा लोके मता ह्येकादशी तिथिः
 भुक्तिमुक्तिप्रदा नान्या गङ्गैव वरवर्णिनी । न चाहमिव लोकेऽस्मिन्नाश्रयोऽस्ति विचिन्तय
 तस्मात्प्रवर्तयोपायं मत्प्राप्तौ दिवि सत्वरम् । प्रसुप्तेषु जनेष्वेकमेतदेकादशीव्रतम् ॥ १३३ ॥
 श्रुत्वैवं मुनयो लक्ष्म्या लोकानां श्रेयसे व्रतम् । विष्वक्सेनाय संप्रोक्तं मन्त्रराजेन वै मम
 एवमेकादशी पुत्रास्तथा वैष्णवपूजनम् । द्वयं प्रोक्तं भवत्प्रीत्या किमन्यच्छ्रोतुमर्हथ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे एकादशीमाहात्म्यं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४१४९ ॥

अथ चतुर्थपादे षष्ठोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

भगवन्रुद्रगीतेन भद्रबाहुश्च गौतमः । कथं भागवतौ भूत्वा गतिं भागवतीं गतौ ॥ १ ॥

किं तत्त्वं वासुदेवस्य रुद्रेणोक्तं पुरातनम् । कुतश्चाध्यगमज्ज्ञानं पादौदकशिराः शिवः ॥
ब्रह्मोवाच—

न बोधमगमद्राजा भद्रबाहुर्ह्यदा पुरा । शिवेन बोधितोऽपीह वाक्यैर्वेदान्तगर्भितैः ॥ ३ ॥
पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा शंकरं वृषभध्वजम् । भगवन्भवता प्रोक्तो मोक्षदः पुरुषोत्तमः ॥
मामकस्मादयं देव गौतमोऽवश्रयत्कथम् । प्रवक्ता तव तत्त्वस्य कर्ता शास्त्रस्य शंकर ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण मुखात्तव । संशयो मे महानस्ति नान्यस्त्वत्तोऽस्य नाशकः
परस्य रूपं जीवस्य स्वरूपं बन्धमोक्षयोः । निर्णयं वासुदेवस्य विभूतेश्च निरूपय ॥ ७ ॥

श्रीशिव उवाच—

नमो जलजनेत्राय सर्गस्थित्यन्तकारिणे । नारायणाय देवाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ ८ ॥
राजंस्तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना ऋतम् । वचः श्रुतिकथोपेतं परमात्मनिरूपणम् ॥
अध्वेति सकलं यस्मिन्त्यत्संज्ञां प्राप्य तिष्ठति । एकमेवाद्वितीयं च तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
यस्मिन्स्थूलविशेषोऽयं नास्ति मायाविनिर्गतः । निर्विशेषोऽविशिष्टोऽयं सूक्ष्मरूपेण मानद
मन्नामकमिदं ब्रह्म रूपनामादिवार्जितम् । अनामरूपं तद्ब्रह्म स्वाश्रयं त्ववधार्यताम् ॥
यस्यांशभूतकालेन यस्याऽऽज्ञामनुवर्तिना । सिसृक्षा जायते यस्य तद्ब्रह्मेत्यवधार्यताम् ॥
य एकोऽहं बहु स्यामित्युत्थाप्याऽऽत्मगतं जगत् । नाराणामयनं यत्स्यादित्याह श्रुति-
रात्मना ॥ १४ ॥

निर्विशेषं निराधारं निःसंकल्पं निरञ्जनम् । नारायणेतिशब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
बृहन्तोऽस्मिन्गुणाः सत्यज्ञानानन्दादयो नृप । तस्माद्ब्रह्मेतिशब्देन सर्वावस्थासु बोध्यते ॥
नारायणेति ब्रह्मेति परमात्मेति शिष्यते । मायातीतस्य नामानि नित्यानि विलसन्ति हि ॥
परमात्मेति विख्यातः प्रवेशाद्विष्णुरुच्यते । समावस्थामवष्टभ्य स्थितः सर्वस्य मानद ॥
कर्तृत्वपालयितृत्वसंहर्तृत्वगुणैर्युतः । स्वकृतान्नियमात्काले करोत्यवति हन्ति नः ॥ १९ ॥
स एव सर्गकाले तु संप्राप्ते पुरुषोत्तमः । क्षोभयामास संसृप्तं पुरुषं प्रकृतिं पुनः ॥ २० ॥
साऽसूत त्रिगुणं क्षोभं तैरसूत महत्तरम् । महत्तत्त्वं महाभाग तत्रान्वेति यदृच्छया ॥
विशेषसंज्ञात्संभूतात्सविशेषः स उच्यते । कार्यो नारायणमयादव्याकृतोऽव्याकृतादयम् ॥
नारायणाभिव्यक्तिस्तु बहुधा समजायत । अयनाद्यक्तभूतानां नरेष्वायतनादपि ॥ २३ ॥
जलेषु शयनाद्वाऽपि नारायण उदीरितः । परमात्मादिशब्दानामेवमेवान्वयादिह ॥ २४ ॥
विशेषे बहुनामानि सगुणानि भवन्ति हि । निर्गुणान्येव राजेन्द्र निर्विशेषे भवन्ति हि ॥
महदादिषु कार्येषु महदादिकसंज्ञितः । भूतेषु भौतिकेष्वेकः प्राणेन्द्रियमनःसु च ॥ २६ ॥
आत्मा समभवद्ब्रह्म वेदान्तैकविदो विदुः । एवं संकल्पमात्रेण सर्वं समभवत्पुरा ॥ २७ ॥
बहुत्वमेवमापन्न एक एवाभवत्तु यः । सर्वेषां योनिरप्येष सर्वेषां च निधिस्त्वयम् ॥ २८ ॥
सर्वेषामवधिश्चाऽऽत्मा सर्वेषां पुरुषोत्तमः । न ब्रह्मा न हरो नेन्द्रो न यमो वरुणो वसुः
न सूर्यो न शशाङ्कश्च नाग्निर्नाऽऽपो न वै मरुत् । न प्रजापतयश्चान्ये मनवो न मरुद्गणाः ॥
न दिशो विदिशो नैव नान्तरिक्षं न वै क्षितिः । एको नारायणस्त्वासीदाधारः स्वाश्र-
योऽमुणः ॥ ३१ ॥
नित्यानन्तगुणोपेतो बीजभूतोऽव्ययोऽच्युतः । तस्माद्ब्रह्मा समभवद्भूतोऽहं वासवो यमः

धनुः सूर्यः शशाङ्कश्च वह्निरापो नमः क्षितिः । मनुः प्रजापतिमुखस्तस्मादेव व्यजायत ॥
तस्मात्पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् । यथाऽस्य शक्तिः प्रकृतिस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥
कोटिब्रह्माण्डभाण्डानां संश्रया कारणात्मिका । सच्छब्दवाच्या सर्गादौ साक्षाद्ब्रह्म-
स्वरूपिणी ॥ ३५ ॥

विकारो जायते तस्मात्सर्वोऽपि ब्रह्मसंज्ञितान् । देहरूपेण कार्येण सर्वान्व्याप्नोति पुरुषान् ॥
अतः प्रकृतिरात्मेति गीयते कार्यरूपिणी । विश्वस्मिन्सकलं वस्तु चेतनाचेतनं नृप ॥
विना प्रकृतिसंसृष्टिं विद्यते नैव किञ्चन । तथाऽस्य चेतना शक्तिः प्रकृतिर्जीवसंज्ञिता ॥
धात्री सर्वविशेषस्य प्राकृतस्य विशांपते । आ ब्रह्मभुवनालोकानावृत्य प्रमया स्वया ॥
व्याप्य तिष्ठति सर्वत्र तस्मादात्मेति कथ्यते । अचेतनमिदं सर्वं चेतनस्य महामते ॥४०॥
शरीरभूतं विज्ञेयं नेङ्गते चेतनं विना । अर्ष्वी जीवकलामेतां प्रविश्य सकलां तनुम् ॥
प्रवर्तयति तेनैष विष्णुरित्यभिधीयते । वसत्यस्मिन्शरीरस्थे वासुदेव इति स्मृतः ॥४२॥
अचेतनाद्बृहन्तोऽस्मिन्प्राणाः सन्ति नृपोत्तम । तेनास्य संज्ञा ब्रह्मेति जीवस्यापि विधी-
यते ॥ ४३ ॥

जीवो हि सच्चिदानन्दलक्षणः प्रकृतेः परः । अचेतना या प्रकृतिश्चतुर्विंशतिधा स्मृता ॥
शरीरभूता सा राजंश्चेतनायत्तवैभवा । चेतना प्रकृतिर्भिन्ना प्रतिदेहं व्यवस्थिता ॥४५॥
ज्ञानाकारेणैकरूपा परायत्तस्थितिर्हि सा । चेतनाचेतनं सर्वं शरीरं परमात्मनः ॥ ४६ ॥
परमात्मा स्वतन्त्रोऽयं राजन्सर्वेश्वरो हरिः । चेतनेषु च सर्वेषु चेतनोऽयं प्रजापतिः ॥
ब्रह्माऽस्माकं गुरुर्ज्ञेयः कृपापात्रं रमापतेः । समष्टिः सर्वजीवानां जनानां वारिधिर्यथा ॥
सोऽस्य नाभिहृदाभ्योजादाविर्भूतश्चतुर्मुखः । नायं साधारणो जीवः साक्षात्प्रतिनि-
धिर्हरेः ॥ ४९ ॥

उत्कृष्टाद्रजसो जातः संकल्पेनार्थसाधकः । सर्वजीवनिकायोऽसौ भगवत्प्रतिमो मतः ॥
प्रभावाद्यः स्वयं ह्येष पाञ्च कल्पमथासृजत् । स तु नारायणसुतो व्याप्तो ब्रह्माण्डविग्रहे
व्यष्ट्यात्मको यथा जीवः स्वशरीरे महामते । सर्वेषां हृदयज्ञोऽयं प्रेरकः सर्ववृत्तिषु ॥५२॥
परमात्मा स्मृतो राजन्समष्टिवपुषो ननु । अस्य ब्रह्माण्डदेहस्य सत्तावृत्तियुतः पुमान् ॥
आत्मा चतुर्मुखो ज्ञेयः पूज्यो बभूवस्तु देहजैः । द्विपरार्धावसानोऽयं सर्वेषां वरदो मतः ॥
सर्वेश्वरः सर्वपतिः सर्वेषां च पितामहः । सर्वेभ्यो जीवजातेभ्यः स्वतन्त्रो नित्यवैभवः ॥
बृहन्तोऽस्य गुणास्तस्माद्ब्रह्मा चेत्यभिधीयते । ईश्वरो मुक्तिदः पुंसां तेजोगर्मः स्वरीश्वरः
वेदगर्भो वेदमुखो वेदसृग्देवो धितः । सर्ववेदान्तवाक्यानामतो ब्रह्मा गतिर्मतः ॥ ५७ ॥
अंशभूतो भगवतो महाभागवतोत्तमः । नारायणाश्रितोऽसीमो यतोऽयं ब्रह्मसृज्यतः ॥
ततोऽयं विशतेऽण्डान्ते भक्त्या प्रकृतिवर्जितः । आश्रयान्तरनिर्मुक्तो नित्यानन्तगुणास्पदः
प्राप्यो भोग्योऽथ गम्यश्च सर्वेषां नृपसत्तम । प्रसादजो यथा ह्येष क्रोधजोऽपि तथा
ह्यहम् ॥ ६० ॥

तमसा घोररूपेण संहर्ता तत्प्रसादतः । पञ्चवक्त्रो महादेवो महाकायो महेश्वरः ॥ ६१ ॥
मृत्युरूपेण सर्वत्र व्याप्तोऽहं प्राकृतेषु च । यमरूपेण रौद्रेण शत्रुरूपेण भूपते ॥ ६२ ॥
कलयामि जगत्सर्वं भूतप्रेतगणाधिपः । आवयोर्न समस्तेन कुतोऽधिकतरस्ततः ॥ ६३ ॥

तदाश्रयत्वात्प्रेर्यत्वात्स एव परतः परः । सर्वात्मा सर्वमर्ता च सर्वेशः सर्वसंश्रयः ॥
 सदनन्तगुणाधारो मुक्तिदोऽयमुपासताम् । शरीरत्वाद्वयं सर्वं तस्येशस्य रमापतेः ॥
 गीयामहेऽनन्य एव तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । आत्मैव पर्युपास्योऽयं मोक्तुमिच्छद्भिरेव हि ॥
 लक्षणैश्चास्य निष्पत्तिः कर्तव्या वेदवादिभिः । एते वयं महाभाग स्वस्य चेतसि नित्यशः
 चिन्तयामो घनश्यामं योगमार्गविशोधितम् । नारायणं श्रियोपेतं वनमालिनमव्ययम् ॥
 बोधयन्तं च नो बुद्धिमनःप्राणेन्द्रियाणि च । भक्तानामात्मनो रूपं व्यञ्जयन्तं मनोहरम्
 अभक्तानां मनोवृत्तेर्दूराद्दूरतरं मतम् । निश्चितं सर्ववेदेषु वैष्णवं परमं पदम् ॥ ७० ॥
 गुणत्रयाद्यतीतं तव्यापकं हेयवर्जितम् । नात्र कालगतिर्ज्ञेया ह्येकरूपं सनातनम् ॥
 शान्तं विकल्पपरहितं निर्विशेषमगोचरम् । नित्यानन्दमनौपम्यं चरमं वैष्णवं पदम् ॥
 नातः परं प्रगन्तव्यं सर्वाविधितया मतम् । यावन्न प्राप्यते राजन्भगवान्भूतमावनः ॥
 प्राप्यं नाधिगतं तेन वृथैव भ्रमता सता । विभूतयो वयं सर्वे ब्रह्माद्याः सकलेश्वराः ॥
 प्रविशामो मुहुस्तस्मिन्सरितः सागरे यथा । केवलं नामरूपाभ्यां बुद्बुदा इव वारिधौ
 उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते कर्मवातेरिता मुहुः । परतन्त्रा वयं सर्वे वाक्तव्या विनियोजिताः ॥
 न शक्नुमो महाराज दातुं भोक्तुं मनागपि । वहामो हि बलिं तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे
 कालरूपेण यो लोकान्ग्रसते निरनुग्रहः । वीक्षणाद्यस्य जायन्ते ब्रह्माण्डानां च कोटयः
 संलीयन्ते च संकोचाज्जलेषु लवणं यथा । चतुर्धाऽपि क्षयो यस्मिञ्जायते परमेश्वरे ॥
 तमिमं प्रणताः सर्वे विसर्गोऽपि यतो मतः । जीवोऽयं विशतेऽव्यक्तेऽव्यक्तं च परमात्मनि
 परमात्मा निजे रूपे लीनमादाय तिष्ठति । व्यक्ताव्यक्तं विनिर्मुच्य यदा भागवतो भवेत्
 अभ्येति वैष्णवं धाम यतो नाऽऽवर्तते पुनः । यावत्प्रकृतिसंसर्गो राजञ्जीवस्य तिष्ठति ॥
 तावन्न प्राप्यते ब्रह्म स्वाधिष्ठानमनामयम् । अटन्तु सर्वतीर्थानि पठन्तु सकलागमान् ॥
 यजन्तु निखिलान्यागान्नाऽऽप्नोति परमं पदम् । न विद्या हीयते राजन्विना भक्तिं जनार्दने
 आकारत्रयसंपन्ना या भक्तिः प्रोच्यते बुधैः । स्वरूपविस्मृते राजन्यो दोषः समपद्यत ॥
 कथं तस्य निरासः स्याद्विना विष्णुपदाश्रयात् । तपोयोगव्रतादीनां फलमेकं विनिश्चितम्
 गोविन्दचरणाम्भोजे यदि भक्तिः प्रजायते । तपसा सर्वसामर्थ्यं जायते नृपसत्तम ॥
 न वैकुण्ठपदाम्भोजरतिलेशो भवेदिह । अनुग्रहो यदा विष्णोर्जायते हेतुवर्जितः ॥ ८८ ॥
 तदा हि जायते काचिद्भूतिर्नित्यानपायिनी । भक्त्या तया मलं राजन्निर्दहेदात्मनो यदा
 स्वरूपं भासते तस्य मायासंसर्गवर्जितम् । ज्ञानरूपमनौपम्यमसंकुचितवैभवम् ॥ ९० ॥
 निर्मलं सत्यसंकल्पं सदैकरसमक्षरम् । परसाम्यं गतं विष्णोर्भोग्यसाम्यमपि ध्रुवम् ॥ ९१ ॥
 देवाः समुपतिष्ठन्ति संकल्पादेव भूपते । तदा स केवलीभावं संप्राप्तो भविता मुनिः ॥
 परभक्त्या पुनः सैव ह्यात्मस्थं विश्वकारणम् । नारायणं जगन्नाथं सर्वकारणकारणम् ॥
 स्वाधारं स्वाश्रितं नित्यमेकरूपमनामयम् । स्वयंज्योतिः स्वयंधाम स्वतन्त्रं पुरुषोत्तमम्
 परमं पदमाप्नोति भक्त्या नान्यत्तु साधनम् ॥ ९५ ॥

राजावाच—

परमं शरणं विष्णोः प्राप्यं भोग्यं निरूपितम् । परमत्वं कथं तस्य लक्षणं वद शंकर ॥

श्रीशिव उवाच—

प्रकृतिः पदमेकं तु प्राकृतं कथितं तु तत् ॥ ९७ ॥
 प्राकृतं रूपमाप्नोति यत्राऽऽसक्तोऽयमक्षरः । नावैति स्वात्मनो रूपं शरीरं परमात्मनः
 देहोऽहमिति संस्थानलक्षणं प्राकृतं पदम् । आत्मैवाहं न देहोऽहं द्वितीयं पदमात्मनः ॥
 देहादिवासनाव्याप्तं मलिनं तत्प्रकीर्तितम् । शुद्धरूपं तृतीयं तत्केवलं ज्ञानलक्षणम् ॥
 कैवल्यं प्राप्यते यत्र संप्राप्तः पुरुषो नृप । परमं तु पदं ब्रह्म वैष्णवं परिकीर्तितम् ॥
 स्वाधारभूतमात्मानं निर्गुणं बोधलक्षणम् । यं प्राप्य भूपते मुक्ता भवन्ति मुनिसत्तमाः ॥
 इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां तत्त्वनिश्चयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४२५१॥

अथ चतुर्थपादे सप्तमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

कथं स्थानत्रयातीतं चतुर्थं परमं पदम् । समभ्येति दयासिन्धो वद नो वदतां वर ॥ १ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्म ज्ञानोपासनं च भगवत्प्राप्तिसाधनम् । कथितं सर्ववेदेषु पुराणागमवर्त्मसु ॥ २ ॥
 नारायणात्मकं कर्म कर्मबन्धनिवर्तकम् । मुमुक्षूणां सदा सेव्यं ज्ञानैकसदृशं हि तत् ॥
 यत्कर्तृत्वाभिमानेन फलमुद्दिश्य वा कृतम् । बन्धकं नृपशार्दूलं कर्मिणामेव कीर्तितम् ॥
 न तद्ब्रह्मात्मकं कर्म त्वज्ज्ञानजनितं हि तत् । दुष्टं क्षरफलं सर्वं जन्मकर्मैकसाधनम् ॥ ५ ॥

राजोवाच—

यदज्ञानकृतं कर्म सफलं दृश्यते हि तत् । वद नो ज्ञानरूपं तथेन बन्धनिवर्तनम् ॥ ६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञात्वाऽऽत्मानं सदानन्दलक्षणं बोधरूपिणम् । गन्तव्यमेकरूपं च परिणामादिवर्जितम् ॥
 चिन्मयं भगवद्द्व्याप्तं भगवच्छेषवैभवं । नित्यमक्षरमव्यक्तमजमव्ययमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥
 देहादिकृतनानात्वरहितं निर्गुणं परम् । विकारवर्जितं ज्ञानप्रकाशपरिपूरितम् ॥ ९ ॥
 बद्धं प्रकृतिसंयोगादल्पजमसुखात्मकम् । विज्ञायाऽऽत्मानुभूत्यर्थमविद्याकर्मशान्तये ॥
 नारायणाज्ञया नित्यनैमित्तिकमथाऽऽचरेत् । स्ववर्णाचारतः प्राप्तं निवृत्तान्यप्रयोजनः ॥
 सर्वत्रानुगतं ब्रह्म नारायणमनुस्मरेत् । शरीरत्वान्द्गवतश्चेतनस्य जडस्य च ॥ १२ ॥
 न तदस्ति जगत्यस्मिंश्चेष्टते श्रीहरिं विना । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं चिदचिदात्म-
 कम् ॥ १३ ॥

आत्मन्यग्नौ हविष्ये च यष्टव्येषु कुशेषु च । मन्त्रे चरुपुरोडाशे ब्रह्मात्मत्वं विभावयेत् ॥
 कर्तृत्वं फलसंयोगं कृतं मे कर्म एव च । हित्वा त्रयं प्रकुर्वीत कर्म ब्रह्मात्मकं त्विदम् ॥
 ज्ञानरूपमिदं कर्म कर्मबन्धविमुक्तिकृत् । यावदात्मस्थितिस्तावदनुष्ठेयं विपश्चिता ॥
 अकर्तृत्वस्य रूपस्य संधानादत्र कर्मणि । व्यापिनो वासुदेवस्य स्वरूपस्यानुचिन्तनात् ॥

भोग्यत्वस्याऽऽत्मरूपस्य स्वेतरानित्यमावनात् । कृतं ज्ञानात्मकं कर्म न बन्धाय भवि-
ष्यति ॥ १८ ॥

स्वर्गादिवन्नाऽऽत्मगतिः फलं नाशाय हि स्मृतम् । नोत्पद्यते नर्ब किञ्चिदात्मनोऽस्य
नृपोत्तम ॥ १९ ॥

नातः कर्मफलं ह्यात्मा किमात्मा ज्ञानकर्मणा । आत्मान्तरायकं दुष्टं कर्मिणेन निवार्यते ॥
ज्ञानमात्मस्थितिं विद्धि रागद्वेषादिसंक्षयम् । नेङ्गते देहबुद्ध्या तु मनाङ्गमानापमानयोः
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः स्वात्मसुखास्पदम् । ज्ञानैकाकारमात्मानमनुपश्यति सर्वतः ॥
मायामात्रमिदं सर्वं देहं देहानुगं च यत् । हेयबुद्ध्या न गृह्णीयाद्राजन्नात्मस्थितो नरः ॥
नास्य कर्म महाराज कर्तव्यमवशिष्यते । स्वात्मप्राप्तौ महाभाग सर्वयत्नविवर्जितः ॥ २४ ॥
परकीयमिवाऽऽत्मीयं देहं यो मनुते पुमान् । न तत्र युज्यते हर्षशोकहेतोरुपस्थितौ ॥
अयमेव स्थितप्रज्ञो गुणातीतो मतो बुधः । ज्ञानयोगरतः साक्षादात्मभूतः स केवलः ॥
ब्रह्मभावमनुप्राप्तः स्वात्मन्येव नरेश्वर । गुणो हि गुणिना भिन्नो यथा नैवार्हति स्थितिम्
अहमेवं ब्रह्मणाऽस्मीत्यभेदमनुसंस्मरेत् । एवं ज्ञानी यदाऽऽत्मस्थमात्मानमनुपश्यति ॥
आत्मस्थं परमं प्रेष्ठं नारायणमनामयम् । प्रीत्याऽतिशयभावेन क्षणमेकं न मुञ्चति ॥ २९ ॥
दर्शनैकसमे ध्याने परप्रेमास्पदं हरिम् । ध्यायेदनन्यभावेन सा भक्तिः परमा मता ॥ ३० ॥
उक्ता भागवती भक्तिरखण्डस्मृतिलक्षणा । तयाऽऽत्मानं हरिः साक्षात्संदर्शयति भूमिप
भक्त्या केवलया ग्राह्यो भगवाञ्जलजेक्षणः । अनन्तनित्यनिःसीमकल्याणादिगुणास्पदः
सर्वाधारः सर्वशेषी दिव्यमङ्गलदेहभृत् । शङ्खचक्रगदापद्मधारिचारुचतुर्भुजः ॥ ३३ ॥
प्रियोऽयं परमस्तस्य तथाऽयं परमप्रियः । नैनमाकाङ्क्षते त्यक्तुं न चार्यं तमधोक्षजम् ॥
एवं परानुरागेण जाता भक्तिः परस्परम् । परा काष्ठेयमादिष्टा भक्तानां नृपसत्तम ॥
देहाभिमाने निर्मुक्ते तथाऽऽत्माभिमतिर्गता । केवलं परमात्मात्मभावो भागवतो मतः ॥
चञ्चलं चाति राजेन्द्र मनो दुर्निर्ग्रहं धिया । निरोधाय मता तस्य धारणा शास्त्रपारगैः ॥
दोषबुद्धिं च सर्वत्र मायामात्रे नरेश्वर । अमायिके चाऽऽत्मानि च सुखमात्यन्तिकं
स्मरेत् ॥ ३८ ॥

परा काष्ठा तु भूपाल परमात्मानि संस्थिता । ज्ञानाभ्यासातिरिक्तेन मनसा नाधिगम्यते
यो विज्ञायाभ्यसेद्राजन्कर्मणोपासनेन वा । ध्यानेन सोऽश्नुते सम्यगात्मानं प्रकृतेः परम्
सुकरः कर्मयोगो हि श्रद्धामात्रमपेक्षते । अदृश्यमानं तत्तत्त्वमनुसंधाय चेतसा ॥ ४१ ॥
दृष्टार्थेन क्रियां कुर्वन्न प्रमाद्यति कर्हिंचित् । चेतसो बाह्यवृत्तित्वाज्ज्ञानस्य सहकारिता
पूर्तेष्टेति द्विधा प्रोक्तं कर्म निष्कामलक्षणम् । कूपारामादिकं पूर्तमिदं ज्ञानादिलक्षणम् ॥
अग्नौ वा स्थण्डिले वाऽपि प्रतिमायामथापि वा । यजनं विविधैर्मन्त्रैरिष्टिरेषा प्रकी-
र्तिता ॥ ४४ ॥

फलमेषां परित्यज्य ज्ञानेन सहकारिणा । नित्यं कर्म प्रकर्तव्यं तत्र भागवतं पुनः ॥ ४५ ॥
उद्दिश्य वासुदेवं च लक्ष्मीकान्तं धराधिप । सात्त्विकैर्द्रव्यमन्त्रैश्च तादृशैरपि भूसुरैः ॥
राजसैस्तामसैर्नैव कर्तव्यं कर्म सात्त्विकम् । मुमुक्षुणा महाभाग चेतसः शान्तिमिच्छता
विष्णोर्निकेतनं चैव पञ्चकालोपसर्पणम् । वापीकूपप्रपारामतडागादिप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥

अन्तर्यामिधिया विष्णोर्व्यापकत्वमनुस्मरन् । सर्वतश्चोपकुर्वीत वैष्णवेषु विशेषतः ॥
 विप्रेषु सुरवर्येषु नारायणविभूतिषु । हरिबुद्ध्या समभ्यर्चद्वाजन्नारायणात्मकः ॥ ५० ॥
 एवं ज्ञानात्मकं कर्म सुकरं प्रतिबोधितम् । दुष्करे ज्ञानयोगे तु मनःशान्तिरपेक्षिता ॥
 तत्राङ्गप्राणसंरोधो योगेनैव विशांपते । अपेक्षितो मुमुक्षूणामात्मतत्त्वमभीप्सताम् ॥ ५१ ॥
 यमैश्च नियमैश्चैवाप्यासनप्राणरोधनैः । प्रत्याहारध्यानधृतिसमाधिभिरभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥
 मनो निगृह्यते राजन्निन्द्रियं धारणाश्रये । निरुध्य परमोपायैः स्थूले भागवतस्तनौ ॥
 धारयेत्प्रथमं राजन्यावत्सूक्ष्मे प्रवर्तते । सूक्ष्मे भगवतो रूपे स्थितं सत्त्वं प्रसीदति ॥ ५५ ॥
 सूक्ष्मं तु भगवद्वपमन्तर्यामितया स्थितम् । हृत्पुण्डरीके विमले सर्वेन्द्रियविकाशकम् ॥
 तेजोमयं चतुर्बाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पीताम्बरधरं मास्वत्कुण्डलाभ्यां विराजितम् ॥
 रुचिरौष्ठपुटं चारुदशनावलिलालितम् । कृपया प्रणतं मक्तं वीक्ष्यन्तं मुहुर्मुहुः ॥ ५८ ॥
 शान्तमानन्दनिलयं श्रीदेवीपरिसेवितम् । बाह्यनोगोचरं दिव्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥
 एतद्धारणया ध्वस्तमायावरणविभ्रमः । ब्रह्मानन्दैकनिलयमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ६० ॥
 आत्मानन्दैकनिलयो निवृत्ताशेषवासनः । स्वात्मभूते हरौ साक्षाद्रतिमाप्नोति पुष्कलाम्
 उपेक्षितान्यतत्साम्यभोगैश्वर्यमहोदयः । आप्नोति विरजं ब्रह्म कार्यान्ते नृपसत्तम ॥ ६२ ॥
 विमोक्षकाले संप्राप्ते कायस्य विगतामयः । प्राणायामबलेनैव स्वात्मानं चोर्ध्वमुन्नयेत् ॥
 बाह्यस्थानेषु विश्रान्ते मूर्ध्नि निर्भिद्य निर्गते । सुषुम्नावर्त्मना मुक्तो बहिर्निष्क्रमते मुनिः ॥
 अर्चिरादिभिरानीतो याति सूर्यपथा पुमान् । निर्दग्धवासनादेहः सूक्ष्मरूपमुपेत्य सः ॥
 प्रयाति ब्रह्मणो लोकं पूजितः पथिवासिभिः । महाभागवतो नूनमिति बुद्ध्या विरञ्चिना
 कृतोत्सवेन राजेन्द्र धन्योऽहमितिवादिना । ततश्चोर्ध्वं प्रयातीह निवृत्ताशेषवासनः ॥
 भूतसूक्ष्माणि भूतानि मनोदेवानतीत्य सः । सायुज्यं तत्र तत्रायं क्रमादनुभवन्नसौ ॥
 त्रिविधां प्रकृतिं हित्वा महत्तत्त्वमतीत्य च । प्रकृतिं चानिरुद्धादीनतीत्य भगवत्प्रियः ॥
 प्रयाति पार्श्वदैर्नातस्तद्विष्णोः परमं पदम् । यतो नाऽऽवर्तते भूयो यत्र कालबलं न हि ॥
 द्वेषादिरहितं साक्षाद्भ्राम भागवतं महत् । निर्गुणं निर्मलं शान्तं निर्गुणोऽयं विशेषपुनः ॥
 परमात्मसुखास्वादो राजन्नास्ते निरन्तरम् । यत्सुखास्वादकोट्यंशो ब्रह्मादीनां न विद्यते
 कोटिकोट्यंशलेशेन कृतकृत्यविभाविनः । वयं तु तत्पदं राजंश्चिन्तयामो निरन्तरम् ॥
 प्राणायामस्थिताः सर्वे स्वाधिकारेषु सर्वदा । धन्या भागवता लोके सद्यः श्रीकान्त-
 विष्टरम् ॥ ७४ ॥

प्रयान्ति नृपशार्दूल परमैकान्तिनोऽमलाः । योगिभ्यश्चाधिकाः प्रोक्ताः परमैकान्तिनो
 नराः ॥ ७५ ॥

विना योगं विना कर्म विना साधनकोटिभिः । निर्हेतुककृपालेशाद्धारिणा वीक्षिता नृप
 एकान्तभावोपगता यान्ति सद्यो हरेः पदम् ॥ ७७ ॥

राजोवाच—

परमैकान्तिनो देव कीदृशाः सन्ति मे वद । शिष्योऽहं त्वां प्रपन्नोऽस्मि कैलासकृतकेतन

श्रीरुद्र वाच—

योगादिकारणं नैव विद्यते नृपसत्तम । अन्यथा चेद्वयं सर्वे तथाभूता भवेम हि ॥ ७९ ॥
 यमेव वीक्षते साक्षाद्भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव लोके भवति ह्येकान्ती नृपसत्तम ॥
 नारायणार्थनिर्मुक्तदारपुत्रधनादयः । अनित्यलोकसंबन्धदेहदेवान्तरस्पृहाम् ॥ ८१ ॥
 भोगमोक्षस्पृहां हित्वा हित्वा चान्यार्हशेषताम् । नारायणं प्रपन्ना ये नारायणपरायणाः
 भगवद्रससंविद्धहृदया दीनवत्सलाः । नारायणमृते कर्म न कुर्वन्ति मनागपि ॥ ८३ ॥
 हरेः संबन्धिनं हित्वा भोजनादिक्रियादिषु । सङ्गो न विद्यते येषां दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥
 नानिवेदितमश्नन्ति न वसन्ति मनागपि । मनसा वचसा विष्णोर्नाममन्त्रैकजल्पकाः ॥
 न च मन्त्रान्तरं येषां न व्रतान्तरसेवनम् । न फलान्तरजिज्ञासा न देवान्तरदर्शनम् ॥
 नान्यशेषस्य ग्रहणं फलादेरपि भूमिप । नान्यवेषानुकरणं नान्यपर्वानुमोदनम् ॥ ८७ ॥
 नान्योत्सवावलोकं च नान्ययात्राप्रवर्तनम् । नान्यव्रतानुचरणं नान्यासक्तिर्मनागपि ॥
 नान्यार्थं जीविका कार्या नान्यार्था पाकसंक्रिया । नारायणमृते राजन्सर्वेषामात्मदैवतम्
 देहयात्राभरन्यासं कुर्यान्मातरि बालवत् । वासुदेवे भगवति स्वाधिष्ठाने नियोक्तारि ॥
 स्वस्य सर्वभरन्यासं कृत्वोपासनमाचरेत् । मृत्युः स्वामिनि तस्याऽऽज्ञां पालयत्यनुवा-
 सरम् ॥ ९१ ॥

सेवामङ्गस्य चिन्तैका न चिन्ता स्वात्मरक्षणे । वृत्तिं दास्यति विश्वासः सद्भृत्यस्य
 यथा तथा ॥ ९२ ॥

वासुदेवैकनिलयो वासुदेवैकसंश्रयः । सेवां कुर्वन्मगवतो वृत्त्यर्थं नावसीदति ॥ ९३ ॥
 येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स मे वृत्तिं विधास्यति
 गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्ध्यायन्स्तवन्भुञ्जन्पिबन्पृष । नारायणेति वागेषा जिह्वाग्रे वर्तते सदा ॥
 आब्रह्मजीवलोकेषु हरिसंबन्धवर्जिते । देवे नरे च तिर्यक्षु स्वबुद्ध्या नार्पयेन्मतिम् ॥
 संबन्धो द्विविधो विष्णोर्वस्तुमात्रेषु विद्यते । साधारणो हि राजेन्द्र तथाऽसाधारणो मतः
 चतुर्विधेषु भूतेषु तदात्मत्वेन मानद । तज्जन्यत्वेन वा ज्ञेयस्तदाधारतया हि सः ॥ ९८ ॥
 साधारणो हि संबन्धो न च संसारनाशकः । दासत्वेन च संबन्धो द्वितीयो मोचको मतः
 तापादिपञ्चसंस्काराद्यो जातो जगतीपते । तदनन्यार्हशेषत्वमात्मनो ह्यनुमावनम् ॥
 तत्संबन्धानुसंधानं तनुवाक्कायमानसैः । नेदं साधनसंसिद्धं किं तु निर्हेतुंकी क्रिया ॥
 सर्वतो मनसो राजन्निःसङ्गत्वं प्रजायते । विना योगसमाधिं हि केवलं कृपया हरेः ॥
 दृष्ट्वा हि खलु राजेन्द्र लोकरीतिमनुत्तमम् । वैराग्यं सर्वभावेषु राजञ्चायेत पुष्कलम् ॥
 दाराः सुताः प्रियाः प्राणा राज्यं यद्यदवैष्णवम् । न प्रियाणि भवन्तीह कामिनः
 कामिनीं विना ॥ १०४ ॥

इयमात्यन्तिकी राजन्मक्तिर्गोविन्दपादयोः । प्रसादेनैव संसाध्या सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
 यस्यानुग्रहमात्मीयमाकाङ्क्षति दयानिधिः । तस्यैवैकान्तिकी प्रीतिर्जायते नान्यसा-
 धना ॥ १०६ ॥

प्रतिज्ञातं भगवता शृणु राजन्यसत्तम । परमैकान्तिकोपायः स्वहस्ते विधृतो यथा ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । इदामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयन्ति ते ॥
 तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन मास्वता ॥
 जायमानं हि पुरुषं यं यं पश्यति चक्षुषा । स एव भवति क्षिप्रमेकान्ती पुरुषेषु हि ॥
 एकान्तिनो महाभागा गृहीता हरिणा स्वयम् । भगवद्भक्तवैराग्यज्ञानयोगादिभिस्तथा ॥
 चित्तैकतानमाश्रित्य वासुदेवेऽखिलात्मनि । प्राप्नुवन्ति परं धाम वैष्णवं शाश्वतं पदम् ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां रुद्रगीतायां भक्तिनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥ ४३६३ ॥

अथ चतुर्थपादेऽष्टमोऽध्यायः ।

आदौ तु ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या नृपसत्तम । ज्ञात्वा ब्रह्म ततः कुर्याल्लक्ष्यमात्मशरस्य हि
 राजोवाच—

अलक्ष्ये लक्ष्यता कार्या लक्ष्ये षाऽलक्ष्यता नु किम् । आद्ये त्वसंभवो देव त्वनुवादो
 द्वितीयके ॥ २ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

सर्वप्रमाणसिद्धत्वान्नलक्ष्यं ब्रह्म भूपते । सन्मात्रं न विशेषोऽस्य यत्र संधार्यते मनः ॥३॥
 सन्मात्रे संशयच्छेदो न सम्यगभिजायते । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति न निर्धारयितुं क्षमः ॥
 विशेषोऽस्य सतो राजन्निःसंदेहकरो मतः । विशेषे धारणायोगो निर्विशेषे न शस्यते ॥
 सन्मात्रे दोषरहिते दोषद्रष्टुः परंतप । भासमानो विशेषो हि भासते न कथंचन ॥ ६ ॥

राजोवाच—

पुरुषः सविशेषो वा निर्विशेषोऽथ वा प्रभो । विचार्य मम वक्तव्यं भगवञ्शरणार्थिनः ॥

श्रीरुद्र उवाच—

प्रश्नोऽयं तव राजेन्द्र सविशेषं प्रयच्छति । सप्रकारकतापन्ने संदेहो जायते यतः ॥ ८ ॥
 निर्विशेषे विषाणादौ संदेहो न कदाचन । जायते नृपशार्दूल ह्यवस्तुत्वाद्विमर्शतः ॥९॥

राजोवाच—

शशे विषाणरहिते कर्णाभ्यां दूरदोषतः । शृङ्गप्रतीतिर्भवति देव तद्वदिहापि हि ॥१०॥

श्रीरुद्र उवाच—

शृङ्गप्रकारतापन्न एकदेशे शशस्य तु । शृङ्गबुद्धिः प्रभवति न तु साऽकर्णके शशे ॥११॥
 किं सादृश्यधिया राजन्ब्रह्मणि प्रतिभाति ते । तादृशे धर्मसद्भावे सविशेषो न संशयः
 शशस्य शृङ्गाभावेऽपि शृङ्गभावविधायके । कर्णे स्यातां महाराजन्निष्प्रकारे कथं भ्रमः ॥

राजोवाच—

के ते विशेषाः पुरुषे येषां ज्ञानान्निवर्तते । संसारो दीर्घरोगोऽयं येन दुःखं पदे पदे ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्तृत्वमस्य जगतस्तथा च परिपालनम् । संनिरोधो विमोक्षश्च विशेषोऽयं परात्मनः ॥

किं ब्रह्मेति पुरा पृष्टे श्रुतिरेवोत्तरं जगौ । यतो भवन्ति मूतानि येन जीवन्ति सर्वतः ॥
यत्प्रयन्ति विशन्तीति तद्ब्रह्मेत्यवधार्यते । लक्षणं ब्रह्मणस्तावच्छ्रौतं भवति भूमिष ॥

राजोवाच—

सत्यं भवति देवेश लक्षणं श्रुतिबोधितम् । एतैस्तु लक्षितं ब्रह्म लक्ष्यं भवति यागिनः ॥
अदृष्टो भवति द्रष्टा विज्ञातोऽज्ञात एव च । अश्रुतो भवति श्रोताऽमृतो मन्ता प्रकीर्तितः
अकर्तृव तथा कर्ता ह्यधर्ता धारको मतः । अभोक्ता सर्वमश्नाति निर्विशेषो विशेषवान्
यद्यद्विलोक्यते तुच्छं सर्वं मिथ्येति गीयते । अतोऽस्य कारणं ब्रह्म ह्यकर्तृव निरूपितम् ॥
अकर्तृत्वं तु देवेश लक्षणं प्रतिष्ठाति मे । रूपं च लक्षितं तत्र धारणाऽपि भविष्यति ॥
निर्विशेषं निराधारं निर्गुणं च निरञ्जनम् । इत्येवं भावना साक्षान्धारणं गिरिजापते ॥
किं न स्यादिति मे शङ्का जायते सुदृढा प्रभो । तां निवर्तय सद्युक्त्या यदि योग्योऽस्मि
भावितुम् ॥ २४ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

स्वातन्त्र्येणास्य नो द्रष्टा श्रोता मन्ता च विद्यते । अतो विशेष्यते राज्ञैतैरेव विशेषणैः
अयं यमनुगृह्णाति परमात्मा सनातनः । स एव तं विजानाति यास्यत्यखिलसंश्रयम् ॥
मन्ता स एव भवति नान्यो राजन्कदाचन । प्रसादादेव देवस्य विशेषो ह्यवधार्यते ॥ २७ ॥
आत्मत्वात्सर्वभावानामन्तः सूक्ष्मस्वरूपतः । प्रविष्टः पुरुषश्रेष्ठस्तस्मान्नैवोपलक्ष्यते ॥ २८ ॥
शरीरभूतमखिलमात्मानं पुरुषोत्तमम् । न विजानाति राजेन्द्रेत्याहुर्माध्यंदिनास्तु तम् ॥
यः पृथिव्यादिवाक्येषु चिदचित्सु विशांपते । आकाशवत्समन्वेति तदेतद्ब्रह्मासयन् ॥
अदृष्टो ह्यात्मरूपत्वाद्विष्टा भवति चिन्तय । पारतन्त्र्यस्वभावत्वादनयोर्दृष्टिवृश्ययोः ॥
द्रष्टा न चेतो भो राजन्यं विना प्रभवत्यलम् । अतो द्रष्टा हरिः साक्षाद्यथा वीणारवो मतः
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥
सर्वत्र सर्वभूतोऽयं तथाभूतो विराजते । द्रष्टाऽप्यदृष्टो राजेन्द्र वृश्यते चापि पश्यताम् ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥
यदा पश्यः पश्यतेति श्रुत्वा दृश्यत्वमप्युत । प्रसादेनैव जायेत विष्णोरेवावलोकनम् ॥
सर्वात्मत्वेन सर्वेषां रूपत्वेन च तत्त्वतः । विशेषरूपविज्ञानं दर्शनं नृपसत्तम ॥ ३७ ॥
विशेषं रूपविज्ञानाद्भिद्यते ग्रन्थिरात्मनः । छिद्यन्ते चापि कर्माणि क्षीयन्ते सर्वसंशयाः
स्वरूपं वैभवं शक्तिबलपौरुषमस्य च । साकल्येन न संश्रोतुं शक्यते नृपसत्तम ॥ ३९ ॥
अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः । तं त्वौपनिषद् देवं पृच्छामीति श्रुतबलात् ॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना मीयते नैवमिदमेतच्चराचरम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नाभाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
तया मतः ॥ ४२ ॥

आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधाराख्यस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते ॥
विज्ञातं स्याद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयादविज्ञातस्ततः
स्मृतः ॥ ४४ ॥

ईशोऽस्ति सर्वजगतो न गोप्ता त्वस्य भासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः ॥

अश्रुतो नाश्रुतस्तावद्वाक्यैर्वेदान्तसंभवैः । तं त्वौपनिषदं देवं पुच्छामीति श्रुतेर्बलात् ॥
इयत्तया मितिर्नास्ति तस्मादुक्तोऽमितो यतः । यं विना मीयते नैवमिदमेतच्चराचरम् ॥
आविर्भावस्तिरोभावः सूक्ष्मरूपेण संस्थितिः । यस्मिन्नाभाति विश्वस्य स चाऽऽधार-
तया मतः ॥ ४८ ॥

आनन्त्याख्यो विशेषोऽयमाधाराख्यस्य भूपते । न मितो वासुदेवस्य तस्मादमत उच्यते
विज्ञातं स्याद्यतः सर्वं स्थूलसूक्ष्मतया स्थितम् । कस्तमन्यो विजानीयादविज्ञातस्ततः
स्मृतः ॥ ५० ॥

ईशोऽस्ति सर्वजगतो न गोप्ता त्वस्य भासते । अदृश्यस्यापि राजेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः
यथाऽहमिति भूतानां प्रतीतिः खलु भूपते । अद्य प्रसूतादारभ्य चाऽऽशतान्तात्प्रतीयते ॥
तथातिपामरेणापि प्रोच्यते पुरुषोत्तमः । विज्ञात एव राजेन्द्र प्रतीत्याऽनुभवेन च ॥
यथाऽन्यन्नास्ति वाक्येन शून्यमाकाश एव हि । परिस्फुरति सर्वेषां भूप जानीहि सर्वतः
आकाशमस्तीति पुनश्चोत्तरं किं न दीयते । विशेषास्फुरणात्तात तद्भयाय इह युज्यताम्
देहादिप्राणमनसां सहैवाहंकृतेर्ग्रहः । विशेषाग्रहणात्स्वस्य तद्भयाय इह युज्यताम् ॥ ५६ ॥
नाहमन्यो नचाऽऽत्मानो विशेषः परजीवयोः । अज्ञसर्वज्ञरूपेऽन्यो विशेषोऽपि न गृह्यते
जीवस्य कर्मकर्तृत्वं कर्मणा प्राक्तनेन हि । तथा हरैर्न कर्तृत्वं कर्मलेपो न विद्यते ॥ ५८ ॥
तेन कर्ता महीपाल परमात्माऽयमीरितः । प्रकृतेरपि कर्तृत्वं यदायत्तं रमापतेः ॥ ५९ ॥
रमापतेस्तथा नैव ह्यकर्ता तेन माधवः । न कर्ता माधवो ज्ञेयः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥
कर्तृत्वं वास्तवं पुंसो वासुदेवस्य भूमिप । उभयोः परतन्त्रत्वात्कर्तृत्वं नोपपद्यते ॥
अज्ञानेन यथा धर्ता देहस्य पुरुषो मतः । देहोऽहमभिमानेन न तथा पुरुषोत्तमः ॥ ६२ ॥
धर्ता विशेषणीभूतचिदचिद्देहयोर्हरिः । विधृतिः सेतुरूपेण श्रुतिराह विशांपते ॥ ६३ ॥
अवश्यभोक्ता जीवः स्याद्राजन्स्वीयस्य कर्मणः । फलं शुभाशुभस्यातः संसारेऽस्मि-
न्निबध्यते ॥ ६४ ॥

अप्राकृतस्य भोक्ताऽयं मत्तया भक्तापितस्य च । हेयप्राकृतरूपो यो विशेषस्तेन वर्जितः
महदादिविभेदेन कार्यावस्थासु रूपतः । स्वानन्तशक्तियोगेन नित्यः स्वाभाविकस्तु यः
हेयांशवर्जितो राजन्विशेषस्तेन संयुतः । चिदचिच्छब्दवाच्यो यो विशेषणतया स्थितः
सर्वावस्थाश्रयस्तस्मिन्विशेष्ये परमात्मनि । विशेषः सर्वकालेषु न निवर्तेत कर्हिचित् ॥
धारकः प्रेरको भर्ता सर्वस्यास्य प्रकाशकः । सदनन्तगुणावासः श्रीभर्ता मोक्षकृत्स्वयम्
अन्यव्यावर्तकानेकविशेषणविशेषवान् । विभाति भगवानेको निर्विशेषो न भूमिप ॥ ६४ ॥
अनादिवासनावद्भो जीवः संकुचितस्मृतिः । विशेषं वासुदेवस्य न जानाति कृपां विना
अयं यमनुगृह्णाति स्वाङ्गीकर्तुमिहेच्छति । शास्त्रसङ्गो भवेत्तस्य सदाचार्यस्य संनिधौ ॥
विशेषं तस्य विज्ञाय तत्राऽऽरोप्य मनो धिया । विमुक्तो भवति क्षिप्रं जन्मसंसारबन्ध-
नात् ॥ ७३ ॥

सदैकरूपामावाप्तुं जगन्मिथ्येति गीयते । न मिथ्याऽन्यादृशं नैव भ्रमो रज्जुभुजङ्गवत् ॥
राजन्कार्यस्य मिथ्यात्वं नैर्गुण्यं परमात्मनः । आभासवादो जीवस्य पापण्डैरुपकल्पितः

नेतद्विश्वसनीयं ते मयोक्तमपि मायया । आज्ञया वासुदेवस्य मोहनाय सुरद्विषाम् ॥
 प्रवर्तितमसच्छास्त्रमयथार्थस्य शासनात् । तर्कसिद्धाद्विशेषेण तामसानां प्रियं हि तत् ॥
 अयं वेषो महाभाग जटामस्मास्थिकल्पितः । श्मशाननिलयावासोऽमेध्यभोगो मदाश्रितः
 तामसं सर्वमेतद्वि स्यादिष्टं पिशिताशिनाम् । नारायणसमत्वेन देवतान्तरचिन्तनम् ॥
 मायाविद्याविभागेन चेशजीवविकल्पनम् । मायाविद्याविनाशे तु नेशो जीवो न विद्यते
 यथा घटमठाभावे तथाऽऽकाशो न विद्यते । बन्धमोक्षौ भ्रमः स्यातां न स्यातामीश-
 जीवकौ ॥ ८१ ॥

निर्विशेषं निराभासं ब्रह्म निर्धर्मकं तथा । ध्याता ध्यानं न ध्येयं हि त्वस्ति नास्तीति
 नैव हि ॥ ८२ ॥

अनिर्वाच्या हरेः शक्तिर्मिथ्या मायेति पार्थिव । मायावादमिदं शास्त्रं मायामोहप्रवर्ति-
 तम् ॥ ८३ ॥

सात्त्वतैर्नाऽऽहृतं सद्भिर्ज्ञात्वा मोहनमात्मनः । मुमुक्षुभिर्न संधार्यं न श्राव्यं मुक्तिमि-
 च्छताम् ॥ ८४ ॥

पाखण्डमयथार्थं च श्रुतिस्मृतिविरोधतः

॥ ८५ ॥

गौतम उवाच—

निर्विशेषे महादेव विशेषोऽयं भवेद्यदि । को दोषः स्यादुमाकान्त वद मे वदतां वर ॥ ८६ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

निर्विशेषं प्रवदतां भवतां कोऽयमाशयः । निर्विशेषे विशेषस्तु मतो व्यावर्तको न वा ॥
 आद्ये व्यावर्तको धर्मो निर्विशेषेऽपि सिध्यति । द्वितीयो निर्विशेषोऽपि न सिध्यति
 महामते ॥ ८८ ॥

अव्यावृत्तैर्विशिष्टस्तु निर्विशेषः किमुच्यताम् । निर्विशेषं न वस्त्वस्ति सदसत्स्वपि किञ्चन
 लक्ष्यं लक्षणनिर्दिष्टं सर्वं भवति गौतम । व्यावर्तकत्वं सर्वत्र स्वेतरस्य द्विजोत्तम ॥ ९० ॥
 सधर्मकत्वं संसिद्धं तेन सर्वत्र सर्वदा । आधारं सर्ववस्तूनां भासकानां च भासकम् ॥
 ब्रह्मवस्तु कथं ब्रह्मन्निर्विशेषं भवेदिदम् ॥ ९१ ॥

गौतम उवाच—

सर्वस्य सविशेषत्वात्सधर्मत्वात्कृपानिधे । सर्वतो हि विजातीयमुक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥
 अतो निर्धर्मकं ब्रह्म निर्विशेषं विनिश्चितम् । सविशेषस्य नष्टत्वं दृष्टं प्रत्यक्षतो मया ॥

श्रीरुद्र उवाच—

विशेषस्यैव विप्रेन्द्र ब्रह्मणः परमात्मनः । विजातीयत्वमाख्यातं विशेषादन्यनिष्ठितात् ॥
 सर्वेतरविजातीयविशेषेण विशेषितम् । सर्ववेदान्तसिद्धान्तसंसिद्धमिति चिन्तय ॥ ९५ ॥
 चेतनोऽचेतनश्चेति विशेषोऽयं महामते । विशेषणतया तत्र पर्येति परमात्मनि ॥ ९६ ॥
 विशेषश्चिदचिन्निष्ठः परतन्त्रोऽयमीरितः । तस्माद्विलक्षणो धर्मभूतो देवस्य शार्ङ्गिणः ॥
 अनन्तनित्यनिःसीमगुणदोषविवर्जितः । अहेया भावनातीता गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥

धर्मभूतास्तु ते सर्वे कल्याणादिकसंज्ञिताः । सच्चिदानन्दरूपाश्च कृतिशक्त्यादिरूपिणः ॥
 नान्यत्रैवंविधगुणाश्चिदचित्सु द्विजोत्तम । नैवंविधगुणैः पुष्टः पुरुषोऽन्यो मया मतः ॥
 परिच्छिन्नविशेषास्तु गुणाद्वा पुरुषादपि । सविशेषगुणापन्नो भिन्नोऽयं पुरुषोत्तमः ॥
 विष्णोर्गुणानां वैजात्यमस्ति चान्यगुणैः सह । विष्णोरपेतदोषस्य ह्यन्येन गुणिना सह ॥
 असाम्यान्निर्विशेषत्वं गुणानां गुणिनोऽपि वा । विशेषान्मुनिशार्दूल न विशेषत्वसंक्षयः ॥
 निर्विशेषे विशेषोऽस्तीत्येवं वक्तुं न शक्यते । योऽयं विशेषः सोऽप्यत्र कीदृशोऽभि-
 मतस्त्वया ॥ १०४ ॥

निर्विशेषस्य चान्यस्य स्वस्य वेति द्विजोत्तम । आद्ये तु वचसस्तावद्वाघातः स्याद्वि-
 तीयके ॥ १०५ ॥

अन्यस्य सत्त्वं वाऽसत्त्वमाद्येऽद्वैतस्य संक्षयः । द्वितीये चासतस्तावत्संबन्धो नैव सिध्यति
 तृतीये त्वाश्रयमृते विशेषो नास्ति कुत्रचित् । न तु तावद्विशेषोऽयं शुक्तौ रजतवत्स्मृतः
 मिथ्यैव दोषश्च सत इति चेन्नैव सिध्यति । दोषाभावस्तव मते दोषः कापि निराश्रयः ॥
 आश्रयो निर्विशेषो हि तथा निर्धर्मकः स्मृतः । दोषस्य सत्त्वे द्वैतं स्यादसत्त्वे नापरो-
 क्षता ॥ १०६ ॥

मिथ्यात्वे त्वनवस्था स्याद्दोषान्तरविकल्पनात् । निर्विशेषे विशेषोऽयमिति भ्रान्तिर्वि-
 चार्यताम् ॥ ११० ॥

सविशेषस्य विप्रेन्द्र द्वयं सिध्येद्विमर्शतः । कैश्चिद्विशेषैः संव्याप्तमव्याप्तं कैश्चिदेव हि ॥
 सविशेषे द्विजश्रेष्ठ निर्विशेषत्वसंभवः ॥ १११ ॥

गौतम उवाच—

व्याप्ताव्याप्तत्वंमप्युक्तं सविशेषे दयानिधे । कैर्व्याप्तं कैर्न च व्याप्तमिति मे संशयं नुद ॥

श्रीरुद्र उवाच—

महदादिकृता ये च विशेषास्तैरनावृतम् । सृष्टौ कदाचिद्भवति व्यापृतं मुनिसत्तम ॥
 प्रधानादिविशेषोऽपि निर्विशेषस्तु कारणे । प्रलीनत्वाविशेषाणां सर्गादौ तु विशेषवान्
 निजासाधारणाकारगुणशक्तिविशेषयुक् । न ज्ञायते मुनिश्रेष्ठ विना भगवतः कृपाम् ॥
 वैशिष्ट्यं वासुदेवस्य न विहन्येत कर्हिचित् । विशिष्टं येन तच्चापि सदेव परमार्थतः ॥
 अस्वातन्त्र्यादसत्त्वं तु मिथ्यात्वं श्रुतिरुज्जगौ । विशेषस्यापरोक्षस्य प्राकृतस्य विनाशतः
 नित्यानां तु विशेषाणां विनाशो नैव विद्यते । स्वरूपहानिरेव स्यादन्यथा मुनिसत्तम ॥
 विशिष्टं ब्रह्मणो रूपं सदसद्भ्यां विनिश्चितम् । स्वास्मिन्प्रकारतापन्नं सदनन्तगुणान्वितम् ॥
 स्वरूपलक्षणं तावच्छ्रुतिभिः क्रियते द्विज । सत्यं ज्ञानमनन्तं च ब्रह्मेत्यादिभिरेव च ॥
 तथा कर्तृत्ववचनैः स्वरूपं लक्ष्यते यथा । विकारे निर्विशेषस्य तथाऽऽह श्रुतिरेव हि ॥
 सविशेषं परं ब्रह्म धारणेकसमाश्रयम् । विज्ञाय गुरुवाक्येण श्रवणादिभिरेव च ॥ १२२ ॥
 नामसंकीर्तनैश्चैव स्तवनैर्वन्दनैस्तथा । ध्यानेन भक्तियोगेन तत्साम्यमधिगम्यताम् ॥
 तत्साम्यलक्षणो मोक्षः सायुज्यमभिधीयते । यतो नाऽऽवर्तते भूयो भोगसाम्यमुपैति हि

ऋषिराजश्च विप्रश्च श्रुत्वा शंकरभाषितम् । आदाय तौ परं धर्मं शरणागतिलक्षणम् ॥
व्यवस्थावचनैस्तावन्निःसंदेहौ बभूवतुः । स्थूणासंखननन्यायात्संदिहानावपृच्छताम् ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां ब्रह्मविचारो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः—॥ ४४८९ ॥

अथ चतुर्थपादे नवमोऽध्यायः ।

तावूचतुः—

पञ्चवक्त्र महादेव विशिष्टं ब्रह्म लक्षणैः । लक्षितं तत्र संदेहमावयोस्त्वं निशामय ॥१॥
सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं कीदृशं ब्रह्म शंकर । सत्यादिभिस्तु किं वाच्यं स्वरूपं धर्म एव वा
सत्यस्वरूपं चेद्ब्रह्म त्वितरैः किं प्रयोजनम् । इति सर्वं समाचक्ष्व विष्णुसिद्धान्तगर्भितम्
श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् । न निर्विशेषं निर्धर्मं निष्क्रियं तावदिष्यते ॥
सत्यादिभिस्तु सत्यत्वधर्मवत्त्वं प्रपञ्च्यते । तादृशो ब्रह्मणो रूपं सत्यत्वादिभिरुच्यते ॥
अन्यथा तु विरोधः स्याच्छ्रुत्या स्मृत्या च युक्तिभिः । विरुन्धतोऽपरुन्धन्ति सन्तः
सिद्धान्तशंसिनः ॥ ६ ॥

तावूचतुः—

अन्यथा को विरोधः स्याद्ब्रह्म नौ वदतां वर । सत्सात्वतागमाभ्याससिद्धान्तार्थावरो-
धकः ॥ ७ ॥

सत्यादिभिः स्वरूपं किं नोच्यते दूषणं च किम् । स्वरूपमात्रकथने धर्मवत्त्वं निवार्यते
श्रीरुद्र उवाच—

सत्यादिलक्षणैर्लक्ष्यं यदि स्यादितरन्नृप । तदाऽसत्त्वं प्रसज्येत न तु सत्यस्वरूपकम् ॥९॥
नीतिः सत्यादिशब्दानां सामानाधिकरण्यजा । अपेक्षिता तु सर्वेषां तदभावः प्रसज्यते
ये च सत्यादयः शब्दाः सामानाधिकरण्यतः । बोधयन्ति विशिष्टं हि सत्यादिकविशे-
षणैः ॥ ११ ॥

न च सत्यादयो राजन्प्रतिकूलेन वर्त्मना । एकस्य ब्रह्मणस्तावन्निर्विशेषत्वमुज्जगुः ॥
एकार्थपरता सिध्येद्यावृत्तीनां बहुत्वतः । न चेदसत्यव्यावृत्तिः सैव स्यादन्ययोरपि ॥
न व्यावृत्तिबहुत्वं स्यादिति चेन्नोपयुज्यते । असव्यावृत्तिमात्रेण द्वयोर्व्यावृत्तिरेव चेत् ॥
ब्रह्मस्वरूपसिद्धत्वाद्व्यावृत्तयोः किं प्रयोजनम् । तत्तद्व्यावृत्त्यवच्छिन्नं स्वरूपं परमात्मनः
अतश्चैकार्थपरता त्रयाणामभिधीयते । इति चेदागतो मार्गं सविशेषप्रसङ्गतः ॥ १६ ॥
स्वरूपस्य विशेषः क इति चेदुच्यते द्विज । व्यावृत्तीनां स्वरूपस्य व्यवच्छेदकता हि या
स विशेषो हि राजेन्द्र सत्यादिभिरुदाहृतः । यथा सत्यादिभिर्ब्रह्म कर्तृत्वादिभिर्गण्युत ॥
तथैव बोध्यते राजन्निजवर्त्यस्वरूपतः ।

तावूचतुः—

शोधकैर्बोधकैर्वाक्यैः स्वरूपं यदि बोध्यते । पौनरुक्त्यं कथं न स्यादिति नौ संशयो
महान् ॥ १९ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

कर्तृत्वादिकवाक्यैस्तु निमित्तं ब्रह्म चोच्यते । उपादानं च जगतो बोधितं नृपसत्तम ॥
यथा बोधकवाक्यैश्च प्रोक्ता कारणरूपता । तथा शोधकवाक्यैस्तु साजात्यं दोष एव च ॥
धार्यते नृपशार्दूल मुने तर्कविदां वर । तेन शोधकवाक्यानां न वैयर्थ्यं भवेदिह ॥ २२ ॥
उभाभ्यां ब्रह्मणो रूपं निर्दोषमवसीयते । मा भूयादिह शङ्का वां यथा नो ब्रह्मनिश्चयः
न तु बोधकवाक्यैस्तु वैलक्षण्यं निरूप्यते । चेतनाचेतनाभ्यां च शोधकैः किं भवेदिह ॥
तत्र साजात्यदोषो हि कथं प्राप्नोति वार्यते । श्रूयतामिति चेत्सत्यं हिताद्वा प्रवदाम्यहम्
प्रकृतेः पुरुषाद्वाऽपि भिन्नेऽपि परमात्मनि । विकारोऽपि हि साजात्यादायाति किल
केवले ॥ २६ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं च पदानि क्रमतो नृप । ब्रह्माऽऽहुर्धारणामूलं विमुक्तिर्येन जायते ॥
तत्र सत्यं पदं तावदाह ब्रह्म सनातनम् । निरुपाधिकसत्सत्तायोगि तेन निवारितम् ॥
अचेतनं विकाराणामास्पदं चेतनं पुनः । तत्संसृष्टं महाभागौ ततो ज्ञानपदं च यत् ॥
असंकुचितबोधैकाकारमाह परात्परम् । पूर्वं संकुचितज्ञाना मुक्तास्तेन निवारिताः ॥
आहानन्तपदं ब्रह्म परिच्छेदविवर्जितम् । तेन नित्यास्तु व्यावृत्ताः पूर्वकोटिविलक्षणाः ॥
स्वरूपेण गुणैश्चैवाऽऽनन्त्यमस्ति हरौ यतः । नित्यमुक्तनिबद्धेषु नैवंभूतोऽस्ति कश्चन ॥
तस्मात्सत्यादिकपदैर्गुणभूतविशेषणैः । विजिज्ञास्यं परं ब्रह्म सर्ववस्तुविलक्षणम् ॥ ३३ ॥

तावुचतुः—

कथं निमित्तता चास्य तथोपादानता कथम् । ब्रह्मणो वद विश्वेश गङ्गाधर महेश्वर ॥

श्रीरुद्र उवाच—

चिदचित्प्रकृतिर्द्वैधा विशेषणतया हरौ । तद्विशिष्टं परं ब्रह्म श्रुतिराह महामते ॥ ३५ ॥
सदेवेदं पूर्वमासीदेकमेवाद्वितीयकम् । तदैक्षतामृजलोकान्सूक्ष्मभूतान्स्वसंस्थितान् ॥ ३६ ॥
अमृजन्नामरूपाभ्यां तत्र तत्रान्वगात्स्वयम् । तत्तन्नामाभवद्राजन्नाकारान्तरसंग्रहात् ॥
विशिष्ट एवभवति प्रकारान्तरमाश्रितम् । स्थूलावस्थौ चिदचित्तौ प्रकारान्तरसंस्थितौ ॥
तत्तन्नियमनार्हत्वमुपादानं च कीर्तितम् । यं विशन्तीति वाक्येन प्राग्विलीनमिदं जगत् ॥
स्थूलाकारपरित्यागो लयो नाम निरूप्यते । स्थूलाकारानुकरणं प्रभवौ नाम गौतम ॥
न च द्रव्यान्तरोत्पत्तिराकारान्तरमेव च । वाचारम्भणवाक्येन निर्णीतं परमर्षिभिः ॥ ४१ ॥
उपादायेदमखिलं निर्विकारतया स्वयम् । नामरूपविभेदेन परिणामो व्यवस्थितः ॥
तद्भागित्वमुपादानं सत्यसंकल्पता हरेः । निमित्तत्वं तु निर्णीतं चेतसा ह्यवलोक्यताम् ॥
निमित्तत्वं चिदचित्तोर्विशेषेण विभूतयोः । स्थूलाकारप्रघटना योग्यत्वं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥
यतः संकल्परूपेऽयं सृष्टिरुक्ता द्विजोत्तम । अतो निमित्तं भगवान्संकल्पश्च निरामयः ॥
येन पूर्वं जगदिदं निपीतं प्रविलापितम् । उत्ससर्ज तमेवैकं संकल्पं लयकारणम् ॥ ४६ ॥

पुनः संकल्पयन्स्वस्मिन्विलीनं बहिरुत्सृजन् । एकोऽहं नामरूपेण बहु स्यामित्यचि-
न्तयत् ॥ ४७ ॥

संकल्पेनासृजत्तस्मान्निमित्तं स्वयमेव च । स्वयमेवामवत्पश्चात्प्रविश्यान्तः प्रकाशयन् ॥
उभयत्वं समान्नातं सर्वशक्तेः परात्मनः । सांकर्यं जायते नैव न च दोषस्य संश्रयः ॥

न चास्य ज्ञानसंकोचः प्रकृतिं पर्यणामयत् । सूते सा महदादिभ्यः प्राकृताण्डं नरोत्तम
स चाशेषस्य जगतः प्राकृतस्य प्रयोजकः । महापुरुषनामाऽसौ सहस्राननशीर्षवान् ॥

सहस्रकरबाह्वङ्घ्रिः संचिन्त्योऽस्ति मनीषिभिः । तस्य नाभिसरोजातं पङ्कजं तु हिरण्म-
यम् ॥ ५२ ॥

तस्मादमूचतुर्वक्त्रो ब्रह्मा लोकपितामहः । समस्तजीवजातानां निलयः पुष्करासनः ॥
तस्मादहं तामसानां जनकः समजायत । तस्य प्रसादाञ्जिजगत्संहरामि हराह्वयः ॥ ५४ ॥

मनुः समभवत्तस्माद्यस्तु स्वायंभुवाह्वयः । मनुष्याणामशेषेण धर्मानाह सनातनान् ॥
दक्षाद्यस्तथा चान्ये ये प्रजापतयोऽभवन् । तेभ्यो मरीचिरभवद्यः सृष्ट्याद्यो विलोक्यते

मरीचेः कश्यपो जातस्तस्मात्संस्थिरजङ्गमाः । अदितेर्द्वादशाऽऽदित्या दितेर्देव्याः प्रकी-
र्तिताः ॥ ५७ ॥

दनोस्तु दनुजा जाता दानवा ये प्रकीर्तिताः । कद्रोः समभवन्सर्पा विनतायाः पतत्रिणः
तथा चैकशफा जाता द्विशफाश्च परंतप । यादांसि सरितश्चैव पर्वताः सागरास्तथा ॥

ऋषयः पितरो देवा मनवः सिद्धचारणाः । गन्धर्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणाश्च ये ॥
कलाः सर्वे भगवतो विष्णोरतुलतेजसः । शरीरभूता विज्ञेयाः पुरुषस्य महात्मनः ॥

आत्मा तु भगवान्राजन्यः प्राविश्य प्रवृत्तिदः । उपास्यः स्थूलरूपेऽस्मिन्स्तदभेदाधिया
मुने ॥ ६२ ॥

अस्य लोकस्य रक्षार्थं धत्ते विष्णुर्महाकृतीः । यः समाराध्य पुरुषो याति नैर्गुण्यता-
मयम् ॥ ६३ ॥

प्रकृतेर्गुणविस्तारः सप्तावरणवेष्टितः । निर्गुणः पुरुषोऽन्योऽस्माद्विव्याप्राकृतविग्रहः ॥
असंख्यातोऽपरिच्छिन्नो लोकातीतौ ह्यकर्मकः । नित्यो हेयगुणातीतः पञ्चोपनिषदा-

त्मकः ॥ ६५ ॥
असंख्यातोऽपरिच्छिन्नो मुक्तिस्थानमितीरितम् । प्राकृताप्राकृतौ ह्येतौ बद्धमुक्तनिकेतनौ

अनयोर्लोकयो राजन्नाधारो भगवान्हारिः । स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण सर्वं यत्रावतिष्ठते ॥
एतद्विशेषणाविष्टं ब्रह्म वेदान्तसंमितम् । भासकं सर्वकार्यस्य धारकं मुनिसत्तम ॥ ६८ ॥

येनेदं च यतश्चेदं यत्रेदं च यदात्मकम् । विश्वमेतन्महामागौ प्राप्यं भोग्यं तदेव हि ॥
गन्तव्यमथनं साक्षाद्देवो नः प्रणतेः पदम् । वयमंशकलाः सर्वे तदायत्तप्रवृत्तयः ॥ ७० ॥

स च स्वामी वयं दासा दासाः स्वामी स्वरूपतः । तस्यैवाहं स चास्माकमनन्यार्हः
परस्परम् ॥ ७१ ॥

चिदर्चिद्धि सजातीयं साक्षादात्मतनौ स्थितम् । परमैकान्तिभिर्ध्येयंविशिष्टं ब्रह्म केव-
लम् ॥ ७२ ॥

ईषणात्रयनिर्मुक्ता वासुदेवकृतायनाः । उक्तानुसंधानपरास्तस्मिन्नेव विशन्ति ते ॥ ७३ ॥

हेयं मायिकमाज्ञाय हित्वा तन्मननोचितम् । आत्मानं तदसंश्लिष्टं ब्रह्ममावमुपागतम् ॥
 आत्मसर्वस्वरूपेण प्रेमातिशययोगतः । परमात्मानमात्मस्थं चिन्तयेत्तद्वाप्तये ॥ ७५ ॥
 इति वेदान्तसिद्धान्त उपदिष्टो मयाऽनघो । निवर्तेथामतोऽन्यस्मात्सिद्धान्तार्थौ द्वावपि
 प्रभू ॥ ७६ ॥

ग्राहितो यो मया पूर्वं मोहनाय सुर द्विषाम् । विवर्तारम्भको वादो वादोऽन्यः कापि-
 लस्तु यः ॥ ७७ ॥
 तं विहाय महात्मानाविदं ज्ञानं मयोदितम् । स्वी कुर्यात् विमोक्षाय नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ७८ ॥

तावूचतुः—

भगवन्वासुदेवस्य शरीरं समुदाहृतम् । सर्वं यदि ह वै किञ्चित्स्थूलसूक्ष्मस्वरूपतः ॥ ७९ ॥
 तद्भावनाशक्तिमतां विभूतिं वद शंकर । केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽयं भगवान्हरिः ॥

श्रीरुद्र उवाच—

विष्णुस्त्रिविक्रमाख्यो यो ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिश्चन्द्रमा नागो वामदेवो महा-
 मुनिः ॥ ८१ ॥

शंकरः पावकः स्वच्छः सामवेदो बृहस्पति । स्कन्दः कुबेरो मेरुश्च कामधेनुर्द्विजोत्तमः
 अकारः प्रणवो मन्त्ररत्नमष्टाक्षरो द्वयम् । गायत्री सागरो गङ्गा विरजा सरयूस्तथा ॥
 यमुना चाथ कावेरी नारदः कपिलो मुनिः । उच्चैःश्रवा हयो नाग ऐरावत इति स्मृतः
 गरुडो नित्यमुक्ताश्च प्रह्लादो ध्रुव एव च । वरुणश्चार्जुना चैव कामः संकर्षणस्तथा ॥
 कालो मृगेन्द्रः पवनो रामः परशुधारकः । अवताराश्च मत्स्याद्याः पुण्या मक्तास्तु
 सर्वशः ॥ ८६ ॥

गोवर्धनश्चित्रकूटो नरनारायणाश्रमः । वेङ्कटाद्रिः पुष्करश्च श्रीमद्वृन्दावनं तथा ॥
 सूकराख्यं महाक्षेत्रं नैमिषं च कुशस्थली । काश्यपोध्यापुरी वत्स नीलपर्वत एव च ॥
 स्मृतिर्मैधा धृतिः क्षान्तिर्व्यासो विष्णुजनाश्रयः । स्वाचारवाञ्छनो यज्ञो राजाऽर्वा
 मरुतः सुतः ॥ ८९ ॥

वसन्तो मार्गशीर्षश्च हरेरेता विभूतयः । असंख्याता मया राजन्दिज वक्तुं न शक्यते ॥
 प्रधानं वस्तु चैवोक्तं नान्तो वर्षशतैरपि । प्रातः प्रातर्विभूतीनां स्मरणं पापनाशनम् ॥
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्वर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छेत विष्णुतेजःसमुद्भवम् ॥ ९२ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

आदितः श्लोकानां समष्टयङ्काः— ॥ ४५८१ ॥

अथ चतुर्थपादे दशमोऽध्यायः ।

राजोवाच—

भगवन्देवदेवेश यदुक्तं भवताऽऽवयोः । ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपस्य वाक्यैः शोधकबोधकैः ॥ १ ॥
 ब्रह्माद्वितीयं वैशिष्ट्यं कथं स्याद्वद विस्तरात् । कुतो वै दृश्यते द्वैतमद्वये परमात्मनि ॥

श्रीरुद्र उवाच—

यथा पयसि राजेन्द्र घृतमस्ति न दृश्यते । तद्विशिष्टं पयो यद्वदेकमेवावलोक्यते ॥ ३ ॥
यथा शब्दमयी वाचा केवलैवावलोक्यते । बीजमङ्कुरगर्भं वै वह्निगर्भा शमी यथा ॥ ४ ॥
विश्वगर्भा यथा बुद्धिः पुण्यगर्भा क्रिया यथा । चिदचिद्गर्भमेवैकं विशिष्टं ब्रह्म पार्थिव
कार्यकारणभेदेन त्ववस्थाद्वयमुच्यते । कारणे सूक्ष्मरूपेण द्वैतेन परिवृंहितम् ॥ ६ ॥
स्थूलरूपेण कार्यं तु द्वैतेनाऽऽसादितं हि तत् । न भिद्यते परस्तस्मात्परं तस्मान्न विद्यते
गुणिनस्तु गुणो यद्वद्गुणोदेव गुणी यथा । एवं विशिष्टाद्वैतं हि श्रुतिस्मृत्युदितं नृप ॥

राजोवाच—

कथं त्वाधारभूतेऽस्मिन्द्वयोर्भेदः स्वरूपतः । औपाधिकः कथं भेदो वद मे वदतां वर ॥

श्रीरुद्र उवाच—

ज्ञानैकरूपो जीवोऽयमनेकोऽणुः प्रकीर्तितः । व्याप्तो नित्योऽक्षरोऽग्राह्यो ग्रहीता स्वान्य-
योरपि ॥ १० ॥

सच्चिदानन्दरूपोऽसौ पारतन्त्र्याश्रितो यतः । परिणामान्तराप्राप्तो ज्ञानव्याप्तो निरामयः
नित्यो बद्धश्च मुक्तश्च त्रिविधोऽयं विशांपते । नित्यो मायामसंप्राप्तः कादाचित्को
विमोचितः ॥ १२ ॥

अनयोरेकरूपत्वं स्वरूपाद्गुणतोऽपि वा । समानालोकभोगेश प्रसौदोऽपि महामते ॥ १३ ॥
एतावानेव मुक्तस्य भेदः पूर्वं न तादृशः । औपाधिकस्तु बद्धोऽयं संसारी जीव उच्यते
देवी माया हरैर्जातु तया बद्धो निजैर्गुणैः । स्वरूपात्प्रच्युतो बुद्ध्या देहोऽहमिति
बोधतः ॥ १५ ॥

ज्ञानप्रकाशसंकोचं संप्राप्तः प्राकृतो भवन् । देहादिकृतनानात्वो नानायोनिषु जायते ॥
ज्ञानैकाकारता नष्टा स्वातन्त्र्यं मन्यतेऽबुधः । ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवा-
न्सुखी ॥ १७ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्यामि मोक्षिष्य इत्यज्ञान-
विमोहिताः ॥ १८ ॥

भवन्ति जीवा राजेन्द्र मानोद्धतमनोरथाः । स्वत ऐश्वर्यविभवैरन्धिकान्मनुजान्सुरान् ॥
सेवन्ते भगवद्बुद्ध्या लोभेनाऽऽक्रान्तचेतसः । तद्वेषधारिणो दासास्तदाज्ञापरिपालकाः
भुक्त्वा भोगान्पतन्त्यन्धे नरके घोरसंकटे । तामसीं योनिमासाद्य नाऽऽवर्तन्ते ह्यधोगताः
एष कर्मजितो लोकः क्षीयते च पुनः पुनः । तथा च क्षीयते पुत्र पाके पुण्यचितोऽपि हि
यथाऽहिममयं वह्निमजानन्तो व्रजन्ति हि । पश्चात्तापेन पीड्यन्ते दारुणनान्तरात्मनि ॥
एवं दृष्टफलं कर्म कृत्वा ज्ञानविवर्जितम् । परिणामे महद्दुःखं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥
स्वकार्यफलमुद्दिश्य स्वतन्त्रफलदायकम् । नारायणसमं मत्वा त्वधिकं वा सुरासुरम् ॥
यजन्ति श्रद्धया युक्ता मूलज्ञानविवर्जिताः । अन्धं तमो विशन्त्येते संभूतीनां समर्चनात्
भवन्ति नानामतयः स्वरूपज्ञानवर्जिताः । गतयोऽपि तदीयाः स्युस्त्रिविधा मतयो जनाः

१ ख. 'यि वीणा के' । २ ख. 'णादपि गु' । ३ ख. 'सादाश्च म' । ४ ख. 'रेर्या तु' । ५ ख. 'एवं क' । ६ ख. 'तयैव क्षी' ।

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिविधाः प्रकृतेर्गुणाः । तैरेतन्निविधं जातं जगदेतच्चराचरम् ॥२८॥
त्रिधा लोकास्त्रिधा भागास्त्रिविधाऽभिरुचिर्नृणाम् । त्रिविधं कर्म जीवानां ज्ञानं च
त्रिविधं नृप ॥ २९ ॥

विविधानि पुराणानि त्रिविधाः स्मृतयस्तथा । वासस्तु त्रिविधो ज्ञयस्त्रिविधाऽपि रुचि-
नृणाम् ॥ ३० ॥

ध्यानं तु त्रिविधं राजन्मुखं च त्रिविधं तथा । लोकोऽपि त्रिविधो ज्ञेयस्तिस्रोऽवस्थाः
प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥

वृत्तिस्तु त्रिविधा ज्ञेया तिस्रोऽवस्थाः प्रकीर्तिताः । आ ब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वं हि त्रिगु-
णात्मकम् ॥ ३२ ॥

प्राकृतैस्तु गुणैर्बद्धो निर्गुणः पुरुषोऽप्ययम् । आकल्पं मुच्यते नैव विना तु शरणाग-
तिम् ॥ ३३ ॥

एवमौपाधिको जीवो नानात्वं प्रतिपद्यते । एकभावं समाप्नोति यदा भवति निर्गुणः ॥
त्रिधा भिन्नाश्चिदंशोऽयं स्वाधारे परमात्मनि । प्रकारतां समापन्नस्तस्मिन्नेव तु तिष्ठति ॥

अचिदंशोऽपि राजेन्द्र भगवत्येव तिष्ठति । कदाचिच्चेतनं धृत्वा बहिरायाति भूपते ॥३६॥
कदाचित्कारणे विष्णौ सद्रूपेणैव तिष्ठति । लयोद्धमपिधानात्तु प्रागभावो न विद्यते ॥

अव्यक्तत्वेन संस्थानं लयो नाम महामते । उद्धमः स्थूलभावो हि व्यक्तमित्यभिधीयते ॥
स्थूलस्य नैकरूपत्वं मिथ्यात्वमुपवर्तते । भ्रान्त्या विवर्तवादोऽत्र विमूढाः प्रवदन्ति हि ॥

उभयोः परतन्त्रत्वादाधेयत्वान्महीपते । परात्मा भिद्यते नूनं स्वतन्त्रो धारको यतः ॥
चिदचिज्यां विभिद्येते पुरुषप्रकृती नृप । मोक्तुमोग्यतया तात शरीरात्मतयाऽथ वा ॥

चिदचित्परमात्मानो विभिन्ना लक्षणैः स्वकैः । अभिन्ना नृपशार्दूल विशेषणतया हरौ ॥
राजोवाच—

कथं जीवोऽणुरूपोऽयं शरीरे सर्वगः प्रभो । कदाऽस्य मायायोगोऽभूत्कदा मुक्तिर्भवि-
ष्यति ॥ ४३ ॥

श्रीरुद्र उवाच—

स्वरूपतोऽणुभूतोऽपि प्रकाशेन शरीरगः । एकदेशे स्थितो वेत्ति हरिचन्दनबिन्दुवत् ॥
प्रमया भास्करो यद्वद्ब्रह्माण्डं व्याप्य तिष्ठति । एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नगोहे प्रकाशते ॥
कदाऽस्य मायायोगोऽयमिति प्रश्नो न सौख्यदः । अनादिकालतो जीवो मायया परि-
वेष्टितः ॥ ४६ ॥

अनुग्रहाद्धरेरेव मुच्यते नात्र संशयः । त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः । हित्वा संकुचितावस्थां भेदं प्रकृति-
संभवम् ॥ ४८ ॥

संप्राप्तात्मस्वरूपोऽयं प्रेमातिशययोगतः । प्राप्नोति परमात्मानं यतो नाऽऽवर्तते पुनः ॥
मुनयो गौतमो राजा श्रुत्वेदं रुद्रमापितम् । सर्वतो मतिमाकृष्य भगवत्येवमादधौ ॥५०॥
निर्विद्य पुत्रदारेभ्यो राजा कोशबलेषु च । नारायणपदाम्भोजेऽनवच्छिन्नमनोगतिम् ॥

असृजतैलधारावहवार गतसाध्वसः । अन्तर्दधे महादेवः पार्षदप्रवरैः सह ॥ ५२ ॥
सिद्धान्तं न्यायनिर्णीतं नानातर्कगणावृतम् । हित्वा भागवतं धर्ममास्थितो गौतमो
मुनिः ॥ ५३ ॥

अम्बरीषादिगुरुष्वेभ्यस्तत्त्वमेतद्विधास्यति । परमैकान्तिकं धर्मं दुर्लभं मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥
आस्थितोऽहं हरेर्ज्ञात्वा हरिसंतोषकारणम् । अस्यां च मन्दरद्रोण्यां वैष्णवं वेषमुद्वहन् ॥
भवन्तो मुनयः सर्वे श्रीमन्नारायणोदिते । सिद्धान्ते कृतसिद्धान्ताः प्रविशन्तु विमुक्तिदे
भवद्भिः सह संवादो मया योऽयं प्रकीर्तितः । संहितेयं समाख्याता भविष्यति हिताय वै
सिद्धान्ते मामके विप्रा रहस्यं प्रवदामि वः । नामक्ताय प्रदातव्यं नास्तिकाय शठाय च
विष्णुभक्ताय शान्ताय दातव्यं मुनिसत्तमाः । सिध्यन्ति हरिसंबन्धात्तीर्थानि नियमा
यमाः ॥ ५९ ॥

कर्माणि दानप्रज्ञाश्च स्वाध्यायो योग एव च । हरिं विना न सिध्यन्ति काम्यान्यपि
मुनीश्वराः ॥ ६० ॥

तस्यैव शरणं भूत्वा हित्वाऽन्यत्साधनान्तरम् । भावयेच्चेतसा तस्य संबन्धं परमात्मनः ॥
प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः । इत्येकान्तित्वमालम्ब्य चेतसा भावयेन्मुहुः ॥
लोकयात्रां च नः स्वामी करिष्यत्येव सर्वथा । इति विश्वासमालम्ब्य भरन्यासं प्रव-
र्तयेत् ॥ ६३ ॥

साष्टाङ्गं प्रणतौ सर्वकर्माणि परिभावयेत् । प्रपद्ये शरणं श्रीमन्नारायणपदाब्जयोः ॥ ६४ ॥
उच्चारणमिदं साङ्गं स्वाध्यायमनुभावयेत् । श्रीमत्प्रसादसेवां च भावयेत्सर्वभोजनम् ॥
सर्वतीर्थाभिगमनं पादतीर्थाभिषेचनम् । आचार्यसंनिधिं तावद्भावयेदमृताम्बुधिम् ॥
संसारतापशान्त्यर्थं महाविश्वासपूर्वकम् । प्रतिकूलजनावासं दावाग्निमिव संत्यजेत् ॥
इत्येवं गुह्यसंदेशः कथितो मुनिसत्तमाः । एतदर्थमिहाऽऽगत्य धृतं मौनव्रतं मया ॥ ६८ ॥
कृष्णात्रिगोत्रप्रभवो द्विजः कश्चिदतन्द्रितः । ग्राहयिष्यति शिष्येभ्यः संहितां च महीं-
तले ॥ ६९ ॥

कृष्णात्रेयीति विख्याता भविता ब्रह्मसंहिता । बृहत्पूर्वा महाभागा यस्यां धर्मः सना-
तनः ॥ ७० ॥

य इमां संहितां पुण्यां सर्ववेदार्थगुम्फिताम् । श्रद्धया परयोपेता भविष्यन्ति समाहिताः
तेषामैकान्तिकी भक्तिरचिरात्संभविष्यति । श्रोष्यन्ति पुण्यकालेषु तेषां नैवास्ति पात-
कम् ॥ ७२ ॥

सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वेमां ब्रह्मसंहिताम् ॥
अधीत्य मुनयः सर्वे प्रणिपत्य पितामहम् । गृहीत्वा वैष्णवीं दीक्षां प्रजग्मुः सर्वतो-
दिशम् ॥ ७४ ॥

हारीताद्याश्च मुनयः श्रुत्वेदं ब्रह्मभाषितम् । प्रवर्तयामासुरिमे स्मृतीरेकान्तिनां प्रियाः ॥

यस्मिन्नित्यसदेकधाग्नि भगवत्याम्नायगीतोदये

स्थूलं सूक्ष्ममिदं जगच्च सकलं सन्नामकं चाभवत् ।

यस्मादेव पुनः प्ररोहति जगद्बीजाद्यथैवाकुर-
 स्तस्मै श्रीपुरुषोत्तमाय हरये नित्यं नमः कुर्महे ॥ ७६ ॥
 यो विष्णुर्भजतामभीष्टगतिदो गीतोऽपि नीतो भव-
 त्यग्रे व्यग्रकरः करीन्द्रकरुणारावे विराज विना ।
 आयात्युन्मदमानराजमथने यः सापराधे जने
 नत्यैवाभिमुखः प्रयच्छतु रतिं लक्ष्मीधरावल्लभः ॥ ७७ ॥

इति श्रीबृहद्ब्रह्मसंहितायां चतुर्थपादे रुद्रगीतायां तत्त्वनिश्चयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

आदितः श्लोकानां समष्ट्यङ्काः— ॥४६५८॥

इति चतुर्थः पादः ।

नारदपञ्चरात्रान्तर्गता बृहद्ब्रह्मसंहिता समाप्ता ।

Handwritten text in a historical script, possibly Latin or German, consisting of several lines of text.

Handwritten text, possibly a signature or a specific heading.

Handwritten text, possibly a signature or a specific heading.

